

STRATÉGIÁK ÉS STRUKTÚRÁK

*Tanulmányok
Kenesei István
70. születésnapjára*

STRATÉGIÁK ÉS STRUKTÚRÁK

Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára

STRATÉGIÁK ÉS STRUKTÚRÁK

Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára

Szerkesztette
Szécsényi Tibor és Németh T. Enikő

JATEPress
Szeged, 2017

Szerkesztő: Szécsényi Tibor és Németh T. Enikő

A kötetben szereplő tanulmányok szakmai lektorai: Abuczki Ágnes, Bakró-Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, Bartos Huba, Bassola Péter, Dékány Éva, Dér Csilla, É. Kiss Katalin, Egedi Barbara, Farkas Tamás, Fóris Ágota, Furkó Péter, Hegedűs Vera, Hoffmann Ildikó, Horváth Márta, Hunyadi László, Iványi Zsuzsanna, Maleczki Márta, Nemesi Attila, Olsvay Csaba, Pléh Csaba, Rákosi György, Rebrus Péter, Schnell Zsuzsanna, Sipőcz Katalin, Szécsényi Krisztina, Tóth Enikő, Vecsey Zoltán

Kiadja a JATEPress

Felelős kiadó: Szőnyi Etelka

ISBN 978-963-315-329-1

<http://nydi.szte.hu/ki70>

Tartalom

Köszöntő és köszönő szavak	7
Tabula gratulatoria	9

NYELV ÉS KOGNÍCIÓ

<i>Gervain Judit</i>	
Miért különleges a beszéd? A beszéd mint kitüntetett hanginger a hatékony idegi kódolás elmélete szerint	13
<i>Ivaskó Livia – Papp Melinda</i>	
A kulturálisan releváns információk átadása mint az emberi nyelvhasználat egy sajátos lehetősége	21
<i>Tóth Alinka</i>	
Idegtudományi eredmények hozzájárulása a nyelvről alkotott felfogáshoz	35

GRAMMATIKAI STRUKTÚRÁK ÉS PROBLÉMÁK

<i>Ekaterina Georgieva</i>	
A nem véges mellékmondatokról: a magyar -ván/-vén képzős határozói igeneves szerkezetek elemzése finnugor és törökségi nyelvek adatainak tükrében	55
<i>Gugán Katalin</i>	
Diakrón rondó: tagadás – <i>hogy</i> -törlés – igemódosítók – tagadás	71
<i>Ittész Nóra</i>	
Az igekeleti szófaj nagyszótári feldolgozásáról, különös tekintettel az <i>el</i> igekeletre. Appendix egy disszertációhoz	81
<i>Lipták Anikó</i>	
A <i>Pom Pom</i> talány. Egy új érv a szigorú ellipszisazonosság ellen	95
<i>Scheibl György</i>	
Nyelvtaniszabály-konfliktusok kanonikus tipológiai megközelítésben	111
<i>Szécsényi Krisztina</i>	
A nominatívuszi alanyos infinitívuszi szerkezetek és az újraszerkesztés kapcsolatáról	125
<i>Szécsényi Tibor</i>	
A visszaható névmás esete a fókuszpozícióval. Avagy ki látja Drakulát a tükörben?... ..	141
<i>Szőke Bernadett</i>	
Mi fán terem a szoros értelmező?	161

NYELVHASZNÁLATI STRUKTÚRÁK ÉS STRATÉGIÁK

<i>Nagy C. Katalin</i>	
Pragmatikai és kognitív szempontok a grammatikalizáció kutatásában	183
<i>Németh Zsuzsanna</i>	
Négy javítási művelet interakciós funkciói magyar nyelvű társalgásokban	207
<i>Varga Marianna</i>	
A „puszta nyelvi jelentés” tudatos elérhetőségéről és a bírósági kihallgatásokon betöltött szerepéről	227

Köszöntő és köszönő szavak

Kötetünkkel Kenesei Istvánt, tanárunkat, az SZTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola vezetőjét és az Elméleti Nyelvészet Doktori Program szintaxist oktató professzorát, témavezetőjét köszöntjük 70. születésnapja alkalmából. Kenesei István sokrétű, nagy ívű tudományos és oktatói pályája egy nagyon fontos szegletének lehettünk részesei 1993-tól az Elméleti Nyelvészet Doktori (fő)Program, majd 2001-től a Nyelvtudományi Doktori Iskola létesítésétől kezdődően. Ezen közel negyedszázad alatt doktoranduszhallgatók százai kerültek Kenesei Istvánnal közvetlen kapcsolatba, egyrészt a szegedi Nyelvtudományi Doktori Iskola hallgatóiként a szintaxiskurzusokon, szintaxis kutatószemináriumokon, témavezetői szemináriumokon, személyes konzultációkon, másrészt az ország valamennyi nyelvtudományi doktori iskolájának hallgatóiként a Tanár Úr által 1996-ban elindított és azóta évente megrendezett Nyelvészdoktoranduszok Országos Konferenciáján.

Kenesei István az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola létrehozásával és vezetésével, valamint a Nyelvészdoktoranduszok Országos Konferenciájának a megszervezésével nemcsak iskolateremtői tevékenységet folytatott, hanem példát adott a fiatalabb kutatónemzedékeknek abban, hogyan érvényesítsék következetesen a tudományosság kritériumait, és miért fontos a tudományos eredmények szakmai közösség előtti bemutatása és megmértetése. A doktori kurzusokon és konferenciákon kritikai hozzászólásaival arra ösztönözte a doktoranduszokat, hogy álláspontjuk mellett merjenek határozottan kiállni, a tudományos vitákban az érveket első helyre téve bátran részt venni.

A tudományos kritikák mellett a tanítványok mindig számíthattak a Tanár Úr tanácsaira, segítségére, támogatására. Az Elméleti Nyelvészet Doktori Program könyvtára és eszközparkja jelentősen gyarapodott a jóvoltából, személyes kutatási kereteinek a felajánlásából.

A fentiekből egyértelműen látszik, hogy Kenesei Istvánnak jelentős szerepe van a szegedi nyelvészképzés struktúrájának létrehozásában mind az oktatott és kutatott tématerületeket, mind a képzés folyamatának kialakítását, mind pedig a doktori iskola szervezeti felépítését illetően. Ezek a különböző struktúrák egy jól átgondolt stratégiai gondolkodás eredményei, amely stratégiai gondolkodás nemcsak a szegedi viszonyokat és lehetőségeket vette figyelembe, hanem országos és nemzetközi perspektívát kínált.

Tanítványainak, az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája volt és jelenlegi hallgatóinak kettős, anonim, szigorú lektoráláson átesett és a lektorok, szerkesztők megjegyzéseinek, kéréseinek megfelelően átdolgozott tanulmányaival tisztelgünk Kenesei István előtt. A köszöntő kötet tanulmányait elméleti és módszertani sokszínűség jellemzi. A kötet 14 tanulmányát három tematikus blokkba rendeztük. Az első csoport a nyelv és a kogníció kapcsolatát tárgyalja (Gervain Judit, Ivaskó Livia, Papp Melinda, Tóth Alinka), a második tematikus blokkban a grammatikai struktúrákkal és problémákkal foglalkozó tanulmányok kaptak helyet (Ekaterina Georgieva, Gugán Katalin, Ittész Nóra, Lipták Anikó, Scheibl György, Szécsényi Krisztina, Szécsényi Tibor, Szőke Bernadett), végül a harmadik csoport nyelvhasználati struktúrákat és stratégiákat vizsgál (Nagy C. Katalin, Németh Zsuzsanna, Varga Marianna).

A szerzők, a lektorok és a szerkesztők példás együttműködésen alapuló munkájának köszönhetően reményeink szerint egy elsőrendű tanulmányokból álló kötettel köszöntjük az ünnepelt tanítványait és a doktori iskola nevében.

Szeged, 2017. március 20.

Németh T. Enikő és Szécsényi Tibor
SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Tabula gratulatoria

Albert Sándor
Andor József
Andrási Krisztina
Bagi Anita
Bakró-Nagy Marianne
Balázs L. Gábor
Bánréti Zoltán
Bártfai Csaba
Bassola Péter
Bibok Károly
Bíró Bernadett
Büky László
Csepregi Márta
Dötsch Szilvia
Ekaterina Georgieva
Fényes Csaba
Fenyvesi Anna
Fischer Mónika
Forgács Tamás
Gécseg Zsuzsanna
Gervain Judit
Gósy Mária
Gugán Katalin
Hegedűs Veronika
Hoffmann Ildikó
Ittész Nóra
Ivaskó Livia
Janurik Boglárka
Janurik Szabolcs
Kempf Baiarma
Kertész András
Kispál Tamás
Kiss Attila
Kocsány Piroska
Kovács Viktória

Kozmács István
Lantay Gyula
Lipták Anikó
Maleczki Márta
Nagy Ágoston
Nagy C. Katalin
Nemesi Attila László
Németh Miklós
Németh T. Enikő
Németh Zsuzsanna
Ohnmacht Magdolna
Ótott-Kovács Eszter
Papp Melinda
Polgárdi Krisztina
Pozsgai István
Róna-Tas András
Salvi Giampaolo
Sántáné Túri Ágnes
Scheibl György
Schirm Anita
Sinkovics Balázs
Sipőcz Katalin
Suszczyńska Malgorzata
Szécsényi Krisztina
Szécsényi Tibor
Szeverényi Sándor
Szőke Bernadett
Szűcs Márta
Tóth Alinka
Tóth Csilla
Turcsán Gábor
Túri Ágnes
Vančo Ildikó
Varga Marianna

NYELV ÉS KOGNÍCIÓ

Miért különleges a beszéd?

A beszéd mint kitüntetett hanginger a hatékony idegi kódolás elmélete szerint

Gervain Judit

Laboratoire Psychologie de la Perception, CNRS
Université Paris Descartes

1. Bevezetés

Az elképzelést, miszerint „a beszéd különleges”, többen több megközelítésből is megfogalmazták már. A társas viselkedés kutatói szerint a beszélt nyelv azért különleges, mert az emberi faj kommunikációs rendszere, így kiemelt szerepe van fajunk társas viselkedésének szervezésében (Tomasello 2000). Mások szerint az teszi a beszédet a többi hangingerrel különbözővé, hogy saját magunk hozzuk azt létre, így az egyetlen olyan hang, amelyet nemcsak hallunk, hanem testünkkel érzünk is, hiszen érezzük, milyen helyzetben vannak a beszélőszerveink egy adott hang, szó vagy mondat kimondásakor. Így a mozgásérzékelés és a hallás egyaránt szerepet játszanak a beszéd észlelésében (Liberman et al. 1967). A jelen dolgozat célja, hogy olyan elméleti keretet mutasson be – a hatékony idegi kódolás elméletét –, amely új, a korábbiakat kiegészítő módon magyarázza a beszéd különleges természetét.

2. A hatékony idegi kódolás elmélete

A hatékony idegi kódolás elmélete abból indul ki, hogy az idegrendszer egyik alapvető feladata az információfeldolgozás és -tárolás. Különösen releváns ez az érzékszervek esetében, amikor is az idegrendszernek külső információt – a környezetből jövő ingereket – kell feldolgoznia, ezeknek a külső ingereknek ugyanis megvan a maguk információs szerkezete. Az ingerek, még azonos modalitáson belül is, eltérnek egymástól gyakoriságukban és szerkezetükben. Logikusnak tűnik hát feltételezni, hogy ezek a statisztikai és szerkezetbeli tulajdonságok valamilyen módon leképeződnek az érzékszervek anatómiai és funkcionális jellemzőibe.

Az információelmélet empirikusan vizsgálható keretet biztosít e hipotézis tesztelésére (Shannon 1948). E szerint az elméleti keret szerint – amely hatékony idegi kódolás néven vált ismertté (Attneave 1954; Barlow 1961) – az érzékszervek akkor tudják a lehető leghatékonyabban, azaz a legkisebb költség mellett a legtöbb információt tárolva, feldolgozni a külső ingereket, ha azok statisztikai szerkezetét kódolják, azaz a lehető legkisebbre csökkentik a tárolt információban a redundanciát. (Megjegyzendő, hogy a redundancia csökkentése matematikai elv; egy biológiai rendszerben, amilyen a nyelv is, a redundancia teljes kiküszöbölése nem lehetséges és nem is kívánatos, hiszen ez a rendszert sérülékennyé teszi, és csökkenti annak zajjal szembeni ellenállását.)

A fenti predikció teszteléséhez arra van szükség, hogy (i) (egy vagy több fizikai dimenzió mentén) meghatározzuk egy adott környezeti inger statisztikai tulajdonságait, majd (ii) ezeket összehasonlítsuk az inger idegi kódolásával. Mint ahogy a hatékony idegi kódolás elméletének kritikusai is felvetik, mindkét feladat aluldeterminált, azaz maga az elmélet semmit nem mond arról, melyek a releváns dimenziók, illetve statisztikai eloszlások, amelyeket az idegrendszer kódolhat, és arról sem szól, hogy az idegi feldolgozás mely szintjén kell a hatékony kódolásnak megnyilvánulnia (az egyes idegsejtek, az érzékszervek vagy a magasabb rendű feldolgozás, pl. az agykéreg szintjén).

Ennek ellenére az utóbbi fél évszázadban viszonylag sok eredmény született a látórendszer vizsgálata kapcsán, amelyek igazolni látszanak a hatékony kódolás elméletét (Simoncelli–Olshausen 2001). Kísérletek bizonyítják például, hogy a légy összetett szeme, valamint a macskák és majmok látókérge optimálisan képezi le a fényintenzitás azon értékeit, amelyek ezen állatok természetes környezetében tipikusan előfordulnak. Az emlősök retinájában található csapok pedig a lehető legkevesebb dimenzióval, mindössze hárommal lefedik a fény látható tartományát. Úgyszintén bizonyított, hogy a képek feldolgozásában nagyon fontos szerepet játszanak az élek, amelyeket az elsődleges, illetve a magasabb szintű agyi látómezőkben kifejezetten az élekre (és azok irányára/dőlésszögére) érzékeny idegsejtek kódolnak. A különféle természetes képek matematikai elemzése azt mutatja, hogy az élek ebből a szempontból is lényeges elemei a vizuális ingerek optimális, redundancia nélküli kódolásának.

A látórendszer kutatása arra enged tehát következtetni, hogy a hatékony idegi kódolás elmélete valóban hozzájárulhat az idegrendszer működésének jobb megértéséhez. Az elmúlt egy-másfél évtizedben néhány munka az elméletet a hallórendszerre is kiterjesztette, ami így relevánssá vált a beszélt nyelv kitüntetett szerepének vizsgálatában is.

3. A hangingerek statisztikai szerkezete

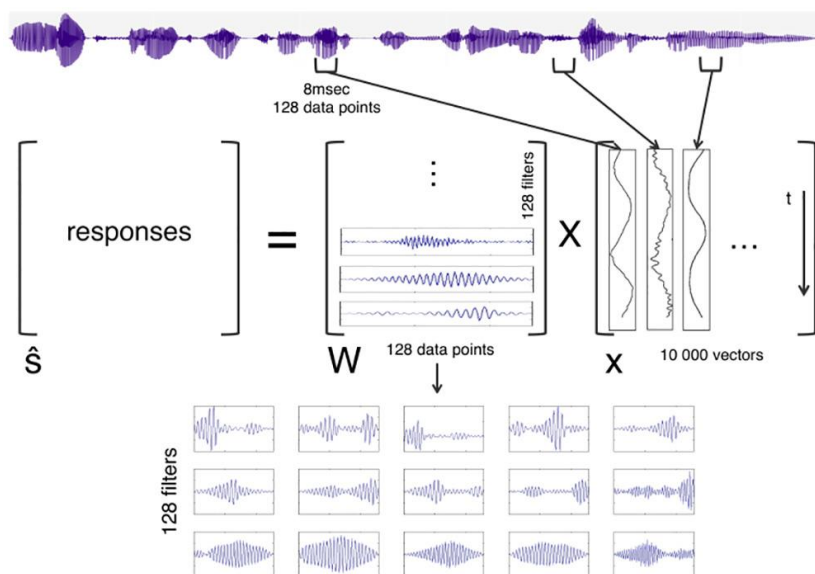
Ahhoz, hogy a hatékony idegi kódolás elméletét a hallórendszerrel kapcsolatban is értelmezni lehessen, szükségünk van olyan matematikai leírásokra, amelyek a hangok tulajdonságait az információ elmélet keretében vizsgálják. A hangingerek hagyományos leírásainak, pl. a Fourier-elemzésnek, nem célja, hogy optimális, a redundanciát a lehető legnagyobb mértékben lecsökkentő reprezentációkat adjanak. Az elmúlt néhány évtizedben azonban megjelentek olyan algoritmusok, matematikai módszerek, amelyeknek kifejezetten az a célja, hogy az elemzett ingert egymástól teljesen független, azaz redundanciamentes elemek együtteseként kódolják. Ezeket először a jelfeldolgozás területén, illetve a látás vizsgálatában használták, de az utóbbi 10–15 évben a hangokra is alkalmazni kezdték őket.

3.1. Optimális szűrők a hallórendszerben

Az optimális kódolási algoritmusok egyik fajtája (pl. a független komponens analízis, *independent component analysis*, ICA vagy a főkomponens analízis, *principal component analysis*, PCA) arra törekszik, hogy a bemeneti adatokat egymástól teljesen független összetevőkre bontsa le (1. ábra). Hogy az algoritmus használatát hétköznapi példával illusztráljuk, képzeljünk el egy forgalmas várótermet, melynek különböző pontjain mikrofonomok vannak elhelyezve – legalább annyi, ahány hangforrás található a váróteremben (emberek, hangosbemondó stb.). Fizikai elhelyezkedésénél fogva minden mikrofon kicsit másképp veszi fel a váróterem hangzavarát. A feladatunk az, hogy a mikrofonomok felvételeit használva rekonstruáljuk minden egyes hangforrás eredeti megnyilvánulását. Az ICA algoritmus épp erre képes, mivel a hangforrások egymástól függetlenül szólnak meg.

Az ICA algoritmust használva Lewicki (2002) három hangtípus statisztikai szerkezetét vizsgálta: a természeti környezetből jövő hangokét (ágak recsegése, rianás, kövek kopogása stb.), az állathangokét (nagyreszt emlősök vokalizációit) és a beszédét (amerikai anyanyelvű férfi és női beszélők olvasott megnyilvánulásait). Az algoritmus a bemenetet képező hangokat (1. ábra felső sora, illetve a középső sorban az X mátrix) egy szűrőkészleten engedi át, amelyek azokat a hatékony kódolás elméletének értelmében egymástól független komponensekre bontják. A szűrőkészlet adja meg tehát azt a matematikai átalakítást, amelyet a idegrendszer (valamely része) végez a hangingereken, hogy azokból redundanciamentes idegi reprezentációt alkosson. Lewicki azt találta, hogy a természetbeli hangok kódolásakor kapott szűrőkészlet szűrői wavelet alakúak, azaz időben rövidek, lokalizáltak, és meghatározott frekvenciájuk

van, míg az állathangok szűrői inkább Fourier-transzformációhoz hasonlítanak, vagyis meghatározott frekvenciájuk van, de időbeli információt nem vagy csak keveset közvetítenek. Önmagában ezen szűrőkészletek egyike sem hasonlít a hallórendszerben mért idegi reakciókra. Viszont a két hangtípust közel azonos arányban keverő hangegyüttes elemzésekor kapott szűrőkészlet megegyezik az emlősök hallóidegében (a cochlea szintjén) mért elektrofiziológiai válaszokra. Ezen válaszok, illetve szűrők formája átmenet a Fourier- és a waveletszerű szűrők között. Pontosan kódolják a frekvenciát, és időbeli információt is hordoznak, sőt mi több, a kettő összefüggésben is van egymással, mert a szűrők hossza fordítottan arányos a frekvenciájukkal. Ez azt jelenti, hogy a szűrők alakja léptékfüggetlen, mert különböző frekvenciák mellett is változatlan marad. A léptékfüggetlenség (vagy önazonosság vagy fraktálszerkezet) számos természeti jelenség és inger sajátja (Simoncelli–Olshausen 2001), így például a hópelyhek, a pagodakarfiol, a tengeri csigák háza vagy a kontinensek partvonala is léptékfüggetlen.

1. ábra

A független komponens analízis sematikus bemutatása (Guevara Erra–Gervain 2016 alapján).

A beszélt nyelvi hangingereket a felső sor illusztrálja. Ezekből az algoritmus véletlenszerűen kiválaszt 8msec hosszú részeket, amelyek a bemeneti mátrixot (X mátrix a középső sorban) képezik. Az algoritmus kimenete az S mátrix jelölte független idegi válaszok együttese. Az idegi kódolás matematikai modelljét ennek megfelelően a W keverőmátrix adja meg. A kapott szűrők közül néhányat a legalsó sorok illusztrálnak.

A fenti eredmények igazolják tehát a feltételezést, miszerint a hallórendszer hatékonyan kódolja a hangingereket, legalábbis ha elfogadjuk, hogy a környezeti hangok és az állati vokalizációk valamiféle keveréke valóban reprezentatív mintája annak, amihez az evolúció során a hallás adaptálódhatott. Elméleti kérdésünk szempontjából még fontosabb, hogy a beszédre kapott szűrőkészlet egybe esett az előbb említett hangkeverék szűrőkészletével, és így a kísérletesen mért idegi válaszokkal is. Ez arra enged következtetni, hogy a beszéd az evolúció során úgy alakult ki, hogy a már meglévő idegi kódot a lehető legoptimálisabban használja ki.

A beszéd tehát azért (is) különleges inger az idegrendszer számára, mert matematikai szempontból hatékonyan kódolható. Lewicki (2002) feltételezése szerint azért, mert a nyelv bizonyos fonémái az állati vokalizációkra, mások a természeti környezet hangjaira hasonlítanak akusztikai tulajdonságaikban. A magánhangzóknak például jellegzetes formánsaik vannak, tehát meghatározott frekvenciák hordozzák őket, és időben hosszúak, míg a zárhangok rövidek, és az akusztikus energia gyors, robbanásszerű emelkedése, majd valamivel lassabb csökkenése, és a hirtelen átmenetek jellemzik őket.

Erre az ötletre építve Stilp és Lewicki (2013) a fonémák különböző osztályainak hatékony kódolását vizsgálták. Lewicki (2002)-höz hasonlóan az ICA algoritmust használták, de nem egész mondatokat, hanem egyes fonémákat elemeztek. Eredményeik csak részben igazolták az eredeti elképzelést. Azt találták ugyanis, hogy a magánhangzók szűrői nem az állathangok szűrőihöz, hanem általában a beszéd (illetve az állathang és környezeti hang keverék) szűrőihöz hasonlítanak. Ez a magánhangzók minden csoportjára (elől, középen, hátul képzett magánhangzók, kettőshangzók stb.) igaz volt. A mássalhangzók kategóriái azonban nagyon eltérő szűrőket produkáltak. A zárhangok a vártak megfelelően a környezeti hangingerek szűrőihöz hasonló rövid, időben meghatározott, a frekvenciával fordítottan arányos hosszúságú szűrőket adtak. A zár-rés hangok a beszéd általános szűrőihöz (és így a magánhangzókéihoz) voltak hasonlóak, míg a réshangok és a nazálisok az állati vokalizációk Fourier-szerű, időben meg nem határozott, de a frekvenciát pontosan kódoló szűrőihöz hasonló filtereket eredményeztek. Úgy tűnik tehát, hogy nem a magán- és mássalhangzó státusz, hanem inkább a hangok akusztikai jellemzői határozzák meg a matematikailag optimális kódolást. Azok a hangok kódolódnak leginkább waveletszerű, időben jól meghatározott szűrőkkel, amelyek rövidek és hirtelen átmeneteket tartalmaznak, míg a hosszabban kitarított hangok (akár harmonikusak, mint a magánhangzók, akár nem, mint a réshangok) inkább a frekvenciatartományban kódolódnak pontosan.

Mivel a nyelvekben a különböző fonémátípusok nem egyforma arányban találhatók meg, és mivel a fonémarepertoár a nyelvek más akusztikai-fonológiai tulajdonságaival, így például ritmusukkal, szótagszerkezetükkel stb. is korrelál, felmerül a kérdés, hogy minden nyelvnek hasonló-e az optimális kódja, vagy ez a kód nyelvenként eltérő-e. Guevara Erra és Gervain (2016) Lewicki módszerét hét tipológiailag és történetileg különböző nyelvre (holland, angol, maráti, japán, lengyel, spanyol és török) alkalmazva azt találta, hogy az optimális szűrők nyelvenként némileg eltérők. Bár minden nyelv szűrőkészlete nagyjából a wavelet és a Fourier-szűrők közötti átmenetet mutatja (1. ábra, alsó rész), az angol, a spanyol, a lengyel és a holland szűrői valamivel közelebb állnak a Fourier-szerű kódhoz, míg a török, a japán és a maráti szűrői kicsit inkább waveletszerűek. Ennek az az oka, hogy az utóbbi nyelvekben gyakoribbak a gyors akusztikai átmenetet tartalmazó fonémák (pl. a zár mássalhangzók), míg az előbbiekben a kitarított hangok gyakoribbak.

A fonológiailag különböző nyelvek optimális kódjai eltérnek tehát egymástól, így felmerül a kérdés, hogy az idegrendszer az egyedfejlődés során alkalmazkodik-e ehhez, és ha igen, hogyan. Ez annál is inkább releváns, hiszen jól dokumentált, hogy a felnőtt beszélők beszéd-észlelési és -értési képességeit az anyanyelv tulajdonságai erősen befolyásolják. Idegen nyelvek hallgatásakor az anyanyelvünkhöz hasonló prozódiajű, ritmusú, fonémakészletű nyelveket könnyebben értjük, mint az anyanyelvünktől távol esőeket (Cutler 1994; Cutler–Demuth–McQueen 2002; Werker–Hensch 2015). Az anyanyelv ezen meghatározó szerepe az első néhány életévben, a nyelvtanulás kritikus periódusában alakul ki. Lehetséges, hogy az anyanyelvre való ráhangolódás egyik mechanizmusa az idegrendszeri kód finomra hangolása, az anyanyelvre optimalizált szűrők beállítása. E feltételezést kísérletesen egyelőre még nem vizsgálták, de a jövőben érdekes lehet olyan csecsemőkísérleteket végezni, amelyek tesztelik ezt a lehetőséget.

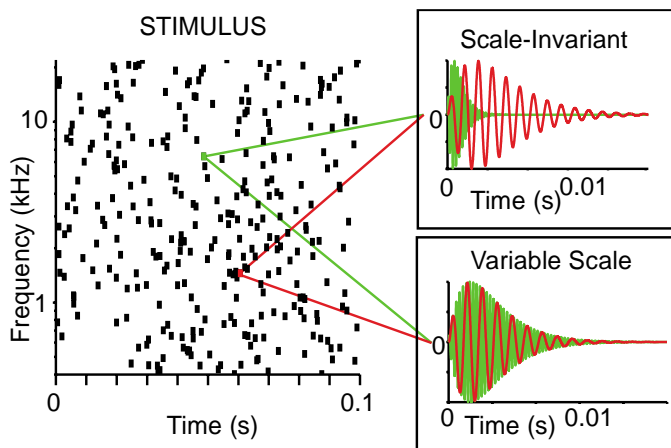
Ezzel kapcsolatban releváns megjegyezni, hogy mivel a nyelvek fonológiai tulajdonságai gyakran korrelálnak morfoszintaktikai jegyeikkel, a nyelvek korai akusztikai elkülönítése egyben a későbbi nyelvtanulást is előkészítheti. A fenti tanulmányban vizsgált nyelvek a nekik megfelelő optimális szűrők tulajdonságai alapján két nagyobb csoportra oszlottak. Ez a két nagyobb csoport egyben megfelel e nyelvek morfoszintaktikai tipológiájának is, hiszen a spanyol, a lengyel, a holland és az angol ige-tárgy szórendű flektáló nyelvek, míg a maráti, a japán és a török tárgy-ige szórendű agglutináló nyelvek. Nem egyértelmű, hogy a csecsemők hogyan tudhatnak a fonológia-akusztika és a morfoszintaxis ezen korrelációiról, de ha feltételezzük, hogy ezek a korrelációk valamilyen módon hozzáférhetőek számukra (pl. mert részei a veleszületett nyelvtanulási képességnek, vagy mert még ismeretlen, de létező biológiai, nyelvi, matematikai vagy más elvekből levezethetőek), akkor az optimális kód korai beállítása fontos „csizmahúzó” (bootstrapping) mechanizmus lehet a nyelvvelsajátítás során (Gervain–Werker 2013; Morgan–Demuth 1996; Nespor et al. 2008).

3.2. Ritka kódolás („sparse coding”) a hallórendszerben

Az optimális kódolási algoritmusok másik fajtája a ritka kódolás (angolul „sparse coding”). A ritka kódolási módszerek a bemeneti jeleket sok reprezentációs egység (pl. idegsejt vagy bázisvektor) segítségével bontják le, de úgy, hogy ezek közül az egységek közül egy-egy bemeneti inger kódolásakor egyszerre csak a lehető legkevesebb aktiv.

Smith és Lewicki (2006) adott frekvenciájú, hosszúságú és meghatározott időpontban kezdődő hullámocskák készletével kódolt a Lewicki (2002) tanulmányban használthoz hasonló hangfajtaikat. Az eredmények a korábbiakkal egyezően azt mutatták, hogy az állati vokalizációk és a különféle természeti hangok keveréke az emlősök hallóidegében mért válaszokhoz hasonló formájú kódot (hullámocskákat) produkált, míg a csak egyfajta hangtípusra, pl. csak állathangokra, optimalizált hullámkészletek kevésbé hasonlítottak a mért idegi válaszokhoz. A mi szempontunkból releváns, hogy a beszéd (a már korábban is használt angol nyelvi beszéd-korpusz) szintén a mért idegi válaszokhoz hasonló hullámkészletet eredményezett. Különbség viszont a független komponens elemzés (Lewicki 2002) és a ritka kódolás (Smith–Lewicki 2006) között, hogy az ICA algoritmus nem tud időben aszimmetrikus kódot létrehozni, míg a ritka kódolás nem korlátozza a hullámok lehetséges formáját. Ennek megfelelően a kapott hatékony reprezentációk között lényeges eltérés volt, hogy míg az első módszer eredményezte szűrők *per definitionem* időben szimmetrikusak voltak, addig a ritka kódolással elért optimális hullámocskák hirtelen, nagy amplitúdóval kezdődtek, de fokozatosan csökkenő energiával értek véget. Ez a fajta aszimmetria jól megfigyelhető mind az elektrofiziológiailag mért válaszokban, mind a természetes hangok egy jó részében, pl. olyan környezeti hangokban, mint koppanás, reccsenés stb., vagy például a zár mássalhangzóiban is.

Geffen és munkatársainak (Geffen et al. 2011) tanulmánya a víz hangjainak ritka kódolását vizsgálta. Olyan generatív modellt dolgoztak ki (2. ábra), amelyben adott frekvenciájú, amplitúdójú és alakú gammatónusok készletével lehetett hangokat létrehozni. A gammatónusok vagy úgy voltak megválasztva, hogy léptékfüggetlenek legyenek, azaz az alakjuk legyen állandó (bennük a szinusz hullám mindig ugyanannyi ciklust futott be), vagy úgy, hogy változó léptékűek legyenek, azaz időtartamuk legyen mindig azonos. Az első esetben az alak állandóságából következően a tónusok frekvenciája fordított arányban állt hosszukkal, míg a második esetben az alakjuk a frekvencia függvényében változott. Ahogyan korábban említettük, a természetes ingerek, pl. természeti formák, bizonyos hangok és a beszéd is, léptékfüggetlenek (Simoncelli–Olshausen 2001; Voss–Clarke 1975). Ennek megfelelően Geffen és munkatársai azt várták, hogy a modell előállította léptékfüggetlen hangok természetes vízhangoknak tűnnek, míg a változó léptékű hangok nem.

2. ábra

A vízhangok ritka kódja időben és frekvenciában meghatározott gammatónusokkal Gervain és munkatársai (Geffen et al. 2011; Gervain–Werker–Geffen 2014; Gervain et al. 2016) munkájában. A gammatónusok időbeli és frekvenciabeli paraméterei kétféleképpen lehetnek meghatározva. A léptékfüggetlen (scale-invariant) kód esetében a gammatónusok formája minden frekvenciánál állandó volt, így a tónusok frekvenciája és időbeli hossza egymással fordított arányban állt. A változó léptékű kód esetében a tónusok időbeli hossza volt állandó, így formájuk a frekvencia függvényében változott.

3.3. A léptékfüggetlenség

E hipotézist kísérletesen is tesztelték mind felnőtteknél, mind csecsemőknél. Azt találták (Geffen et al. 2011), hogy a felnőttek valóban ugyanannyira természetesnek ítélték a léptékfüggetlen szintetikus vízhangokat, mint a valódi, természetben rögzített vízhangokat (patak zúgása), és ennek megfelelő leírásokat is adtak a hangokról (pl. eső, tenger morajlása, patak, hullámos, csepegés stb.). A változó léptékű szintetikus hangokat ezzel szemben nem ítélték természetesnek, és nem is tulajdonítottak nekik vízszerű jellemzőket. A csecsemőknél ugyan leírást és explicit természetességi ítéletet nem lehetett felvenni, de viselkedéses (Gervain–Werker–Geffen 2014), valamint agyi képalkotó eljárást használó (Gervain et al. 2016) tesztekben a szerzők azt találták, hogy az 5 hónapos csecsemők és a 3 napos újszülöttek szintén meg tudják egymástól különböztetni a léptékfüggetlen és a változó léptékű vízhangokat, és ami még érdekesebb, csak az előbbiekből hoznak létre perceptuális kategóriát. Így az 5 hónapos csecsemők egy kategóriába tartozónak ítélték a különféle léptékfüggetlen hangokat (amelyeket a felnőttek más-más fajta vízként írtak le), míg a léptékfüggetlenségtől eltekintve hasonló paraméterekkel rendelkező változó léptékű hangokat nem. Ez azt jelenti, hogy a léptékfüggetlenség – a természetes ingerek egyik fontos jellemzője – valóban kitüntetett szerepet játszik a hallásban és a hangingerek kódolásában.

A léptékfüggetlenség a beszélt nyelvre is jellemző. Ezt mind a beszéd energiaspektrumának elemzése (Voss–Clarke 1975), mind azon pszicholingvisztikai eredmények is alátámasztják, melyek szerint a beszéd időben léptékfüggetlen, mert a beszéd bizonyos mértékű felgyorsítás és lelassítás ellenére érhető marad (Pallier et al. 1998; Sebastián-Gallés et al. 2000), s ez az adaptáció valószínűleg a hangalak, nem pedig az absztrakt nyelvi tudás szintjén történik, mert újszülöttek is képesek adaptálódni a felgyorsított beszédhez, legalábbis az anyanyelvükön

(Issard–Gervain 2016), a felnőttek pedig nem csak anyanyelvükön, hanem számukra ismeretlen, bár az anyanyelvükhöz ritmusában hasonló nyelveken is képesek erre (Pallier et al. 1998).

4. Összegzés és jövőbeli kutatási irányok

A fentebb leírt komputációs és pszicholingvisztikai kísérletek alátámasztani látszanak azt a feltételezést, miszerint a hallórendszer – a látórendszerhez hasonlóan – olyan matematikai szabályszerűségeknek engedelmeskedik, amelyek lehetővé teszik számára, hogy a természetes hangokat, amelyekhez az evolúció során adaptálódott, hatékonyan és optimálisan képezze le. Az eredményekből az is kirajzolódik, hogy a beszélt nyelv – mint a hallás evolúciója során viszonylag későn megjelenő hanginger – olyan akusztikai tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek a lehető legjobban illeszkednek a hallórendszer által használt idegi kódhoz. Ilyen szempontból tehát a beszéd különleges, optimális hanginger.

Ezek az eredmények új perspektívába helyezik a beszédpercepció és beszédmegértés kutatását. A beszédpercepciót ezen új szempontból vizsgálva felmerül a kérdés, pontosan hol és milyen módon kódolódnak a beszéd különböző, statisztikailag releváns, nem redundáns tulajdonságai a hallórendszerben.

A hatékony kódolás modellje azt a kérdést is felveti, hogy a hatékony idegi kód változik-e, és ha igen, hogyan az egyed fejlődése során. Hatással van-e, és ha igen milyennel, a hallórendszer fejlődésére az anyanyelv vagy például a számottevő zenei tapasztalat.

Hivatkozások

- Attneave, Fred 1954. Some informational aspects of visual perception. *Psychological review* **61/3**:183–193.
- Barlow, H. B 1961. Possible principles underlying the transformation of sensory messages. In Walter A. Rosenblith (szerk.) *Sensory Communication*. Massachusetts: The MIT Press. 217–234.
- Cutler, Anne 1994. Segmentation problems, rhythmic solutions. *Lingua* **92**:81–104.
- Cutler, Anne – Katherine Demuth – James M. McQueen 2002. Universality versus language-specificity in listening to running speech. *Psychological Science* **13/3**:258–262.
- Geffen, Maria N. – Judit Gervain – Janet F. Werker – Marcelo O. Magnasco 2011. Auditory perception of self-similarity in water sounds. *Frontiers in Integrative Neuroscience* **5**:15.
- Gervain, Judit – Janet F. Werker 2013. Prosody cues word order in 7-month-old bilingual infants. *Nature Communications* **4**:1490.
- Gervain, Judit – Janet F. Werker – Alexis Black – Maria N. Geffen 2016. The neural correlates of processing scale-invariant environmental sounds at birth. *NeuroImage* **133**:144–150.
- Gervain, Judit – Janet F. Werker – Maria N. Geffen 2014. Category-specific processing of scale-invariant sounds in infancy. *PLoS ONE* **9/5**:e96278.
- Guevara Erra, Ramón – Judit Gervain 2016. The efficient coding of speech: Cross-linguistic differences. *PLoS ONE* **11/2**:e0148861.
- Issard, Cécile – Judit Gervain 2016. Adult-like processing of time-compressed speech by newborns: A NIRS study. *Developmental Cognitive Neuroscience* **megj. előtt**.
- Lewicki, Michael S. 2002. Efficient coding of natural sounds. *Nature Neuroscience* **5/4**:356–363.
- Liberman, A. M. – F. S. Cooper – D. P. Shankweiler – M. Studdert-Kennedy 1967. Perception of the speech code. *Psychological Review* **74/6**:431–461.
- Morgan, James L. – Katherine Demuth (szerk.) 1996. *Signal to Syntax. Bootstrapping from Speech to Grammar in Early Acquisition*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.

- Nespor, Marina – Mohinish Shukla – Ruben van de Vijver – Cinzia Avesani – Hanna Schraudolf – Caterina Donati 2008. Different phrasal prominence realizations in VO and OV languages. *Lingue e linguaggio* **7/2**:139–168.
- Pallier, Christophe – Nuria Sebastian-Gallés – Emmanuel Dupoux – Anne Christophe – Jacques Mehler 1998. Perceptual adjustment to time-compressed speech: A cross-linguistic study. *Memory & Cognition* **26/4**:844–851.
- Sebastián-Gallés, Núria – Emmanuel Dupoux – Albert Costa – Jacques Mehler 2000. Adaptation to time-compressed speech: Phonological determinants. *Perception & Psychophysics* **62/4**:834–842.
- Shannon, Claude Elwood 1948. A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal* **27/3–4**:379–423, 623–656.
- Simoncelli, Eero P. – Bruno A. Olshausen 2001. Natural image statistics and neural representation. *Annual Review of Neuroscience* **24/1**:1193–1216.
- Smith, Evan C. – Michael S. Lewicki 2006. Efficient auditory coding. *Nature* **439/7079**:978–982.
- Stilp, Christian E. – Michael S. Lewicki 2013. Statistical structure of speech sound classes is congruent with cochlear nucleus response properties. *Proceedings of Meetings on Acoustics* **20/1**:50001.
- Tomasello, Michael 2000. Do young children have adult syntactic competence? *Cognition* **74/3**:209–253.
- Voss, Richard F. – John Clarke 1975. „1/fnoise” in music and speech. *Nature* **258/5533**:317–318.
- Werker, Janet F. – Takao K. Hensch 2015. Critical periods in speech perception: New directions. *Annual Review of Psychology* **66/1**:173–196.

A kulturálisan releváns információk átadása mint az emberi nyelvhasználat egy sajátos lehetősége

Ivaskó Livia

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Papp Melinda

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

1. Az írás motivációiról

Jelen írás elkészítésével két célt szeretnénk megvalósítani. Egyrészt arról kívánunk rövid formában szólni, hogy a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1995) fogalmaival megközelített módon miként lehet a kulturálisan releváns (Sperber 1996: 61–98) információk egy specifikus formáját, az évszázados tudást reprezentáló mesék (Boldizsár 2010) befogadására való készséget úgy értelmezni, mint olyan humánspecifikus, nyelvhez kötött képességet, mely lehetővé teszi a természetes pedagógiai (Gergely–Csibra 2005a) értelemben vett kulturális tanulást. Ki szeretnénk emelni, hogy az ebben a folyamatban szerepet játszó osztenzív ingerek tulajdonságainak függvényében mennyire várható el a felismertetni kívánt információ hatékony vissza-idézése kisgyermekkorban.

Írásunk másik, de jelen kötet szempontjából lényegesebb motivációja pedig az, hogy egy olyan tanárunkat köszöntsük sorainkkal, aki az általa alkalmazott osztenzív ingerek sokaságával igyekezett rávenni bennünket, tanítványait, a nyelvészeti kutatásokban való elmélyülésre, ilyen céljaink továbbbélítésére, azaz arra, hogy mi magunk is tegyünk azért, hogy a nyelvtudomány művelése élő, kulturálisan továbbélő, többek számára nyilvános reprezentációként elérhető információ legyen. Szeretnénk tehát, ha jelen sorainkkal hozzájárulhatnánk ahhoz, hogy látsszon, a Tanár Úr által alapított Nyelvtudományi Doktori Iskolában immár több generáció együttműködésének köszönhetően adódhat tovább a releváns információ a verbális történetmondás hagyományai szerint is.

Tanulmányunkat három nagyobb részre tagoltuk. Először azt az elméleti keretet kívánjuk bemutatni, melyben az osztenzív stimulusok természetét, azok funkcióit értelmezzük a humán kommunikáció és információátadás szempontjából. A második egységben azokról a különbözőségekről szólnunk, melyek mentén a hétköznapi történetmesélés eltérhet a sok-sok év alatt letisztult, sokak számára várhatóan releváns információt hordozó történetek jellegzetes módjától, azaz a mesemondástól. A harmadik részben saját kísérleti adatainkkal alátámasztva szeretnénk érvelni amellett, hogy a megfelelően mesélt történetek mennyivel inkább alkalmasak arra, hogy a kisgyermek azokból kinyerjék, és később fel is idézzék azokat a tartalmakat, melyek megismertetése a mesemondás célja. Rá kívánunk mutatni arra, hogy az alkalmazott osztenzív ingerek megléte, vagy éppen hiánya milyen módon befolyásolja az óvodáskorú gyermek történet-feldolgozási sikerességét. Az írás zárásaképpen pedig a fentebb meghatározott célok tükrében kívánjuk összefoglalni gondolatainkat, melyek egy olyan folyamat egy állomását mutatják be, melyben a Fejlődéses és Neuropragmatikai Kutatócsoport korábbi és

jelenlegi tagjai munkálkodnak és munkálkodtak a gyermekek történetmesélési és történet-megértési képességeinek vizsgálatakor.¹

2. Elméleti keret

2.1. A figyelem, a relevancia és a közös figyelmi jelenet szerepe a történetek megértésében

Az ember az őt körülvevő környezet fizikai ingereit úgy dolgozza fel, hogy folyamatosan szelektálja azokat aszerint, hogy az adott pillanatban várhatóan mennyire lehetnek hatással rá. Nem figyel tehát minden egyes stimulusra egyforma módon, és nem is tesz egyforma erőfeszítéseket ezen ingerek feldolgozására, hanem csak a számára várhatóan releváns ingerek feldolgozására fordít energiát – vallja több kognitív pszichológiai megközelítéssel egybehangzó módon a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1995). Társas interakcióban, amikor a kezdeményezőnek olyan szándéka van, hogy valamilyen információ birtokába kívánja juttatni partnerét, és ezen szándékát is kölcsönösen fel kell ismertetnie vele, jól kell tudnia megválasztani azt az ingert, vagy ingeregyüttest, melynek segítségével szándékait megfelelően tudja felismertetni partnerével. Ha nem kelti fel a partnere figyelmét, nem hoz létre megfelelően észrevehető és feldolgozható fizikai stimulust szándékai felismertetésére, akkor a relevanciaelmélet felfogása alapján azt mondhatjuk, hogy sikertelen lesz a kommunikációja.

Kutatásunk elméleti hátterét a relevanciaelmélet osztenzív-következtetési kommunikáció felfogása adja (Sperber–Wilson 1995). Ebben a felfogásban az optimális relevancia fogalma azt jelenti, hogy az adott stimulus elég releváns ahhoz, hogy a partnernek megérje a feldolgozásába műveleti erőfeszítést fektetni a várható mentális kontextuális hatás érdekében, másrészt a kommunikátor képességei alapján az osztenzív stimulus az elvárható legrelevánsabb stimulus. Ellenkező esetben a partnernek nem érné meg műveleti erőfeszítést fektetni a feldolgozásba (Németh T. 2003).

Az együttműködő társas helyzetekben, így az együttműködő társalgási helyzetekben is szükséges feltétel a kooperatív viselkedés a beszélgetőpartnerek között, valamint a perspektívaelfelvétel (mentalizáció) képessége a kommunikátor szándékának hatékony és sikeres értelmezése érdekében.

Tomasello (1999; 2008) elméleti megközelítése alapján azt mondhatjuk, hogy a történetmondási és történetek megértésére vonatkozó sajátosan emberi tulajdonság egy olyan humánspecifikus képesség, mely feltételezi más, szintén csak az emberre jellemző tulajdonságok együttes jelenlétét. Az a mód, ahogyan az ember azonosítja fajtársait, jellemzi őt a szándékvezérelt cselekvésszervezés, a mások intencionális ágensként való szemlélete, a kooperatív feladatmegoldás, a közös szándékok feltételezése és felismerése, mind lehetővé teszik az ember számára egy új típusú tanulási forma megjelenését. Ezek a szociokognitív motivációk és képességek már a nyelv előtti gesztus alapú kommunikációban is jelentőséggel bírnak, ahogyan erre Donald (1991: 199–202) is rámutat. Az emberre jellemző nonverbális kommunikáció jelentősége emellett jelentéskiemelő, árnyaló, hangsúlyozó szerepként is értelmeződik, közvetítője az érzelmi attitűdöknek. Ahogyan Schnell Zsuzsanna fogalmaz (Schnell 2016: 200):

¹ Az első összefoglaló a Nemzetközi Pragmatikai Társaság Narratív pragmatika konferenciájára készült el 2013-ban (Lengyel–Komlósi–Ivaskó 2013).

Jelen írás pedig egy korábbi, nemzetközi együttműködésben megvalósított program kereteiben megkezdett és bemutatott kutatás továbbfejlesztett és kiegészített változata (Ivaskó 2014). A kutatást az Európai Unió és a Magyar Állam az Európai Szociális Alap társfinanszírozásában megvalósuló TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 'Nemzeti Kiválóság Program' támogatta Magyar Zoltán Posztdoktori Ösztöndíj keretében.

„... a jelentés-konstrukció több szinten zajlik, és egyidejűleg figyelembe vesszük az értelmezés során az olyan szövegkörnyezeti és – szituációs tényezőket, mint a társalgási helyzet, a beszélők viszonya, társas célok, személyközi kapcsolatok, illetve, hogy hierarchián alapuló (intézményes) vagy egyenrangú (hétköznapi, informális) jellegű – e az adott társalgási helyzet. E pragmatikai egészes interpretáció jelentőségét jelzi az az ösztönös következtetésünk, ha nincs összhangban a verbális és a nonverbális üzenet (gesztusok, arc-mimika, egyszerűen: a metakommunikációs tényezők) akkor ösztönösen a nonverbális jelzéseknek hiszünk.”

Tomasello (2008) felfogásában a humán kommunikáció fajspecifikus tulajdonságai elsősorban a közös problémamegoldásban és azokban a cselekedetekben keresendők, ahol az emberek együttműködő problémamegoldó társakként vannak jelen. Ezen közös cselekvésszervezési helyzetek kognitív alapja az, hogy az ember képes a társait intencionális, önálló mentális állapotokkal rendelkező ágensként felfogni. Ez a fajta elmeolvasási képesség teszi lehetővé, hogy az emberek egymás motivációit kitalálva tudjanak együttműködően megoldani egy helyzetet, össze tudják hangolni saját és a mások viselkedését egy vagy több közönsnek feltételezett cél érdekében. Ebben a folyamatban kitüntetett szerep jut azoknak a jelzéseknek, melyek segítségével az egyedek egymás számára hozzáférhetővé tudják tenni aktuális szándékaikat és vágyaikat, azokat a mentálisan jelen levő tartalmakat, melyek megosztásának képessége meg tudja őket különböztetni más fajok egyedeitől. Az ember esetében az is kijelenthető, hogy neurotipikus fejlődés mellett már meglehetősen korai életkorban is képes ezen szándékok monitorozására és felismerésére.

A nemcsak egyetlen egyén számára, individuálisan fontos információk továbbadására, hanem mint a közösség számára kulturálisan releváns reprezentációk átadására vonatkozóan Sperber az alábbi megállapítást teszi (Sperber 2001: 105):

„Szájhagyományon alapuló társadalmakban minden kulturális reprezentáció könnyen megjegyezhető; a nehezen megjegyezhető reprezentációkat elfeledik, vagy könnyebben megjegyezhetővé alakítják át, hogy kulturálisan elterjedhessenek.”

Ezen reprezentációk tartós fennmaradásának az a feltétele, hogy a közösség releváns tudásként kezelje azokat, illetve az, hogy a különböző kultúrákban hisznek a pontos másolás lehetőségében (Sperber 2001).

A kulturálisan relevánsnak mondható tartalmakat közvetíteni szándékozó mesemondási hagyomány a mesemondás közbeni intenzív fókuszált figyelemre, a történethallgatási transz létrejöttéhez szükséges nyugodt körülmények mellett azt is szükséges feltételként szabja meg, hogy legyen olyan mesemondó, aki verbális és nonverbális üzeneteivel is közvetíteni tudja a történetet (Stallings 1988; Boldizsár 2010). A tanulmány későbbi részeiben az ilyen jellegű mesemondás osztenzív stimulusaira irányuló egyik vizsgálatunkat ismertetjük röviden óvodáskorú gyermekek meseértési jellemzőinek tükrében.

2.2. A kulturális tanulás szerepe az egyedfejlődésben: a természetes pedagógiai hozzáállás

Csibra Gergely és Gergely György természetes pedagógiai (Csibra–Gergely 2006; 2009) hozzáállás-modellje azt mondja, hogy fajspecifikus adaptáció eredményeként az emberben sajátos hajlandóság alakult ki a releváns kulturális tudás spontán átadására a fajtársaknak, melyre érzékenyen születnek meg a kisbabák. Azaz egy olyan természetes állapot jellemzi őket, melyben a kulturálisan felkészültebb társuktól várják azt, hogy számukra releváns módon ismeresse meg velük az adott kulturálisan (is) releváns információt. Az erre a feladatra specializált társas tanulási rendszert „természetes pedagógiának” nevezzük.

A pedagógiai tudásátadást sajátos kommunikatív jegyek váltják ki, mint például a szemkontaktus, a dajkanyelv sajátos prozódiai mintázata és a saját néven szólítás.

A csecsemők korai és speciális érzékenységet mutatnak az ilyen osztenzív jegyekre, amelyek azt a kommunikációs szándékot jelzik számukra, hogy a másik személy új és releváns tudást fog közölni a referensről.

A következő táblázatban az itt ismertetett keretek tükrében összegezzük azt, hogy mire a négyéves kort eléri a kisgyermek, milyen, a történetek feldolgozása és megértése szempontjából különösen fontos képességek kibontakozása segíti őt abban, hogy megfelelő felkészültségek birtokában ismerje meg a neki szánt információkat.

születéstől	Jellemző az érzékenység a kommunikáció meghatározó osztenzív stimulusaira: meghatározó az arcpreferencia, a szemkontaktus és a dajkanyelv. Fontos a kontingens reaktivitás és az operáns kondicionálás szerepe a kommunikációban.	Az újszülöttek interakcióit a diádikus viszony jellemzi: képesek a korai érzelmek és más viselkedésformák együttes megélésére.
6 hónapos korban	A korábban is jellemző tulajdonságok mellett kezdik el figyelni és megérteni mások cselekedeteit.	„Social biofeedback” Az egyes érzelmi állapotok közös megélése során a gyermek az anya/interakciós partner által egyfajta felerősített és tartalommal feltöltött módon kezdi el érteni a megélt állapotokat.
9 hónapos korban	Már meg tudja különböztetni a gyermek a véletlenszerűen, illetve a szándékosan végrehajtott cselekvéseket. Megjelenik a mások szándékvezérelt cselekedeteinek felismerésére vonatkozó képesség.	Triádikus viszonyok megjelenése: közös célok és közös megfigyelés. Gesztusokra való reagálás.
10 hónapos korban	Megjelenik a mások szándékának felismerésére vonatkozó képesség. Teleologikus gondolkodás.	Megjelennek a közösen végrehajtott cselekvések, az együttműködő viselkedés jegyei, a közös figyelem és a közös szándékok felismerése.
12 hónapos kortól	Mások szándékainak felismerése már jellemző. Természetes oksági viszonyok felismerésének képessége.	Megjelenik a nyelvi szimbólumok használata, elindul a szociális normák és szociális formák elsajátítása is.
4 évesen	Mások szándékainak és vágyainak megértésére vonatkozó tudás megjelenése. A másik személy perspektívájából való szemlélés kialakulásának kora.	A már elég fejlett nyelvi bázis mellett egyre komplexebb szociális normák felismerésére és elsajátítására nyílik lehetőség. A későbbiekben ezek szerepe egyre erősödik.

1. táblázat

(Csibra 2010; Csibra–Gergely 2011; Gergely–Csibra 2003; 2005b; Gergely–Watson 1996; Tomasello 1999; Ivaskó–Lengyel–Komlósi 2014)

3. A hétköznapi történetek és a mesemondás hasonlóságairól és különbségeiről

A következő táblázatban azt próbáltuk meg összegezve bemutatni, hogy bár azok az interakciók, melyekben a verbális történetmondás meg szokott valósulni, tekinthetők egymásnak jól megfeleltethető szituációknak, a bennük létrehozott történetektől függően mégis azt tapasztaljuk, hogy a narratíva szerepe és az azt alakító tényezők szerepe lehet eltérő (Ivaskó 2016). Ez a fajta inherens különbség lehet az egyik feltételezett oka annak, ahogyan a történetek

fennmaradnak, ahogyan a narratív hagyomány alakul, illetve ahogyan ezen folyamatok biológiai-ailag is motivált adaptációjáról vélekedhetünk (Mellmann 2012).

A fentebb ismertetett mentális képességek tekintetében a narratív elme (Tooby–Cosmides 1992) szempontjából kitüntetett szerepüként szokás kezelni a tervezési és sorrendezési folyamatok szabályozásáért, a versengő lehetséges megoldások közti szelekcióért, valamint a mások szándékainak felismeréséért is felelős homloklebenyt (Frith–Frith 1999; Frith–Wolpert 2003; Frith 2007). Ugyanezen terület szerepét a szó szerinti és nem szó szerinti jelentések megtalálásában is gyakran felelős területként határozzák meg (Kutas 2014).

A meseszövegek elemzői azonban eltérő szimbolikus szinteket találnak a tradicionális mesék és a hétköznapi értelemben vett történetek összevetésekor (Boldizsár 2010; Mellmann 2016). Mindkét esetben szükséges a különböző szó szerinti és nem szó szerinti formák megértésének képessége, bár az egyes történetfajtákat illetően jelentős különbségek mutatkoznak a szimbolikusság szintjeit illetően. A hagyományosan átadott mesetípusok esetében a szimbolikusság szintje nem annyira az egyes szavak, kifejezések, mint inkább a teljes történet szimbolikus természetében lesz meghatározó. A történetek interpretálása során a befogadók összevetik az újonnan feldolgozott információt a számukra korábban elérhető mentális tartalmakkal, a mesék esetében a szimbolikusság szintjeitől függően fejtik meg az egyes mesék tartalmát.

A kulturálisan releváns információk továbbadásának szempontjából hatékony mesemondás, mely alapvetően nem elsősorban gyermekekhez intézett beszédmódként alakult ki (Boldizsár 2010), jól meghatározható alaki elemekkel rendelkezik. Ezek vázlatos összefoglalását adja a következő táblázat.

	Hétköznapi történetek	Mesemondás
A tipikus kezdő megnyilatkozást követő szekvencia tulajdonságai	a) hétköznapi eseményekre fókuszáló individuális történetek b) konkrét eseményeken alapuló elképzelt történetek	Az adott közösség szempontjából fontos, kulturálisan áthagyományozott történetekre irányítja a figyelmet
Kommunikatív helyzet	A történetek ideje és helye különbözik, jól elválik a mesélés, történetmondás valós helyétől és idejétől. „tegnap”, „a kertemben”, „múlt nyáron”	
		„Messze, hol a madár se jár...” „Az Óperenciás tengeren is túl...”
Verbális osztenzív ingerek jellemzői	A (jó) történetmondó a dajkanyelvhez hasonlóan, de nem azonosan magas frekvenciatarományba emeli meg a hangmagasságát, expresszív és intenzív beszédhangokat képez, jellegzetes, a tartalmi tagolást segítő dallamívvel hívja fel a figyelmet a szöveg lényeges egységeire és a történet kauzális viszonyaira, valamint elnyújtott magánhangzókat alkalmaz a figyelem felkeltése és megtartása érdekében.	

2. táblázat

A fiatalabb korosztály számára előadott mesékkal kapcsolatban azt mondhatjuk el, hogy a mesehallgatás és a mesemondás mint nyelvhez kötött képesség fokozatosan sajátítódik el (Gósy 1997). Korábbi szerzők megfigyeléseit egybevetve (Tomasello 2008; Csibra 2010; Karmiloff–Karmiloff-Smith 2002) az látszik, hogy a gyermekek nyelvi és kognitív érésének egy igen fontos állomása, amikor már képesek összefüggő történetek egyes elemeit nem különálló egységként kezelni, hanem olyan szekvencia részeként interpretálni, ahol a konklúzió, a tanulság levonása komolyabb mentális erőfeszítést kíván (Nagy–Nyitrai–Vidákovich 2009). Írásunk első részében erre a fejlődésre vonatkozóan emeltünk ki néhány meghatározó érési állapotot. Most egy rövid táblázatban összegezzük, hogy milyen módon segítik a 3. táblázatban már ismertetett jegyeken felül a beszélők a befogadóikat abban, hogy a történet tagolódására,

a többi interakciós elemtől való eltérésre ráirányítsák a figyelmet annak érdekében, hogy a történetük megfelelően legyen feldolgozható. Amikor kisgyermekek számára mondunk ilyen történeteket, akkor azt is megfigyeltethetjük, hogy a verbális kommunikáció elsajátításához hasonlóan láthatunk egyfajta sorrendet a történetmondás során is a kommunikátor szándékainak felismerésére vonatkozóan.

	Hétköznapi történetek	Mesemondás
Oszténzív verbális inger (megfelelő intonációval)	Jól felismerhető kezdő és záróformulák alkalmazása: a) „Képzeld el, hogy...” „Történt egyszer...” „Hát ez történt.” b) ezek hiányában, „csak úgy”, rögtön belekezd a történetmondó	Jól felismerhető kezdő és záróformulák alkalmazása: „Egyszer volt, hol nem volt...” „Valamikor hajdanában élt egyszer egy...” „Itt a vége, fuss el véle...”
Az informatív szándék tartalmának felismerése	A gyermekek hamarabb ismerik fel a történetmondó kommunikatív szándékát, mint hogy az informatív szándék tartalmát is pontosan fel tudják ismerni.	A gyermekek képesek hamarabb felismerni és nyilvánvalóvá is tenni a mesemondás jellegzetes figyelemfelhívó és -fenntartó ingereit (szemkontaktus, intonáció, testhelyzet stb.) annál, mint ahogy képessé válnának az informatív szándék pontos felismerésére.

3. táblázat

Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos verbálisan átadott mesék esetében a gyerekek csak olyan jelentésekkel töltik fel az elhangzott megnyilatkozásokat, melyek az adott pillanatban számukra relevánsak, így nem keltve bennük olyan értelmezéseket, melyek a vizuális ábrázolás esetében konkrétabb megfeleltetést hívhatnának elő. Boldizsár Ildikó szerint (Boldizsár 2010) ez az egyik legfontosabb eleme a terápiás célú mesemondásnak is, hiszen a befogadó partner pontosan azt az értelmezést fogja az adott pillanatban létrehozni az elméjében a mese hallgatása közben, mely abban az időpillanatban a legrelevánsabb számára. Természetesen ez azt is jelentheti, hogy időről időre változhat, változik, hogy egy adott történetben melyik információval kell az alanynak még további mentális erőfeszítések árán átalakítania önnön attitűdjeit. De ez a megváltozott állapot csak az ún. „történethallgatási tranz” esetében tud megvalósulni, melyhez szükség van azokra az oszténzív ingerekre, melyek a mesélő és a hallgató közti kommunikatív szituációban a szimbolikusság mélyebb szintjeinek elérésében segítik a befogadót.

4. Az óvodáskorú gyermekek meseértési és -felidézési sajátosságai a mesemondás oszténzív ingereitől függően

Jelenlegi közös munkánk (Papp-Ivaskó 2016) előzménye egy 2014-ben végzett kísérlet, amelynek fókuszában a dajkanyelv mesemondásban betöltött szerepének vizsgálata állt (Papp 2014). Az akkori és a jelenlegi kutatás felvetése szerint is a mesemondás során hasonló pragmatikai mintázatokkal találkozunk a gyermekek, mint a hétköznapi dajkanyelvi diskurzusokban, ami segíti figyelmük fenntartását a történethallgatás közben, valamint a mesei összefüggések megértését (Clark-Clark 1977; Snow 1976; Snow-Ferguson 1977). A korábban bemutatott relevanciaelméleti alapokon nyugvó eljárásban a dajkanyelv sajátosságait oszténzív stimulusokként értelmezzük. A relevanciaelmélet szerint ugyanis az oszténzív következtetési kommunikáció bármilyen információra kiterjedően megvalósulhat, amikor egy személy valamilyen

módon a kommunikációs partner tudtára adja azon szándékát, hogy valamilyen információt kíván kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni a számára (Sperber–Wilson 1995).

Kísérleti munkánk során arra számítottunk, hogy meseértési tesztek esetében minél több – a feldolgozást segítő – osztenzív stimulust kap a gyermek a történehallgatás során, annál jobban teljesít a mesét követő feladatokban.

A fentiek értelmében azt feltételeztük, hogy a dajkanyelv használata segíti a gyermekeket a történet feldolgozásában és a fontos tartalmi elemek felidézésében (Gósy 1997). Hipotézisünk szerint a dajkanyelvi sajátosságok elhagyásával csökken a figyelmi állapotban töltött időtartam, ezért romlik a meseértési teljesítmény is (Tomasello 1999; Csibra 2010). Azt is feltételeztük, hogy a dajkanyelvi mesemondás során a szemkontaktus megléte mint osztenzív stimulus segíti a gyermekeket figyelmük fenntartásában és a tartalmi elemek felidézésében. Arra számítottunk, hogy az életkor emelkedésével a teszteredmények is javulnak a nyelv- és beszéd természetes fejlődési ütemének megfelelően. A vizsgálatban óvodáskorú gyermekek vettek részt.

A gyermekek hét mesét hallgattak meg egy számítógép képernyője előtt ülve, ahol a mesemondó az 4. számú táblázatban összefoglalt módon hozta létre verbális stimulusait, illetve tartott szemkontaktust a gyermekkel. A szemkontaktus fenntartásának vizsgálata esetében a megfelelő összehasonlíthatóság érdekében döntöttünk a videofelvételről lejátszott tesztanyag mellett. Az összehasonlíthatóság érdekében a kísérleti helyzetben a gyermekek előre rögzített paraméterek szerint hallgatták a meséket, és azonos szempontok alapján (Nagy–Nyitrai–Vidákovich 2009) történt a meseértés és felidézés tesztelése is. A kiválasztott mesék értelmezésének nehézségi szintjét az adott életkori csoport kognitív és nyelvi érettségéhez illesztettük. A meséket randomizálva társítottuk az osztenzió formájához. Minden gyermek minden mesét meghallgatott a tesztelés során. A teszt megoldásához szükséges időtartamot a gyermekek számára tartott foglalkozások átlagos időtartamához illesztettük. A további lehetséges osztenzió-kombinációkkal kiegészített teszt már meghaladhatta volna a gyermekek adott életkorra jellemző figyelmi képességeit, ezért csak a vizsgálat tárgya szempontjából legrelevánsabb kombinációkat teszteltük.

		Osztenzió formája		
	Mese címe	Verbális előadásmód	Szemkontaktus	Mesélő személye
1.	A három kiscica	dajkanyelvi intonációval	van	humán ágens
2.	A kutya, a macska meg az egér	dajkanyelvi intonációval	nincs	humán ágens
3.	A nagyravágyó béka	az informatív szándék lényegétől eltérő elemeket nyomatékolva	van	humán ágens
4.	A nyuszi, az őzike meg a répa	az informatív szándék lényegétől eltérő elemeket nyomatékolva	nincs	humán ágens
5.	A róka és a bakkecske	semleges, monoton, nem lényegkiemelő hangsúlyozás	van	humán ágens
6.	Az oroszlán és az egér	semleges, monoton, nem lényegkiemelő hangsúlyozás	nincs	humán ágens
7.	Ugorjunk árkot!	dajkanyelvi intonációval	nincs	nem humán ágens (ember arcú báb)

4. táblázat

A gyermekekre vonatkozóan szociometriai és nyelvi érettségi felmérés is történt. A résztvevők mindegyike ép fejlődésű, magyar anyanyelvű, semmilyen kognitív vagy szociokognitív eltéréssel nem rendelkező kisgyermek volt, akik szülei írásos beleegyezésével vettek részt a

vizsgálatban. Vizsgálatunkban összesen 22 fő vett részt (Nlány = 10, Nfiú = 12). A vizsgálati személyek átlagéletkora 70,5 hónap (SD = 6,94). A legfiatalabb vizsgálati személy életkora 53 hónap, a legidősebbé 82 hónap. Minden vizsgálati személy egynyelvű, anyanyelvük magyar. Mondatokban átlagosan 24,2 hónaposan kezdtek el beszélni (SD = 9,47). A leggyakoribb iskolai végzettség mind az édesanyák (N = 10), mind az édesapák (N = 8) körében az érettségi szakképesítéssel. 5 személynek nincs testvére, 11 személynek 1 testvére van, 3 személynek 2 testvére van, 2 személynek 3 testvére van, és csupán 1 személynek van 4 testvére.

A kutatásban részt vevő gyermekek egy relációszókincs-, egy beszédhanghallás- (Nagy et al. 2004), valamint egy szókincs- és szótanulás-vizsgálatban (Meixner 1989; Kuncz 2007) is részt vettek.

Az adatok kiértékelése az IBM SPSS Statistics 22 szoftverrel történt.

Ebben az írásban a vonatkozó vizsgálatainknak azokat az eredményeit közöljük, melyek a tanulmány célkitűzései szempontjából illeszkednek a gondolatmenetbe.

Minden mesét 6 kérdés követett az alkalmazott meseértést ellenőrző teszt alapján (Nagy–Nyitrai–Vidákovich 2009). Kérdésenként 2 pontot kaphattak maximálisan a résztvevők.

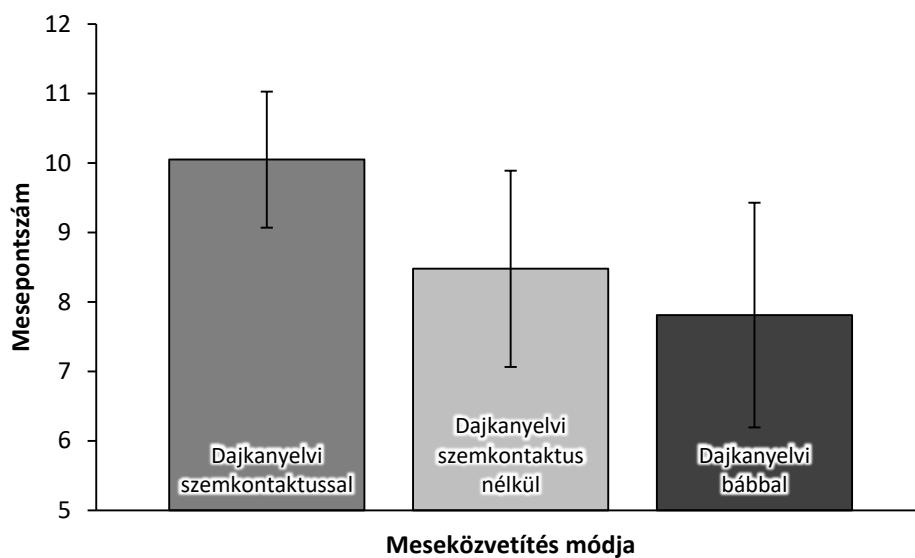
A legtöbb pontot (M = 10,05, SD = 2,16) az első mese esetében érték el a gyermekek, amikor a mesélő a szemkontaktust fenntartva alkalmazta a dajkanyelv sajátosságait a mesemondás során. A legkevesebb pontot (M = 6,95, SD = 2,89) abban az esetben érték el a gyermekek, amikor a mesemondó neutralizált hangsúlyozást alkalmazott, és a szemkontaktust teljes mértékben kerülte a mesemondás alatt.

4.1. A dajkanyelvi meseértési feladaton nyújtott teljesítmény értékelése a szemkontaktus hiányának vagy meglétének, illetve a mesélő kilétének függvényében

Megvizsgáltuk, hogy milyen hatása van annak, hogyha a mesét nem humán ágens közvetíti. Az ismételt méréses varianciaanalízis az alábbi jellemzőkkel történt: A MESE KÖZVETÍTÉSE faktorunknak három szintje volt: 1) humán ágens közvetíti a mesét szemkontaktussal, 2) humán ágens közvetíti szemkontaktus nélkül, 3) nem humán ágens közvetíti a mesét. Mindhárom esetben dajkanyelvi mesemondást hallhattak a gyermekek.

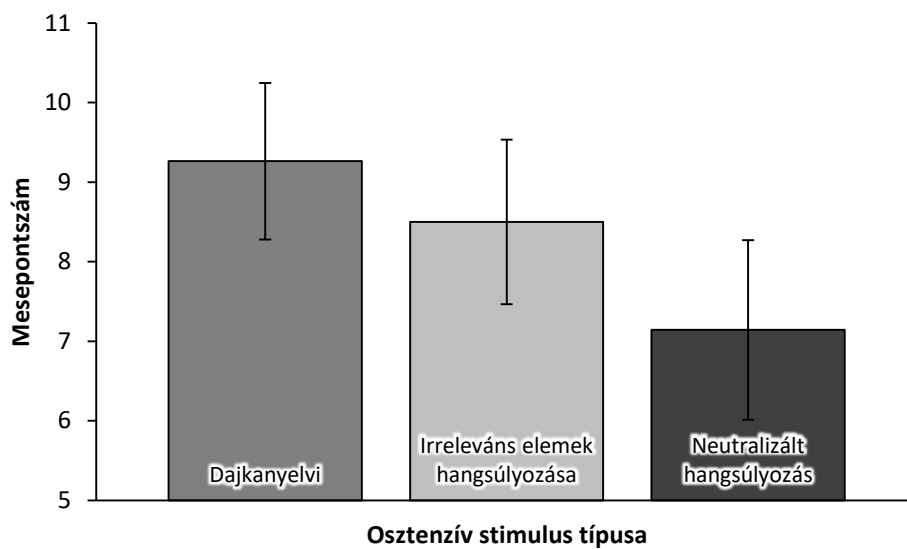
A dajkanyelvi meseértési feladaton nyújtott teljesítmény értékelése a szemkontaktus hiányának vagy meglétének, illetve a mesélő kilétének függvényében: szignifikáns különbséget találtunk a három fajta meseközvetítési típus között ($F(2, 40) = 4,34$, $MSE = 6,38$, $p = 0,02$).

Bonferroni-utótesztet végeztünk, mely szignifikáns különbséget mutatott azon két eset között, amikor egy humán ágens a mesemondó, aki fenntartja a szemkontaktust, és amikor egy nem humán ágens közvetíti a mesét ($p = 0,032$). A három csoport átlagát a 1. ábra mutatja. A meseértési pontszám alapján azt mondhatjuk, hogy a gyermekek annál több pontot értek el, minél több osztenzív stimulus segítette őket a mese feldolgozása során. A humán ágens által megvalósított dajkanyelvi változat szemkontaktussal bizonyult a leghatékonyabb eszköznek a gyermekek történetfelidézésre adott pontszámai alapján.

1. ábra

A dajkanyelvi mesemondást kiegészítő osztenzív stimulus, a szemkontaktus hatása a meseértési feladaton nyújtott teljesítményre

2. ábra

A meseértési feladatban nyújtott teljesítmény értékei a különböző osztenzív ingerek hatásának függvényében

4.2. A meseértési feladaton nyújtott teljesítmény értékelése az egyes verbális osztenzív stimulusok függvényében

Annak vizsgálatára, hogy a gyermekek milyen eredményeket értek el a meseértési feladatokon, az alkalmazott verbális stimulus típusának függvényében többutas ismételt méréses ANOVA-t végeztünk. Az OSZTENZÍV STIMULUS főhatással arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a verbális osztenzív stimulus típusa hogyan befolyásolja a meseértési feladaton nyújtott teljesítményt. A vizsgálati mintánkon szignifikáns különbséget találtunk a különböző osztenzív stimulus-sal közvetített mesékre kapott pontszámok között ($F(2, 40) = 16,32$, $MSE = 2,96$, $p < 0,001$).

Bonferroni-utótesztet alkalmaztunk, melynek eredményeként szignifikáns különbséget láthatunk a dajkanyelvi mesélés és a neutralizált hangsúlyozás között ($p < 0,001$), illetve az irreleváns elemeket hangsúlyozó mesemondás és a neutralizált hangsúlyozás között ($p = 0,016$).

Azt láthatjuk, hogy a dajkanyelvi mesélés nyomán érték el a legnagyobb pontszámot ($M = 9,26$). A legkisebb pontszámot pedig a neutralizált (Pitt-Samuel 1990; Honbolygó 2011) hangsúlyozással jellemezhető mesemondást követően érték el ($M = 7,14$). A különböző hangsúlyozási mintázatok közötti pontértékbeli különbséget a 2. ábrán láthatjuk.

4.3. Konklúzió

A kapott adatok kiértékelése nyomán megállapíthatjuk, hogy a vizsgálat tárgyát képező meseértési tesztek (Nagy-Nyitrai-Vidákovich 2009) esetében a vizsgált mintán az a feltételezésünk, miszerint minél több, a feldolgozást segítő osztenzív stimulust kap a gyermek (jelen esetben: dajkanyelv használata, szemkontaktus) a történethallgatás során, annál jobban teljesít a mesét követő feladatokon, beigazolódott. A kapott adatok elemzéséből kiderül, hogy a dajkanyelv használata segítette a gyermekeket a történet feldolgozásában és a fontos tartalmi elemek felidézésében. A dajkanyelvi sajátosságok elhagyásával csökkent a gyermekek fókuszált figyelemi állapotban töltött időtartama, ezért romlott a meseértési teljesítményük is. Az életkor és a teszteredmények összefüggésének vizsgálatakor is szignifikáns eredményt kaptunk, a két változó között erős korreláció mutatkozott ($r(19) = 0,696$, $p < 0,001$). Tehát a hipotézisnek megfelelően az életkor emelkedésével a teszteredmények is javultak a nyelv- és beszéd természetes fejlődési ütemének megfelelően.

5. Összefoglalás (helyett)

A mesei hagyományban a történetek elkezdése és lezárása jól felismerhető jegyek alapján történik. Amikor a történetmondás célja az, hogy a kommunikátor olyan optimálisan releváns információ birtokába kívánja juttatni partnerét, melynek feldolgozása nem kíván nagyobb befektetett erőfeszítést, mint amekkora kontextuális hatást kivált a feldolgozóból, akkor azt mondhatjuk, sikerült jó történetmondást végrehajtania. Kisgyermekkel végzett vizsgálatainkból kiderül az is, hogy a verbálisan továbbadott történetek esetében fontos az is, hogy milyen osztenzív ingerek segítik a figyelem ráirányítását és fenntartását az átadni szándékozott információra vonatkozóan.

Úgy tűnik, hogy az emberi kulturális tanulás egy igen kitüntetett formája a verbális kommunikáció azon alkalmazása, amikor a fiatalabb, kevésbé képzett személyek a tanultabb, több kulturálisan releváns információ birtokában lévő társaiktól tudnak (természetes kíváncsiságtól is vezérelve) tanulni, új ismeretekre szert tenni.

Tisztelettel reméljük, hogy jelen írás kiemelt célja, jókívánságunk is teljesül:

Kedves Tanár Úr!

Kívánunk még sok-sok ismeretátadási lehetőséget!

a szerzők

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondunk a statisztikai elemzésben nyújtott segítségért Labancz Ágnes pszichológia mesterszakos hallgatónak (SZTE-BTK).

Papp Melinda kutatása az „A tehetség értékének kibontakoztatása a Szegedi Tudományegyetem kiválósága érdekében” című TÁMOP-4.2.2.B-15/1/KONV-2015-0006 azonosítószámú projekt keretében valósult meg.

Hivatkozások

- Boldizsár Ildikó 2010. *Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Clark, Herbert H. – Eve V. Clark 1977. *Psychology and Language. An Introduction to Psycholinguistics*. New York: Harcourt.
- Csibra, Gergely 2010. Recognizing communicative intentions in infancy. *Mind & Language* **25/2**:141–168.
- Csibra, Gergely – György Gergely 2006. Social learning and social cognition: The case for pedagogy. In Yuko Munakata – Mark Johnson (szerk.) *Processes of Change in Brain and Cognitive Development. Attention and Performance XXI*. Oxford: Oxford University Press. 249–274.
- Csibra, Gergely – György Gergely 2009. Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* **13/4**:148–153.
- Csibra, Gergely – György Gergely 2011. Natural pedagogy as evolutionary adaptation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences* **366/1567**:1149–1157.
- Donald, Merlin 1991. *Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Frith, Chris D. 2007. *Making up the Mind. How the Brain Creates Our Mental World*. Oxford: Blackwell.
- Frith, Chris D. – Uta Frith 1999. Interacting minds – A biological basis. *Science* **286/5445**:1692–1695.
- Frith, Chris D. – Daniel Wolpert 2003. *The Neuroscience of Social Interaction. Decoding, influencing, and imitating the actions of others*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Gergely, György – Gergely Csibra 2003. Teleological reasoning in infancy: the naïve theory of rational action. *Trends in Cognitive Sciences* **7/7**:287–292.
- Gergely György – Csibra Gergely 2005a. A kulturális elme társadalmi konstruálása: az utánpótlás tanulás mint humánpedagógiai mechanizmus. In Gervain Judit – Kovács Kristóf – Lukács Ágnes – Racsmány Mihály (szerk.) *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 371–377.
- Gergely György – Csibra Gergely 2005b. Teleologikus gondolkodás csecsemőkorban. Az egyévesek naiv racionális cselekvésemélete. *Magyar Tudomány* **2005/11**:1347–1354.
- Gergely, György – Jeremy Watson 1996. The social biofeedback theory of parental affect-mirroring: the development of emotional self-awareness and self-control in infancy. *The International Journal of Psycho-Analysis* **77**:1181–1212.
- Gósy Mária 1997. *Beszéd és óvoda*. Budapest: Nikol Gmk.
- Honbolygó Ferenc 2011. *A beszéd prosódiai jellemzőinek észlelése. A hangsúly pszicholingvisztikai és agyi háttere*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Ivaskó, Lívia 2014. About the role of ostensive communicative context of storytelling. Előadás. Die biologisch-kognitiven Grundlagen narrativer Motivierung. Interdisziplinäre Tagung. 3–5. September 2014. September 2014, im Rahmen einer Partnerschaft der germanistischen Institute Göttingen und Szeged unter der Leitung von Dr. Márta Horváth und Dr. Katja Mellmann, gefördert von der Alexander-von-Humboldt-Stiftung. Göttingen.
- Ivaskó, Lívia 2016. About the role of ostensive communicative context of storytelling. In Márta Horváth – Katja Mellmann (szerk.) *Die Biologisch-Kognitiven Grundlagen Narrativer Motivierung*. Mentis Verlag. 193–206.
- Ivaskó, Lívia – Zsuzsanna Lengyel – Boglárka Komlósi 2014. Humanspezifische Fähigkeiten beim Erzählen und Verstehen von Geschichten. In Endre Hárs – Márta Horváth – Erzsébet Szabó (szerk.) *Universalien? Über die Natur der Literatur*. Wissenschaftlicher Verlag Trier. 63–83.
- Karmiloff, Kyra – Annette Karmiloff-Smith 2002. *Pathways to Language. From Fetus to Adolescent*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kuncz Eszter 2007. *A Meixner-féle szókincs-, szótanulási-vizsgálat bemutatása, alkalmazásának lehetőségei*. Budapest: Fogyatékos Gyermekek, Tanulók Felzárkóztatásáért Országos Közalapítvány.
- Kutas Márta 2014. A szó szerinti és a képes nyelv feldolgozása mint emberi agyi funkció. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1135–1167.
- Lengyel, Zsuzsanna – Boglárka Komlósi – Lívia Ivaskó 2013. „Now I'll be the storyteller” – Children's innate capacity to recognize and produce the pragmatic patterns of storytelling. Előadás. The 13th International Pragmatics Conference (Narrative Pragmatics: Culture, cognition, context) in New Delhi in 2013. New Delhi.
<http://ipra.ua.ac.be/main.aspx?c=.CONFERENCE13&n=1447>.
- Meixner Ildikó 1989. *Útmutató a szókincspróba alkalmazásához*. Kézirat.
- Mellmann, Katja 2012. Is storytelling a biological adaptation? Preliminary thoughts on how to pose that question. In Carsten Gansel – Dirk Vanderbeke (szerk.) *Telling Stories. Literature and Evolution*. Berlin, Boston: De Gruyter. 30–49.
- Mellmann, Katja 2016. Monokausalitát und Pseudointentionalität. Zwei kognitive Prägnanzprinzipien des Erzählens. In Márta Horváth – Katja Mellmann (szerk.) *Die Biologisch-Kognitiven Grundlagen Narrativer Motivierung*. Mentis Verlag. 75–105.
- Nagy József – Józsa Krisztián – Vidákovich Tibor – Fazekasné Fenyvesi Margit 2004. *DIFER Programcsomag: Diagnosztikus fejlődésvizsgáló és kritériumorientált fejlesztő rendszer 4–8 évesek számára*. Szeged: Mozaik Kiadó.
- Nagy József – Nyitrai Ágnes – Vidákovich Tibor 2009. *DIFER – Fejlesztés mesékkel. Az anyanyelv, a gondolkodás fejlődésének segítése mesékkel 4–8 éves korban*. Szeged: Mozaik Kiadó.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 221–254.
- Papp Melinda 2014. *A mágikus gondolkodás kora*. MA szakdolgozat. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Papp Melinda – Ivaskó Lívia 2016. *Hogyan mesélünk? A mesemondás, mint természetes pedagógiai eszköz*. Kézirat. Találkozások az anyanyelvi nevelésben. Pécs.
- Pitt, Mark A. – Arthur G. Samuel 1990. Attentional allocation during speech perception. How fine is the focus? *Journal of Memory and Language* 29/5:611–632.
- Schnell Zsuzsanna 2016. *Az elme nyelve. Társalgás és nyelvfelődés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Snow, Cathrin E. 1976. Mothers' speech to children. In Yvan Lebrun – Walburga Von Raffler-Engel (szerk.) *Baby talk and infant speech*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- Snow, Catherine E. – Charles A. Ferguson (szerk.) 1977. *Talking to Children. Language Input and Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, Dan 1996. *Explaining Culture. A Naturalistic Approach*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Sperber Dan 2001. *A kultúra magyarázata: naturalista megközelítés*. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Stallings, Fran 1988. The web of silence: Storytelling's power to hypnotize. *The National Storytelling Journal* **Spring/Summer**:6–19.
- Tomasello, Michael 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 2008. *Origins of Human Communication*. Cambridge: The MIT Press.
- Tooby, John – Leda Cosmides 1992. The psychological foundations of culture. In Jerome H. Barkow – Leda Cosmides – John Tooby (szerk.) *The Adapted Mind. Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Oxford, New York: Oxford University Press. 19–36.

Idegtudományi eredmények hozzájárulása a nyelvről alkotott felfogáshoz

Tóth Alinka

SZTE ÁOK Neurológiai Klinika
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

„The lesion evidence has an important role in determining the structural constraints of functional networks” (Kertesz-Wallesch 1993: 132)

1. Bevezetés

Az utóbbi évtizedre jellemző nyelvtudományi kutatástechnológiai fejlődés nagyban hozzájárult a nyelvi képességről alkotott elméletek formálódásához, alakulásához (Gulyás 2003; Kéri-Gulyás 2003a; Vigneau et al. 2006; Hasson–Small 2008; Horwitz–Wise 2008; Steinhauser–Connolly 2008; Friederici 2011; Bambini 2012; Poeppel et al. 2012; Price 2012; Pulvermüller 2012; Friederici–Gierhan 2013). Mára kiterjedt kutatási területté vált a nyelv és agy viszonyának feltárása, azonban az eredmények meglehetősen szerteágazóak. A nyelv funkcionális neuroanatómiáját modelláló kurrens elméletek igyekeznek azokra a változásokra reflektálni, melyek legalább kétféle forrásból táplálkoznak, mikor a nyelvi képesség biológiai alapjának dinamikus természetét veszik alapul. Így a megnövekedett számú empirikus adatokra építenek: hozzájárulnak a modellálás fejlődéséhez egyrészt a nyelvi képességekkel kapcsolatos agyi aktivációs mintázatok téri és időbeli jellemzőinek pontosabb feltárása révén, másrészt pedig az elméletalkotás specifikációján, a nyelvi reprezentációk pontosításán keresztül (Cahana-Amitay–Albert 2015).

A tanulmány egyik célja, hogy az afáziák leírásában megfigyelhető kettősséghez (Whitaker 2007; Turgeon–Macoir 2008; Cahana-Amitay–Albert 2015) vezető utat bemutassa a nyelvről, illetve a nyelv és agy viszonyának változásáról alkotott felfogások fejlődésének tükrében, valamint az újabb idegtudományi eredmények, azaz a nyelvi képesség funkcionális neuroanatómiájának számbavételével. További cél, hogy a tanulmány rámutasson mindennek elsősorban kutatási célú következményeire egy afáziás személy megnevezési tesztben nyújtott teljesítményének értelmezése során.

2. A nyelv és agy viszonyának, illetve a nyelvi sérüléseknek a modellálásában bekövetkező változások

A kognitív képességek egymáshoz képesti működésének, illetve struktúrájának leírása több évszázados hagyományra tekint vissza, mint ahogyan a nyelvi képesség és agy viszonyának modellálása is. Ebben a fejezetben egy rövid áttekintés következik erről, mely később, mint látni fogjuk, a szemléletváltozás kiindulópontjaként értelmezhető.

Klasszikusan a neurolingvisztika tudományának egyik első fontos dátuma 1861, hiszen Broca ekkor ismertette eredményét, mely szerint a vizsgált beteg beszédében az eltérést – melyet aphemiának (Broca 1861) nevezett – az agy bal féltekéjének harmadik frontális gyrusában levő lézió okozza. (Megemlítenéd, hogy a témakörrel már jóval Broca előtt is foglalkoztak, már az ősi Egyiptomból, illetve az ókori Görögországból is származnak írásos emlékek, melyek az agy és nyelv kapcsolatának leírásáról szólnak (Finger 1994; Ahlsén 2006)). Broca állításának legalább két fontos, teoretikus következménye volt, melyek máig hatnak a nyelvel

kapcsolatos modellezésre: a pszichológiai funkciókat lehetséges az agyban lokalizálni, illetve a nyelv lateralizált (Broca 1865). A jellemzés alapja tehát a deficit-lézió korreláció volt (Ben Shalom–Poeppl 2008). Néhány évvel később, 1874-ben Carl Wernicke megfigyeléseinek eredményeképpen egy ettől eltérő mintázatú eset leírása következett, melyre elsősorban beszédértési nehézség volt jellemző, a superior temporális gyrus hátsó felének és a környező területek érintettsége miatt (Wernicke 1874). Wernicke elméletében kifejtette, hogy a különböző kortikális területeket asszociációs idegrostok kötik össze, s ezáltal lehetséges ugyanazon tárgy vizuális, auditív, taktilis reprezentációinak összefűzése, társítása. Minden elem megalapozása az ismételt és stabilizált asszociációktól függ, így lehetséges, hogy pl. a vizuális képzet képes más reprezentációt is felidézni. Ebben a modellben (Wernicke 1874) megkülönböztethető a motoros funkciók (frontális lebeny), valamint a szenzoros stimulusok feldolgozása (parietális, temporális, occipitális lebenyekhez sorolva), továbbá elkülönülnek az elsődleges területek a másodlagosaktól. A kettő közötti megkülönböztetés azért fontos, mert a modellben a szenzoros információk feldolgozása az elsődleges modalitás-specifikus szenzoros területeken történik, mely analízis eredménye a specifikus asszociációs területekhez utalódik (melyek egymással is összeköttetésben vannak), így a feldolgozás tehát a két terület közötti összekapcsolás eredménye, s hasonlóképpen jellemzi a motoros információk feldolgozását is (Denes 2011). Az eredeti 1861-es, illetve 1874-es első leírásokat követően Lichtheim (1885) egyfajta közvetítő, átkötő területtel bővítette az addigiakat, mely egy harmadik, nyelvi központot feltételez, melynek kevésbé pontos, körülírható lokalizáció tulajdonítható, s fő jellemzője a területek közötti közvetítő komponens. A modell magában foglalta az auditív bemenetből létrehozott szóreprezentációkat, melyek a Wernicke területéhez köthetők, illetve a Broca területéhez tartozó pályákat, mely a szó motoros reprezentációjáért felelős terület, s részt vesz az artikulációban, továbbá olyan pályák létezését feltételezte, melyek a konceptuális rendszerhez vetődnek ki, így elsősorban a szavak megértése lenne a fő feladatuk (Ahlsén 2006; Denes 2011).

A két leírást követően számos afáziás szindróma leírására került sor. Ezen leírásokra jellemző, hogy elsősorban a különböző szimptomákat foglalták magukban, de törekedtek arra is, hogy a lézió lokalizációját is definiálják a Broca és Wernicke területekhez képest (Hagoort 2006; Bánréti 2014). Az ezt követő időszakban főként a lokalizációs és asszociációs felfogások domináltak. Az a gondolat, hogy az agy sérülése nem a központokat, hanem a funkciókat károsítja, a XX. század elején már megjelent (von Monakow 1911), s Jackson (1932) szerint a tünetek lokalizációját nem lehetséges azonosítani a funkciók lokalizációjával, azaz egy meghatározott területhez köthető funkció sérüléséből nem következik az, hogy a funkció csak azon a bizonyos területen volna lokalizálható.

A modellálás fejlődésének fontos aspektusa, hogy a nyelvi funkciók és az agy kapcsolatára vonatkozóan a szigorú lokalizációs szemlélettől egyfajta elmozdulás látszik kibontakozni. A Lichtheim-féle modell további fejlesztése Geschwind (1965) nevéhez köthető, aki a klasszikus asszociációs megközelítést továbbgondolva, a neurolingvisztikai szakirodalom neoklasszikus iskoláját teremtette meg, s a korábbi hozzáállást konnekcionizmusként aposztrofálta. Geschwind (1965) értelmezésében a megnevezési folyamat számos kortiko-kortikális asszociációs pályarendszeren keresztül valósul meg, melyek a különböző szenzoros modalitások közötti átkapcsolásban vesznek részt. A cortexben, a gyrus anguláris (háromlebeny vidék) területén feltételez egy asszociációs területet, ahol ezek a pályák összekapcsolódnak, s így gyors átkapcsolás lehetséges a szenzoros és a kapcsolódó akusztikus képzetek között, s mely a megnevezési képesség szempontjából fontos terület, megkülönböztethető szerepe lehet a humán és nem-humán teljesítményekben. Leírásában megkülönbözteti a diszkonnekciós szindrómákat: afázia, agnózia, apraxia (Ahlsén 2006).

Ez a szemlélet Luriánál is megjelenik, aki funkcionálisan kapcsolódó rendszerként értelmezi az agyi működéseket, ahol komplex aktivitásmintázatok figyelhetők meg, s ezek milyensége a

különböző területek együttműködésén alapul. Értelmezése szerint éppen ezért nem lehetséges egy nyelvi funkciót egy adott területen lokalizálni. Elméletében három funkcionális egységet különít el, melyeknek az együttműködése szükséges minden aktivitás kiváltódásához (Luria 1973).

Összességében a klasszikus modelleknek számos igen fontos előnye mellett szükséges látni azok korlátait is: mind anatómiai, mind a nyelvi funkciók szempontjából alulspecifikáltak (Ben Shalom–Poeppel 2008; Bambini 2012).

3. Az afáziák leírásának perspektívái

3.1. Klinikai-funkcionális szemlélet

A nyelv funkcionális komponenseinek leírása, s ezáltal az afáziák klinikai klasszifikációjának kidolgozása a klinikai-funkcionális szemlélet fő jellemzője. Ez azt jelenti, hogy a klasszifikáció magában foglalja a különböző afázias tünetegyüttesek leírását különböző modalitások alapján (pl. kifejező beszéd, beszédértés, olvasás, írás), illetve az azokhoz köthető, különböző mintázatokat (pl. fluencia, szó- és mondatprodukción, szó- és mondatértés, ismétlés, olvasás, írás), valamint az agysérülés lokalizációját. Az afáziák klinikai klasszifikációja a nyelv érintett funkcionális komponenseinek azonosítása, illetve a károsodott modalitások számbavétele alapján történik.

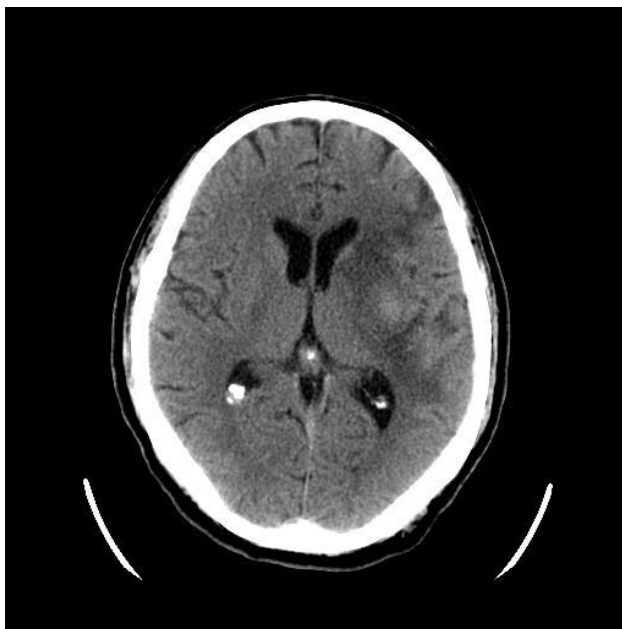
Mindez alapjául szolgálhat rehabilitációs és kutatási kérdéseknek is, az afázia definícióját illetően is, mely szerint az afázia olyan szerzett nyelvi zavar, mely a nyelvi funkciók szempontjából domináns félteke vagy kéreg alatti struktúrák sérülését követő tünetegyüttes; károsodás figyelhető meg a nyelvi szinteket illetően azok expresszív és/vagy receptív oldalán egyaránt, továbbá gyakran társul hozzá az írás és/vagy olvasás, illetve a számolás zavara (Goodglass–Kaplan 1983; Osmanné 1991; Hegyi 1995; McNeil–Pratt 2001; Caplan 2003; Csépe 2003; Kertész 2003; Bánréti 2014). A főbb funkcionális-klinikai afázia szindrómák a következők: Broca-, Wernicke-afázia, vezetékes afázia, anomias, illetve globális afázia. Továbbá számos olyan szindrómát leírtak, melyek túlnyomórészt egy modalitást érintenek: beszédapraxia, agráfiával együtt járó alexia, tiszta szósüketség, agráfia, alexia, transzkortikális afáziák (Whitaker 2007). Azonban nincs teljes egyetértés az itt említett szindrómákat, pontosabban az érintett komponenseket, valamint klasszifikációjukat illetően (Wallesch–Kertész 1993; Hegyi 1995; Csépe 2003; Kertész 2003).

Nézzünk egy példát az afázia funkcionális leírására!

Ehhez röviden ismertetem a beteg anamnézisét. Az SZTE ÁOK Neurológiai Klinika Neuro-rehabilitációs Osztályán legutóbb 2016. szeptemberében, 9. alkalommal tartózkodott F. T. 46 éves férfi beteg. Az anamnézis szerint 2009 márciusában nagy kiterjedésű ischaemias stroke-on esett át, ami a vizsgálatok szerint a bal oldali arteria cerebri media teljes ellátási területét érintette: a frontális (inferior területei, Broca area is), parietális és temporális lebenyeket is (1. ábra).

A stroke következményeként jobb oldali hemiplegia, valamint súlyos fokú globális afázia alakult ki. 2009 óta folyamatosan visszajár az osztályra, ahol minden alkalommal komplex rehabilitációs programban vesz részt.

A Western Aphasia Battery magyar nyelvű változatának (Osmanné 1991) felvétele során kisebb jelekből arra lehetett következtetni, hogy a beteg valamelyest emlékszik a feladatokra: pl. több esetben előfordult, hogy gyakorlatilag az instrukció elhangzásával egyszerre kezdte el a feladat megoldását. Az ilyen mértékű rátanulás nem túl gyakori, még akkor sem, ha valóban több alkalommal végezte el a tesztet; mindenesetre a jelenség figyelemfelhívó jellegű. Így tehát az afáziakvóciens (AQ: megmutatja az afázia súlyossági fokát és típusát) jelen esetben fenntartással kezelendő, de az afázia funkcionális szemléletű leírására jó példa lehet. A jellemzésben a teszt egységeit követem.

1. ábra
A beteg CT felvétele (2009. március 30.)

A beteg spontán beszéde nem folyamatos (10/2 pont), információtartalma kevés (10/4 pont). Verbális megnyilvánulásai főképpen két magánhangzó sztereotíp használatával jellemezhetőek. Az ismétlés károsodott (100/58 pont), biztonsággal 2 szótagú szavakat tud megismételni, továbbá fonetikai hibák is jellemzőek (dysarthria). A megnevezés (összpontszáma: 3,6) első részpróbája a tárgymegnevezés, ennek során önálló, verbális megnevezés ritkán fordul elő (60/25 pont), a vizsgálat során gesztusaival többször jelzi, hogy tisztában van a jelentéssel, de kimondani nem tudja a megfelelő szót. A vizsgálat során többször előfordul, hogy a kimondott szó esetén azonnal jelzi, hogy tudja, hogy nem a megfelelő szót ejtette ki. A megnevezés második részében, a szófolyamatoságban három elemet nevez meg (20/3), a mondatbefejezés során 10/4 pontot ér el, a dialógus alpróbában pedig 10/4 pontot. A beszédértés (összpontszám: 10/6,15) összességében károsodott, az igen/nem kérdésekben jó teljesítményt nyújt (60/57), az auditív szófelismerésben 60/40 pontot ér el, míg a szekvenciális utasítások esetén rosszabb a teljesítménye: 80/26 pontot ér el.

A beteg nyelvi teljesítménye (AQ: 43,1 pont) szerint egy közepesen súlyos fokú, izolációs afáziáról van szó. Az afázia teszt eredménye szerint minden vizsgált modalitás érintett, leginkább a beszéd expresszív oldala, így a megnevezési képesség, illetve a spontán beszéd vizsgálata során nyújtott gyengébb teljesítményt a beteg, de összességében a receptív oldal is érintett.

Boston Megnevezési Teszt (Kaplan–Goodglass–Weintraub 2001) során az önálló megnevezések száma kevés, a beteg a 60 elemből hatot tudott önállóan megnevezni, így a tesztben elért ún. Z pontszáma -9, 33, mely megmutatja, hogy a teljesítménye mennyiben tér el az iskolázottságban és életkorban illesztett kontroll csoportétól. A tesztben 34 elemet fonemikus segítséggel meg tudott nevezni, azonban 20 esetben verbális választ nem tudott adni: ebből 4 elem esetén volt arra példa, hogy a beteg valamilyen formában kifejezte magát, ugyanakkor fonemikus segítséggel sem sikerült a szóformát kimondania.

Ez a típusú leírás az évek alatt számos kritikát kapott: egyrészt nem tudta jól kezelni a szigorú lokalizációs leírásnak ellentmondó viselkedési mintázatokat (ha egy adott terület sérülése nem a keretben megjósolható eredményekhez vezet, illetve fordítva, ha különböző területek sérülése hasonló deficitet okoz), másrészt a tünetek nem mindig specifikusan nyelvi természetűek, hanem számos esetben kognitív károsodás következményeképpen értelmezhetők (Denes 2011; Cahana-Amitay–Albert 2015). További kritikát jelentett az agy online vizsgálómódszereinek használatával beazonosított – a klasszikus nyelvi területekhez képest – újabb inter- és intrahemiszfériális nyelvi hálózatok létezése, működése.

3.2. Neurolingvisztikai perspektíva

A másik megközelítésmód a nyelv struktúrájának, illetve ennek sérülése következtében előálló mintázatok jellemzésével, valamint szélesebb értelemben véve a nyelv biológiai alapjainak leírásával foglalkozik (Whitaker 2007; Turgeon–Macoir 2008; Cahana-Amitay–Albert 2015). Ezen szemlélet kombinálja a nyelvészeti és kognitív pszichológiai ismereteket annak érdekében, hogy a nyelvi zavarok leírása és klasszifikálása helyett annak részfolyamatait legyen képes jellemezni (Turgeon–Macoir 2008), tehát célja az egyes nyelvi szintekhez köthető folyamatok szisztematikus magyarázata, illetve mindezen tényezők biológiai megalapozottságának feltárása (Whitaker 2007). Ezekben a modellekben a kognitív képességek működése számos specializált részfolyamat összjátékaként értelmeződik (mind neurális, mind viselkedési szinten). Így a korábbi „nagy funkciók” – pl. megnevezési képesség –, több alfeladatra bontható, mely mind rehabilitációs, mind kutatási perspektívából sokkal fókuszáltabb hipotézisalkotást tesz lehetővé. Ezt a megközelítésmódot a tanulmány további részeiben Whitaker (2007) alapján neurolingvisztikai perspektívának nevezhetjük.

4. Multifunkcionális nyelvi modellek szükségessége: specifikusabb módszerek, specifikusabb funkciók

A kutatási módszerek fejlődésével változott a Broca-afázia mint szindróma jelentése: a kezdeti kiindulópont volt a klasszikus, nem folyamatos beszéd mellé társuló szintaktikai korlátozottság, illetve telegrafikus beszéd, majd később kiemelték a terület szerepét mind a grammatikai kódolási és elemzési műveletek során, mind a modalitás független grammatikai ismeretrendszer reprezentációját illetően is. Mindennek hatására egyértelművé vált, hogy a Broca-terület és Broca-afázia között nem egyirányú kapcsolat van. Több eset ismert, melyek alátámasztják, hogy a Broca-terület sérülése nem okoz afáziát, illetve nem Broca-afáziát okoz (Hagoort 2006; Kutas 2014). Tehát az elmúlt húsz év eredménye különböző agyi vizsgálóeljárásokat felhasználva az, hogy a Broca-terület nem csak a szóprodukciónban vesz részt, hanem szerepe van a megértésben is, aktivációt mutat lexikai, fonológiai, grammatikai feladatok esetén, de bizonyos nyelvi feladatok esetén is, sőt egyéb kognitív funkciók során is (pl. Hagoort 2006; Fazio et al. 2009; Levelt 2009). Így a Broca-terület tehát nem egyszerűen egy kitüntetett nyelvi funkcióért lehet felelős. Ebből viszont az agy és a kognitív funkciók viszonyára vonatkozóan nem az ekvipotencializmus perspektívája következik, hanem inkább az, hogy a funkciók lokalizálhatóságára vonatkozóan az egy az egyhez megfeleltetés nem tartható megállapítás. A terület funkcionális komplexitása miatt pontosabb Broca komplexumról beszélni, hiszen citoarchitektonikailag bár különböző, de funkcionális szempontból kapcsolódó területekről van szó (Hagoort 2006; Lindenbergh–Fangerau–Seitz 2007; Davis et al. 2008).

A Wernicke-terület kapcsán is hasonló sokszínűséget tártak fel a kutatások során (pl. Petkov–Logothetis–Obleser 2009), s mindebből arra lehet következtetni, hogy a különböző nyelvi feladatok hátterében közös neurális hálózatok rendszere húzódhat meg, oly módon, hogy az ezt alkotó egyes területek specifikus információfeldolgozásért felelősek (Denes 2011).

Míg a cerebellum szerepe hagyományosan a motoros kivitelezésben, illetve a koordinációban ismeretes, mégis úgy tűnik, hogy a kisagynak szerepe lehet a nyelvi funkciókat illetően is. Ennek természete még nem pontosan tisztázott, a következő sérülési mintázatok jellemzőek: fonológiai, illetve szemantikus fluencia károsodása, agrammatizmus, megnevezési, szótalálási nehézség, afázia, olvasási, írási nehézség, magasabb rendű nyelvi képességek zavara (Leiner–Leiner–Dow 1993; Ackermann–Hertrich 2000; Fabbro 2000; Glickstein 2007; De Smet et al. 2007; Baillieux et al. 2008).

Az eddigiek tükrében úgy tűnik, hogy a neuropszichológiai szemlélet elterjedésével, illetve az agy vizsgálóeljárásainak technikai fejlődése következtében egyre inkább finomabbra hangolt és pontosabb megkülönböztetéseket lehet tenni mind a nyelvi, mind az egyéb kognitív funkciókat illetően (pl. Kállai et al. 2008; Leon–Maher–Gonzalez–Rothi 2011; Lukács et al. 2014).

Mindez a nyelvi képességek modellálásában is változást hozott: a nyelv és más kognitív képességek viszonyának, illetve ezek neuroanatómiai hátterének leírására két elméleti keret ismertetése következik.

Hagoort (2005; 2016) újabb modellt mutat be („MUC modell”), mely a szóprodukcióné neurobiológiai alapjait dolgozza ki. A modellben három funkcionális egységet különít el: memória („memory”), egyesítés („unification”) és kontroll („control”) funkciókat. A memória komponens (temporális cortex, gyrus angularis) azt a nyelvi tudásrendszert foglalja magában, mely a nyelvelsajátítás során konszolidálódott, s ez a modell egyetlen nyelvspecifikus komponense. Az egyesítés komponensnek (frontális lebeny) – minthogy a nyelvi folyamat nem csak a memóriában tárolt elemek és azok összekapcsolása – abban van szerepe, hogy a tárolt elemek újabb és újabb formában is kombinálhatók legyenek. Ez nem csak a szintaktikai folyamatokat foglalja magában, hanem Hagoort értelmezésében kiterjed a szemantikai és fonológiai egyesítési folyamatokra is. A kontroll komponens (dorsolaterális prefrontális területek) szerepe a kontextushoz igazodó nyelvhasználati formák kiválasztásában, a társalgás szerkezetének megtartásában, a figyelmi funkciók irányításában van (Hagoort 2016).

A nyelv funkcionális neuroanatómiájának leírásának egyik nagy hatású, újabb szemléletű modellje az ún. kettős út modell (Hickok–Poeppel 2004; 2007). A vizuális feldolgozás analógiája alapján kidolgozott: a vizuális rendszer legalább két alkomponensből áll (Ungerleider–Mishkin 1982), a ventrális rendszer főként a temporális lebenybe projektál, s a vizuális tárgyfelismerésért felelős, míg a dorzális rendszer főként a parietális és frontális lebenyeket foglalja magában, s a téri tulajdonságok vizuális reprezentációja a fő funkciója. Hickok és Poeppel modellje hasonlóképpen épül fel: két funkcionálisan elkülöníthető neurális hálózatot feltételez, melyek a beszéd/nyelvi információk feldolgozásában vesznek részt. A ventrális rendszer főként a temporális lebenybe projektál, s az elsősorban a konceptuális, szemantikai rendszer, valamint szenzoros/fonológiai hálózatok közötti érintkezési felületét jelenti. Az ún. dorzális pályarendszer, mely – az elsődleges auditoros kéregből projektál a parietális és frontális területekbe – a szenzoros/fonológiai hálózatok és a motoros/artikulációs rendszer közötti interfészként értelmezendő, s egyfajta érintkezési pontként is szolgál az auditív és motoros folyamatok között (Hickok–Poeppel 2004).

4.1. Idegtudományi eredmények hatása az elméletalkotás változására: a neurolingvisztikai szemlélet specifikációja

A nyelvi rendszer funkcionális neuroanatómiájának magyarázatában számos, sokszor ellentmondásos információt találunk, mely egyrészt módszertani okokkal, másrészt a nyelvi képességről alkotott felfogások különbözőségével magyarázható (Cahana–Amitay–Albert 2015). Így alapvető különbségek várhatóak attól függően, hogy a különböző elméleti keretek hogyan kezelik a következő, nyelvelméleti szempontból alapvető kérdéseket:

- a neurális hálózaton belül vajon területspecifikus modulok működnek-e, melyek a grammatika különböző komponenseinek alapjául szolgálnak
- ezen modulok működése vajon külön neurális struktúrákat kíván, melyek kizárólagosan a modul működtetéséért felelősek
- vajon a nyelvvel kapcsolatos neurális hálózatok különböznek-e az egyéb kognitív funkciókkal kapcsolatos hálózatoktól (Blumstein–Amso 2013).

Jelen tanulmánynak nem célja az elme architektúrájára vonatkozó elképzelések, modellek szisztematikus áttekintése, hanem azokra az interfész területekre fókuszál, ahol a nyelvi képességgel kapcsolatos idegtudományi kutatások és a kognitív modellek egymásra hatása várható. A nyelvi képesség, a nyelvi tudásrendszerek és folyamatok fizikai implementációinak megismerésére különböző metódusok állnak rendelkezésre. A képző eljárások előnyei közé a jó térbeli felbontást (mi és hol), az elektrofiziológiai módszerek előnyei közé a jobb idői érzékenységet (mikor) szokás sorolni, amellett, hogy természetesen minden módszernek megvan a hátránya is (Kéri–Gulyás 2003b; Kemmerer 2015). Jelen tanulmányban az fMRI kutatások eredményeire támaszkodom, mely talán a leginformatívabb módszer nyelv funkcionális neuroanatómiájával kapcsolatban (Démonet–Thierry–Cardebat 2005).

Nyelvelméleti aspektusból a fenti kérdésfeltevések az elme szerveződését és a nyelvi képesség mibenlétét járják körül. A modularizmus szerint az elme egyes funkcionális komponensei egymástól függetlenül működő egységekként értelmezhetők. A Fodor-i értelemben vett modul (Fodor 1983) egy funkcionális szempontból specifikus feldolgozó egység, mely az evolúció során azért alakult ki, hogy bizonyos feladatokat reflex-szerű gyorsasággal ellásson. Fodor szerint a nyelv ilyen moduláris feldolgozó egység által támogatott rendszer. Fodor a modularizmus kilenc főbb tulajdonságát tárgyalja, melyek közül kettő különösen releváns a tanulmány gondolatmenete szempontjából (Fodor 1983; Ingram 2007).

A területspecifitás szerint az elme egymástól elkülönített, specializált modulokból áll, s mindegyik modul egy specifikus információtypussal dolgozik, vagyis specifikus információk manipulálására alkalmas. Egy ilyen specifikus modul lenne a nyelv (továbbá bizonyos komponensei is hasonlóképpen értelmeződnek ebben a keretben, ahol a fonetikai, fonológiai, szintaktikai, szemantikai komponensek elkülönült modulokként definiálhatóak és más típusú információk feldolgozására alkalmasak), mely elkülöníthető más kognitív területektől (Ingram 2007; Blumstein–Amso 2013). A kutatások technikai fejlődése lehetővé tette, hogy ezen elméleti megfontolások tesztelhetővé váljanak az agy valós idejű vizsgálatával, feladathelyzetben. FMRI kutatások bizonyítják, hogy a nyelv strukturális komponensei nem területspecifikusak, inkább elosztott hálózatok alkotják. Több esetben is ugyanaz a neurális hálózat szolgál különböző grammatikai komponensek alapjául, illetve a nyelvi rendszer legalább néhány neurális hálózatban és komputációs jellemzőben osztozik, illetve kölcsönhatásba lép más kognitív mechanizmusokkal, időben elkülönítetten (Baldo–Dronkers 2007; Amunts et al. 2010; Blumstein–Amso 2013; Kunert et al. 2015), mint ahogyan Hagoort fentebb bemutatott modelljében is (Hagoort 2005; 2016). Az egymással többszörös funkcionális átfedésben levő neurális hálózatok beazonosításának teoretikus következménye, hogy a nyelvi képesség szigorú értelemben vett modularitását szükséges újragondolni.

A modularizmus másik jellemzője, mely a területspecifitással szorosan összefügg: a rögzített hálózatok kérdése. Eszerint a modulok rögzített neurális architektúrát használnak működésük során, vagyis külön neurális struktúrák léteznek a különböző modulok működése mögött (Fodor 1983; Ingram 2007; Blumstein–Amso 2013). A grammatika egyes elemeire, illetve nyelvi folyamatokra vonatkoztatottan az fMRI vizsgálati eredmények minden esetben elosztott hálózati aktivitást mutatnak. A kutatások jelenlegi állása szerint az elosztott hálózatok néhány komponense több grammatikai elem aktivációja során is szerepet játszik, így például

az inferior frontalis gyrus esetében különböző funkciókat írtak le: szintaktikai folyamatok, szemantikai komponensek, nem nyelvi funkciók stb. (Fazio et al. 2009; Blumstein–Amso 2013).

Összességében az eddigi eredmények azt erősítik meg, hogy a kognitív idegtudományi eredmények a szigorú értelemben vett modularitás elméletét nem támogatják, hiszen az elmélet a kognitív működés egy-egy idői pillanatának jellemzését adja, mely szerint statikus, fix, specializált neurális hálózatok szolgálnak egy-egy adott kognitív folyamat alapjául. Az fMRI kutatások eredményei ezt nem támasztják alá, sőt éppen a kognitív rendszer plasztikussága és adaptív funkciói mellett érvelnek (Blumstein–Amso 2013).

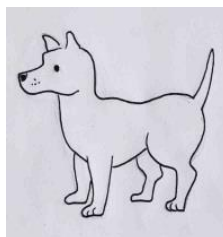
Erre mutat rá Kutas (2014: 1143): „A legkevesebb, amit biztosan állíthatunk, hogy az agyterületeket összekötő kiterjedt strukturális és funkcionális keresztkapcsolatok arra utalnak, hogy egyetlen sejt, sejtcsoport, terület, régió vagy rendszer sem teljesen független.”

4.2. Megnevezési képesség neurolingvisztikai perspektívából

Annak hatására, hogy a modern képalkotó eljárásokkal újabb aspektusból vált lehetővé a nyelvről alkotott elméletek igazolhatósága, a kutatások egy-egy komponens felépítésének pontosabb megismerése felé mozdulnak el. Szintén fMRI kutatások eredménye, hogy a megnevezési képesség működéséhez szükséges agyi hálózatokat be tudták azonosítani, s tekintetbe vették, hogy a hálózat különálló komponensei más és más kognitív folyamatokhoz vagy reprezentációkhoz szükségesek (DeLeon et al. 2007). Hiszen a megnevezés összetett folyamat: egyszerre számos kognitív folyamat működésére és mentális reprezentáció aktiválására van szükség (pl. Rohrer et al. 2008). Egy képmegnevezés során (legalább) a következő lépéseket lehet elkülöníteni (DeLeon et al. 2007):

- a vizuális stimulus értelmezése úgy, hogy az egy ismerős fogalomhoz köthető
- a jelentés elérése
- fonológiai forma elérése
- artikuláció tervezése.

Ezen folyamatok közül bármelyik válhat érintetté agysérülés következményeképpen. A jelentés komponens összetett (2. ábra):

Szemantika

Amodális általános és személyes tudás

négy lába van, szőrös, emlős
az én kutyám rövidszőrű, felugrál, ha örül, békára vadászik

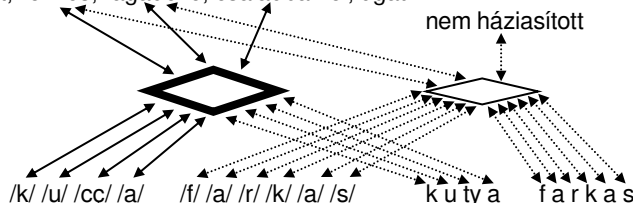
Lexikai-szemantikai szint, definiáló jegyek

emlős, ragadozó, családban él, ugat

nem házasított

Modalitás-független lexikai szint

Fonológiai/ortográfiai szóforma

2. ábra

Képmegnevezés során működő kognitív folyamatok.

Saját ábra DeLeon és munkatársainak (2007) elméleti kerete nyomán

Ebben az elméleti keretben (DeLeon et al. 2007) feltételezhető egy amodális reprezentáció létezése, mely tartalmazza az általános tudásunkat, illetve személyes ismereteinket az adott elemről, valamint azokat a jellemzőket, melyek egyrészt definiálják azt, másrészt elkülönítik más, kapcsolódó elemektől. Éppen ez utóbbi jellemző egy fontos lépés a megnevezés során: ahhoz, hogy egy adott elemet meg tudjunk nevezni, szükséges, hogy 1. elérjük a szemantikai reprezentációból a megkülönböztető jegyeket, s ne az elemmel kapcsolatos összes – egyébként a cél szempontjából irreleváns – tudásunkat mozgósítsuk, 2. ezek között a célnak megfelelően tudjunk szelektálni, azaz pontosan beazonosítsuk az adott megnevezendő elem jellemző tulajdonságait. Mindehhez szükséges a végrehajtó funkciók (pl. a megfelelő lexikális reprezentáció kiválasztásához), illetve azonosítási folyamatok megfelelő működése (Cahana-Amitay-Albert 2015). A lexikai-szemantikai jegyek és a tágabb értelemben vett szemantikai reprezentáció elkülöníthetősége melletti érv, ha lehetséges olyan sérülési mintázatokat találni, melyek fő jellemzője az egyik rendszer érintettsége a másik viszonylagos megtartottsága mellett. A szemantikai reprezentáció érintettsége áll fenn az ún. szemantikus demenciák esetén, míg a szemantikai reprezentáció és szóforma közötti összeköttetés sérülése (expresszív és receptív oldalon egyaránt) többnyire a stroke következményeképpen kialakuló afáziákra jellemző. Mindkét esetben tehát a tágabb értelemben vett szemantikai reprezentáció (is) sérülhet, azonban ez eltérő mintázatokban jelenik meg: az afáziákra túlnyomó részt az amodális reprezentációk megőrzöttsége jellemző, s inkább a végrehajtó funkciók érintettsége állhat a tünetek mögött, azaz itt: a megkülönböztető jegyek válogatásának mechanizmusa.

DeLeon és munkatársainak (2007) modelljében a fent említett szemantikai reprezentáción, valamint a lexikai-szemantikai szinten kívül az ún. modalitás-független lexikai hozzáférés jelenik meg a megnevezési képesség egyik összetevőjeként, mely egy közbelső szintként

értelmezhető a szemantikai reprezentációk és fonológiai/ortografikus szóforma között. A hagyományos értelmezés szerint a lemma szemantikai információt tartalmazó reprezentáció, azonban további kutatások eredményei szerint nincs ilyen tartalma (Dell 1986; Dell et al. 1997; Levelt–Roelofs–Meyer 1999), hanem a szemantikai reprezentáció és a fonológiai/ortográfiai szóforma között közvetít, és a szó szintaktikai szerepét specifikálja. Tehát valószínűsíthető egy feldolgozási szint, mely a szóforma fonológiai és ortografikus jellemzőinek elérését biztosítja, így pl. a szóforma kiejtéséhez szükséges, de mindez a szemantikai reprezentációtól függetlenül történik. Ezen szint létezése mellett szóló érv lehet a „nyelvem hegyén van” jelenség (sem a fonológiai, sem az ortografikai információ nem érhető el), illetve az anomianak az a típusa, melynek során a beteg nem fér hozzá a fonológiai/ortografikai információkhoz, de a szemantikai jellemzőkkel tisztában van.

A különböző szintek feltételezésével tehát lehetővé válik a megnevezéssel kapcsolatos tévesztési mintázatok differenciált értelmezése: 1–2. a vizuális felismerés vagy feldolgozás zavarai, 3. a lexikai-szemantikai jegyek és a vizuális jellemzők közötti elérési út, 4. lexikai-szemantikai szint érintettsége, 5. a szemantikai reprezentáció sérülése, 6. a modalitás-független lexikai szint károsodása. DeLeon és munkatársainak (2007) eredménye szerint a különböző lexikai folyamatok, komponensek háttérben különböző neurális hálózatok állnak: feltételezhető egy komplex hálózat létezése, mely a különböző agyi területek között működik, s melynek sérülése specifikus mintázatokat eredményez.

Vegyük a fentebb már említett afáziás beteg teljesítményének elemzését most neurolingvisztikai perspektívából!

A Boston Megnevezési Teszt (Kaplan–Goodglass–Weintraub 2001) felvétele során több esetben is előfordult, hogy a beteg a szóforma megtalálása helyett vagy gesztusokkal, vagy rajz segítségével próbálta a vizsgálatvezető számára nyilvánvalóvá tenni, hogy tudja a szó jelentését, de nem tudja kimondani azt. Számos esetben a kép megnézését követően a beteg megmutatta az adott elem tipikus felhasználási módját, erre következik néhány példa:

- retesz: mintha bezárna valamit a retesz elhúzásával
- állvány: lerajzolja az állványt, és fényképezőgépet rajzol rá, majd magára mutat (ő is ilyet használt)
- tölcsér: humorizál: mutat a szájára, és nevet rajta
- koszorú: horkant egyet viccesen, és keresztet rajzol a levegőbe
- szájharmonika: mutatja, hogyan használná.

A következő példa esetén a megnevezendő elem a kopogtató volt, s bemutatását követően hamarosan a beteg a levegőben a következő formát „rajzolta le” és imitálta a „gomb” megnyomását, majd a következő kommunikáció zajlott (V. v.: vizsgálat vezetője, B: beteg):

V. v.: Ez egy csengő?

B.: Nem verbális úton jelzi, hogy igen (bólintással és sztereotíp megnyilvánulással).

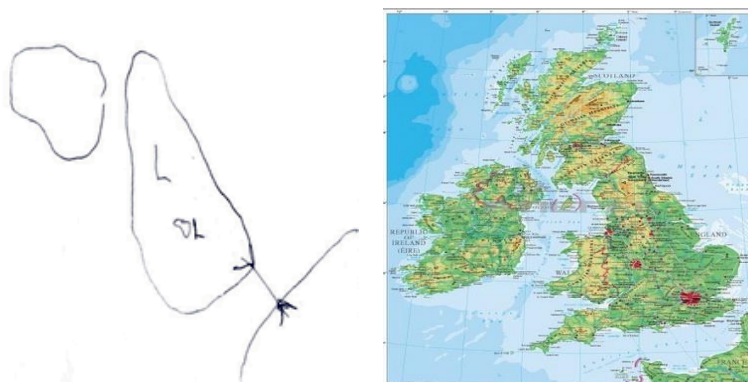
V. v.: Igen, valóban egyszerűbb lett volna a csengő, hiszen kopogtatót ma már ritkán látunk.

B.: Nem verbálisan jelzi, hogy nem így van, majd három, egymáshoz közel elhelyezkedő ház körvonalait rajzolja a levegőbe (tehát sorházak, mint az utóbb kiderült).

V. v.: Ez hol láthatjuk? Itt Szegeden?

B.: Ismét gesztussal jelzi, hogy nem (fejrázással), majd az asztalra az ujjával egy L betűt rajzol.

Ekkor a vizsgálat vezetője egy lapot ad neki, hogy próbáljon rajzolni, hiszen a közölni kívánt tartalommal kapcsolatban a beteg többletinformációt nem tudott adni. A következő rajz készült el (a rajzok beillesztése a beteg beleegyezésével történt):

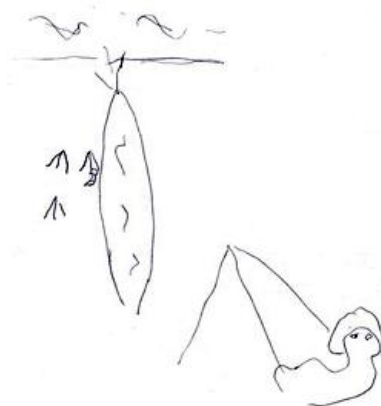

3. ábra

Bal oldalon a beteg rajza, jobb oldalon a térkép
(<http://mindentudasboltja.hu/Nagy-Britannia-domborzata>)

A könnyebb értelmezhetőség kedvéért beillesztettem a megoldást: a beteg egy térkép részletét vázolta fel, mint kiderült, abból a célból, hogy a vizsgálat vezetőjének tudtára adja, hogy Londonban a sorházak ajtaján még manapság is lehet kopogtatót látni.

A teszt egy másik megnevezendő eleme a szfinx, melyet a beteg szintén nem tudott kimondani, de a következő rajzot készítette gyorsan:

4. ábra

A beteg rajza a szfinxről

A rajz jobb alsó fele készült el hamarabb, majd arra a kérdésre, hogy mindez hol látható, készült el a többi rész: a piramisok mellett a Nílus látható, illetve Afrika északi partja, s a hullámok a tengert jelzik.

Összességében a beteg nyelvi rendszerére az expresszív oldalt tekintve súlyos fokú anomia jellemző, a terápia hatására (a komplex nyelvi terápia során igen hangsúlyos szerepet kap a fonológiai fejlesztés) egy-egy szó keresésénél különböző szókezdemények „próbálgatásával” igyekszik a szóelőhívást megkönnyíteni (pl. ceruza esetén: *ko, ko, ki, ki, ki*). A szótagok a próbálkozás (elvi) stratégiáját mutatják, de úgy tűnik, hogy számára azoknak nyelvi szempontból facilitáló hatása nincsen, ezek a szókezdemények gyakorlatilag random módon jelennek meg, nincsen semmilyen kapcsolatban a célszóval. Sokkal inkább a terápiájában alkalmazott fonológiai feladatok által használt, a szókeresést megkönnyítő hatás általános elvének (nem tudatos) transzferéről lehet szó, mely egyfajta rátanulásként értelmezhető. A beteg megnyilvánulásai között parafáziák is észlelhetők: ezek egy részénél felfedezhető a gyakorisági hatás, de oly módon, hogy a terápia alkalmával gyakrabban használt elemek időnként inadekvát helyeken megjelennek, s a beteg azonnal jelzi, hogy nem jó szót mondott ki. Tehát itt nem a klasszikus értelemben vett hibázási mintázat jellemző, ahol a szóelőhívás során történő nehézségek különféle alapelvek mentén beazonosíthatóak (és annak megfelelően terápiás tervezés kiindulópontjaként értelmezhetőek). Jelen esetben az absztrahálás (Tóth et al. 2015), a tanulási képesség működésére látunk példát (mint ahogyan egyrészt a teszt feladatainak végrehajtása során, másrészt pedig a szókezdemények random felsorolásánál láthattuk) úgy, hogy az a nem tisztán nyelvi információkon keresztül működik. Azaz a beteg próbál megnevezni, de a nyelvi rendszert nem tudja aktívvá tenni, hanem egyes, már jól begyakorolt elemek produkciójára képes, s ezek adekváttságáról a feltételezhetően ép amodális szemantikai reprezentációk segítségével képes döntést hozni, hiszen többször jelzi, ha nem jó szót mond ki. A DeLeon-féle (2007) modell keretei között értelmezve a fenti tünetegyüttest, tehát úgy tűnik, hogy a beteg az ép prefrontális területek működésével képes a disztinktív jegyek közötti válogatásra, hiszen ahogyan kifejezi magát (például a rajzain keresztül: kopogtató-csengő), az nem egyszerűen különböző asszociációk társításaként értelmezhető, hiszen mindig releváns jegyeket jelenít meg. A szemantikai kontroll folyamat során (Wagner et al. 2001; Badre et al. 2005) a beteg esetében valóban megtörténik annak az elemnek az aktivációja – a többi szintén aktivált, de a célhoz kevésbé köthető jelölt közül –, mely a leginkább tartalmazza a célnak megfelelő jegyeket, azonban az aktivált elemhez rendelhető szóelőhívás során használatos nyelvi információk gyakorlatilag teljesen elérhetetlenek maradnak számára. Mindezek mellett – a megmaradt kommunikációs csatornán keresztül kifejezettekől következően – mégis úgy tűnik, hogy adekvát, kreatív gondolatai születnek, melyek nem egyszerűen pl. gyakorisági alapon jönnek létre.

5. Összefoglalás

A kurrens kutatások, melyek a nyelvi képesség funkcionális neuroanatómiai hátterének feltérképezésével foglalkoznak, alapvetően más módszertannal dolgoznak, illetve más definíciókból indulnak ki: emiatt az eredményekben, valamint azok interpretálásában alapvető különbségek, sokszor (látszólag) komoly ellentmondások fedezhetők fel. Régi vita a modularitás, illetve a szeriális/párhuzamos feldolgozás kérdésköre. Előbbi esetén úgy tűnik, nem igazolható a szigorú modularitás, utóbbi esetén pedig látnunk kell, hogy a képalkotó eljárások eredményeinek használata során – ha azokat a kognitív folyamatokra vonatkoztatottan értelmezzük – szükséges tekintetbe venni azok téri és idői jellemzőit. Azaz, habár úgy tűnik, hogy időben elkülönített folyamatok összjátékáról van szó egy-egy funkció kapcsán, így tehát a feldolgozás szeriális lenne (s tendenciaként ez látszik a nyelvi képesség modellálásában), mégis számos agyi terület aktivációja látható egy-egy szakaszban, s úgy tűnik, hogy önmagában minden szakaszhoz, alkomponenshez elosztott hálózatok szükségesek. Így éppen ez a hálózati aktivitás lehet érv amellől, hogy a téri jellemzők sokkal inkább párhuzamos feldolgozási mintázatra utalnak (Duffau–Moritz–Gasser–Mandonnet 2014).

A módszertani nehézségek ellenére a nyelvi képesség definiálhatóságában, illetve az agyi korrelátumairól alkotott elképzelésekben változás látszik. A változás mozgatórugója főként a képzőművészeti eljárások kutatási célú felhasználása. Az újabb eredmények visszahatnak az elméletek kidolgozására, finomítják azt: így sokkal fókuszáltabb hipotézisalkotásra van lehetőség. Azonban mindennek a kutatási kérdéseken túl rehabilitációs hozadéka is van: az afázias tünetegyüttes fókuszált, egyénre szabott értelmezése válik lehetővé, valamint az egyéb (háttér)kognitív folyamatok figyelembe vételével pontosabb terápiás módszerek tervezhetők. A tanulmányban erre egy afázias személy teljesítményének kétféle – a klasszikus, illetve az újabb szemléletű keretben történő – értelmezése szolgál példaként: ebből látszik, hogy a súlyosabb fokú károsodások esetén a klasszikus értelmezés igen jó orientációt jelent mind a kutató, mind a terapeuta számára, azonban a teljesítmény csökkenésének hátterében feltételezhetően meghúzódó folyamatok pontos értelmezése és ezáltal a megfelelő terápia kidolgozása sokkal inkább a neurolingvisztikai szemléletmód hozzájárulásával képzelhető el.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Ivaskó Líviának, aki értékes megjegyzéseivel segítette a tanulmány végleges formájának kialakítását. Továbbá köszönöm a két anonim lektor hasznos javaslatait, észrevételeit, illetve Szécsényi Tibornak a technikai szerkesztésben nyújtott segítségét.

Hivatkozások

- Ackermann, Herman – Ingo Hertrich 2000. The contribution of the cerebellum to speech processing. *Journal of Neurolinguistics* **13/2**–3:95–116.
- Ahlsén, Elisabeth 2006. *Introduction to Neurolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Amunts, Katrin – Marianne Lenzen – Angela D. Friederici – Axel Schleicher – Patricia Morosan – Nicola Palomero-Gallagher – Karl Zilles 2010. Broca's region: Novel organizational principles and multiple receptor mapping. Szerk. David Poeppel. *PLoS Biology* **8/9**. <http://dx.plos.org/10.1371/journal.pbio.1000489>.
- Badre, David – Russell A. Poldrack – E. Juliana Paré-Blagoev – Rachel Z. Insler – Anthony D. Wagner 2005. Dissociable controlled retrieval and generalized selection mechanisms in ventrolateral prefrontal cortex. *Neuron* **47/6**:907–918.
- Baillieux, Hanne – Hyo Jung De Smet – Philippe F. Paquier – Peter P. De Deyn – Peter Mariën 2008. Cerebellar neurocognition: Insights into the bottom of the brain. *Clinical Neurology and Neurosurgery* **110/8**:763–773.
- Baldo, Juliana V. – Nina F. Dronkers 2007. Neural correlates of arithmetic and language comprehension: A common substrate? *Neuropsychologia* **45/2**:229–235.
- Bambini, Valentina 2012. Neurolinguistics. In Jan-Ola Östman – Jef Verschueren (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–34. <http://dx.doi.org/10.1075/hop.16.neu1>.
- Bánréti Zoltán 2014. Az afázia. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1167–1241.
- Ben Shalom, Dorit – David Poeppel 2008. Functional anatomic models of language: Assembling the pieces. *The Neuroscientist* **14/1**:119–127.
- Blumstein, Sheila E. – Dima Amso 2013. Dynamic functional organization of language. Insights from functional neuroimaging. *Perspectives on Psychological Science* **8/1**:44–48.
- Broca, Paul 1861. Perte de la parole. *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris* **2**:219–237.

- Broca, Paul 1865. Remarques sur la siege de la faculté du langage articulé. *Bulletin de la Societe d'Anthropologie de Paris* **6**:330–357.
- Cahana-Amitay, Dalia – Martin Albert 2015. *Redefining Recovery from Aphasia*. Oxford: Oxford University Press.
- Caplan, David 2003. Aphasic syndromes. In Kenneth M. Heilman – Edward Valenstein (szerk.) *Clinical Neuropsychology*. Oxford: Oxford University Press.
- Csépe Valéria 2003. A nyelvi zavarok kognitív idegtudományi elemzése. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 561–585.
- Davis, Cameron – Jonathan T. Kleinman – Melissa Newhart – Leila Gingis – Mikolaj Pawlak – Argye E. Hillis 2008. Speech and language functions that require a functioning Broca's area. *Brain and Language* **105**/1:50–58.
- De Smet, Hyo Jung – Hanne Baillieux – Peter De Deyn – Peter Mariën – Philippe Paquier 2007. The cerebellum and language: The story so far. *Folia Phoniatrica et Logopaedica* **59**/4:165–170.
- DeLeon, Jessica – Rebecca F. Gottesman – Jonathan T. Kleinman – Melissa Newhart – Cameron Davis – Jennifer Heidler-Gary – Andrew Lee – Argye E. Hillis 2007. Neural regions essential for distinct cognitive processes underlying picture naming. *Brain* **130**/5:1408–1422.
- Dell, Gary S. 1986. A spreading-activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* **93**/3:283–321.
- Dell, Gary S. – Myrna F. Schwartz – Nadine Martin – Eleanor M. Saffran – Deborah A. Gagnon 1997. Lexical access in aphasic and nonaphasic speakers. *Psychological Review* **104**/4:801–838.
- Démonet, Jean-François – Guillaume Thierry – Dominique Cardebat 2005. Renewal of the neurophysiology of language: Functional neuroimaging. *Physiological Reviews* **85**/1:49–95.
- Denes, Gianfranco 2011. *Talking Heads: The Neuroscience of Language*. Hove – New York: Psychology Press.
- Duffau, Hugues – Sylvie Moritz-Gasser – Emmanuel Mandonnet 2014. A re-examination of neural basis of language processing: Proposal of a dynamic hodotopical model from data provided by brain stimulation mapping during picture naming. *Brain and Language* **131**:1–10.
- Fabbro, Franco 2000. Introduction to language and cerebellum. *Journal of Neurolinguistics* **13**/2–3:83–94.
- Fazio, Patrik – Anna Cantagallo – Laila Craighero – Alessandro D'Ausilio – Alice C. Roy – Thierry Pozzo – Ferdinando Calzolari – Enrico Granieri – Luciano Fadiga 2009. Encoding of human action in Broca's area. *Brain* **132**/7:1980–1988.
- Finger, Stanley 1994. *Origins of Neuroscience: A History of Explorations into Brain Function*. Oxford: Oxford University Press.
- Fodor, Jerry A. 1983. *The Modularity of Mind: An Essay on Faculty Psychology*. Cambridge: The MIT Press.
- Friederici, Angela D. 2011. The brain basis of language processing: From structure to function. *Physiological Reviews* **91**/4:1357–1392.
- Friederici, Angela D – Sarah ME Gierhan 2013. The language network. *Current Opinion in Neurobiology* **23**/2:250–254.
- Geschwind, Norman 1965. Disconnexion syndromes in animals and man. *Brain* **88**/2:237–237.
- Glickstein, Mitch 2007. What does the cerebellum really do? *Current Biology* **17**/19:824–827.

- Goodglass, Harold – Edith Kaplan 1983. *The Assessment of Aphasia and Related Disorders*. Lea & Febiger.
- Gulyás Balázs 2003. Funkcionális képkalkotó eljárások a kognitív idegtudományokban. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 103–126.
- Hagoort, Peter 2005. On Broca, brain, and binding: A new framework. *Trends in Cognitive Sciences* 9/9:416–423.
- Hagoort, Peter 2006. On Broca, brain and binding. In Yosef Grodzinsky – Katrin Amunts (szerk.) *Broca's Region*. Oxford – New York: Oxford University Press. 242–253.
- Hagoort, Peter 2016. MUC (Memory, Unification, Control): A model on the neurobiology of language beyond single word processing. In Gregory Hickok – Steven L. Small (szerk.) *Neurobiology of Language*. San Diego: Academic Press. 339–347.
- Hasson, Uri – Steven L. Small 2008. Functional magnetic resonance imaging (fMRI) research of language. In Brigitte Stemmer – Harry A. Whitaker (szerk.) *Handbook of the Neuroscience of Language*. San Diego: Elsevier. 81–89.
- Hegyí Ágnes 1995. *Afázia-terápiák. Javaslat az afázia kognitív nyelvi terápiájára*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Hickok, Gregory – David Poeppel 2004. Dorsal and ventral streams: A framework for understanding aspects of the functional anatomy of language. *Cognition* 92/1–2:67–99.
- Hickok, Gregory – David Poeppel 2007. The cortical organization of speech processing. *Nature Reviews Neuroscience* 8/5:393–402.
- Horwitz, Barry – Richard J. S. Wise 2008. PET research of language. In Brigitte Stemmer – Harry A. Whitaker (szerk.) *Handbook of the Neuroscience of Language*. San Diego: Elsevier. 71–80.
- Ingram, John C. L. 2007. *Neurolinguistics. An introduction to spoken language processing and its disorders*. (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, Hughlings John 1932. *Selected Writing*. London: Hodder & Stoughton.
- Kállai János – Bende István – Karádi Kázmér – Racsmány Mihály (szerk.) 2008. *Bevezetés a neuropszichológiába*. Budapest: Medicina.
- Kaplan, Edith – Harold Goodglass – Sandra Weintraub 2001. *Boston Diagnostic Aphasia Examination*. Austin: Pro-Ed.
- Kemmerer, David 2015. *Cognitive Neuroscience of Language*. New York: Psychology Press.
- Kéri Szabolcs – Gulyás Balázs 2003a. Lokalizáció és lézióanalízis a kognitív idegtudományokban. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 68–80.
- Kéri Szabolcs – Gulyás Balázs 2003b. Elektrofiziológiai módszerek a kognitív idegtudományokban. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 81–96.
- Kertész András 2003. Az afázia rendszertana. In Pléh Csaba – Kovács Gyula – Gulyás Balázs (szerk.) *Kognitív idegtudomány*. Budapest: Osiris Kiadó. 586–592.
- Kertész, Andrew – Claus-W. Wallesch 1993. Cerebral organization of language. In Gerhard Blanken – Jürgen Dittmann – Hannelore Grimm – John C. Marshall – Claus-W. Wallesch (szerk.) *Linguistic Disorders and Pathologies. An International Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 120–136.
- Kunert, Richard – Roel M. Willems – Daniel Casasanto – Aniruddh D. Patel – Peter Hagoort 2015. Music and language syntax interact in Broca's area: An fMRI study. *Plos One* 10/11. <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0141069>.

- Kutas Márta 2014. A szó szerinti és a képes nyelv feldolgozása mint emberi agyi funkció. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1135–1167.
- Leiner, Henrietta C. – Alan L. Leiner – Robert S. Dow 1993. Cognitive and language functions of the human cerebellum. *Trends in Neurosciences* **16/11**:444–447.
- Leon, Susan A. – Lynn M. Maher – Leslie Gonzalez-Rothi 2011. Language therapy. In Sarah A. Raskin (szerk.) *Neuroplasticity and Rehabilitation*. New York: Guilford Press. 209–232.
- Levelt, Willem J. M. – Ardi Roelofs – Antje S. Meyer 1999. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences* **22/1**:1–38.
- Lichtheim, Ludwig 1885. Über Aphasie. *Deutsches Archiv für klinische Medizin* **36**:204–268.
- Lindenberg, Robert – Heiner Fangerau – Rüdiger J. Seitz 2007. „Broca’s area” as a collective term? *Brain and Language* **102/1**:22–29.
- Lukács Ágnes – Kemény Ferenc – Ladányi Enikő – Csifcsák Gábor – Pléh Csaba 2014. A nyelv idegrendszeri reprezentációja. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1089–1135.
- Luria, Aleksandr R. 1973. *The Working Brain. An Introduction to Neuropsychology*. New York: Basic Books.
- McNeil, Malcolm R. – Sheila R. Pratt 2001. Defining aphasia: Some theoretical and clinical implications of operating from a formal definition. *Aphasiology* **15/10–11**:901–911.
- Monakow, Constantin von 1911. Localization of brain functions. In Gerhardt von Bonin (szerk.) *Some Papers on the Cerebral Cortex*. Springfield: Charles C. Thomas.
- Osmanné Sági Judit 1991. Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I–II. *Ideggyógyászati Szemle* **44/8**:339–362.
- Petkov, Christopher I. – Nikos K. Logothetis – Jonas Obleser 2009. Where are the human speech and voice regions, and do other animals have anything like them? *The Neuroscientist* **15/5**:419–429.
- Poeppel, David – Karen Emmorey – Gregory Hickok – Liina Pykkänen 2012. Towards a new neurobiology of language. *Journal of Neuroscience* **32/41**:14125–14131.
- Price, Cathy J. 2012. A review and synthesis of the first 20 years of PET and fMRI studies of heard speech, spoken language and reading. *NeuroImage* **62/2**:816–847.
- Pulvermüller, Friedemann 2012. Meaning and the brain: The neurosemantics of referential, interactive, and combinatorial knowledge. *Journal of Neurolinguistics* **25/5**:423–459.
- Rohrer, Jonathan D. – William D. Knight – Jane E. Warren – Nick C. Fox – Martin N. Rossor – Jason D. Warren 2008. Word-finding difficulty: A clinical analysis of the progressive aphasia. *Brain* **131/1**:8–38.
- Steinhauser, Karsten – John F. Connolly 2008. Event-related potentials in the study of language. In Brigitte Stemmer – Harry A. Whitaker (szerk.) *Handbook of the Neuroscience of Language*. San Diego: Elsevier. 91–104.
- Tóth, Alinka – Livia Ivaskó – Katalin Jakab – László Vécsei 2015. Constraint-induced linguistic therapy for aphasic patients in Hungary. *International Journal of Neurorehabilitation* **2/176**:1–7. <http://dx.doi.org/10.4172/2376-0281.1000176>.
- Turgeon, Yves – Joël Macoir 2008. Classical and contemporary assessment of aphasia and acquired disorders of language. In Brigitte Stemmer – Harry A. Whitaker (szerk.) *Handbook of the Neuroscience of Language*. San Diego: Elsevier. 3–11.
- Ungerleider, Leslie G. – Mortimer Mishkin 1982. Two cortical visual systems. In David J. Ingle – Melvyn A. Goodale – Richard J. W. Mansfield (szerk.) *Analysis of Visual Behavior*. Cambridge: The MIT Press. 549–586.

- Vigneau, M. – V. Beaucousin – P. Y. Hervé – H. Duffau – F. Crivello – O. Houdé – B. Mazoyer – N. Tzourio-Mazoyer 2006. Meta-analyzing left hemisphere language areas: Phonology, semantics, and sentence processing. *NeuroImage* **30/4**:1414–1432.
- Wagner, Anthony D. – E. Juliana Paré-Blagoev – Jill Clark – Russell A. Poldrack 2001. Recovering meaning: Left prefrontal cortex guides controlled semantic retrieval. *Neuron* **31/2**:329–338.
- Wallesch, Claus-W. – Andrew Kertesz 1993. Clinical symptoms and syndromes of aphasia. In Gerhard Blanken – Jürgen Dittmann – Hannelore Grimm – John C. Marshall – Claus-W. Wallesch (szerk.) *Linguistic Disorders and Pathologies. An International Handbook*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 98–119.
- Wernicke, Carl 1874. *Der aphasische Symptomencomplex. Eine psychologische Studie auf anatomischer Basis*. Breslau: Cohn & Weigert.
- Whitaker, Harry A. 2007. Language disorders: Aphasia. In James Birren (szerk.) *Encyclopedia of Gerontology*. 2. kiadás. New York: Elsevier. 321–327.

GRAMMATIKAI STRUKTÚRÁK ÉS PROBLÉMÁK

A nem véges mellékmondatokról: a magyar *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek elemzése finnugor és törökségi nyelvek adatainak tükrében

Ekaterina Georgieva

MTA Nyelvtudományi Intézet
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

1. Bevezetés

A jelen dolgozat a magyar *-ván/-vén* képzős határozói igenevekkel kifejezett mellékmondatok szerkezetét tárgyalja. A szakirodalom alapján az ilyen típusú igeneves mondatok megelőzhetik vagy követhetik a főmondatot, valamint be is ékelődhetnek a főmondatba. Az igeneves mondatok alanya lehet kitett vagy rejtett. Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a mellékmondat-főmondat sorrend esetén az igeneves mellékmondatok más tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a többi fent ismertetett sorrendi változatokban, ti. megengedik az önálló alany megjelenését, valamint – ha rejtett alanyuk van – mutathatnak logoforikus kontrollt.

Továbbá az olyan típusú kétértelmű szerkezeteket fogom vizsgálni, amelyeket az (1) példa illusztrál.

- (1) Péter a küszöbben elbotolván megütötte a lábát.

Ezeknek a mondatoknak kétféle elemzése lehetséges, lásd (2a) illetve (2b) (a kétféle szerkezeti lehetőséget Sárík (1998) tárgyalja). Az (1)-es mondat azért kétértelmű, mert úgy is értelmezhető, hogy a mellékmondat megelőzi a főmondatot, amelynek az alanya rejtett (lásd (2a)-t), valamint úgy is, hogy a mellékmondat beékelődik a főmondatba, közvetlenül követve a főmondat alanyát. Ebben a szerkezetben tehát nem a főmondat alanya lesz rejtett, hanem a mellékmondaté (lásd (2b)-t).

- (2) a. [Péter a küszöbben elbotolván] Ø megütötte a lábát.
b. Péter [Ø a küszöbben elbotolván] megütötte a lábát.

Dolgozatomban a (2b) pontban bemutatott elemzési lehetőségre fogok bizonyítékokat bemutatni, amelyeket további török, udmurt, északi manyisi és északi hanti nyelvekből származó párhuzamos példákkal fogok alátámasztani.

2. A magyar *-ván/-vén* igenevek legfontosabb szintaktikai tulajdonságai

Az eddigi szakirodalom a következő tulajdonságokat említi a *-ván/-vén* igenevek esetében. Sárík (1998) amellet érvel, hogy a *-ván/-vén* képzős igeneves mellékmondatok teljes értékű tagmondatok, azaz CP-k. É. Kiss (2002: 222–223) szerint a VP a *-ván/-vén* képzős igeneves mellékmondatokban AspP, FP, NegP, DistP, TopP projekciókkal bővíthető, viszont AgrP-vel nem. Az AgrP hiányát az mutatja, hogy a *-ván/-vén* igenév kitett alanya nem lehet személyes névmás. Ha azonban az alany harmadik személyű, akkor az lehet kitett (szemben *-va/-ve* határozói igenevekkel, amelyeknek csak rejtett alanya lehet). Az (3a) példában a mellékmondat

alanya rejtett (és koreferens a főmondati alannyal), a (3b) példában a mellékmondat alanya kitett (és nem koreferens a főmondati alannyal). A továbbiakban a (3a) példákat azonos alanyú (*Same Subject*) mondatoknak, a (3b) típusúakat pedig eltérő alanyú (*Different Subject*) mondatoknak nevezem.

(3) (Sárik 1998: 427, (8a,b))

- a. [A küszöbön elbotolván] Géza elmosolyodott. (azonos alanyú mondat)
- b. [Géza a küszöbön elbotolván] Jóska elmosolyodott. (eltérő alanyú mondat)

A szakirodalomban különböző elemzések olvashatók arról, hogy a rejtett névmás milyen kategóriájú, ti. *pro* vagy *PRO*. Dolgozatomban azonban eltekintek e kérdés részletes vizsgálatától, mivel leginkább a mellékmondat és a főmondat alanyának a sorrendjével foglalkozom. Arra, hogy egy nem véges mellékmondatnak kitett, méghozzá nominatívuszi esetű alanya lehet, a (generatív) szakirodalomban különböző javaslatok olvashatók. Sárik (1998: 427) például a *-ván/-vén* igeneveket személyragos formának tekinti. É. Kiss (2002: 222) szerint azonban az *-n* morféma az igeidőt (*Tense*) fejezi ki. Érdemes emellett megemlíteni Komlósy (1992: 454) megjegyzését is, miszerint a: „[[J]exikális alany használata ugyan csak a *lévén* igenévvel alkotott szerkezetekben mondható általánosan elfogadottnak [...]”. Ez összefügghet azzal, hogy a mai magyar nyelvben a *-ván/-vén* igenevek használata összességében visszaszorulóban van, ami a kitett alany kifejezését is befolyásolhatja.

Sárik (1998) azt a kérdést próbálja megválaszolni, hogy a *-ván/-vén* mondatok mellé- vagy alárendelők-e. Megállapításait a következő mondatok alapján vonja le:

(4) (Sárik 1998: 427, (12a-h))

- a. [[(Ő_i) a küszöbön elbotolván] Géza_i elmosolyodott.]
- b. [[Géza_i a küszöbön elbotolván] (ő_i) elmosolyodott.]
- c. [[Elbotolván a szerencsétlen_i a küszöbön] Géza_i elmosolyodott.]
- d. [[Géza_i a küszöbön elbotolván] a szerencsétlen_i elmosolyodott.]
- e. *[(Ő_i) elmosolyodott [Géza_i a küszöbön elbotolván.]].
- f. [Géza_i elmosolyodott [(ő_i) a küszöbön elbotolván.]]
- g. *[A szerencsétlen_i elmosolyodott [Géza_i a küszöbön elbotolván.]]
- h. [Géza_i elmosolyodott [a szerencsétlen_i a küszöbön elbotolván.]]

Ezen mondatok kapcsán Sárik (1998: 427, 4. lábjegyzet) megjegyzi, hogy: „[a] személyes névmás zárójelben való feltüntetését az indokolja, hogy a magyar nyelv csak akkor használja a személyes névmásokat, ha megjelenésüknek például a mondat topik-fókusz szerkezete szempontjából jelentősége van. Ha ez a feltétel nem érvényesül, a névmások kötelezően törölődnek, jelenlétük esetenként egyenesen agrammatikusságot eredményez.” Azonban azt nem tisztázza, hogy melyik esetben vezet a névmások kitétele agrammatikus szerkezethez és melyikben nem. Sárik (1998) személyragozott alakoknak tartja a *-ván/-vén* igeneveket, ezért véleménye szerint *pro* szerepel (a véges mondatokhoz hasonlóan), amelyet zárójelben tüntet fel.¹

¹ A saját adataimat bemutató rész kapcsán az egyik névtelen bírálóm felhívta a figyelmemet arra, hogy ez a jelölésmód kétértelműséghez vezet, hiszen úgy is értelmezhető, hogy a névmás megjelenése opcionális. Ezért a következő fejezettől a kétértelműség elkerülése érdekében a „Ø” jelölést használom. Ezzel a jelöléssel – Sárik (1998) megállapításaival egyetértve – a kiejtett névmásokat jelölöm. Azonban Sárik (1998) nem tisztázza, hogy melyik példamondatnál milyen következményekkel jár a névmások kitétele (például agrammatikusságra, eltérő referenciára vezet-e), l. a fent idézett megjegyzéseit. Ezzel szemben jelen tanulmányomban a rejtett alanyt tartalmazó mondatok esetében a megadott koreferenciaviszonyok csak arra az esetre vonatkoznak, amikor az alany rejtve marad. Emellett (helyenként) külön tárgyalom azokat az eseteket, amikor a névmás kitett, és megállapításokat teszek arra vonatkozóan, hogy a névmás kitétele milyen következményekkel jár a mondat értelmezése/agrammatikussága szempontjából.

Sárik (1998) szerint a *-ván/-vén* képzős igeneves mellékmondatok esetén sem mellérendeléssel, sem pedig kategoriális alárendeléssel nincs dolgunk, hanem véleménye szerint ezek a szerkezetek független alárendelések. A Kenesei (1992: 545–547) által a független és a kategoriális alárendelés megkülönböztetésére javasolt kritériumok alapján a (4g–h) mondatokat két csoportba osztja, amelyeket az 1. és 2. táblázatban mutatok be. A táblázatok első oszlopa nemcsak azt jelzi, hogy a (4)-esben bemutatott példák grammatikusak-e, így például a (4e) és (4g) mondatok helytelenek, de azt is, hogy a mondatok minden beszélő számára elfogadhatók-e vagy csak a beszélők egy része tartja-e azokat jólformáltnak (ezt jelzi a %, és megjegyzendő, hogy ez az információ hiányzik a példák bemutatásánál, vö.: (4)). A harmadik és a negyedik oszlop azt jelzi, hogy milyen típusú a két alany (a névmást tartalmazó mondatoknál a névmás: +névmás vagy referenciális NP: –névmás, illetve a jelzői kifejezést tartalmazó mondatoknál a jelzői kifejezés: +jelzői vagy referenciális NP: –jelzői).

		DP1	DP2	Példa	
%	a)	+névmás	–névmás	(12e) [s/c 12a]	= (4a)
	b)	–névmás	+névmás	(12b)	= (4b)
%	c)	+jelzői	–jelzői	(12c)	= (4c)
	d)	–jelzői	+jelzői	(12d)	= (4d)

1. táblázat

Független alárendelés, mellékmondat–főmondat sorrend (Sárik 1998: 429–430, 3. táblázat)

		DP1	DP2	Példa	
*	a)	+névmás	–névmás	(12e)	= (4e)
	b)	–névmás	+névmás	(12f)	= (4f)
*	c)	+jelzői	–jelzői	(12g)	= (4g)
%	d)	–jelzői	+jelzői	(12h)	= (4h)

2. táblázat

Független alárendelés, főmondat–mellékmondat sorrend (Sárik 1998: 429–430, 4. táblázat)

Az alárendelés-hipotézist az is alátámasztja, hogy a mellékmondat beékelődhet a főmondat összetevői közé (Sárik 1998: 430), vö. (5)-ös példa.

(5) (Sárik 1998: 430, (18))²

[Géza [(ő) a küszöbön elbotolván] elmosolyodott.]

Sárik (1998: 430) megjegyzi, hogy az (5)-ös példa azonosnak látszik a (4b)-vel, azonban a kettő közötti különbség a hanglejtésben mutatkozik meg. A különbséget legegyszerűbben úgy lehet összefoglalni, hogy az (5)-ös mondatban szünet választja el az alanyt (Géza) az igeneves mellékmondattól.³

² Az eredeti tanulmányban az alanyok közötti koreferencia/eltérő referencia nincs feltüntetve ebben a példamondatban (Sárik 1998: 430, (18)).

³ Sárik (1998: 430) a következőképpen fogalmazza meg: „[(4b)]-nek olyan dallam- és hangsúlyszerkezete van, ahol a főhangsúlyos szótágok eső jellegű karakterdallamokat indítanak, a lesodródásnak a második tagmondat első eleme előtt képződő gát vet véget, majd itt is elindul egy eső karakter. Ezzel szemben [(5)] prozódiaja másként épül fel. A főmondat első elemén egy emelkedő karakter kezdődik, a beékelődő mellékmondat egy gát után ereszkedő (vagy félig eső) dallammal indulva hangzik, majd ismét egy gát után a főmondat utolsó összetevőjétől egy eső dallammal fejeződik be a mondat.”

Tehát az igeneves mellékmondat megelőzheti (4a,b) vagy pedig megszakíthatja a főmondatot (5). Megjegyzendő, hogy a (4b) különbözik a (4a) és (5)-ös mondatától, mivel a referenciális NP a mellékmondatban, nem pedig a főmondatban található meg. Felvetődik az a kérdés, hogy a (4b)-ben valóban így kell-e zárójelezni, illetve az, hogy a hanglejtésen kívül milyen egyéb kritériumok alapján tudjuk bebizonyítani, hogy a (4b) és az (5) mondatok szerkezete valóban más. Következésképpen érdekes megvizsgálni milyen strukturális különbségek vannak a (4a), (4b), (5) példákkal ábrázolt szerkezetek között. Például nem világos, hogy a (4)-es mondatok esetén melyikben kötelező az alanyok közötti koreferencia, illetve melyik mutathat logoforikus kontrollt. Ezeket a kérdéseket a következő fejezetben tárgyalom.

3. Az adatok felülvizsgálata

Ebben a fejezetben arra kívánok rámutatni, hogy egyrészt a három szerkezet típus között, azaz (4a), (4b) és (5), különbségek mutatkoznak meg arra vonatkozóan, hogy lehet-e kitett alanya, az kötelező koreferenciát mutat-e, illetve logoforikus kontroll lehetséges-e. Emellett szót ejtek arról is, hogy mivel bizonyítható, hogy a (4b) és (5) más típusú szerkezetek (a hanglejtésbeli különbségen kívül). Az általam bemutatott példák alapján Sárík (1998) megállapításai némi felülvizsgálatra szorulnak.

Sárík (1998: 425) azzal kezdi a *-ván/-vén* igenevek elemzését, hogy bemutatja, ezek az igenevek képezhetők időjárás-predikátumokból, l. (6a).⁴ Azonban, ha ezek az időjárás-predikátumból képzett igeneves mellékmondatok előfordulnak az (5) mondathoz hasonló megszakított sorrend esetén, a mondat grammatikussága drasztikusan csökken a magyar anyanyelvi beszélők ítéletei szerint, vö.: (6b). Ebben az esetben magyarázatként szolgálhat az, hogy az ilyen típusú időhatározói mondatok általában a mondat elején szerepelnek a mondathatározókhoz hasonlóan.

- (6) a. [Beesteledvén] Péter hazaindult.
b. ??Péter [beesteledvén] hazaindult.

A magyar anyanyelvi beszélők szerint agrammatikusak azonban azok a megszakított sorrendű eltérő alanyú mondatok is, amelyekben az igenév alanya kitett referenciális NP, l. a (7)-es példát.

- (7) *Én/Péter/a fiúk [Géza a küszöbön elbotolván] elmosolyod-tam/-ott/-tak.

Itt megjegyzendő, hogy több adatközlő szerint a (3b) típusú mondatok sem természetesek. Véleményük szerint kontraszt mutatkozik a (3b) és a (7) között, ami azt sugallja, hogy a megszakított szórend mellett nem fogadható el az önálló, kitett alany megjelenése.

Azok az adatközlők, akik szerint az önálló alany megjelenése nagyon marginális, a (8)-as mondat esetén a B olvasatot preferálják.

- (8) Péter munkáját elveszítvén(,) neki szüksége lesz anyagi támogatásra.
A olvasat: 'Péter elveszítette a munkáját, ezért X-nek anyagi támogatásra lesz szüksége.' = eltérő alanyú mondat
B olvasat: 'X elveszítette Péter munkáját, ezért X-nek anyagi támogatásra lesz szüksége.' = azonos alanyú mondat

Tehát levonható a következtetés, miszerint az önálló, kitett alany megjelenése a (4a) típusú mondatokban lehetséges – legalább bizonyos adatközlők számára –, az (5) típusúakban pedig nem.

⁴ Az eredeti tanulmányban *Beesteledvén hazaindultunk* szerepel.

A következő kérdés az, hogy melyik esetben kötelező az alanyok közötti koreferencia, és melyik esetben nem. Sárík (1998) csak azt állapítja meg, hogy a (4)-ben bemutatott mondatok esetén melyikben *lehetséges*, illetve *lehetetlen* a koreferencia, de nem tesz utalást arra vonatkozóan, hogy melyikben *kötelezően* koreferensek az alanyok. Amellett érvelek, hogy ebben is különbség mutatkozik a (4a) és az (5) típusú mondatok között. Adatközlőim szerint a (9)-es mondat nem lehet folytatása a következő kontextusnak (ezt jelöli a #). Tehát úgy tűnik, hogy a megszakított sorrend esetén kötelező lenne a koreferencia a főmondat és a mellékmondat között.

- (9) (Situáció: Péter elbotlott az előszobában. Géza nem botlott el, csak ott volt, és látta, hogy mi történt.)
#Géza [\emptyset a küszöbön elbotolván] elmosolyodott.

Ezzel szemben a magyar anyanyelvi beszélők egy része a (4a) mondat esetén kontextus nélkül is úgy véli, hogy a mellékmondat rejtett alanya nem kötelezően koreferens a főmondati alanyal:

- (10) [$\emptyset_{i/\%i}$ a küszöbön elbotolván] Géza_i elmosolyodott. = (4a)

Tóth (2000) azt állítja, hogy bizonyos esetekben logoforikus kontroll figyelhető meg a -vân/-vén mondatok esetén, l. (11a,b).

- (11) (Tóth 2000: 202, (1b,c))⁵
a. Ismer-vén/-ve a helyzetet, úgy tűnik, hogy nincs megoldás.
b. Későn érkezvén, minden hotel zárva volt.

A magyar anyanyelvi beszélők szerint a logoforikus kontroll, azaz az az értelmezés, hogy Kiss János ismeri a gazdasági helyzetet, nem pedig Szabó Péter, a (12a) mondatban valószínűbb, mint a (12b) mondatban. Megjegyzendő az is, hogy a Tóth (2000) és Bartos (2009) által bemutatott logoforikus kontrollt mutató példákban a mellékmondat mindig megelőzi a főmondatot.

- (12) (Kiss János gazdasági tanácsadó interjújából) Már 10 éve dolgozom gazdasági tanácsadóként. Folyamatosan figyelem a magyarországi piacot és az utóbbi években azt látom, hogy a kis- és középvállalatokat súlyos válság éri.
a. Ismervén a gazdasági helyzetet Szabó Péter jó döntést hozott, hogy nem fektetett be újabb projektbe.
'OK/?'Én (= Kiss János)/OK'Szabó Péter ismerem/-i a gazdasági helyzetet...'
b. Szabó Péter ismervén a gazdasági helyzetet jó döntést hozott, hogy nem fektetett be újabb projektbe.
'??'Én (= Kiss János)/OK'Szabó Péter ismerem/-i a gazdasági helyzetet...'

A fent bemutatott példák alapján felvetődik az a kérdés, hogy a (4a) és a (4b)/(5) mondatok közötti különbségek alapján más szerkezetet kellene-e feltételeznünk. Erre visszatérek később.

További kérdés, hogy miként kell/lehet megkülönböztetni a (4b) és (5) típusú mondatokat, és az intonáción kívül találunk-e más bizonyítékot arra, hogy két különböző szerkezettel van dolgunk. Sárík (1998) szerint itt két különböző szerkezetről van szó. A (4b) típusú szerkezetben a kitett alany (referenciális NP) a mellékmondatban szerepel, a főmondat alanya pedig rejtett. Az (5) típusú mondatban pedig a főmondati alany (Géza) topikalizálva van, így jön létre a megszakított sorrend.

⁵ A példákat a glosszázásuk és az angol nyelvi fordításuk nélkül idézem.

- (13) a. [[Géza_i a küszöbben elbotolván] Ø_i elmosolyodott.] = (4b)
 b. [Géza [Ø_i a küszöbben elbotolván] elmosolyodott.] = (5)

Sárik (1998) nem beszél topikalizációról, viszont Kenesei (1992: 547) példákat hoz véges független alárendelő mondatokra, amelyek az első topik után jelennek meg, l. (14). Feltehetőleg az (5)-ös mondat szerkezete is hasonló: *Géza* a főmondati alany, amely topik pozícióban van.

- (14) (Kenesei 1992: 547, (34a))
 A fiúk, mivel a bástyán állnak, szerencsétlenül járhatnak.

A (4b) és az (5) megkülönböztetése érdekében segíthetne az, ha mind a mellékmondati, mind a főmondati alany kitett lenne, mint a (15b)-ben. Viszont ilyenkor a koreferencia nem lehetséges.⁶

- (15) a. [[Géza_i a küszöbben elbotolván] Ø_i elmosolyodott.] = (4b)
 b. [[Géza_i a küszöbben elbotolván] ő_i elmosolyodott.]

A magyar nyelv korábbi korszakaiból származnak olyan példák, amelyek alátámasztani látszanak azt, hogy a koreferencia ezekben a szerkezetekben lehetséges volt, l. az alábbi középmagyar példát. Ebben a példában az igeneves mondat alanya az *afízfonyok* referenciális NP, a főmondaté pedig az *ők* névmás. A (16)-os mondatban a kitett alanyok koreferensek, szemben a (15b) mai magyar példával.

- (16) Középmagyar (Isp.: 27; idézi Gugán 2006: 72, (15))
 Némelly nehézkes **afízfonyok** látván a' meg-fententziáztatott embernek fejét vétettnei,
ők is ofztán fejetlen gyermekeket fűltek

A fenti példa kapcsán több kérdés merül fel.⁷ A mondat ugyanis azt látszik igazolni, hogy a két kitett alany közötti koreferencia lehetséges volt a középmagyarban. Azonban nem feltétlenül kell levonni azt a következtetést, hogy ez a mintázat általános volt abban a korszakban. További kutatásra szorul az ilyen szerkezetek gyakoriságának a kimutatása. Másrészt nem zárható ki a megszakított olvasat sem. Elképzelhető, hogy a (16)-os példa esetén balra kihelyezéssel van dolgunk. Ebben az esetben a névszói csoport balra kihelyezett, és egy ún. felidéző névmás jelenik meg a kihelyezett argumentum szerepében: *János, az/ő nem jött el*. Ilyenkor viszont a kihelyezett argumentum nem a mellékmondathoz tartozik. Mivel nem tudjuk, hogy milyen a hanglejtése a középmagyar példának, nyitott kérdés marad, hogy valóban bekövetkezett-e szintaktikai változás az alanyok közötti koreferencia terén a mai magyarban a középmagyarhoz képest.

A (4b) és az (5) típusú mondatok megkülönböztetéséhez a szórend is segítséget nyújthat.⁸ Mivel a *-ván/-vén* képzős igeneves mellékmondatok szórendje (viszonylag) szabad, a (17b) mondat elvileg egyértelművé tenné, hogy az alany (*Péter*) a mellékmondaton belül helyezkedik el, szemben a kétértelmű (17a) mondattal. Azonban a (17b) példa nagyon kevés anyanyelvi beszélő szerint grammatikus.

- (17) a. Péter a küszöbben elbotolván megütötte a lábát.
 b. ??A küszöbben Péter elbotolván megütötte a lábát.

⁶ Érdekes kontraszt mutatkozik a (4b) és az (5) típusú szerkezetek között. A (15b) példa azt sugallja, hogy a (4b) típusú mondatok esetén a névmás kitétele grammatikus mondatot eredményez, azonban az alanyok nem koreferensek. Az (5) típusú mondatok esetén a mellékmondat alanya nem lehet kitett, vö.: (7). Agrammatikusságra vezet a névmási alany kitétele is: **Géza [ő a küszöbben elbotolván] elmosolyodott*.

⁷ Köszönettel tartozom mindkét névtelen bírálómnak, akik értékes megjegyzéseket fűztek a középmagyar példához.

⁸ Ezt a felvetést Egedi Barbarának köszönhetem.

A következő megkülönböztetésül szolgáló szempont az esetadás. Míg a (4b) mondatban a Géza a -ván/-vén igenévtől kapja meg a nominatívuszi esetét, az (5)-ösben Géza a főmondati alany, amely mozgatóssal került a fenti topik pozícióba. Ezért olyan mondatot teszteltem, amelyben a főmondatban nem nominatívuszi argumentum szerepel, hanem datívuszi, például főnévi igenév esetén. A (18a) mondatban Péter az igenévtől kapná meg az esetét, és koreferens lenne a főnévi igenév datívuszi alanyával. Azonban a mondatot agrammatikusnak minősítik a magyar anyanyelvi beszélők, és kijavítják (18b)-vel, amely – a datívuszi esetadásból is látszik – megszakított szórendű mondatnak minősül. A szerkezetben a főmondati alany topik pozícióban van.

- (18) a. *Péter a feleségétől elválván el kellett költöznie a közös lakásból.
b. Péternek a feleségétől elválván el kellett költöznie a közös lakásból.

Az egyik névtelen bírálóm felhívta a figyelmem arra, hogy mennyiben a főmondatban kitett alany szerepel, a mondat saját anyanyelvi intuíciója alapján grammatikus, viszont az alanyok nem lehetnek koreferensek, l. (19). Ez elvárt is lenne, a (15b) példához hasonlóan. Azonban ezt a példát nagyon kevés adatközlőm fogadta el.⁹

- (19) ??Péter_i a feleségétől elválván, neki_j el kellett költöznie a közös lakásból.

Első látásra úgy tűnik tehát, hogy azonos alanyú mondatok esetén az igeneves mellékmondat kitett alanya koreferens lehet a főmondat nominatívuszi alanyával, azonban nem lehet koreferens a főmondat datívuszi alanyával, vö. (4b) és (18a). Esetleges magyarázatként a (18a) példa agrammatikusságára kínálkozik az, hogy (18a)-ban Péter a főmondatban kapná meg az esetét. Az egyik névtelen bírálóm hangsúlyozza, hogy tekintettel a (18a) és (19) közötti különbségre, a koreferencia fontos tényező, amelyet érdemes az esetadással párhuzamosan vizsgálni. Jelen tanulmányban figyelembe veszem a koreferenciát mint tényezőt. Dolgozatom fő célja érveket találni amellett – vagy az ellen – hogy a (4b) és az (5) típusú szerkezetek különböznek egymástól (amelyeket Sári (1998) a hanglejtés alapján választ szét). Az azonos alanyú mondatok (vagyis azok a mondatok, amelyekben az alanyok koreferensek) esetében érdekes kontraszt mutatkozik a (4b) és a (18a) között. Ha a (18a) példa valóban (4b) típusú szerkezetnek felelne meg, elvárható lenne, hogy a mondat grammatikus legyen, viszont nem az.

A (4b) és (18a) közötti kontraszt azért is különös, mert a független alárendelő véges mondatok nem mutatnak ilyen viselkedést, l. (20a,b). Emellett grammatikus a (18b) párja is, (20c).

- (20) a. Bár Péter mindig is családot akart, nem nősült meg.
b. Bár Péter szerette a munkáját a Nokiánál, fel kellett mondania.
c. Péternek, bár szerette a munkáját a Nokiánál, fel kellett mondania.

A fent bemutatott szórendi teszt ebben az esetben is alkalmazható lenne, viszont a (21)-es példa – a (17b) mondathoz hasonlóan – rosszul formált.

- (21) ??A feleségétől Péter elválván el kellett költöznie a közös lakásból.

A (18a) példa agrammatikussága miatt felvetődik, hogy Péter-nek a főmondatban kell esetet kapnia, és ezért feltételezhetjük, hogy Péter a főmondat alanya, nem pedig a mellékmondaté. Ennek alapján felvetődik a kérdés, hogy a (4b) mondat esetén is hasonló szerkezettel van-e dolgunk. Véleményem szerint az esetadás erős bizonyíték arra, hogy a (4b) típusú

⁹ Ez valószínűleg összefügghet azzal, hogy nem minden adatközlő engedi meg az önálló, kitett alany megjelenését. Másrészt – ahogy a bíráló is megjegyzi – kontextus nélkül némileg nehezen is található referens a kitett névmásnak. Még két, a (19)-es példához hasonló mondatot is teszteltem, l. (8)-as példát, amelyet jobbnak ítélt az adatközlőim, és nem koreferensnek értelmezték a kitett alanyokat (az A olvasatban), és a (15b)-t, amelyben szintén nem lehetnek koreferensek a kitett alanyok.

mondatokban a Sárik (1998) által javasolt zárójelezés megkérdőjelezendő. Ez azt jelentené, hogy a (4b) példában a referenciális NP tulajdonképpen a főmondat alanya, nem a mellékmondaté. Azonban az (5)-ösben is a főmondathoz tartozik a kitett alany, ezért felvetődik a kérdés, hogy miként tudjuk megmagyarázni a hanglejtésbeli különbséget a (4b) és az (5) mondat között. Erre a kérdésre a *-va/-ve* képzős igeneves mellékmondatokra javasolt elemzések segítségével próbálok választ adni.

Tóth (2000: 201) azt állítja, hogy a tagmondatértékű pozícióban (az ő terminológiájával *adverbial adjunct*) a *-va/-ve* és *-ván/-vén* igenevek szabadon felcserélhetők egymással. Ezek a mellékmondatok általában megelőzik a főmondatot, és a mellékmondatnak nem kell szomszédosnak lennie a főmondati igével, vö. (11)-es példát (szemben az ún. *predicative adjunct* típusú mondatokkal, amelyek a főmondati igével szomszédosak, vö.: *A munkától elfáradva jött haza*). Bartos (2009) egyetért Tóth (2000) érvelésével, azonban kicsit másképp definiálja ezt mondatípust (az ő terminológiájával *sentential modifier*): ezek teljes tagmondatok (CP-k), és az igeneves mondat a főmondatban elég magasan van csatolva (VoiceP fölött, de TP alatt), így az igeneves mondat alanyát csak a főmondati alany kontrollálhatja (vö. Bartos 2009: 96–97). Bartos (2009) azt is megjegyzi, hogy a tagmondatértékű *-va/-ve* igenevek többféle temporális viszonyt fejezhetnek ki (elő-, utó- vagy egyidejűséget), valamint ok- vagy célhatározói mellékmondatként is funkcionálhatnak. Ezt Bartos (2009: 97) úgy magyarázza, hogy a *-va/-ve* képzős igeneves mellékmondatok felmozoghatnak az eredeti pozíciójukból a CP-rétegbe. Ez megmagyarázná a többféle temporális viszonyt, valamint a sorrendi variációkat is a főmondathoz képest (Bartos 2008: 38). Például Bartos (2008: 33) az alábbi (22) mondatról azt állítja, hogy az igeneves mellékmondat felmozgott a CP-rétegbe, és a mondathatározókra jellemző pozícióban helyezkedik el.

(22) (Bartos 2008: 32, (49a))¹⁰

[PRO kabátját lazán a vállára vetve] Laci reggel kilépett a kapun.

Azonban Bartos (2008; 2009) terjedelmi okoknál fogva nem részletezi az összes lehetséges szörendi kombinációt, illetve elemzésének technikai részleteit (ideértve a kontroll-viszonyokat) nem mutatja be.

Ha elfogadjuk, hogy minden *adverbial adjunct/sentential modifier* típusú *-va/-ve* képzős mellékmondat egy szerkezetből vezethető le, amelyből mozgatóssal jönnek létre a különféle szörendi variációk a főmondathoz képest, akkor elképzelhető, hogy ez a megközelítés a *-ván/-vén* képzős igeneves mondatokra is alkalmazható.¹¹ Így a (4a), (4b) és (5) tulajdonképpen mozgatóssal létrehozott szerkezetek. A (4b) problematikus, mert az esetadás alapján kétségbe vonható, hogy a kitett alany valóban a mellékmondathoz tartozik-e, ahogyan Sárik (1998) állítja. Inkább az feltételezhető, hogy a szerkezet egy levezetett szerkezet. Ez az elemzés azonban abba a problémába ütközik, hogy a CP-n belül többféle mozgatóssal lehetséges: egyrészt a TopP iteratív, másrészt – amennyiben feltesszük, hogy bizonyos felszíni szörendben az igeneves szerkezet mondathatározói pozícióban van – a mondathatározók és a topikok sorrendje szabad (vö. É. Kiss 2002: 20–22). A másik probléma az, hogy a (4a) típusú mondatok kicsit más tulajdonságokat mutatnak: egyrészt megengedik a logoforikus kontrollt, másrészt kitett alanyuk is lehet. Mindenesetre a megközelítési mód tanulsága az, hogy a mellékmondat és a főmondat sorrendje, azaz a felszíni szerkezet, valószínűleg többféle mozgatóssal eredményeként jön létre, ezért a mondatok zárójelezése sokkal bonyolultabb, mint ahogyan Sárik (1998) sejteti. A következő fejezetben azt vizsgálom, hogy a török és a finnugor nyelvek nem véges mellékmondataiban előfordul-e a (4b) típusú szerkezet.

¹⁰ A példát a glosszázása és az angol nyelvi fordítása nélkül idézem.

¹¹ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy teljes párhuzamot vonok a *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képzős igenevek között, hiszen az utóbbinak lehet önálló, kitett alanya, amíg az előbbinek nem.

4. Más finnugor és török nyelvek nem véges mellékmondatai

Az alábbiakban ismertetem Erguvanli-Taylan (1986) megállapításait a törökországi törökről, a finnugor nyelvek közül pedig udmurt, északi hanti és északi manyisi példákat mutatok be.

A finnugor és török nyelvekben többféle nem véges mellékmondat használatos, ebben a dolgozatban azonban csak a határozói nem véges mellékmondatok ábrázolására szorítkozom (amelyek disztribúciójuk tekintetében a magyar *-ván/-vén* határozói igenevekre hasonlítanak). Ezekben a nyelvekben mind azonos alanyú, mind eltérő alanyú mondatok fordulnak elő. Az azonos alanyú mondatokban a (4a) és az (5) típusú mintázat kétségtelenül lehetséges. Kérdéses azonban, hogy a (4b) típusú szerkezet is lehetséges-e. Ennek eldöntésében segíthetne a magyarra alkalmazott szórendi kritérium vizsgálata, viszont a fent említett finnugor és török nyelvek nem véges mellékmondatai szigorú SOV szórendet mutatnak, így a szórendi teszt esetükben nem alkalmazható. Az alábbiakban rátérek az egyes nyelvek szerkezeteinek és azok elemzésének ismertetésére.

4.1. A törökországi török nem véges mellékmondatok

A törökországi török többféle nem véges mellékmondat típust használ, amelyek előfordulhatnak vonatkozói, határozói és argumentumpozícióban. Alább a határozói igeneves (konverbiumi) mellékmondatokat mutatom be Erguvanli-Taylan (1986) alapján.¹²

Erguvanli-Taylan (1986) amellett érvel, hogy a törökországi törökben a nem véges mellékmondatok alanyának rejtettnek kell lennie ahhoz, hogy a nem véges mellékmondati és a főmondati alany közötti koreferencia megvalósuljon. Ha azonban a mellékmondat alanya kitett, a koreferencia nem valósulhat meg. Ezt mutatja a következő mondatpár. A (23a) mondatban a nem véges mellékmondat alanya rejtett, ezért koreferens lehet a főmondati alannal, *Erol*-al. Ezzel szemben a (23b) példában a nem véges mellékmondatban kitett alany szerepel, amely nem lehet koreferens a főmondati alannal. A (23a) mondat szerkezete a (4a)-ban bemutatott magyar mondatéra hasonlít: a mellékmondat megelőzi a főmondatot, és névmás-referenciális NP sorrend figyelhető meg.

(23) Törökországi török (Erguvanli-Taylan 1986: 215, (10b,d))¹³

- a. [Ø_i çalış-ır-ken] Erol_i müzik dinle-r.
dolgozik-AOR-ADV Erol zenét hallgat-AOR
'Amikor dolgozik, Erol_i zenét hallgat.'
- b. [O_i_{ij} çalış-ır-ken] Erol_i müzik dinle-r.
ő dolgozik-AOR-ADV Erol zenét hallgat-AOR
'Amikor ő_{ij} dolgozik, Erol_i zenét hallgat.'

Erguvanli-Taylan (1986) szerint a fenti koreferencia-szabály azonban független attól, hogy melyik tagmondat (a fő- vagy a mellékmondat) tartalmazza a rejtett névmást, és melyik a referenciális NP-t. Cikkében bemutat egy példát, amelynek a zárójelezése megegyezik a (4b) magyar példával, azaz a mellékmondat megelőzi a főmondatot, és referenciális NP-névmás sorrend fordul elő. Ezt mutatja a (24a) példa. Erguvanli-Taylan (1986: 216) azt is megjegyzi, hogy mondat szerkezete olyan is lehet, mint a (24b), azaz a mellékmondat beékelődik a főmondatba, és névmás-referenciális NP sorrend figyelhető meg (az (5)-ös mondatához hasonlóan).

¹² Az eredeti glosszákon nem változtattam, a nem véges morfémát ADV glosszával jelölöm. Az idézett török mondatokat magyar fordítással mutatom be.

¹³ A tanulmányban használt rövidítések: ADD – additive, ADV – adverbial, AN – action nominal, AOR – aorist, EP – epenthetic element, EVID – evidenciális, LOC – lokatívusz, NF – nem véges (igealak), NPP – nonpast participle, PAST – múlt (idő), PL – többes szám, POST – névutó, PP – past participle, PRES – jelen (idő), PTCP.PRS – present participle, SG – egyes szám, SUBJ – alanyi (ragozás), TRANSL – translatívusz.

(24) Törökországi török (Erguvanli-Taylan 1986: 215, (10a))

- a. [Erol_i çalış-ır-ken] Ø_i müzik dinle-r.
 Erol dolgozik-AOR-ADV zenét hallgat-AOR
 b. Erol_i [Ø_i çalış-ır-ken] müzik dinle-r.
 'Amikor Erol_i dolgozik, (ö_i) zenét hallgat.'

Azonban Erguvanli-Taylan (1986) nem tárgyalja tovább azt a kérdést, hogy miként különböztethető meg egymástól a kétféle szerkezet, tehát nem számol be például arról, hogy a törökben az intonáció alapján mutatkozik-e különbség a kétféle mondat között, mint ahogyan arról Sárik (1998) érvelt a magyar *-ván/-vén* mellékmondatok esetén.

4.2. Az udmurt nem véges mellékmondatok

Az udmurtban több olyan nem véges mellékmondat-típus használatos, amelynek kitett nominatívuszi alanya lehet. Ezek a *-sa*, *-tek*, *-ku* és *-toz* konverbiумok, valamint az *-(e)m*, *-mte* deverbális főnevek. Alább az *-(e)m* deverbális főneveket szemléltetem.

A deverbális főnevek mind határozói, mind argumentumpozícióban előfordulhatnak. A (25)-ös és a (26)-os példában a deverbális főnév a *bere* 'után' jelentésű névutó bővítménye. A határozói mellékmondat jelentése tehát 'miután'. Ezek a mellékmondatok alanyi egyeztetést mutathatnak, amely vagy a nem véges predikátumon (ti. a deverbális főnéven), vagy – mint az alábbi példákban – a *bere* 'után' névutón jelenik meg.

Az udmurtban a (4a) és (5)-típusú mellékmondatok lehetségesek, a (4b)-típusú mellékmondatok meglete viszont kérdéses. Az alábbi (25)-ös példa a (4a)-típusú szerkezethez hasonló, a (26)-os példa viszont az (5) típusú mintázatot példázza. (Hangsúlyoznom kell, hogy az alábbi két példában az eredeti helyesíráson nem változtattam, ideértve a vesszők jelölését is, amelyek a (26)-os példában a nem véges mellékmondatnak a főmondatba való beékelődését jelzik.)

(25) Udmurt (Kefmakov-Hännikäinen 1999: 207)

- Ta busjiez ara-m ber-az, kombajn muket busije koškem.
 ez szántóföldet arat-NF után-3SG kombajn más szántóföldre megy[EVID.3SG]
 'Miután learatta (a gabonát) ezen a szántóföldön, a kombajn elment egy másik szántóföldre.'

(26) Udmurt (Kefmakov-Hännikäinen 1999: 207)

- Pije, užjś bert-em ber-az, kinoje mjiniz.
 fiam munkából hazaér-NF után-3SG moziba ment
 'A fiam, miután hazaért a munkából, elment moziba.'

Gyakoriak azonban az olyan példák, amelyekben nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy milyen szerkezettel van dolgunk. A (27)-es példában nem egyértelmű, hogy a *pizj*, *kenzj* 'fiuk, menyük' alany melyik tagmondathoz tartozik (lásd a kétféle lehetséges szerkezetet a (28)-ban). Ennél a példánál még a helyesírás sem ad támpontot a kérdés eldöntéséhez, illetve – tekintettel arra, hogy a példa írott szövegből származik – az informáns hanglejtésére sem tudunk támaszkodni.

(27) Udmurt (Turku-Izhevsk Corpus/ Kenesh/B/20: 70–71)¹⁴

- (Kontextus: A násznép letérdelve nézi a vőlegény és a menyasszony táncát.)
 Pizj, kenzj ektjisa bjd-t-em ber-azj soostj pjd jilazj sultjto.
 fiuk menyük táncolva befejez-NF után-3PL őket láb tetejére felállítanak
 'Miután befejezik a táncot, fiuk és menyük (= a vőlegény és a menyasszony) felállítja őket (= a násznépet).'

¹⁴ A Turku-Izhevsk Corpus az alábbi linken érhető el: <http://volga.utu.fi/portal/cgi-bin/login.cgi>. A mondat átírása, glosszázása és fordítása az enyém.

- (28) a. (5)-típusú szerkezet: Pizj, kenzi [Ø ektjsa bjd-t-em ber-azj] ...
 b. (4b)-típusú szerkezet: [Pizj, kenzi ektjsa bjd-t-em ber-azj] Ø ...

Az udmurtban viszont találunk (némi) morfoszintaktikai bizonyítékot arra, hogy a (27)-es példa szerkezete a (28a)-nak felel meg, nem pedig (28b)-nek. A kérdés eldöntésében a nem véges mondatokban előforduló egyeztetés szolgálhat bizonyítékkul. Nevezetesen az udmurt nem véges mondatok egyeztetésére jellemző, hogy a mellékmondat alanya nem lehet kitett, ha az egyeztetés jelölt a nem véges mondatban, azaz az egyeztetés anaforikus vagy pronominalis (Corbett 2006). Az egyeztetés pronominalis volta legjobban az eltérő alanyú mondatokban figyelhető meg, ahol mind a mellékmondati, mind a főmondati alany kitett, mint például a (29)-es mondatban (amely a (27)-es példa módosított változata). A (29)-es példában a nem véges mellékmondat alanya kitett (*pizj, kenzi* 'fiuk, menyük'), valamint a főmondati alany is kitett (*soos* 'ők'), és azok nem koreferensek. A nem véges mellékmondatban az egyeztetés jelölt (a névutón). Az irodalmi udmurt nyelvben, valamint számos nyelvjárásban (főleg a középnyelvjárásokban) – amelyeket itt udmurt A nyelvváltozatnak nevezek – a (29) példa agrammatikus, mert a nem véges mondatokban kitett alany is szerepel, és az egyeztetés is jelölt. A mondat grammatikussá válik, ha a nem véges mellékmondatból kihagyjuk a kitett alanyt, vagy pedig nem jelöljük az egyeztetést a névutón.

- (29) Udmurt A nyelvváltozat (elicitált)
 *[Pizj, kenzi ektjsa bjd-t-em ber-azj] soos pjd jilazi sulto.
 fiuk menyük táncolva befejez-NF után-3PL ők láb tetejére felállnak
 'Miután a vőlegény és a menyasszony befejezi a táncot, ők (= a násznép) felállnak.'

Ha ebben a nyelvváltozatban a nem véges mellékmondatok csak rejtett alany mellett mutathatnak egyeztetést, akkor feltehetőleg a (27) példa szerkezete (28a)-nak felel meg, nem pedig (28b)-nek (hiszen (28b)-ben a kitett alany és az egyeztetés egyazon tagmondaton belül lennének jelölve). A kérdést viszont tovább bonyolítja az, hogy vannak olyan udmurt nyelvjárások – mind a déli, mind az északi nyelvjárás csoportokból, amelyeket itt egységesen B nyelvváltozatként említek –, amelyekben a nem véges mellékmondatok egyeztetése nem pronominalis, eltérő alanyú mondatokban sem, l. a (30)-as példát.

- (30) Udmurt B nyelvváltozat (elicitált)
 [Pizj, kenzi ektjsa bjd-t-em ber-azj] soos pjd jilazi sulto.
 fiuk menyük táncolva befejez-NF után-3PL ők láb tetejére felállnak
 'Miután a vőlegény és a menyasszony befejezi a táncot, ők (= a násznép) felállnak.'

Ha az udmurt B nyelvváltozatban a kitett alany és az egyeztetés egyszerre jelenhet meg a nem véges mellékmondatban, akkor nem tudjuk eldönteni, hogy a (27)-es példa minek felel meg: (28a)-nak vagy (28b)-nek.

Az udmurt azonos alanyú mondatokról érdemes még néhány szót ejteni. A fent bemutatott morfoszintaktikai bizonyítékok azt sugallják, hogy – legalább az egyik nyelvváltozatban – az eltérő alanyú mondatokban az egyeztetés csak akkor jelenhet meg a nem véges mellékmondatban, ha az alany rejtett. Ezért a (27)-es mondatot az (5)-ös magyar példához hasonlóan vélhetjük. Ez a fajta bizonyíték azonban talán nem teljesen meggyőző az azonos alanyú mondatokban, mint a (27), tehát elképzelhető, hogy az eltérő alanyú mondatokban az egyeztetés nem jelenhet meg kitett alannal együtt, de az azonos alanyú mondatokban nincs ilyen megszorítás.

Itt érdemes megjegyezni azt is, hogy adatközlőim szerint a (27)-es példában nem tartanak szünetet a *pizj, kenzi* 'fiuk, menyük' után, azaz hanglejtését tekintve a mondat inkább a (4b)-hez hasonlít. Ha viszont nyomatékositani szeretnék a *pizj, kenzi* 'fiuk, menyük' összetevőt, akkor a =no klitikumot használják, és ebben az esetben szünetet tartanak a *pizj, kenzi=no*

után. A *=no* klitikum általában mellérendelést jelöl (vö. Arkhangelskiy 2014), de emellett 'is' és 'még...is' jelentésben is használatos.¹⁵

- (31) Udmurt (elicitált)
 Pizj, kenzi=no ektjsa bjd-t-em ber-azj soostj pjd jilazj sultjto.
 fiuk menyük=ADD táncolva befejez-NF után-3PL őket láb tetejére felállítanak
 'Miután befejezik a táncot, (még) fiuk és menyük is (= a vőlegény és a menyasszony)
 felállítja őket (= násznépet).'

Továbbá a (27)-ben szemléltetett mondatokban a mellék- és a főmondat alanyának kötelezően koreferensnek kell lennie. Ezért a (32b) (azaz a (27)-es) mondatnál nem lehet folytatni a (32a)-ban illusztrált kontextusmondatot. Ezzel szemben a (32c) mondat folytatása lehet a (32a) kontextusnak (és emellett megfelelő kontextussal a (32c) mondat a mellék- és a főmondat alanya közötti koreferencia esetén is használatos lehet).

- (32) Udmurt (elicitált)
 a. Kontextus: A tanúk fellépnek táncolni.
 b. #Pizj, kenzi ektjsa bjd-t-em ber-azj soostj pjd jilazj sultjto.
 fiuk menyük táncolva befejez-NF után-3PL őket láb tetejére felállítanak
 c. [Ektjsa bjd-t-em ber-azj] pizj, kenzi soostj pjd jilazj sultjto.
 táncolva befejez-NF után-3PL fiuk menyük őket láb tetejére felállítanak
 'Miután befejezik a táncot, fiuk és menyük (= a vőlegény és a menyasszony)
 felállítja őket (= a násznépet).'

Tehát a rendelkezésre álló udmurt adatok alapján nem egyértelmű, hogy a (4b) típusú szerkezet létezik-e a nyelvben.

4.3. Az obi-ugor nyelvek nem véges mellékmondatai

Ebben az alfejezetben az obi-ugor nyelvek nem véges mondatait szemléltetem. Mind a hanti, mind a manysi nyelvben többféle nem véges mellékmondat használatos, itt az ún. *participiumokkal* kifejezett mellékmondati szerkezeteket tárgyalom.¹⁶ Mindkét obi-ugor nyelvben folyamatos és befejezett participium (melléknévi igenév) található (az északi manysiban ennek szuffixumai az *-n* és az *-m*, az északi hantiban pedig a *-ti* és az *-m*).¹⁷ Ezek előfordulhatnak vonatkozói, határozói és argumentumpozícióban.

Az északi manysiban találunk (4a) típusú mellékmondatokat (l. (33)). Ebben a példában a mellékmondat rejtett alanya koreferens a főmondat alanyával (*Joli-Töröm*).

- (33) Északi manysi (VNGY: I/132; idézi Bíró 2014: 100, (177))
 Êlëm-xolës sãñkëm-të-m-ä jui-pãlt Joli-Törëm šãñ-űw
 ember terem-AN-SG<3SG után Joli-T. anya-SG<1PL
 Numël-min-në-towliŋ-Kalm ös nãñx-kët-i-tã.
 fenn-megy-PTCP.PRS-szárnyas-Kalm ismét fel-küld-PRES-SG<3SG
 'Miután az embert megteremtette, Joli-Töröm anyánk Fönn-járó-szárnyas-Kalmot
 ismét föl küldte.'

A (4a) típusú szerkezetek mellett az északi manysiban számos kétértelmű példa is található (ld. (34)-es mondatot). Ebben a példában nehéz megállapítani, hogy a *narj* 'te' alany a

¹⁵ Arkhangelskiy (2014) nyomán az ADD (additive) glosszát használom.

¹⁶ Bíró (2014) viszont amellett érvel, hogy a manysiban tulajdonképpen cselekvésnevekkel (deverbális főnevekkel) van dolgunk, ezért az AN (*action nominal*) glosszát használja, l. az északi manysi példákat.

¹⁷ Nikolaeva (1999a: 34) *non-past* és *past* participiumot különböztet meg.

mellékmondatban vagy pedig a főmondatban helyezkedik-e el, azaz a mondat szerkezete (35a)-nak vagy (35b)-nek felel-e meg.

- (34) Északi manysi (VNGY: IV/254; idézi Bíró 2014: 90, (153))
 naŋ χummi-γ öl-mə-n ŋol-sāt mēŋkw
 te férfi-TRANSL van-AN-SG<2SG nyolcszáz erdei.manó
 aliylä-s-ən, tōnt at-tə pil-s-ən
 öl-PAST-2SG akkor NEG fél-PAST-2SG
 'Mióta te férfitvé lettél, nyolcvan erdei manót öltél meg: ím akkor nem féltél.'

- (35) a. (5)-típusú szerkezet: [naŋ [Ø χummi-γ öl-mə-n]...]
 b. (4b)-típusú szerkezet: [[naŋ χummi-γ öl-mə-n] Ø ...]

Az északi hantiban több olyan azonos alanyú mondat van, amelyek megszakított sorrendet mutatnak, mint a (36). A példa zárőjelezését az eredeti tanulmányból vettem át, viszont látszik, hogy ez ugyanannyira kétértelmű lehet, mint a (4b) és (5) magyar mondatpár, valamint az (24)-es török, (27)-es udmurt és a (34)-es északi manysi mondatok.

- (36) Északi hanti (Nikolaeva 1999a: 48, (135a))¹⁸
 o:pe:-m [Ø xo:ll-ə-t-al-na/*xo:ll-ə-ti-na] nu:ms-ə-s.
 nőtestvér-1SG sír-EP-NPP-3SG-LOC/*sír-EP-NPP-LOC gondolkodik-EP-PAST.3SG
 'A testvérem sírás közben gondolkodott.'

Nikolaeva (1999a: 48–49) azonban érdekes megállapításokat tesz a nem véges mellékmondatok szerkezetéről, különös tekintettel az egyeztetésekre. Véleménye szerint a nem véges mellékmondatok egyeztetése topikokra utal. Nikolaeva (1999a: 48–49) szerint kötelező az egyeztetés, ha az alany névmás (kitett vagy rejtett) vagy topikalizált referenciális NP (kivéve az irreális modalitású nem véges mellékmondatokban, amelyek soha nem mutatnak egyeztetést). Továbbá Nikolaeva (1999a: 48) amellett érvel, hogy az azonos alanyú mondatokban a mellékmondat alanya általában rejtett, mivel koreferens a főmondati alannal, ezért az igenév egyeztetést mutat. Ezért a fenti (36)-os példában mindenképpen jelölni kell az egyeztetést (vö. a nem egyeztetett igenév agrammatikussághoz vezet). Mivel véges mondatokban az alany az alapértelmezett topik, ezért a hanti mondatok többsége SXV szórendet mutat (Nikolaeva 1999a: 58). Ilyen a (36)-os példa is, amelyben az *o:pe:m* 'testvérem' alany topikpozícióban van.

Nikolaeva (1999a: 59) megjegyzi, hogy vannak olyan esetek is, amikor más összetevő kerül topikpozícióba, például egy időhatározói szerepű nem véges mellékmondat. Az alábbi példában az időhatározói mellékmondat balra van kihelyezve, így megelőzi a főmondati alanyt *luw* 'ő'. A mellékmondatnak önálló kitett alanya van, *ma* 'én', azaz eltérő alanyú mondatokról van szó, és a mellékmondatban jelölve van az egyeztetés is (mivel névmási alanyok esetén kötelező az egyeztetés).

- (37) Északi hanti (Nikolaeva 1999a: 59, (160b))
 [ma uw lap tu:xər-m-e:m e:wəlt] luw man-ə-s
 én ajtót le zár-PP-1SG POST ő megy-EP-PAST.3SG
 'Miközben én az ajtót zártam, ő elment.'

Emellett olyan példák is vannak, amelyekben a mellékmondati alany és a főmondati alany kitett, és koreferens, mint az alábbi (38). A példa szerkezete a (16)-ban bemutatott közép-magyar mondatéhoz hasonló.

¹⁸ A hanti példákat magyar fordítással mutatom be. A glosszázásukon kicsit változtattam, illetve kijavítottam egy sajtóhibát a (36)-os mondatban.

- (38) Északi hanti (Nikolaeva 1999b: 343, (17))¹⁹
 [aš-em_i tütjūx sewər-m-al/*sewr-əm sis] lūw_i mōsa noməlm-əs
 apa-1SG fát vág-PP-3SG/*vág-PP idejében ő valamit emlékszik-PAST.3SGSUBJ
 'Amikor apám fát vágott, eszébe jutott valami.'

Nikolaeva (1999b: 343) amellett érvel, hogy az egyeztetés jelölése a (38)-as mondatban kötelező (mivel a főmondat és a mellékmondat alanya koreferens), és a mellékmondati alany topikalizált. Ugyanazt állítja a (36)-os mondatról is, annak ellenére, hogy a mondatok zárójelezése nem egyezik meg. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy a (38)-as példának a szerkezete olyan-e, mint a (36)-os mondaté, azzal a különbséggel, hogy az *ašem* 'apám' főmondati alany topikalizációja után az eredeti pozíciójában egy rezumptív névmás jelenik meg. Ezt a hipotézist azonban további adatok hiányában nem tudom bebizonyítani.

5. Összegzés

Ebben a dolgozatban a *-ván/-vén* igeneves mellékmondatokat vizsgáltam. Sárík (1998) megállapításaiból kiindulva háromféle szerkezetet lehet feltételezni. Az elsőben a mellékmondat megelőzi a főmondatot, és névmás-referenciális NP sorrend figyelhető meg (a rejtett alany a mellékmondatban van). A második szerkezetben szintén megelőzi a mellékmondat a főmondatot, de referenciális NP-névmás sorrenddel (tehát a mellékmondatban kitett alany szerepel, a főmondatban pedig rejtett). Ez a szerkezet Sárík (1998) szerint hanglejtésben különbözik a harmadik szerkezettől, amelyben megszakított sorrend figyelhető meg, azaz a mellékmondat beékelődik a főmondatba (bár a felszínen a második és a harmadik szerkezet ugyanazt a szórendet eredményezi).

Dolgozatomban bemutattam, hogy az első szerkezet viselkedése eltér a másik kettőtől (ti. az első szerkezetben a kitett alany megjelenése megengedett, valamint logoforikus kontroll is előfordulhat). Másrészt rámutattam arra, hogy a második szerkezetben a kitett alany nem biztos, hogy a mellékmondatban áll (ennek fő bizonyítéka az esetadás volt). Továbbá, példákat hoztam törökországi török, udmurt, északi manysi és északi hanti nyelvekből, ahol hasonló szerkezetű kétértelmű mondatok találhatók. Egyik nyelvben sem találtam azonban egyértelmű bizonyítékot arra, hogy a kitett alany valóban a mellékmondatban szerepel-e. Viszont – az északi hanti adatok alapján biztosan – arra lehet következtetni, hogy a szórendi variációk az alany, illetve a nem véges mellékmondat topikalizációjával jönnek létre.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom a magyar és udmurt adatközlőimnek. Emellett a tanulmány elkészítéséhez hozzájárultak *Az uráli nyelvek mondatának változása aszimmetrikus kontaktushelyzetben* c. (ERC_HU_15 118079) projekt résztvevői, valamint Gugán Katalin, Sipos Mária, Ótott-Kovács Eszter, Mus Nikolett és a két névtelen bírálóm.

Hivatkozások

- [Isp.] Csapó József 1771. *Kis gyermekek isputalja*. Hasonmás kiadás 2003. Debrecen.
 [VNGY] Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. Vol. I–IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
 Arkhangelskiy, Timofey A. 2014. Clitics in the Beserman Dialect of Udmurt. (Higher School of Economics Research Paper No. WP BRP 10.). <https://goo.gl/VmOyM6> (2016. 10. 2.).

¹⁹ Köszönettel tartozom Bárány Andrásnak, hogy felhívta a figyelmem erre a hanti példára.

- Bartos, Huba 2008. *The syntax of Hungarian -va adverbial participles*. Kézirat. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://budling.nytud.hu/~bartos/papers/va-prt.pdf> (2016. 10. 22.).
- Bartos, Huba 2009. The syntax of Hungarian -va adverbial participles. A single affix with variable merge-in locations. In Katalin É. Kiss (szerk.) *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Berlin: Mouton de Gruyter. 75–102.
- Bíró Bernadett 2014. *Cselekvésneves szerkezetek a manysiban*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Corbett, Greville G. 2006. *Agreement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Erguvanlı-Taylan, Eser 1986. Pronominal versus zero representation of anaphora in Turkish. In Dan I. Slobin – Karl Zimmer (szerk.) *Studies in Turkish linguistics*. (Typological Studies in Language 8). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 209–232.
- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103:61–74.
- Kel'makov, Valentin – Sara Hännikäinen 1999. *Udmurtin kielioppia ja harjoituksia*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Nikolaeva, Irina 1999a. *Ostyak*. (Languages of the World/Materials 305). München: Lincom Europa.
- Nikolaeva, Irina 1999b. Object agreement, grammatical relations, and information structure. *Studies in Language* 23/2:331–376.
- Sárik Pál 1998. A határozói igenevek néhány problémája. *Magyar Nyelv* 94/4:423–436.
- Tóth, Ildikó 2000. -vA and -vÁN participles in Hungarian. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7. Papers from the Pécs Conference*. Szeged: JATEPress. 239–256.

Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás

Gugán Katalin

MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Bevezetés, avagy adjatok egy szilárd pontot

Jelen írás célkitűzése az lett volna, hogy megkísérelje egy nyelvtörténeti változó egyik, mára már marginálissá vált változatának elemzését egy másik szerkezet segítségével. A vizsgált változó a tagadás, mely kétféle szórenddel jelenhet meg: az egyikben az igemódosító megelőzi a tagadószt és a vele szomszédos igét, az utóbbiban követi (a részletes bemutatást l. alább). A változatok közül az előbbi szerkezetére adott volna javaslatot a cikk egy másik jelenségnek, a *hogy*-kötőszós összetett mondatokban megfigyelhető *hogy*-törlésnek a tulajdonságai alapján. Az adatok vizsgálata során azonban igen hamar kiderült, hogy a *hogy*-törlés nem tekinthető annak a viszonyítási alapnak, amelynek segítségével a másik szerkezet leírható. Így a cikk végül egy kitűzött cél teljesítése helyett részben elemzési, részben módszertani problémák sorát veti fel, és ezeknek csak igen kis részére tud egyelőre választ adni.

Az alábbiakban először bemutatom a vizsgált forrásokat (2.), ahol lehetséges, ott kitérve az egyes források nyelvjárási és szociolingvisztikai jellemzőire. Ezután a tagadó szórend változásának áttekintésére kerül sor (3.), valamint annak felvázolására, hogyan segíthet(ett volna) az elemzések közötti választásban a *hogy*-törlés eseteinek figyelembe vétele. A következő nagyobb egység (4.) azt mutatja be, hogy miért nem lehet a *hogy*-törlésre támaszkodni, milyen okokra vezethető vissza a vizsgált szövegekben ezen a téren is megfigyelhető változatosság, kiemelve ebben az igemódosítói kategóriával kapcsolatos változások lehetséges szerepét. A dolgozat záró egysége (5.) az igemódosítókon keresztül visszatér a tagadáshoz.

2. A forrásokról

A dolgozatban idézett adatok közvetlen forrása¹ a *Történeti magánéleti korpusz*² (Novák et al. 2017), mely részben magánleveleket tartalmaz, részben pedig boszorkánypereken lejegyzett tanúvallomásokat. A korpusz a 15. század végétől a 18. század második harmadáig tartó időszakból tartalmaz adatokat, de – a megmaradt szöveganyag természetéből adódóan – egyenlőtlenül, hiszen igen kevés magánlevél maradt fenn a 15. századból, a boszorkányperek pontos jegyzőkönyvezése pedig a 17. századtól válik általánossá (Schram 1982: 50).

Ami az adatok területi megoszlását illeti, a boszorkányperek az ország különböző területeiről származnak, a korpusz nagyobb mennyiségben jelenleg az északkeleti, északnyugati és nyugati tájegységekből tartalmaz adatokat (de maga a korpusz folyamatosan bővül). A levelek egy része természetesen a levél írójának személyén keresztül köthető valamilyen régióhoz (ilyen a Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor közötti levelezés vagy Svetkovits Katalin levelei), más részük azonban ilyen szempontból sokkal nehezebben felderíthető hátterű. Lobkowitz Poppel Éva levelezése például nemcsak az általa írt leveleket tartalmazza, hanem a hozzá írott leveleket is, s még inkább heterogén forrás a Peregrinuslevelek vagy a Telegdy-levelezés.

¹ A visszakereshetőség érdekében az idézett példamondatoknál rövidítve ugyan, de szerepelnek a szövegkiadások adatai is (forrás, oldalszám, szöveg keletkezési ideje sorrendben). A rövidítések feloldása a dolgozat végén, a hivatkozási jegyzék előtt található.

² A korpuszra a továbbiakban a TMK rövidítést használom.

Tovább bizonytalanítja a kvázi-automatikus nyelvjárási megfeleltethetőséget (azaz azt, hogy a tanúvallomásokot a lejegyzés helye alapján, a leveleket a feladó alapján egy adott nyelvjárás képviselőjének tekinthessük) az, hogy a vallomásokot lejegyezték, a leveleket pedig sokszor diktálás után írták le, a jegyzők és a deákok pedig nem feltétlenül ugyanolyan nyelvjárásúak, mint maga a szövegalkotó, és ez azt is befolyásolhatta, hogyan rögzítették a szöveget (vö. Szentgyörgyi 2013).

Mivel Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezése kiemelt szerepet kap az alábbiakban, a házaspár szociolingvisztikai jellemzésére, ha röviden is, de érdemes itt külön kitérni. A Károlyi család Szatmár megyéhez köthető (Kovács (1988), a Károlyi Sándorra vonatkozó további információknak is ez a monográfia a forrása), a névadó birtokközpont, Károly (Nagykároly) is itt található. Károlyi Sándor Olcsvaapátiban született 1669-ben, és gyermekkorának jelentős része az országnak ebben a régiójában telt (Szatmárban, Munkácson, Ungváron), bár átmenetileg lakott a Felvidéken is (Kassa, Lubló, Palocsa, Eperjes). Iskoláztatása ezeken a helyszíneken, eléggé zaklatott körülmények között zajlott, illetve rövid időt tölthetett még Bécsben és Pozsonyban is, de bátyjai halála után, egyetlen fiú örökösként édesapja hazarendelte. 1687 nyarán vette feleségül Barkóczy Krisztinát, és ugyanebben az évben lett Szatmár vármegye főispánja.

Barkóczy Krisztina, Barkóczy György ugocsai főispán és Koháry Judit lánya 1671-ben született (Takáts 1910). Gyermekkoráról a monográfia szerzője igen keveset ír, de megemlíti, hogy a felső-magyarországi nemességet sújtó sok nehézség rányomta bélyegét erre az időszakra. Házasságkötése után részben a Károlyi családhoz, részben a Barkóczy családhoz tartozó birtokokon laktak, s ez utóbbiak (Gelénes és Salánk) ugyanúgy az északkeleti régióhoz tartoznak, mint Szatmár és Nagykároly.

3. A tagadás és a *hogy-törlés*

A vizsgálat kiindulópontjaként szolgáló változó a tagadás, a két változat pedig az úgynevezett megszakított, illetve fordított szórendű tagadás. Az egyikben az igemódosító (a kategóriát itt igekötőkkel illusztrálom) a tagadószó és a vele szomszédos ige előtt áll, az utóbbiban utána.

- (1) Bark. 24, 1699.
Szakmári uram még meg nem érkezet Debrecenből.
- (2) Kár. 125, 1706.
[...] most is több lőtt volna, ha az tűz nem emészté vala meg.

A kétféle szórend már a legkorábbi nyelvemlékek keletkezésének idején is egymás mellett élt, azonban a kettő közül a fordított szórend az obi-ugor nyelvi párhuzamokkal való összevetés alapján mégis fiatalabbnak tekinthető (Klemm 1928–1942: 624), azaz a fordított szórend nyelvtörténeti szempontból innováció a megszakítottéhoz képest. A megszakított szórend gyakorisága a régi szövegekben igen feltűnő jelenség (Molecz 1900: 118). A kései ómagyar kori, illetve a középmagyar kori szövegek vizsgálata azt mutatta, hogy a kérdéses négy évszázad alatt aránylag stabil megoszlásban élt egymás mellett a kétféle tagadó szórend, és a fordított szórend aránya viszonylag alacsony. Ez alól egyetlen kivétel volt: a vizsgált ómagyar kori szövegekben egy speciális forrástípushoz, az ún. huszita korpuszhoz tartozó szövegekben lényegesen gyakoribb volt a fordított szórendű tagadás, mint a megszakított (Gugán 2015). A kétféle szórend aránya a 19. század során változott meg radikálisan (Gugán 2017).

A konzervatív szerkezetre É. Kiss (2011: 87) kétféle, egyaránt lehetséges levezetést ad. Az első elemzésben a tagadószó magához az ígéhez csatlóódik. A másodikban pedig az ige ugyanúgy mozog, mint a mai magyarban, csak a tagadó frázisnál fejevgű szerkezet van feltételezve, a megszakított szórend így az SOV alapszórendet őrző archaizmusnak tekinthető.

(3) (É. Kiss 2011: 87)

Tekintettel arra, hogy az innovatív szórend egyben a mai magyar (igemódosítót tartalmazó) tagadó mondatok szórendje is, kézenfekvő lehetőség, hogy korábbi előfordulásainak is ugyanolyan szerkezet tulajdonítható, mint a mai magyar tagadó mondatoknak. Az, hogy az igemódosító a tagadósó és az ige mögött áll, azzal magyarázható, hogy az ige itt egy szerkezetileg magasabban lévő funkcionális fejbe mozog (ennek a specifikálójába kerül maga a tagadósó), hátrahagyva az igemódosítót (Brody 1990). Az is elképzelhető azonban, hogy az ó- és középmagyar kori, még marginálisnak tekinthető fordított szórendű adatok nem ugyanolyan szerkezetűek, mint a mai magyar tagadás, ez a kérdés további vizsgálatot igényel.

A *hogy*-törlés vizsgálata tulajdonképpen véletlenszerűen bukkant fel olyan lehetőségként, mely támpontot adhatna a konzervatív szerkezet elemzéséhez. A TMK építésének fontos lépése a normalizálás, azaz a szövegek átírása olyan módon, hogy az az eredeti morfológiai szerkezetet hűen tükrözze, de az alapvetően a mai magyarra kifejlesztett automatikus morfológiai elemzővel is elemezhető legyen. Első megközelítésben ez talán nem tűnik hálás munkának, viszont az átírás során időről időre igazán figyelemre méltó adatokat lehet találni. Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezéséből például sorra kerültek elő olyan példák, melyekben a *hogy*-kötőszós mellékmondatokban tagadó főmondat mellett is törölve volt a kötőszó.

(4) Bark. 283, 1709.

A károlyi kerek palotán amint az kertecskébe nyíló ajtót csinálták, én nem hiszem, a Kegyelmed inteniója szerint volna.

(5) Kár. 83, 1705.

Nem hiszem, az Német reá ne menjen, mint az Szécsenyi Gjülésre.

A mai magyarban Kenesei (1992) elemzése szerint tagadott igéjű főmondat mellett nem lehetséges a kötőszó törlése. Lehetséges magyarázatként felveti, hogy a törölhetőségnek azon feltétele, hogy az igének szomszédosnak kell lennie a *hogy*-kötőszós mellékmondat, tagadás esetén sérülhet úgy, hogy a hangalak nélküli utalósó az ige és a mellékmondat között áll. Ezt azonban elveti, mert a hangalak nélküli névmás ige mögötti helyére nincs bizonyíték. Így végül inkább azt a magyarázati lehetőséget választja, hogy a törölhetőség feltétele a főmondat semleges hangsúlyozása és semleges olvasata, „ezt azonban a tagadósó nem teszi lehetővé, tehát lehetséges, hogy a főmondati ige itt is más helyen található, mint a semleges mondatban” (Kenesei 1992: 676). A mai magyar fordított szórendű tagadás igemozgatással való levelezése ezzel a feltételezéssel összhangban van. Ennek alapján az is feltételezhető lenne, hogy az újmagyar kor előtt domináns megszakitott szórendű tagadás esetében nincs igemozgatás (ez tehát a korábban idézett É. Kiss-féle javaslatok közül az elsőt támasztaná alá), hiszen itt lehetséges a kötőszótörlés, azaz a tagadott igének és a vonzataként megjelenő mellékmondatnak szomszédosnak kell lennie egymással.

Nem a *hisz* az egyetlen ige, amely mellett akkor is lehet *hogy*-törléses a mellékmondat, ha a főmondat tagadó, és nem Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor levelezése az egyetlen forrás, amelyben előfordulnak ilyen típusú adatok ((6)–(7)).

- (6) Bosz.2 255, 1746.
a köblött oly hamar megh hozta Toth György maga, hogy nem reménlek háznátt is
vehette volna
- (7) Peregr. 275, 1714.
nem kétlem, meg mutattya Isten

Ugyanakkor a házaspár levelezésében, úgy tűnik, mégis lényegesen gyakrabban jelenik meg a *hogy*-törlés tagadó főmondat mellett (a számadatokat l. alább), ez tehát vagy az általuk beszélt északkeleti nyelvjárás jellegzetessége lehet, vagy pedig esetleg egyéni nyelvhasználati jellemző. A kérdés eldöntéséhez egy olyan korpusz összeállítására lenne szükség, mely tartalmazza azoknak az igéknek az összes előfordulását, amelyeknek *hogy*-köötőszós mellékmondat a vonzatuk, és ahol a mellékmondatnak nincs olyan belső tulajdonsága, amely maga kiválthatná a *hogy*-törlést (például kérdő mellékmondat). Ennek segítségével egyrészt össze lehetne hasonlítani magukat a *hogy*-köötőszós mellékmondatral járó igéket, illetve a különböző nyelvjárasterületről származó adatokat: a hasonló területről származó források ugyanolyan jellegzetességeket mutatnak-e, mint az idézett levelezés, illetve milyen módon függ a *hogy*-törlés a főmondati igétől.

Egyelőre ilyen jellegű korpusz összeállítására nem volt lehetőség. A „gyanúba hozható” igékre történő szűrőpróba-szerű keresések (*csodál, javall, ellenez, felejt, mond, vél*) mindenestre azt mutatták, hogy ezekre nem, vagy kevésbé jellemző tagadott főmondat után a *hogy*-törlés lehetősége. Ez az eredmény lehet véletlenszerű is, hiszen közülük néhány eleve nem fordul elő nagyobb számban, ráadásul a találati listák egy része nem is releváns a kérdéses szempontból (azok az adatok, melyekben nem *hogy*-köötőszós vonzattal állnak).

Így végül a *hisz* ige előfordulásait foglalják csak össze az alábbi táblázatok a következő szempontrendszer szerint. Egyrészt külön csoportot képeznek a házaspár levelei és az összes többi forrás, hogy kirajzolódjanak az esetleges különbségek. Másrészt külön táblázatban szerepel az ige egyes szám első személyű, kijelentő módú, jelen idejű alakja (1. táblázat), ez ugyanis jóval gyakoribb, mint bármilyen más előfordulása (2. táblázat), és jó néhány adat esetén kétféle értelmezés is lehetséges: *hiszem* + *hogy*-törléses mellékmondat, vagy alaki redukciót még nem mutató, de már grammatikalizálódott *hiszen*, amely saját egykori vonzatának köötőszavává vált. Meg kell még jegyezni, hogy a táblázat csak az elemzés szempontjából releváns előfordulásokat összegzi, azok az esetek, amelyekben a *hisz* ige más típusú vonzattal jelenik meg, kimaradtak.³

	Barkóczy – Károlyi levelezés		összesen	egyéb forrásokból származó adatok		összesen
	<i>hogy</i>	törlés		<i>hogy</i>	törlés	
állító főmondat	3 (2%)	128 (98%)	131	70 (67%)	35 (33%)	105
tagadó főmondat	11 (17%)	52 (83%)	63	10	0	10
összesen	14	198	212	80	35	115

1. táblázat
A *hiszem* előfordulásai

Annak, hogy a házaspár magánlevelezésében jóval gyakrabban fordul elő a vélekedésüket kifejező ige, nyilván nem kell grammatikai okot tulajdonítani. Az viszont igencsak feltűnő, hogy egészen mások a törléses szerkezetek arányai, mint a többi forrásban, számukra tehát

³ Így kimaradt a táblázatból az egyébként elég gyakori, és szintén opcionálisan *hogy*-törléses *Hiszem Istent*, (*hogy*) – típus is (pl. *Hiszem Istent, jobban adgija eő Szent Felsége*. [Kár. 88, 1705.]).

feltehetően mások a *hogy*-törlés grammatikai feltételei, mint a korpuszban található egyéb szövegek által tükrözött minta esetében, s bár van némi különbség az állító és a tagadó főmondatok között, náluk mindkét esetben döntő többségben van a törléses szerkezet.

A következő táblázat az ige bármilyen egyéb előfordulásait összegzi a fentiek megfelelő bontásban.

	Barkóczy – Károlyi levelezés		összesen	egyéb forrásokból származó adatok		összesen
	<i>hogy</i>	törlés		<i>hogy</i>	törlés	
állító főmondat	8 (62%)	5 (38%)	13	48 (70%)	21 (30%)	69
tagadó főmondat	1	0	1	3	0	3
összesen	9	5	14	51	21	72

2. táblázat

A *hisz* összes olyan előfordulása, ami nem *hiszem*

Bár a jóval kisebb számok miatt szinte nem is érdemes százalékokat számolni, azt azért jól mutatják a fenti táblázatok, hogy a *hisz* egyéb *hogy*-kötőszós előfordulásainak esetében messze nem olyan jelentős a különbség a kétféle forráscsoport között, mint a *hiszem* esetében. Az előfordulások, ezen belül is elsősorban a törölt *hogy*-os előfordulások alább következő részletesebb elemzése azonban azt is megmutatja majd, hogy a tagadó főmondat melletti *hogy*-törlés lehetőségéből mégsem lehet messzemenő következtetéseket levonni a tagadó mondat szerkezetére nézve.

4. A *hogy*-törlés és az igemódosítók

A tagadó főmondat nem az egyetlen típus, amely mellett másképp működhet a *hogy*-törlés korábbi nyelvtörténeti korszakokban, mint a mai magyarban. A normalizálás során ugyanis másféle, ugyancsak *hogy*-törléses adatok is előkerültek, amelyek szintén nem, vagy kevésbé lennének elfogadhatóak a mai magyarban. Előfordul például *hogy*-törlés olyankor is, amikor a *hogy*-kötőszós mellékmondatnak melléknév a feje ((8)–(9)), illetve olyankor, amikor a mellékmondat a főmondat alanya ((10)–(11)):

- (8) Bark. 38, 1704.
mert tagadhatatlan, megháborodott elmével vagyok az Kegyelmed levelére nézve.
- (9) Bark. 51, 1705.
mivel bizonyos, a doctor ott nem mulat.
- (10) Bark. 133, 1706.
Lehet, valahogy esett, mert, Szívem, az van benne, hogy executióval vegye meg
- (11) Bosz.1 399, 1729.
hanem egyszer történt Balog Andrásne ezen fatens szüri ujjában egj rongyos ingvállat dugot,

Számszerűsített eredmények híján (legalábbis egyelőre) azonban inkább csak benyomás, hogy az az eset a leggyakoribb, amikor a szövegekben előforduló *hogy*-törlés (hangsúlyozottan a mai magyar kompetencia alapján) már azért furcsa, mert a főmondatban lévő ige vagy

nem hangsúlykerülő, vagy, ha hangsúlykerülő is, az igemódosító helyén nincs utalószó.⁴ A mai magyarban ugyanis szintén feltétele a *hogy*-törlésnek, hogy a semleges főmondatban hangsúlykerülő ige álljon, melynek igemódosítói pozícióját az utalószó tölti ki (Kenesei 1992: 675). A (12)-es és (13)-as példák olyan igéket tartalmaznak, melyek mellett törölt a *hogy* a mellékmondatban, bár ezek nem hangsúlykerülők, a (14)-es és a (15)-ös pedig a fenti táblázat alapján szolgáló adatok között is szerepelnek, ezekben a hangsúlykerülő *hisz* előtt nincs utalószó, mégis törölt a mellékmondat kötőszava.

- (12) Bark. 121, 1706.
Bánom, elfelejtettem Selymecrül ezüstöt hozatni Eötvös Miklóssal.
- (13) Bark. 37, 1704.
Az nusztot és gyöngyöt, csudálom, el nem felejtí Kegyelmed, Szívem.
- (14) Bosz.1 47, 1699.
hiszem Szabó Andrásne szintin olyan ördög mint szintin mi s ötet meg nem fogják,
- (15) Kár. 12, 1704.
Hiszem, Eszterház Antal s Andrászi uraimék itt vannak.

Felmerül tehát a kérdés, mi okozza vajon a különbségeket: a főmondati igék tulajdonságai mások, vagy esetleg az utalószó tulajdonságai? Arra, hogy az utalószó részben máshogyan viselkedik a kérdéses korszakban, mint ma, szintén a szövegek normalizálása során (tehát tulajdonképpen véletlenül, nem pedig egy előzetes hipotézishez igazított célzott keresés alapján) kerültek elő adatok. Az alábbi példák (amelyek nem köthetők egy bizonyos forrástípushoz) azt tükrözik, hogy az *azt* és az *úgy* utalószavak disztribúciója más lehetett. Az *azt* ugyanis, mint azt a tagmondatok szöveggörnyezete tisztán mutatja, nem feltétlenül eredményez faktíván értelmezendő mellékmondatot olyan esetekben, amelyekben a mai magyarban csak az *úgy* járhatna nem faktív olvasattal (l. ismét Kenesei 1992: 645).

- (16) Svetk. 63, 1542.
[...] chodalkozom rajtha hogh Az elesth megh sem kwlthedel ristalochra, wram azth thwgya hogh regen oth wagion
[csodálkozom rajta, hogy az élést mégsem küldted el Kristalócra. Uram azt tudja, hogy régen ott vagyon.]
- (17) Bosz.2 332, 1730.
Talám azt tudják Balkányi Uraimék hogy én nállam nagyobb eördögh nincsen Balkanyba, de van meg nagyobb is én nállam.

A *hisz(em)* hangsúlykerülő igeként a mai magyarban szintén akkor járhat jellemzően *hogy*-törléssel, ha az utalószó – tulajdonképpen egyfajta igemódosítóként – közvetlenül megelőzi. Részletesebben is megnéztem tehát a *hisz* + *hogy*-kötőszós mellékmondat előfordulásának olyan eseteit, amelyekben törölt a kötőszó. A *hiszem* utáni *hogy*-törlések igen nagy gyakorisága a Barkóczy – Károlyi levelezésben talán magyarázható is azzal, hogy itt az állító mondatból származó adatok igen jelentős részében (80%) *úgy* utalószó áll az ige előtt. Emellett még két típus van, amelyek esetében a *hogy*-törlés jól magyarázható. Az egyik az, amikor a *hiszem*-et

⁴ Teljesen jogos írásom egyik lektorának azon megjegyzése, hogy problémás a hangsúlykerülő igék kategóriáját pusztán a mai megfigyelések alapján kivetíteni a vizsgált szövegekre. Ez szintén egy olyan téma, ami önmagában is külön kutatást igényelne; egyelőre, a lehetséges problémák, kérdések számbavételének során kénytelen vagyok további vizsgálatok nélkül használni ezt a terminust, elismerve ennek vitatható voltát.

követő beágyazott mondatot újabb beágyazott mondat követi (18), ilyenkor a mai magyarban is jellemző a *hogy*-törlés, a másik pedig az, amikor módhatározó áll az ige előtt (19).

(18) Kár. 247, 1719.

Úgy hiszem, ha mélt Pálfi urakkal szemben lehetek, bizonyosabban meg fogom érteni,

(19) Kár. 124, 1706.

Az bort, nehezen hiszem Orosz Pál uram be tudja küldeni, [...]

Ugyanezek a típusok a másik forráscsoportnál is előfordulnak, csak kisebb hányadban (különösen az *úgy* utalószó az, ami ritkább). Tisztán tehát azokat az adatokat nézve, melyeknél a *hiszem*-nek nincs utalószava, nem áll előtte módhatározó, illetve mögötte két alárendelt mellékmondat egymás után, ezek (azaz a (14)-es és a (15)-ös példák által képviselt típus) igazából nagyobb arányban fordulnak elő az egyéb forrásokban, mint a kérdéses levelezésben. Ezzel szemben a Barkóczy – Károlyi levelezésben igen jelentős arányú a tagadott főmondat törölt *hogy*-kötőszós mellékmondatokkal, az egyéb forrásokban ilyen nincs (vagy legalábbis egyelőre nincs ilyen példa). Azokból a mondatokból, ahol a *hisz* ige egyéb alakjai a főigék (tehát nem a *hiszem*), eleve kevesebb volt a korpuszban, és ezek elég jelentős részében felszólító módú a főige. Ez egyben meg is kérdőjelezi, hogy a vizsgált korszakra nézve fennáll-e a *hogy*-törlés esetében a szomszédossági feltétel, hiszen itt mindenképpen történik igemozgatás, ahogy azt a következő példa tisztán mutatja.

(20) LobkPopp. 165, 1634.

Az Doctort; hid el tökéltessen mánál touáb nem tartoztatom, holnap bizonyosan magam Louain és szekéren haza küldöm.

A *hogy*-törléssel kapcsolatban tulajdonképpen három általánosabb diakrón probléma is felmerül. Az egyik elsősorban módszertani. Nyilvánvaló, hogy a kötőszó törlésének feltételei a mai magyarban is elég nagy egyéni változatosságot mutatnak. Mi sem tükrözi ezt jobban, mint hogy az *Új magyar nyelvtan* és a *Strukturális magyar nyelvtan* vonatkozó fejezetének szerzői (É. Kiss 1998: 141; Kenesei 1992: 675) is máshogy ítélik meg azoknak a mondatoknak a grammatikusságát, melyekben a *hogy*-kötőszó úgy törlődik, hogy a mellékmondat nem szomszédos a főigével. Ennek alapján fontos kérdésnek tűnik, hogy milyen „egységekben” érdemes vizsgálni a törlés feltételeit egy-egy korpuszban: egyénenként (ahol ez lehetséges egyáltalán), vagy területenként, ha területenként, milyen területenként, és mennyire lehet végső soron általánosítani „az” ómagyarra vagy „a” középmagyarra.

Emellett – ismét csak hangsúlyozottan diakrón szempontból megközelítve a kérdést – éppolyan fontos lenne az érem másik oldala, vagyis hogy melyek azok a szerkezetek, amelyekből ezekben a korszakokban sem hagyható el a kötőszó. (Ez persze problémásabb, hiszen abból, hogy nem fordul elő egy korpuszban egy bizonyos régens vagy szerkezet típus esetén *hogy*-törlés, nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen ez éppúgy lehet véletlenszerű hiány is.) A *hogy* mondatbevezetőként az ősmagyar kor során grammatikálizálódott (Haader 1991: 729), s ami leíró szempontból törölhetőség, diakrón szempontból úgy is értelmezhető, hogy az adott szerkezetben nem következett be a grammatikálizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás (vö. Haader 2000: 474; ill. Lehmann 2002: 123). A törölhetőség lehetőségeinek feltérképezése tehát a *hogy* grammatikálizációs útvonaltól is segíthetné kiegészíteni.

Ráadásul ez egy egész csokornyit egyéb grammatikálizációs folyamatról is gazdagíthatná az ismereteket, hiszen visszatérő változástípus, hogy bizonyos kötőszavak (köztük a *hiszen* is), illetve mondathatározók eredetileg főmondatok voltak, melyek saját beágyazott tagmondatuk részévé váltak, azaz a változás során megszűnt a tagmondathatár, a szerkezet újraelemződött

(Haader 2001). A változási folyamat egyik fontos lépcsője, hogy a főmondatból eltűnik az utalószó, a beágyazott mondatból pedig a kötőszó. Lehet azonban, hogy a kérdéses elemek grammatikalizációját elősegítette az is, hogy ezeknél már a változás feltételezett bemeneti szerkezetében is általános volt az utaló- és kötőszó-nélküliség.

Végül a harmadik kérdés az igemódosítókhoz vezet, hiszen a mai magyarban bizonyos igéknél a *hogy*-törlésnek az is feltétele, hogy utalószó legyen az igemódosítói pozícióban. De nyelvtörténeti szempontból az is egy vizsgálandó probléma, hogy egyáltalán mikortól kell igemódosítói pozícióval számolni, illetve az egyes korábbi korszakokban milyen elemek tekinthetők igemódosítóknak.

5. Az igemódosítók és a tagadás

Hegedűs (2015) vizsgálatai szerint az ómagyarban az igekötők semleges mondatokban általában az ige előtt állnak, azoknak az egyéb elemeknek az esetében azonban, amelyeket a mai magyarban igemódosítóként tartanak számon, lényegesen nagyobb szórendi variáció figyelhető meg. Az igemódosítói pozíció megjelenése ugyanis Hegedűs szerint épp az igekötők reanalizálásához köthető: az igekötők grammatikalizációja során az eredetileg argumentum-szerepű határozószavak funkcionális elemekké váltak, az általuk elfoglalt ige előtti pozíció pedig átértelmeződött egy funkcionális projekció fejévé. Ide kerülnek azok az elemek, amelyek – igemódosítóként – összetett predikátumot alkotnak az igével, de ez az ómagyarban még csak az igekötőkre vonatkozott kategoriális jelleggel, a többi (majdani) igemódosítót csak később érte el ez a változás.

Az igemódosítóknak az a jellegzetes tulajdonsága, hogy semleges mondatban közvetlenül az ige előtt állnak, nem semleges mondatban viszont valahol az ige mögött, segíthet behatárolni azt is, hogy mikorra „csatlakozott be” az igekötők mellé a többi, ma igemódosítóknak tekintett elem. Átfogó vizsgálat a kérdésről még nem készült, de úgy tűnik például, hogy a középmagyarban (az ómagyarhoz hasonlóan) a névszói-igei állítmány névszói része még máshogy viselkedik, mint az igekötő. Míg ugyanis az igekötő a bevezetésben említett megszakított szórendi mintával jelenik meg leggyakrabban a tagadó mondatokban, a névszói-igei állítmányoknál lényegesen nagyobb a fordított szórend aránya, és van egy harmadik szórendi minta is, melyben a tagadószó a névszó és a kopula előtt áll (Gugán 2015).

Az, hogy milyen oknál fogva kötődik a főmondati utalószó igemódosítói pozícióban való megjelenése a *hogy*-törléshez a mai magyarban, leíró nyelvtani megközelítésből is megválaszolható kérdésnek tűnik. Nyelvtörténeti szemszögből viszont a kötőszótörlésnek ez a feltétele összefügghet azzal is, hogy az igemódosítói pozíció kitöltése a mai magyarhoz közeledve feltehetően egyre általánosabbá válik (azaz egyre jelöltebbé válnak azok a szerkezetek, melyekben nincs kitöltve az igemódosítói pozíció). Ha ugyanez a tendencia érvényesül azoknak az igéknél az esetében is, amelyek hangsúlykerülők, és *hogy*-kötőszós mellékmondati vonzatuk van, akkor esetükben az idők során az válik egyre természetesebbé, hogy van előttük utalószó (hiszen esetükben ez kerül az igemódosítói pozícióba). Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy a főmondat és a finit beágyazott mondat viszonya valamilyen módon már jelölt. Így a beágyazott mondatban a (pusztán az alárendelést jelölő) kötőszó kitétele opcionális lehet (vagy maradhat), szemben azokkal az igékkel, amelyek nem hangsúlykerülők.

Az igemódosítói kategóriával kapcsolatos változások megfigyelése tehát hozzátartozik a *hogy*-kötőszó törlhetőségének nyelvtörténeti vizsgálatához. A tagadás szórendjében a 19. században lejátszódó változási folyamat tüzetesebb vizsgálata remélhetőleg ezt is, azaz az igemódosítói kategória formálódásának a megismerését is elősegíti. Ha ugyanis a változás során egységessé válik az igemódosítói kategória viselkedése, azaz a változás kezdetén a különböző tagadó szórendi mintázatokat még különböző arányokban mutató igemódosító-típusok a

változás végére már egységesülnek, és minden típus esetében egységesen marginálissá válik a megszakított szórendű tagadás, ezzel legalább az megragadhatóvá válik, mikorra (vagy még mikorra nem) alakul ki a mai igemódosítói kategória.

Igy tehát a tagadástól a *hogy*-törlésen és az igemódosítók csoportján keresztül visszaértünk a tagadásig, a problémáknak azonban csak a felvázolásáig jutottam el, a megoldásig nem. Alapos vizsgálatra vár még mindhárom kérdéskör: hogy milyen tagadó szerkezetet tükröz a megszakított szórendű tagadás; hogy milyen környezetekben vált először kötelezővé (azaz nem törölhetővé) a *hogy* mint mondatbevezető, s ahol törölhető, ott ez az adott esetben diakrón szempontból tulajdonképpen archaizmus-e; és természetesen az igemódosítói csoport sorsának alakulása is. Pillanatnyilag azt is komoly lépésnek érezném tehát, ha sikerülne alaposan „számba venni és összekötni a tényeket” (amint azt Telegditől idézi Kenesei (1995: 291)), de természetesen itt is a teljes út végigjárása lenne az igazi kihívás.

Köszönetnyilvánítás

Nagyon hálás vagyok Varga Mónikának a sok remek adatért, Hegedűs Veronikának pedig azért, hogy bármikor fordulhattam hozzá kérdéseimmel. Ugyancsak köszönet illeti írásom két névtelen lektorát, igyekeztem megfogadni tanácsait, és a dolgozatban maradt hibákért csakis engem terhel felelősség.

A cikk a K 116217 sz. OTKA-projekt keretében készült.

Források

- [Bark.] Fogarassy Zoltán – Kovács Ágnes (szerk.) 2011. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézet.
- [Bosz.] Schram Ferenc (szerk.) 1970–1982. *Magyarországi boszorkányperek I–III. 1529–1768*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [Kár.] Csobó Péter – Fejes Judit – Kovács Ágnes – Kovács Zoltán – Restás Attila – Szabó Zsolt – Wiedmann Krisztina (szerk.) 1994. *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724) I–II*. Debrecen: KLTE.
- [LobkPopp.] Kincses Katalin (szerk.) 1993. *„Im küttem én orvosságot” Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622–1640*. Budapest: ELTE Középkori és Koraújkori Tanszék.
- [Peregr.] Bálint Judit – Bujtás László – Hoffmann Gizella – Horváth Zsuzsanna – Küri Erika – Mihalics Veronika – Udvardi Ágnes (szerk.) 1980. *Peregrinuslevelek 1711–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Közzéteszi a József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének diák-munkaközössége. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- [Svetk.] Terbe Erika (szerk.) 2011. *Batthyány Ferencné Svetkovits Katalin levelei 1538–1575. Régi magyar levéltár 3*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Hivatkozások

- Brody, Michael 1990. Remarks on the order of elements on the Hungarian focus field. In Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian III*. Szeged: JATEPress. 95–121.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–184.
- É. Kiss Katalin 2011. Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Budapest: PPKE – Szent István Társulat. 85–102.

- Gugán Katalin 2015. És mégis: mozog? Tagadás és igemódosítók az ómagyarban és a középmagyarban. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 153–178.
- Gugán Katalin 2017. A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. Kézirat.
- Haader Lea 1991. Az összetett mondatok. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 728–741.
- Haader Lea 2000. Az alárendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar Grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 472–530.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125/3**:354–371.
- Hegedűs Veronika 2015. A predikátummozgatás megszilárdulása: Az ige-igekötő szórend és igemódosítók az ómagyarban. In Kenesei István – É. Kiss Katalin (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVII. Diakrón mondattani kutatások*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 179–200.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–713.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* **91**:281–291.
- Klemm Antal 1928–1942. *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kovács Ágnes 1988. *Károlyi Sándor*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Lehmann, Christian 2002. *Thoughts on Grammaticalization*. Kézirat.
<http://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf> (2016. 10. 12.).
- Molecz Béla 1900. *A magyar szórend történeti fejlődése*. Budapest.
- Novák, Attila – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2017. *Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence*. Kézirat. <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/projektbemutato.pdf> (2017. 01. 4.).
- Schram Ferenc 1982. Boszorkányok, boszorkányság Magyarországon. In Schram Ferenc (szerk.) *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013. Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 151–168.
- Takáts Sándor 1910. *Szalai Barkóczy Krisztina*. Budapest: Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése.

Az igekötői szófaj nagyszótári feldolgozásáról, különös tekintettel az *e/* igekötőre Appendix egy disszertációhoz¹

Ittész Nóra

MTA Nyelvtudományi Intézet

Többször vitába bonyolódtem Kenesei Istvánnal. Azt a véleményét fogalmazta meg, hogy mennyivel szerencsésebb megoldás lenne, ha *A magyar nyelv nagyszótára* (Nszt.)² a nem lexikalizálódott jelentésű igekötős igéket az ige szócikkébe sorolná, és a megfelelő igei jelentésekhez kapcsolva mutatná meg azokat az igekötős előfordulásokat, amelyek kiszámítható módon levezethetők az igei és igekötői jelentésből. Ebben feltehetőleg nemcsak az az álláspontja játszott szerepet, hogy az igekötőből és igéből álló alakulatok morfológiai és szintaktikai szempontból nem szavak,³ egybeírásuk pusztán helyesírási konvenció, hanem az is: így látja elkerülhetőnek, hogy minden igekötős ige önálló szócikket kapjon. De hát nem is kap – vethetjük ellen –, csak nem az ige, hanem az igekötő szócikkében lehet megtalálni azokat a szavakat, amelyek esetében az igekötői és az igei jelentések transzparens és szabályos találkozása módot ad a takarékosabb feldolgozási módra.

Dolgozatomban 1. röviden áttekintem, hogy a korábbi értelmező szótárak hogyan dolgozták fel az igekötőket, illetve az igekötős igéket; 2. kiemelek néhány grammatikai és szemantikai szempontot, amelynek alapján az igekötők önálló címszóvá váltak az Nszt.-ben; 3. beszélek az igekötői címszavak szócikkeinek felépítéséről és az igekötős igék bokrosításáról; valamint 4. az *e/* igekötő jelentésstruktúrájáról.

1. A szótári hagyomány

A magyar értelmező szótári hagyományban meglehetősen hiányos az igekötők feldolgozása. Négy szótárt kell megemlítenünk,⁴ két kéziszótárt és két középszótárt: a CzF.-t és a Ball.-t a 19. század, az ÉrtSz.-t és ÉKsz.-t a 20. század második feléből. Ez utóbbinál mindkét kiadásra érvényesek a megállapítások, az igekötők és igekötős igék feldolgozását azonosan oldja meg az 1972-es és a 2003-as kiadás.

¹ Írásom Kenesei István témavezetésével készült doktori dolgozatom kiegészítésének is tekinthető. *A magyar nyelv nagyszótárának lexikográfiai koncepciója, különös tekintettel a szemantika és a grammatika összefüggésére a szótárírásban* című disszertációm olyan nagyszótári címszavakkal vagy szócikktípusokkal foglalkozó műhelytanulmányok zárták, amelyeknek nagyszótári feldolgozása grammatikai eredményekkel is biztatott.

² Dolgozatomban az idézett vagy említett szótárakra a nyelvészeti irodalomban szokásos rövidítéssel hivatkozom. A szótári idézetekben előforduló, a lexikográfiai gyakorlatban bevett nyelvtani (különösen szófaji) és egyéb rövidítések feloldását dolgozatom végén közlöm.

³ Kenesei István a *Strukturális magyar nyelvtanban* a szó általános fogalmáról szólva az általa a szófogalom meghatározásához túl tág kategóriának tartott, a főhangsúly által meghatározott ún. „klitikumos csoport” példái között említi az igekötős igéket (vö. Kenesei 2000: 77). Kenesei az igekötős igékre vonatkoztatva nemcsak a fonológiai, hanem a lexikai/szemantikai szó fogalmát is problematikusnak tartja, hiszen e kategóriába csak a nem kompozicionális – vagyis a lexikalizálódott – jelentésű igekötős igék tartozhatnak, pl. *elpatkol*, *kipurcan* (vö. Kenesei 2000: 78).

⁴ Balassa József műve, az 1940-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* (Balassa) sem terjedelmében, sem minőségében nem közelíti meg a korábbi értelmező szótárakat, fő érdeme az a törekvés, hogy pótolja e szótártípus hiányát.

A CzF. eljárása valójában nem lexikográfiai: az egyes igekötők szócikke rövidke összefoglalás az igekötő jelentéseiről, adott esetben irányt és aspektust jelölő funkciójáról is. A két szófajuként tárgyalt *el* (2) szócikkben például – bár némileg összesmosva igehatározónak mondott határozószói szófajával – megemlíti, hogy „bizonyos helyről kimozdulást, legyen ez távozás, vagy közelítés”-t, illetve „folytonosságot időben és térben, vagyis tartósságot, és terjedelmet” is jelent, sőt utal perfektív jelentésére is: „a meg igekötő szinte mint az *el* valami egészet, bevégezettet jelent, innen fejthetjük meg, régi iratainkban miért cseréltetik fel e kettő egymással”. Az *el* szócikk szóba hozza az igekötő szórendi sajátosságait is: „Ha mint igekötőn a hangsúly ő rajta fekszik, akkor az ige előtt áll, és pedig vagy közvetlenül, pl. Elmegyek Budára, s téged is elviszlek magammal; vagy közvetlenül, mely esetben csak mellékes hangsúllyal bír. El soha nem fogadom ajánlásodat. Ha pedig a hangsúly a tiszta igére, vagy más szóra esik, rendszerint az ige után jó, pl. Holnap (nem máskor) megyek el Budára, vagy Budára (nem máshova) megyek el holnap.”⁵

A Ball. szófaji minősítésként nem használja az igekötő kategóriát, hanem egyaránt ige-határozónak mondja a ma határozószónak (*alul, gyalog, hanyatt, lent*), határozószói névmásnak/névmási határozószónak (*akkor, ezzel, mikor*), partikulának (*talán*) vagy éppen igekötőnek (*be, el*) tartott szavakat. Ez utóbbi, a mai szótárakban két szófajjal, határozószói és igekötői jelentésekkel feldolgozott szavak – egyébként jellemzően valóban felszólításban aktualizálódó – határozószói használatát indulatszóként tárgyalja. Érdekes módon az ősi igekötők közül nem foglalkozik a *meg*-gel, csak „kötszó” minősítéssel tünteti föl,⁶ befejezettséget jelölő funkcióját nem említi, ahogy az *el* szót sem, jóllehet ez utóbbi esetében utal igekötői szerepére és aspektusjelölő funkciójára: „**El**, ih. mozgást, távolodást, tartósságot kifejező, s leginkább igekötőül használható szó.”

Az ÉrtSz. eljárása felemás, így semmilyen támpontot, segítséget nem adhatott a nagyszótári lexikográfiai elemzés számára: címszóvá teszi az igekötőt abban az esetben is, ha nincs más szófaja (pl. *agyon*), méghozzá kötőjel nélküli formájában (szemben a *leg*- prefixummal). Ezzel mintegy állást foglal amellett, hogy önálló lexikális elemnek tekinti, egyszersmind *el* is hátrítja magát az igekötőnek mint lexikai egységnek a feldolgozását, s helyette a nagy számú igekötős igei szócikkhez utalja a szótár használóját, épp a transzparens igekötői jelentések bemutatását nehezítve. Pl. „**be** II. ik **A**. (Az ige jelentését módosító szerepére nézve ld. a *be*- igekötős címszavakat, főleg ígétet.) **B**. (Önállósítva, *be*- igekötős ígét tartalmazó eldöntendő kérdésre adott igenlő feleletként, a szóban forgó igével egyértékű.) [Bejössz?] – ~ [= Igen, bemegyek.]”. Sajátos pikantériája a dolognak, hogy mintegy második jelentésként ragadja meg az igekötők egy nem szemantikai jellegű vonását, amely egyébként a kategória (még ne foglaljunk állást a tekintetben, hogy szófaj-e vagy morféma) minden elemére igaz. A szótárban természetesen helye van morfológiai, szintaktikai, pragmatikai stb. információknak abban az esetben, ha ezeknek szerepe van a jelentések megkülönböztetésében és meghatározásában. Lexikográfiaiilag azonban nehezen értelmezhető, ha egy szófaj egészére jellemző grammatikai sajátosság a kategória minden feldolgozott eleménél – gyakorlatilag azonos módon – bekerül a szótári leírásba.

Az ÉKsz. nem kerüli meg a feladatot: kézisótári elnagyoltságban, de mégiscsak struktúrába rendezett és értelmezéssel ellátott igekötői jelentéseket ad néhány példaszóval. E jelentések közül az utolsó azonban szintén az egész szófajra jellemző sajátosságot mutat meg, amelynek van ugyan szemantikai vonatkozása, de az minden jelentésben érvényesül: „**el** [...] II. ik [...] **14**. (Megismételve a cselekvés, történés ismételt voltának kif-ére.) ~~~*bóbiskol.*.”; „**meg**² ik [...] **11**. (Megismételve a cselekvés, történés ismételt voltának kif-ére.) ~~~*áll.*”

⁵ Az igekötők szórendi sajátosságait és önálló használatát az Nszt. nem tekinti a lexikográfiai leírás tárgyának, csak a példamondatokkal mutatja.

⁶ Nála a *meg* homonima, a második címszó főnév.

2. Szempontok az igekötők szótári feldolgozásához

A szótár nem grammatika: nem tud olyasfajta módszeres leírást adni grammatikai jelenségekről, mint egy nyelvtan, még a zárt vagy viszonylag zárt szófaji kategóriákról sem. Tud viszont, sőt kénytelen is – elsősorban a korpuszra támaszkodó nagyszótár – olyan mennyiségű adatot elemezni, szemantikai, grammatikai és használati szempontok alapján struktúrába rendezni, amennyivel grammatikusok soha nem találkozhatnak. Ez a kapcsolat kétirányú mozgást tesz lehetővé a grammatikák és a szótárak között: egy szótár koncepciójának kialakításakor, szerkesztési elveinek meghatározásakor, illetve a konkrét lexikográfiai munkában folyamatosan támaszkodik a grammatikára, ugyanakkor az adatok feldolgozása során – paradox módon esetleg épp a besorolási, kategorizálási, formalizálási „kényszer” miatt – olyan eredményekre juthat, amelyek befolyásolhatják a nyelvtan megállapításait.

De mit is kellett megfontolni, és miről kellett dönteni az igekötők nagyszótári feldolgozását illetően? A legfontosabb kérdések:

1. az igekötős ige létrehozása a szóképzéssel rokon művelet-e (vagyis az igekötő önmagában nem lexikális elem), vagy szavak összevonásának, összekapcsolásának tekinthető (vagyis lexikális elem az igekötő);
2. ha lexikális elem, szükséges-e szótári feldolgozása (hiszen számos lexémát, sőt lexématípust nem dolgoz föl a szótár, ezt a megoldást választotta a fent említett szótárak közül az Nszt.-hez leginkább mérhető ÉrtSz. is);
3. ha szükséges önálló szótári feldolgozása, vajon mely lexikális elemekről van vagy lehet szó;
4. illetve hogyan viszonyuljon egymáshoz az igekötőknek és az igekötős igéknek a feldolgozása.

Az első kérdés elválaszthatatlan attól: szófajnak tekintjük-e az igekötőt, a második pedig attól: önmagában (ige nélkül) szótározható és szótározandó egység-e, megállapítható-e önálló jelentésstruktúrája, vagy kizárólag igéjével együtt lehet szemantikailag elemezni. A negyedik kérdésre adott válasz természetesen lexikográfiai: azoknak a szótári megoldásoknak a kidolgozása, amelyekkel kézben lehet tartani az igekötős igéknek – különösen a hat ősi igekötő esetében – igen tekintélyes arányú halmazát,⁷ vagyis hogyan lehet az igekötős igék szótári leírását a lehető legkisebb redundanciával, a legtakarékosabb módon elkészíteni. A harmadik kérdésnek van grammatikai olvasata – vajon zárt szófaji osztálynak tekinthető-e az igekötő, hogyan lehet kijelölni az igekötő-állományt (vö. Jakab (1982: 40–48), a kérdést érinti Ladányi (1994–1995: 49–50) is, hivatkozva Jakab áttekintésére) –, és van lexikográfiai következménye, hiszen a szótár, elsősorban az adatok alapján, egyedileg dönti el minden lexikális elemről, hogy tényleges címszóvá teszi-e.

2.1. Lexikális elem-e, és szótározandó-e az igekötő?

A több évszázados vita lényege röviden: prepozíció vagy szófaj? (A kérdést alaposan tárgyalja J. Soltész (1959) és Jakab (1982).) Nem véletlen, hogy a meghatározási és besorolási bizonytalanság a közkeletűen igekötőnek nevezett nyelvi elemmel kapcsolatban máig nem jutott nyugvópontra, és az utóbbi évtizedek szakirodalmában is fel-felbukkan. Jakab István így fogalmaz: „az 1925. évtől napjainkig tartó időt az igekötő önálló szófajjá minősítése korszakának nevezhetjük, a nyelvtanokat meg aszerint osztályozhatjuk, hogy szófajcsoportokba

⁷ Az Nszt. archivális cédulaanyagának címszólistájában az *e*, *é* kezdetű címszavak teljes listája 535 oldalt tesz ki, ezen belül az *el*-kezdetűeké több mint a felét, mintegy 290 oldalt. Ez akkor is igen jelentős arány, ha nem csak *el* igekötős igék tartoznak ide.

sorolják-e az önálló szófajúságú igekötőt, vagy szófajcsoportoktól független szófajként kezelik; ha szófajcsoportba sorolják, akkor melyikben jelölik meg a helyét: a határozószókéban-e (itt a határozószó nem egy szófajt jelöl, hanem több szófaj közös neve), a viszonyozók között-e, vagy pedig az ún. segédszók között” (Jakab 1982: 10). Ladányi például inkább segédszó-szerűnek tartja (Ladányi 1994–1995: 48), a *Magyar grammatika* a viszonyozók közé sorolja (Balogh 2000: 264). Pete István Kiefer Ferenc: *Aspektus és akcióminőség* című művéről írt ismertetésében viszont ezt írja: „Megjegyezzük, hogy az »igekötők« egy része (*meg-, fel-, le-* stb.) szerintünk a mai nyelvben nem szófaj, hanem morféma, pontosabban prefix, amely a szógyökér előtt vagy után, tőle elválva is állhat (vö. Pete 2000: 257–71), a másik része pedig határozószó, amely önállóan is használható, vagy pedig összetett igéket képez” (Pete 2010: 510). A szótár számára valóban ez a legfontosabb kérdés: morféma (prefixum) vagy szófaj-e az igekötő, lexikográfiai vonatkozásban ugyanis annak nincs igazán jelentősége, hogy egy nagyobb szófajcsoport elemeként, esetleg egy szófaj alkategóriájaként kap-e önálló minősítést valami.⁸ Már csak azért sem, mert valójában e kategóriába sorolás csak a teljes szófaji rendszer ismeretében értelmezhető.

Az alábbiakban kiemelek néhány mozzanatot, amelynek alapján az Nszt. önálló szófajnak, önálló lexikai elemnek, ezért önállóan (is) szótározandónak tekinti az igekötőt.

1. Az e kategóriába sorolt elemek egy bizonyos körében történeti vizsgálattal (Mátai 1992: 662–663) kimutatható a(z elhomályosult) névszói tő és az irányjelölő funkció. Ritkán merül föl, hogy valamely potenciálisan igekötőnek tekintett nyelvi elemnek kizárólagos funkciója lenne az az aspektusjelölés (talán még a *meg* esetében sincs így), amelyet pedig többen – pl. Kiefer is (vö. Kiefer 2006: 42–48; Kiefer–Ladányi 2000: 515) – az igekötő alapfunkciójának tartanak. Az sem elhanyagolható, hogy többnyire éppen az aktiválódó lexikai jelentés miatt nem váltakoztathatók egymással jelentéskülönbség nélkül azok az igekötők, amelyek pedig egyaránt domináns a perfektiváló jelentésük (pl. *elreped ~ megreped, elsárgul ~ megsárgul*). Az igekötői jelentésben nem ritkán együttesen jelentkezik valamiféle lexikai és grammatikai funkció, az irányjelölés vagy annak metaforikus módosulata, illetve az aspektualitás, az akcióminőség vagy a tranzitivitás jelölése. Az *el* tapasztalatai teljes mértékben igazolják Ladányi véleményét: „a. az igekötőknek is van saját, állandó jelentésük (illetőleg poliszém elemként van jelentésszerkezetük), amely meghatározza kapcsolódási feltételeiket; b. az igekötős ige jelentése kiszámítható az igekötő és az ige jelentéséből” (Ladányi 1994–1995: 47; hasonlóan 1998: 149).
2. Az érintett nyelvi elemeknek a többsége több szófajú szó (határozószóval, névutóval, a személyes névmás önálló lexémává vált ragozott alakjával és kötőszóval biztosan társulhat), amely a mentális szótárban egyetlen egységként jelenik meg, s világosan elkülönül a vele azonos alakú és etimológiailag is összefüggő toldalékelemektől (*be*, illetve *-be*).
3. Az igekötő sajátos szórendi viselkedése (a fordított szórend lehetősége,⁹ az eltávolodás az igétől, önálló, sőt önálló mondatként való használata), még ha ennek vannak is kontextuális kötöttségei, a szabad morfémákra jellemzőek. Kiefer Ferenc és Ladányi Mária kiemelik az igekötő kettős természetét – bizonyos szempontból a szóképzéshez, más szempontból az összetételhez hasonló az igekötős igék létrejötte –, de nem tartják prefixumnak – amelyek kötött morfémák –, mivel nem alkotnak az igével szétválaszthatatlan egységet (Kiefer–Ladányi 2000: 453–466). Szótári szempontból a fordított szórend

⁸ Az Nszt.-ben mindkét irányú mozgásra van példa. Pl. a szófaji osztály megnevezése szerint mondatcsói minősítést kapnak az indulatszók, az interakciós és a hangutánzó szavak, a módosítószó azonban – jórészt amiatt, hogy erőteljesen érintett a grammatikalizációs folyamatban, a szófajváltásban, amelynek tükrözésére a szótár igencsak alkalmas eszköz – önálló minősítési kategóriaként jelenik meg.

⁹ Az igekötők szórendi viselkedésével részletesen foglalkozik Komlósy (1992: 498–499).

- azért is érdekes, mert az igekötős ige szórendisége aspektusjelölő funkciójával, pontosabban e funkció hiányával is összefüggést mutat (vö. Ladányi 2012: 71).
4. Sajátos tulajdonsága az igekötőnek ismételhetősége is (bár ez prefixum esetében sem kizárt, hiszen ezt mutatja a *legesleg-* is), amely nem pusztán stilisztikai szerepű, hanem lexikai-szemantikai különbséget hordoz. Az ÉKsz. szerint a cselekvés ismétlését jelenti, bár valószínűleg alaposabb vizsgálatot is megérne a kérdés, mert bizonyára jelenthet több régens által végrehajtott egyszeri cselekvést is. Érdemes lenne megnézni a gyakorító igékkel való együttállást is, illetve hogy az igekötő megismétlése jelölhet-e intenzitásbeli, fokozatbeli különbséget.
 5. A szakirodalomban magam nem találok olyan véleménnyel, amely elvi alapokon és meggyőzően kétségbe vonta volna, hogy az igekötős ige szótározandó, vagyis (az alap-igéhez képest) önálló lexikai egység. Ladányi szerint pl. az igekötő kapcsolása az igehez morfológiai és nem szintaktikai művelet (Ladányi 1993: 130), az ilyen alakulatban a határozó nem argumentum többé. De ez az elem, ahogy írja, nem csupán aspektuális értéket ad az igenek, hanem szemantikailag és szintaktikailag módosítja az önálló ige viselkedését. Számos igt – bizonyos jelentéseiben – alapértelmezett formában igekötővel használunk (*fújja a labdát* helyett *felfújja a labdát* vagy *levegőt fúj a labdába*, *adja az adósságát* helyett *megadja az adósságát*), önálló, igekötő nélküli használatuk esetén kötelezően megjelenik mellettük valamilyen határozó: *zálogosít vkinek ~ elzálogosít; nevez vminek ~ benevez* (a kérdéshez vö. az igei polisziémia vizsgálatát (Kiefer–Ladányi 2000: 281)). Bizonyos vonzatos igék mellett 1., 2. személyben és T/3.-ban személyes névmási vonzat + igekötő nélküli ige szerkezete jelenik meg, E/3.-ú személyes névmási vonzat helyett (és főnévi vonzat esetén) pedig igekötős ige (*rám alkonyul ~ ráalkonyul, rád bizonyul ~ rábizonyul* stb.).

Az utolsó tényező már átvezet a lexikográfia területére: a szótári hagyomány. Még az ÉrtSz. megfogalmazása is megengedi, hogy van az igekötőknek az igről leválasztható jelentésük, az ÉKsz. szócikkeiből pedig annyi mindenképp kiderül, hogy a transzparens igekötős ige alapján megrajzolható egyfajta igekötői jelentésstruktúra. Tehát a kérdés valójában nem az volt: legyenek-e igekötői szócikkek vagy szófaji blokkok az Nszt.-ben, hanem hogy van-e esély arra, hogy egy igekötői szócikk leírja az adott igekötő és az igekötővel előforduló ige kapcsolódási mintáit (vö. Ladányi 2012).

2.2. Igekötők az Nszt.-ben

A korábban feltett kérdések közül talán a harmadikra – hogyan lehet kijelölni az igekötő-állományt – a legkönnyebb a válasz: nem kell előre kijelölni, megteszi majd azt maga a kész szótár az adatok elemzése alapján. Hiszen a lexikográfiai munka során címszavakat jelölünk ki, és különböző lexikográfiai, szemantikai, grammatikai, pragmatikai szempontok szerint egyedileg döntünk mindenről. Arról is, hogy valami szabad morfémaként önálló címszó-e vagy csak összetételi tag, illetve hogy mi a szófaji besorolása, határozószó vagy igekötő.

Az Nszt. történeti jellege miatt azonban nem könnyű azoknak a kritériumoknak, feltételeknek az elemzése, értékelése vagy érvényesítése, amelyekre támaszkodva a szinkroniában viszonylag megbízhatóan igekötővé minősíthetünk valamit. Ladányi szempontrendszerében a produktív kapcsolhatóság a döntő (Ladányi 1994–1995), Jakabnál a lativusi jelentés és a szövegbeli terheltség (Jakab 1982: 64–65), Komlósynál az ún. módosító szerep (Komlósy 1992: 494–519, 523).¹⁰ Ladányi fontosnak tartja a határozós szerkezetek vizsgálatát (függetlenül

¹⁰ Komlósy a szórendi viselkedést vizsgálja a hagyományosan igekötőknek tartott elemek, valamint e tekintetben igekötőszerűen viselkedő egységek – módhatározói, predikatív és ún. köznévi vonzatok mellett állítmányi szerepű névszók és idiómák, idiómaszerű alakulatok – esetében. Az igekötők legszembetűnőbb

minősítésüktől), és ilyen szerkezetek példaként elemzi az *agyon* viselkedését, s határoz meg kritériumokat: forduljon elő proklitikus helyzetben (ige előtt simulva, determinatív elem nélkül, egy hangsúllyal ejtve), más helyzetben (konstrukcióban) se vegyen föl determinatív elemet (ez egyébként a magyar szótári hagyományban értelmezett szókapcsolatoknak nevezett frazémák és a szabad szószerkezetek elkülönítésében is fontos szempont), és legyen képes nagyobb mennyiségű és különböző csoportokba tartozó igével kapcsolódni. Ennek pedig feltétele egyfajta szemantikai fejlődés: kialakul az igekötős igeének az elemek jelentésén túlmenő jelentése → ez új (többlet)jelentést ad az igehez kapcsolódó elemnek → így az elszigetelődik eredeti kategóriájától (már nem ragos főnévként vagy határozószóként jelenik meg) → poliszémává válva → produktív lesz az igeék egyre nagyobb körében (Ladányi 1993; 1994–1995). (Ezt a „nagyobb kör”-t korlátozhatja az ige szemantikája.) A determináns meglétének vizsgálata természetesen elsősorban újabb keletű, kielemezhető, nem redukálódott főnévi fő és határozórag kapcsolata esetén lehetséges, a döntés sokkal nehezebb akkor, ha határozószói és igekötői szófaj váltakozhat egymással. Ezért a döntéskor figyelembe vesszük a „tipikus” igekötői formai sajátosságokat: a gyakorító funkciójú kettőzés, a fordított szórend és az önálló használat lehetőségét.

Az Nszt. korábbi köteteiben, alapvetően támaszkodva a korábbi szótárakra, tíz címszó esetében vett föl igekötő minősítést, négy esetében pedig a határozószói szófajon belül különített el igekötőszerű használatot. Van köztük redukálódott hangalakú (*be, át*) és kielemezhető morfológiai szerkezetű is (*abba, agyon, bele*), a most munkában lévő anyagban a korábbi szótárak alapján az *egybe, együtt, el, elő ~ elé, ellen* és *előre* esetében merült föl igekötői minősítés. Amennyire megkerülhetetlen és segítséget adó a szótári hagyomány, ugyanannyira potenciális veszélyforrás: elaltathatja az éberséget. Ha egy szótár új szófaji minősítéseket vezet be, akár önálló szófajként, akár alkategóriaként, ha kijelöli azt a kört, amelyben biztosan korrekcióra van szükség a korábbi szótárakhoz képest, akkor ott érzékenyebb a lexikográfus figyelme. Ha eleve nem kérdőjeleződik meg egy kategória szótári feldolgozása, és az *abba* tartozó lexikális elemek feldolgozása korábbi szótárakban is megtörtént, az ottani megoldások könnyebben beszívárognak az új lexikográfiai leírásba. Az azonban már most látszik: az Nszt. valószínűleg szűkebb kört fog húzni, mint a korábbi értelmező szótári gyakorlat, s nem minősíti automatikusan igekötőnek az igei utótagú összetételek előtagját (pl. *ellen*), és az adatok szemantikai-grammatikai elemzése alapján bizonyos esetekben határozószóként fog feldolgozni hagyományosan igekötőnek tekintett szavakat (pl. *előre*).¹¹ Az *el* igekötő tapasztalatai alapján úgy látom, a korábban igekötőként feldolgozott tíz lexéma esetében sem mindig kifogástalan a szótári elemzés, bizonyára érdemes lesz majd az Nszt. elektronikus változatában átdolgozni e szócikkek némelyikét. Valószínűleg újra kell gondolni azoknak a címszavaknak a szófaji minősítését is, amelyeket É. Kiss Katalin lokatív igekötőknek nevez (É. Kiss 2004: 15), ezek közül az Nszt.-ben a *benn* és a *bent* fordult elő. A transzparens locativusi használatot (*benn marad, bent hagy, benn van, el 'távol' van stb.*) az Nszt. ugyan nem az igekötői, hanem a határozószói szófajba sorolja, de a *benn* és a *bent* bizonyos igeék ('reked', illetve 'pusztul') mellett megjelenő jelentését igekötőnek tekintette.

sajátosságaként említi, hogy semleges mondatban közvetlenül az ige előtt állnak, hangsúlyt viselnek, szemben az ige hangsúlytalan voltával (Komlósy 1992: 498). Ezek közül a – sajátos szintaktikai funkciójuk szerint – módosító szerepű egységek közül igekötőknek azokat az elemeket nevezi, amelyek nem „másodlagos tétellel lehetnek az igeék módosítói, hanem ez az elsődleges funkciójuk” (Komlósy 1992: 523).

¹¹ E két lexéma esetében egyéb szemantikai és grammatikai szempontok mellett az is érv volt az igekötői szófaji minősítés elvetésére, hogy egyik esetében sincs adat a gyakorító funkciójú ismétlésre.

3. Az igekötői szócikkek felépítése: az igekötői bokrosítás

Az igekötős igék nagy száma szükségessé tette, hogy Nszt.-ben megoldást találjunk takarékos bemutatásukra. A nagyszótári bokrosítás eltér más szótárakétól: nem tipográfiai megoldás, hanem a szemantikai ábrázolás eszköze. A szótár elő- és utótagi bokrosítást is megenged, mindkettő esetében összetett (vagy összetételszerű) szavakat mutat be az elő- vagy az utótag jelentéseibe sorolva. Egy alcímszó csak egy jelentésben vehető fel, és egy lexéma nem szerepelhet önálló és alcímszóként is. A bokrosított szócikkekben a címszóvá tett összetételi tagot mint valamely konstrukció részét mutatja be a szótár, az értelmezésnek tehát mindig tükröznie kell az elemek közti kapcsolatot, és behelyettesíthetőnek kell lennie. (Ez egyébként az egyik leghasznosabb fogódzó a jelentések elválasztásához.) Ha a behelyettesíthetőség nem működik, akkor a szótár helyettesítő értelmezést használ csúcsos zárójelben. A tapasztalatok szerint ezeket a lexikográfiai elveket sokkal könnyebb érvényesíteni előtagi bokrosítás esetén.

Helytakarékosági szempontból az igekötők esetében tűnt a leghasznosabbnak a bokrosítás, ugyanakkor ennél a szótípusnál jelentette a legnagyobb problémát a poliszémia. Annál is inkább, mert forrása lehet az igekötő, illetve az ige poliszémiája is. Az igekötői szócikkek nemcsak formailag térnek el a névszói, jellemzően főnévi, ritkán melléknévi elő- vagy utótagot címszóvá tevő szócikkektől,¹² hanem míg azok számára a szótár szerkesztési szabályzata csak igen korlátozottan engedélyezi poliszém szavak alcímszóvá tételét (ez a korábbi kötetekben az igekötős igékre is vonatkozott), az *el* tapasztalatai nyomán ma már tágabb körben lehetővé teszi többjelentésű igekötős igék bokrosítását, ugyanakkor formalizálta poliszémiájuk kezelését.

A bokrosított igekötős igéket az Nszt. az igekötő önálló szócikkének vagy szófaji blokkjának (lévén e címszavak rendszerint több szófajúak) megfelelő jelentéseiben dolgozza föl. Jelentésbe sorolásuknál természetesen mindig az igekötő, és soha nem a teljes ige játszik szerepet. Az igekötők ilyen feldolgozása azért célszerű, mert az igekötők adatolása gyakorlatilag csak igekötős igével lehetséges, mivel önmagukban, ige nélkül elvélve fordulnak elő, s az igétől kontextuális okok miatt elvált igekötőket is csak igekötős ige példaként lehet feldolgozni.

Az igekötőket minden jelentésükben több-kevesebb különböző igekötős igei példával adatolja a szótár. Az adatolásra felhasználható a szótárba önálló címszóként, alcímszóként vagy a szócikk végi összetételi utalások között felvett, sőt címszóvá semmilyen formában nem váló – de korpuszbeli példával bemutatható – ige. Az igekötő legelső előfordulásaként olyan más szófajú igekötős szó, különösen *-ás/-és* végű főnév is megjelenhet, amelyben elevenen él az igekötői funkció, későbbi adatként azonban csak igék és igevek kerülhetnek a szócikkbe.

Ezeket a példamondatokat követhetik az alcímszavak (megjelenésük tehát nem kötelező egy-egy igekötői jelentésben), amelyek tranzitivitást jelölő minősítést és morfológiai kódot, illetve szükség esetén egyéb grammatikai kiegészítést vagy lexikai minősítést kapnak. Az alcímszavakat mindig önállóan adatolja a szótár.

Az Nszt. szerkesztési elvei szerint alcímszóvá válhat az igekötős ige, ha egyjelentésű (pl. *belecsimpaszkodik*, *belekarol*, *bepirosodik*). Bizonyos esetekben többjelentésű igekötős igék is bokorba kerülhetnek, de mindenképpen csak egyetlen – mindig a legjellemzőbb – igekötői jelentésbe sorolva. Az igekötős igék poliszémiája a következő variációkat mutatja:

1. több igekötői jelentés, de csak egy igei jelentés jelenik meg (pl. *agyonsírja magát*, *alácsúsztat*, *begyalogol*, *bevakol*)
2. csak egy igekötői jelentés van, a több igei jelentés idézi elő a poliszémiát, ez lehet csupán tranzitivitásbeli különbség is (pl. *alárohan*, *átrakodik*, *befoltoz*, *bevonszol*);

¹² Egyfajta bokrosítás jellemzi az ún. képző- vagy ragszerű utótagok szócikkeit is, ezek azonban az egyes jelentésekben csak adatolnak összetételekkel, alcímszavakat nem vesznek föl.

3. több igekötői jelentés és több igei jelentés is kimutatható az igekötős igében, de ezek között
 - 3.1. egyáltalán nincs átfedés,
 - 3.2. teljes átfedés van,
 - 3.3. részleges az átfedés (pl. *átcsörtet, beárad, beözönlik*).

Az egyjelentésű szavak mellett alcímszavá válhatnak az 1., 2. és 3.2. típusba tartozó több-jelentésű igekötős igék, valamint a 3.3. típus szavai megszorításokkal. Ha az igekötős ige polyszemiája az igéből ered, akkor az alcímszónál példamondatok mutatják a metaforizálódott jelentéseket, ha az igekötőből, akkor az alcímszó után szögletes zárójelben feltüntetett jelentésszám utal az igekötőnek arra a jelentésére, amely még megjelenik az igekötős igében, pl. **bele** ik **4.** 'vmely anyagba, közegbe, ill. vminek az anyagába v. egyenmű részei közé (és annak részévé)' [...] **beledug** ts 2a6 [2., 3a. is].

Nem válhatnak azonban alcímszavá a polyszém igekötős igék, ha több igekötői jelentés és több igei jelentés is kimutatható az igekötős igében, és ezek között egyáltalán nincs átfedés, vagyis az egyes igekötői jelentések különböző igei jelentésekkel társulnak, hiszen ilyenkor egy igekötői jelentésben nem mutathatók meg a különböző igei jelentések. Részleges átfedést mutató igekötős igét (3.3.) sem lehet alcímszavá tenni, ha van olyan igei jelentése, amely nem fordul elő a legjellemzőbb igekötői jelentésben, vagyis abban, amelyben alcímszóként szerepelhetne. És természetesen nem válhat alcímszavá egy igekötős ige akkor sem, ha nem transzparens, vagyis az igekötő és ige együttesének alakult ki lexikalizálódott jelentése (pl. *kifejez, becsap, bekattan*).

4. Az *el* igekötő

A fentiekből jól érzékelhető, hogy még egy viszonylag kis jelentésszámú igekötő esetében is lexikográfust próbáló feladat az igekötői szócikk létrehozása. Az *el* vonatkozásában nemcsak az igekötős igék magas száma,¹³ az egyes címszavak jelentésgazdagsága és adatbősége jelentett kihívást, hanem az a tény is, hogy az ősi igekötők közül a *meg* után az *el* távolodott el leginkább az irányjelölő funkciótól (vö. J. Soltész 1959: 57).

Az igekötői jelentések kibontásában jól lehetett támaszkodni Soltész Katalin *Az ősi magyar igekötők* című kandidátusi értekezésére (1959), amely bőséges példasorral kiegészítve¹⁴ vizsgálja az *el* jelentésfejlődését az irányjelöléstől az aspektus- és akcióminőség-jelölésig, és elemzi a legfontosabb jelentéseket. Soltész megállapításai azért is fontosak, mert komoly forrásgyűjteményre támaszkodott, és az általa feldolgozott művek jelentős része az Nszt. forrásai között is megtalálható (vö. J. Soltész 1959: 222–224).

Az Nszt. szócikkstruktúrája természetesen árnyaltabb, mint amelyet J. Soltész Katalin az általa áttekintett adatok alapján ki tudott bontani. A szócikk szerkezetének kialakítása során a fő törekvés az volt, hogy ábrázolja az *el* funkcióváltozásainak ívét a fogalmilag jól leírható jelentésektől a tisztán grammatikai formában megragadható jelentésekig. Ahol szükséges, grammatikai megjegyzés írja le, hogy az adott igekötői jelentésben milyen szemantikai vagy nyelvtani kötöttségei vannak az igehasználatnak. A kiindulóponttól való távolodó mozgással összefüggő 1. jelentés alá sorolódtak az egyéb helyviszonyjelentések (pl. a locativusi határozó

¹³ A nagyszótári címszólista tanúsága szerint az *el* igekötős igék száma hozzávetőlegesen kétszerese a *be* igekötőseknek. J. Soltész Katalin vizsgálata szerint az *el* „előfordulási arányszámának alakulása a századok folyamán nem mutat nagy változatosságot: általában 20–25% körül mozog” (J. Soltész 1959: 82), a *be* igekötőé viszont „a többi igekötőhöz viszonyítva alacsony, csak a *le* igekötőét múlja felül”, bár statisztikája a régiségben tapasztalható alacsony arányhoz képest a 20. század elejére megkétszereződést mutat (J. Soltész 1959: 122).

¹⁴ Nagy erénye az értekezésnek a szömutató.

vagy az irányváltoztatással összefüggő árnyalat), a mozgásjelentésből metaforizálódott, időbeli mozgást kifejező árnyalatok, valamint azok az árnyalatok, amelyekben az igeekötő helyviszony-jelentése eleven, de az igével – különösen beszédaktust vagy hangadást jelentő igével – együtt jelentéssűrítő összetételt alkot. A 2. jelentésnek és árnyalatainak fő motivációja a több-irányú, széttartó mozgás, és az ezzel együtt valamely nagyobb területre való kiterjedés, térben és időben egyaránt. A 3. jelentés és árnyalatai azokat az igéket dolgozzák fel, amelyekben az igeekötő azt fejezi ki, hogy a cselekvés vagy történés eredményeképpen egymással nem érintkező részek, elemek keletkeznek.¹⁵ „A távolodás képzetével igen gyakran jár együtt az a mellékaránylat, hogy a cselekvés alanya vagy tárgya a »nem-láthatóság körébe« kerül. A távolodásnak többnyire az szab határt, hogy a mozgó, távolodó valami kikerül látókörünkől. Így fejlődik ki az irányjelentésű *el*-nek átvitt használata, amelyben a nem-láthatóság képze-e elnyomja a távolodását” (J. Soltész 1959: 62). A 4. jelentés blokkja (számos jelentésárnyalattal) ennek a nem láthatóvá, nem érzékelhetővé, nem elérhetővé válásnak a megvalósulási formáit írja le. Az 5. jelentés és árnyalatai – az *el* igeekötőnek az ún. pejorálást kifejező jelentései¹⁶ – még szoros összefüggést mutatnak egyrészt az irányváltoztatást vagy az eredeti állapottól való eltérést kifejező jelentéssel, másrészt a perfektív jelentéssel. „Tudvalevő [...], hogy az *el* a cselekvés előrehaladását (*el*-ment), majd célhoz jutását (*elérte* a sors keze), sőt a célon túl haladását (*elért* a gyümölcs) jelenti. A cél meghaladása pedig rendesen méhében viseli s meg is szüli a korcsosodást, az elfajulást: a kelleténél tovább vitt bőkezűség pazarlássá, az élelmesség szemtelenséggé válik. Az *el* igeekötő tehát, midőn a célhaladás kifejezésére vállalkozott természetszerűen vállalkozhatott s több esetben vállalkozott is a vele karöltve járó fonákulás, balratérés, visszasság kifejezésére is.” – írja Szarvas Gábor (Szarvas 1883: 518) J. Soltész által is idézett szómagyarázatában. A szócikk 6. jelentése és annak árnyalatai az *el* igeekötőnek az igeaspektus és az akcióminőség ábrázolásában betöltött szerepét mutatják meg, jellemzően grammatikai jellegű körülíró értelmezésekkel. E jelentést az *el* perfektíváló funkcióját leíró jelentésárnyalat dominálja, amelybe a szócikk több mint 430 alcimszavából a legtöbb sorolódott.

Álljon itt most az *el* szócikk jelentésstruktúrája,¹⁷ amely a maga sajátos lexikográfiai módszerével és megoldásaival a grammatikai megközelítés számára is érdekes tapasztalatokkal szolgálhat, és bizonyítja, lehetséges a pozitív válasz a korábban feltett kérdésre: a nagyszótári korpuszra épülő elemzéssel van esély arra, hogy egy igeekötői szócikk leírja az adott igeekötő és az igeekötővel előforduló igék kapcsolódási mintáit. Azokban a jelentésekben, amelyekben a szócikkben nem szerepelnek alcimszavak, csak az adott jelentésbe tartozó igeekötős igei adatok példamondatai, az értelmezés után szögletes zárójelben megadok néhány jellemző igeekötős igét.

¹⁵ Itt volt legnehezebb elválasztani a lexikai jelentést a tiszta perfektíváló funkciótól, ebben azonban segítségét jelentett egyfajta „igeekötőpróba”: a *hasad* ige önmagában is valaminek a ketté- vagy több részre válását jelenti, az egyaránt befejezett *behasad*, *elhasad*, *meghasad* stb. jelentéskülönbségei mutatják, hogy itt lexikai, nem pusztán perfektíváló szerepe van az igeekötőnek.

¹⁶ Itt fogalmi pejorálásról, egyfajta negatív lexikai jelentésről van szó, amely nem keverendő össze a lexikográfiában a szó használatára vonatkozó pejoratív stílusértékkel.

¹⁷ A szócikk munkálataiban jelentősen támaszkodtam Pais Judit segítségére, aki a jelentésszerkezet kialakítása előtt átnézte az ÉrtSz. összes *el* igeekötős igéjének szócikkét, felmérve, milyen lehetőségei vannak a bokrosításnak, oroszlánrészt vállalt a szócikk adatolásában, a jelentésegységek legkorábbi példamondatainak megtalálásában, és az adatok alapján bevezette a szócikkbe azokat a hivatkozásokat, amelyek más igeekötői jelentésekre utalnak.

el¹ hsz és ik 0**I.** hsz. (rends. hiányos felsz v. felkiáltó mondatban, ismételve is)

1. (rends. felszólításban) (*átv is*) 'vmely ponttól, helytől távolodva, ill. egyre távolabbra (vmедdig mint célíg)'

1a. '⟨színpadra irt művekben a szereplő távozását jelző szerzői utasításként⟩'

1b. (rends. -val/-vel ragos határozóval, ismételve is) (*átv is*) 'félre, máshova'

1c. 'vmely távolságon át (vmely végpontig) végig'

1d. (locativusi határozós mondatban) (*átv is*) 'vmely hely, tárgy, személy stb. közelében, azt elkerülve mozogva, tartva vmerre'

2. (*ritk*) '⟨annak kif-ére, hogy több dolog, személy, jelenség, állapot stb. során át az (időben) elsőől az utolsóig érvényes, jellemző, megtörténik stb. vmi⟩'

3. (a *van* igével) (*kissé rég v. nyj*) 'vhonnan, vmitől, vkitől eltávolodva, ill. nagy távolságban elhelyezkedve vhol ⟨van vki, vmi⟩'

II. ik

1. (helyváltoztató mozgást jelentő v. ilyen mozgással járó igével) 'a kiindulóponttól távolodva (vhonnan, vmitől v. vhova, vmeddig)' || **elbarangol** tn 1a (*átv is*) [6b. is] [...] || **elvitorlázik** tn 14a12 (*átv is*) [1e. is]

1a. '⟨jelentéstömörítéssel annak kif-ére, hogy a kiindulóponttól való távolodás v. távolság jön létre az igével kifejezett (mozgással járó) cselekvés, tevékenység, állapotváltozás révén⟩' || **elbujdosik** tn ige 14a4 [...] || **elzarándokol** tn 6a6

1b. (beszédaktusra, ill. külső v. belső készítésre utaló igével) '⟨annak kif-ére, hogy az igével jelölt cselekvés célja a kiindulóponttól való távolodás v. távolság létrejötte⟩' ||

elhesseget ts 5b [...] || **elvágyik** tn 12a2 [1j. is]

1c. 'vhonnan v. vmitől bizonyos távolságban, ill. távolságig eljutva (és ott érzékelhetően)' || **elhallatszik** tn 15a6 [...] || **ellátszik** tn 15a9

1d. 'vmely távolságon át vmely végpontig végig ⟨(ki)terjed, ill. érzékel⟩' [**elér, ellát**]

1e. (locativusi határozós mondatban) 'vhol, vmi közelében(, azt elkerülve) ⟨mozog, halad⟩' || **elevez** tn 4b [1a. is] [...] || **elsurran** tn 1a1 [1. is]

1f. (hangadást jelentő igével) '⟨jelentéstömörítéssel annak kif-ére, hogy vhol, vmi közelében(, azt elkerülve) az igével jelölt hangadást végezve mozog, halad vmi⟩' [**elbúg, elsüvít**]

1g. 'más (távolabbi v. zárt) helyre v. félre (mozogva v. mozdítva)' || **elhengerít** ts 4b4 (*átv is*) [1a. is] [...] || **elpakol** ts 1a (tárgy n. is) [4. is]

1h. (gyakr. irányváltoztatást, irányváltoztató mozgást jelentő igével) 'a kiinduló iránytól, helyzettől, állapottól, kül. az egyenestől, szabályostól eltérő irányba, ill. helyzetbe, állapotba' [**elbillen, elhajlít**]

1i. 'vkinek a közösségéből, társaságából v. vmely közösségtől, intézménytől, tevékenységi körtől távolodva v. távolítva, abból ki (és máshova be, máshoz v. másikhöz át)' [**elbocsát, elcsábít**]

1j. (beszédaktusra, ill. külső v. belső készítésre utaló igével) '⟨annak kif-ére, hogy az igével jelölt cselekvés célja az, hogy vkinek a közösségéből, társaságából v. vmely közösségtől, intézménytől, tevékenységi körtől távolodva, abból ki (és máshova) kerüljön vki⟩' [**elpártol, elzavar**]

1k. '⟨annak kif-ére, hogy az igével jelzett cselekvés v. állapotváltozás révén vmitől v. vkitől való elfordulás, elidegenedés v. (érzelmi) eltávolodás jön létre⟩' || **elirtózik** tn 14a10 (*ritk*) [6a. is] [...] || **elundorodik** tn 12a (*ritk*) [6a. is]

1l. 'időben a kezdő v. kiindulásnak tekintett időponttól távolabbra v. távolodva (vmettől v. vmeddig), ill. más időpontra' || **elhalaszt** ts 5a2

- 1m.** 'elejétől végig v. az elsőtől az utolsóig, teljes (időbeli) terjedelmében, ill. másnak, mással megosztva (az igével kifejezett módon) <mond v. előad>' || **eladog** ts 2a [...] || **elújságol** ts 1a
- 1n.** (*elöl* vonzattal álló ige kötős igében) 'vmely cselekvésben a másikat időben megelőzve és így megakadályozva' || **elkaparint** ts 4a3 [4d. is]
- 2.** 'vhonnan (kiindulva) több irányba szét, ill. vmely térséget, felületet befedve, betöltve v. elfoglalva' || **eldörzsöl** ts 1c [2a., 3., 4f. is] [...] || **előzőnlík** tn 16c3
- 2a.** 'az igével kifejezett cselekvést' vminek a teljes felületén v. terjedelmében (végezve), ill. vmely területen sok különböző helyen v. helyre (összeviszsa)' || **elaknásít** ts 4a4 (*Kat, átv is*) [...] || **eltereget** ts 5b
- 2b.** '(egyik, kül.) vízszintes (irányban egyre nagyobb) kiterjedésűvé' || **elnyújtózik** tn 14a10 || **elnyújtózkodik** tn 12a9
- 2c.** 'hosszabbá, időben nagyobb kiterjedésűvé' || **[elhúzódik, elnyújt]**
- 3.** 'szét, két v. több darabra, ill. nyílást, rést eredményezve' || **eldarabol** ts 1a [...] || **elvagdal** ts 1a
- 3a.** 'úgy, hogy (az igével kifejezett cselekvés, történés eredményeképpen) már nem érintkezik vmivel, vkivel, ill. meg lehet különböztetni vmitől' || **elszakít** ts 4a4 [3. is] || **elszeparál** ts 1a
- 3b.** 'nyílást, rést, ill. kapcsolatot, összeköttetést, a haladás lehetőségét megszüntetve' || **elbarikádoz** ts 4a [...] || **eltömődik** tn 12c5
- 4.** '(vmitől, vmi, vki elől) úgy v. azzal az eredménnyel, hogy érzékelhetetlenné válik, v. ilyen marad' || **elfalaz** ts 4a [3a., 3b. is] [...] || **elleplez** ts 4b
- 4a.** 'úgy, azzal az eredménnyel, hogy vmi nem válik nyilvánvalóvá, ill. ellentétének látszata keletkezik' || **elhazudik** ts 12a1 [1b., 1m. is] || **eltitkol** ts 1a [4. is]
- 4b.** 'vmely anyagba(n), közegbe(n), annak részei közé v. között, ill. vminek a belsejébe(n), mélyére v. mélyén' || **elsüllyeszt** ts 5b2 (*átv is*)
- 4c.** 'vmely érzésbe(n), állapotba(n)' || **[elmerül, eltemetkezik]**
- 4d.** 'úgy, hogy (vkitől) vki másnak a tulajdonába, birtokába, hatalma, rendelkezése alá v. használatába, ill. kölcsönösen vmi másnak a helyébe kerül' || **eladogat** ts 5a (tárgy n. is) [...] || **elzabráll** ts 1a (*bíz*)
- 4e.** (beszédaktusra v. belső késztetésre utaló igével) 'annak kif-ére, hogy az igével jelölt cselekvés célja, hogy (vkitől) másnak a tulajdonába, birtokába, hatalma v. rendelkezése alá kerüljön vki, vmi' || **elígér** ts 1b [...] || **eltestál** ts 1a (*rég*)
- 4f.** 'úgy, hogy az igével kifejezett cselekvéssel elfogy, elhasználódik, megszűnik v. véget ér vmi, ill. az igével kifejezett cselekvés(sel) elfogyaszt, elhasznál v. eltávolít vmit' || **elcsepeg** tn 2b (*átv is*) [...] || **elvásik** tn 14a3
- 5.** '(a kívánnál v. a vártnál) nagy(obb) v. túlzott mértékben' || **elhízik** tn 14a11
- 5a.** 'az igével kifejezett cselekvés által elrontva, elhibázva, félre, ill. helytelen, rossz eredményre jutva' || **elnevel** ts 1b (*kissé rég*) [1k. is] [...] || **elszab** ts 2a6 (*átv is*) [3. is]
- 5b.** 'annak kif-ére, hogy az igével kifejezett cselekvéssel tönkretesz v. elgyötör vkit v. vmit' || **[eldúl, elkalapál, elnyű]**
- 5c.** 'annak kif-ére, hogy az igével kifejezett cselekvésnek, történésnek, állapotváltozásnak az ellenkezője megy végbe' || **ellángol** tn 1a (*rég*) [...] || **elvirul** tn 1a1 (*írod v. vál*)
- 6.** '(Aspektus v. akcióminőség kif-ére, ill. módosítására.)'
- 6a.** (az ige állapotváltozással kapcs. jelentése esetén tárgyragos határozóval is) 'cselekvés, történés, folyamat befejezettségének, (eredményes) lezárulásának v. megszüntének, ill. (fokozatos) állapotváltozásnak v. vmely állapot elérésének kif-ére' || **eladósodik** tn 12a [...] || **elzsirosodik** tn 12a

- 6b.** (az ige tárgyragos határozóval is) '⟨az igével kifejezett cselekvés folyamatosságának, huzamos v. vmilyen időtartamot kitöltő, ill. rendszeres, szokásos voltának kif-ére⟩' || **elábrándozik** tn 14a2 [4f. is] [...] || **elüldögél** tn 1b
- 6c.** '⟨az igével kifejezett cselekvés, történés, állapot lehetőségének, ill. az arra való képességnek v. hajlandóságnak a kif-ére⟩' [**elbír, elfér**]
- 6d.** '⟨az igével kifejezett cselekvés, történés beálltának, ill. kezdő mozzanatának kif-ére⟩' || **elalél** tn 1a1 [...] **elzsongít** ts 4a4
- 6e.** (*magát* tárggyal álló igével) '⟨az igével kifejezett cselekvés kezdő mozzanatának kif-ére⟩' || **elkáromkodik** ts 12a9 [...] || **elvakkant** ts 4a3 [1m. is]

5. Összefoglalás

Dolgozatomban azokat a szempontokat foglaltam össze, amelyek figyelembevételével az Nszt. az igekötőket és az igekötős igéket kezeli. A szótári hagyomány egyöntetűen önálló lexikális elemnek tekinti az igekötős igéket, nem egységes azonban az igekötőknek nevezett elemek feldolgozásában. Az Nszt., figyelembe véve a grammatikák szempontrendszerét, lexikális elemnek tartja és önálló szótári szóként kezeli az igekötőket. Nem jelöl ki azonban előre zárt igekötői listát, hanem az adatok grammatikai és szemantikai szempontú elemzésével dönt arról, hogy a lexikográfiái gyakorlatban vagy a nyelvtani leírásokban igekötőként számon tartott elemek közül melyeket sorol az igekötői szófajba. Az igekötői szócikkek nem foglalkoznak az idiomatikus jelentésű igekötős igékkel – azok mindig önálló szócikk címszavává válnak –, hanem (alcímszóvá tett) igekötős igék példamondataival illusztrálva éppen azon igekötői jelentések szemantikai térképét rajzolják meg, amelyek jól mutatják, hogy azok mindig azonos módon módosítják (vö. Komlósy 1992: 505) a hozzájuk kapcsolódó igék jelentését.

A szótári idézetekben használt rövidítések

(<i>átv is</i>)	átvitt értelemben is	(<i>rég</i>)	régi(es)
(<i>vál</i>)	választékos(an)	rends.	rendszerint
	felszólító	(<i>ritk</i>)	ritka, ritkán használatos
gyakr.	gyakran	tn	tárgyatlan
hsz	határozószó	ts	tárgyas
ih.	igehatározó	vhol	valahol
ik.	igekötő	vhonnan	valahonnan
(<i>irod</i>)	csak a szépirodalomban, költészetben használt	vhova	valahova
(<i>Kat</i>)	katonai szaknyelvben használt	vki	valaki
kif	kifejezés	vmeddig	valameddig
n.	nélkül	vmely	valamely
(<i>nyj</i>)	nyelvjárási, nép- vagy tájnyelvi	vmettől	valamettől
		vmi	valami

Hivatkozások

- [Ball.] Ballagi Mór 1873. *A magyar nyelv teljes szótára 1–2*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- [CzF.] Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára 1–6*. Pest: Emich Gusztáv.
- [ÉKsz.] Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- [ÉKSz.²] Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [ÉrtSz.] Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balogh Judit 2000. Az igeikötő. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 264–267.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igeikötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* **2004/1**:15–42.
- Jakab István 1982. *A magyar igeikötő szófajtanál útja*. (Nyelvtudományi Értekezések 112). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igeikötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenesei István 2000. A szavak és más lexikai alapegységek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 76–93.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igeikötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 453–518.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Ladányi Mária 1993. Az igeikötővé válás tényezői. In Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.) *Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 129–136.
- Ladányi Mária 1994–1995. Az igeikötők kapcsolhatóságának feltételeiről. *Nyelvtudományi Közlemények* **94**:45–85.
- Ladányi Mária 1998. A jelentés szerepe az igeikötők kapcsolhatóságában. In Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.) *Elem szerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. Budapest: ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék. 149–161.
- Ladányi Mária 2012. Igeikötős igék kapcsolódási mintázatai: Vizsgálati lehetőségek. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 71–84.
- Mátai Mária 1992. Az igeikötők. In Benkő Loránd (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 662–695.
- Pete István 2010. Kiefer Ferenc: Aspektus és akcióminőség különös tekintettel a magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* **134/4**:502–512.
- Szarvas Gábor 1883. Elismer. *Magyar Nyelvőr* **12/11**:519–520.

A Pom Pom talány

Egy új érv a szigorú ellipsisazonosság ellen

Lipták Anikó
Leideni Egyetem

1. Bevezetés

Ez a tanulmány a fragmentumok értelmezési problémáit vizsgálja, különös tekintettel az ellipsis azon tulajdonságára, hogy a hiányzó, ki nem ejtett tartalomnak nyelvi előzménye kell, hogy legyen, amely bizonyos szempontból hasonlít a ki nem ejtett tartalomra. A cikk amellett érvel, hogy az ellipszisek és az előzményük közti megegyezés nem feltétlenül teljes szemantikai megegyezés, olyan példák alapján, melyekben a fragmentumot olyan korrekció követi, mely következtetni enged az elhallgatott részek értelmére. Az új adatok elemzése során azt látjuk, hogy a ki nem ejtett predikátumok jelentése eltolódhat az előzménypredikátumhoz képest. Amellett fogunk érvelni, hogy az eltolódás egy akkomodációs lépés, amiben az előzmény értelmezője szétválasztja az előzménypredikátum jelentését *tárgyalt tartalom* (*at-issue content*) illetve *nem tárgyalt tartalom* (*non-at-issue content*) részre, és az ellipsis csak a *tárgyalt tartalomra* vonatkozik.

2. Az ellipsis és az azonosság

A hiányos szerkezetű mondatok és struktúrák megértésének egyik sarkalatos pontja az a kérdés, hogy a hiányzó, ki nem ejtett szintaktikai/szemantikai tartalom hogyan viszonyul az őt megelőző, ún. előzmény (idegen szóval *antecedens*) szintaktikai/szemantikai tartalmához. Az ellipsis-előzmény hasonlóságának mibenléte régóta foglalkoztatja a generatív szakirodalmat (legelső említését lásd Chomsky (1965)), és manapság az *ellipsisazonosság* (*ellipsis identity*) néven ismert.

A jelenség bemutatására ebben a cikkben a hiányos szerkezetű mondatok közül a fragmentumokat használom. Ezek olyan frázisszintű, de mondatértelmű kifejezések, melyek mondatokhoz hasonló nyelvi környezetben jelennek meg. A fragmentumok nyelvi környezethez kötött megjelenése világosan látható abban, hogy tipikusan korrekciókban, helyeslésekben vagy kérdőszavas kérdésekre adott válaszként használjuk őket, mint az (1) példában.

- (1) – Hova mész?
– *Iskolába.*

A dőlt betűs fókuszált fragmentum ebben a példában a megelőző kérdésre adott válaszkonstituensként szolgál (Surányi 2011; Lipták 2011). Mint ilyen, kötelezően meg kell egyezzen az előzményében kifejtett kérdéssel, az ún. *kérdés-válasz kongruencia* elv alapján (Halliday 1967; Krifka 2004), azaz a válaszkonstituens a kérdőszavas frázis megfelelője. A megfelelés egyrészt szemantikai, hiszen mind a kérdőszó, mind a válaszfókusz értelmezésében alternatívák egy halmaza játszik központi szerepet (l. Hamblin 1973; Rooth 1992), másrészt szintaktikai, hiszen a válaszfókusz teljes mondatok esetében az azonosító fókusz ige előtti pozíciójában lenne megtalálható (Kenesei 1986), párhuzamosan a kérdőszavas frázisok ige előtti fókuszpozíciójához.

Annak ellenére, hogy a fragmentumok kiejtett formája csak egy szintaktikai frázisnak felel meg, jelentésüket és használatukat tekintve mondatértékűek: rövidegük ellenére jelentésük

nem csak az általuk kifejtett mondatösszetevő jelentése, hanem egy egész mondaté, azaz *propozicionális* tartalmuk van. Így az (1)-es mondatpárban az *Iskolába* kifejezés nem csak egy helyhatározó, hanem maga az *Iskolába megyek* propozíció. A közlést nem lehet ettől eltérő formában érteni illetve használni, a válaszadó nem értheti alatta például, hogy iskolába menet beugrik még a boltba tízórait venni. A válasz csak az *Iskolába megyek* közléssel egyenértékű, nem lehet semmilyen módon több, de nem lehet semmilyen módon kevesebb sem annál.

- (1') – Hova mész?
 – ISKOLÁBA. = Iskolába megyek.

Ennek a szabályosságnak a levezetésére az ellipszis szakirodalmának teljessége egyetért abban, hogy a hiányzó predikátum – esetünkben a *pro*_{1SG} *megyek* szakasz – részét kell formáljia a fragmentum jelentésbeli megjelenítésének, azaz odaértendő mint a propozíció predikátuma. Krifka (2004) szemantikai megközelítését használva, a kérdés és a válasz a következő logikai formuláknak feleltethetők meg:

- (2) antecedens (*Hova mész?*): $\lambda x. [\text{megy}(\text{te})(x)]$
 fragmentum (*Iskolába.*): $\lambda x. [\text{megy}(\text{én})(x)](\text{iskola})$

Azt mondhatjuk tehát, hogy az elliptált mondatrész „oda van értve”, azaz szemantikailag jelen van a közlés tartalmában, és nyilvánvalóan az előzménymondatból származik: az előzmény, azaz a kérdés, a *megy* predikátum egyik határozójára irányul, így a válasz is a *megy* predikátum határozójára kell vonatkozzon. Ez azt mutatja, hogy az ellipszis bizonyos mértékben azonos kell legyen az előzményének az ellipszissel párhuzamba állítható részével, amit az *ellipsziszazonosság* követelményének fogunk nevezni a továbbiakban.

Már a fenti példából is kitűnik, hogy az *ellipsziszazonosság* tételének megfogalmazása nem egyszerű dolog: míg a hiányzó ige szemantikai tartalma (*megy*) teljesen meg kell feleljen az előzmény igéjének, azaz teljes jelentésbeli egyezésre van szükség, a példánk azt is bemutatja, hogy az ige alanya változhat: a kérdésben szereplő egyes szám második személyű alany (a hallgatót megszólító *pro*_{2SG}, „te”) átváltható a válaszban egyes szám első személyű alannyá (a beszélőt jelölő *pro*_{1SG} „én”-re), ahogy Sag és Hankamer (1984) rámutatott. Ezzel párhuzamosan, az ige alanyának függvényeként az ige személyragos formája is változik (*mész/ megyek*).

Az ilyen és az ehhez hasonló szabályos megfeleltetések/átváltások kérdéskörét hívja a szakirodalom az ellipsziszazonosság jelenségének. A jelenség vizsgálata két központi kérdés köré csoportosul. Az egyik, hogy milyen módon legyen az ellipsziszazonosság követelménye megfogalmazva: *szigorúan*, azaz nem engedve meg semmilyen lexikális eltérést ellipszis és antecedens között, kivéve esetleg (elméletektől függően) a főntebb említett alany- és igeformaváltást (l. Kennedy 2008); vagy *lazán*, azaz bizonyos eltéréseket megengedve például akkomodáció által (l. Thoms 2013). A másik kérdés azzal foglalkozik, hogy a grammatika *melyik szintjén* kell az azonosság követelményét megfogalmazni.

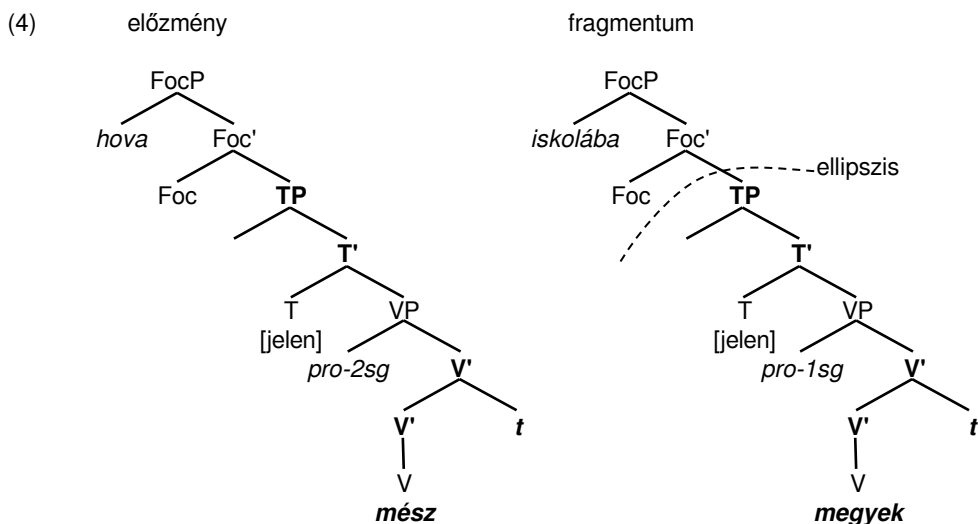
Ez utóbbi kérdés azokban az ellipsziselméletekben merül fel, amik az ellipszishoz nemcsak szemantikai, hanem szintaktikai reprezentációt is rendelnek. Ez alapján kétféle ellipszis megközelítésre van példa az irodalomban: az úgynevezett *nem strukturális* alapú ellipsziselméletekben (Dalrymple–Shieber–Pereira 1991; Hardt 1993; Stainton 1995; Culicover–Jackendoff 2005; Ginzburg 2012) az ellipszis alá eső részek csak szemantikai tartalomnak felelnek meg: a ki nem ejtett tartalom csak a jelentés szintjén létezik, szintaktikai reprezentációja nincs. Az ún. *strukturális* elméletek ellenben a jelentéstartalom meglétén túl szintaktikai formát is rendelnek a ki nem ejtett mondatrészekhez (Ross 1967; Lasnik 1995; Merchant 2001; 2005; 2008 és még sokan mások). Ezek az elméletek azt állítják, hogy az ellipszisek a felszínen meg nem jelenő mondattartalmat ki nem ejtett szintaktikai reprezentáció formájában magukban

hordozzák. Azaz a fragmentumok szintaktikailag teljes mondatok, amelyekben a beszélő a mondat egy összetevőjét ejti ki, a szintaktikai struktúra többi része pedig ellipsis (elhallgatás) alá esik, de az elhallgatott kifejezések a mondat szerkezetben megépülnek, és a megszokott módon jelentést hordoznak, akár a teljesen kiejtett mondatokban. Magyar fragmentumokra alkalmazva a strukturális elmélet azt állítja, hogy a fragmentum (akár a kérdőszavas előzménye) az ige előtt megjelenő fókuszált elem, és a ki nem ejtett, ellipsis alá eső mondatrész az igeidő projekciója, mely szintaktikailag jelen van és tartalmazza az igét, az alanyt és a helyhatározó nyomát (Lipták 2011).

- (3) – [_{FocP} Hova [_{TP} *pro*_{2SG} *mész t*]]
 – [_{FocP} ISKOLÁBA [_{TP} *pro*_{1SG} *megyek t*]]

Mivel a nem strukturális ellipsiselméletekben a ki nem ejtett elemeknek csak szemantikai reprezentációja van, a hiányzó részek azonossági feltételei is evidensen csak szemantikai tételként definiálhatók. A strukturális elméletek azonban kétféle típusra bomlanak az ellipsisazonosság kérdését tekintve: vannak olyan munkák, amik az ellipsisazonosság követelményét szintaktikai struktúrákon definiálják (pl. Lasnik 1995; Tanaka 2011; Johnson 2012), és vannak olyanok, amik szemantikai tételként kezelik (pl. Merchant 2001; Thoms 2013; Weir 2014).

A szintaktikai ellipsisazonosságot feltételező művek szintaktikai azonosságon a struktúrák *izomorfikus* voltát értik (l. Tanaka 2011). Így az ellipsisazonosság követelménye ezekben az elméletekben azt írja elő, hogy az ellipsis és antecedense ugyanolyan szintaktikai struktúrát tartalmazzon, azaz egyforma szerkezetű ágrajzoknak feleljen meg, ahol a csomópontok és a szóelemek is egyformák – kivéve a nyomok illetve az ellipsisen kívülről kötött/indexált elemek indextartalmát, valamint a fent említett diskurzusban részt vevő névmások (és ige-ragok) közti váltás lehetőségét. Az (1)-es példát tekintve ez a TP konstituensek tökéletes egyezését jelenti, ami egy egyszerűsített FocP<TP<VP struktúrát feltételezve a következő reprezentációhoz vezetne (az ige Foc-ba mozgását nem ábráztuk, ennek hiányáról l. van Craenenbroeck–Lipták (2008)).

Az ellipsis alá eső TP az előzmény TP-jével megegyező, izomorfikus volta megköveteli, hogy a vastagon szedett szavak és csomópontok mind lexikális jelentésüket mind elrendezésüket (konfigurációjukat) tekintve megegyezzenek. Ennélfogva az ellipsisbe eső predikátum az

előzményhez hasonlóan a *megy* ige kell legyen, hasonlóképpen az igeidő jelen idejéhez, ami szintén kötelezően azonos az előzmény igeidejével.

A szemantikai ellipszisazonosságot feltételező művek szintaktikai megfelelés helyett csak szemantikai megfelelést követelnek meg. A legnépszerűbb ilyen strukturális alapú elemzés, Merchant (2001), a *kölcsönös logikai vonzat* követelményét írja elő az ellipszis és antecedense között – pontosabban ezek fókusz elemektől elvonatkoztatott (*F-closure*) és egzisztenciálisan lekötött változata között. A diskurzusrésztvevők közti váltástól elvonatkoztatva (egy alul-specifikált *agens*-re cserélve az alanyokat az egyszerűség kedvéért) a következő tartalmakat kapjuk a TP-re nézve.

- (5) $F\text{-clo}(TP_{\text{antecedens}}) = \exists x.\text{megy}(\text{agens})(\text{idő: jelen})(x)$
 $F\text{-clo}(TP_{\text{ellipszis}}) = \exists x.\text{megy}(\text{agens})(\text{idő: jelen})(x)$

Mivel az előzmény TP és az ellipszis TP között fennáll a kölcsönös logikai vonzat reláció ($F\text{-clo}(TP_{\text{antecedens}}) \Leftrightarrow F\text{-clo}(TP_{\text{ellipszis}})$), az ellipszis kielégíti az ellipszisazonosság követelményét.

Fontos megjegyezni, hogy a fentebb vázolt szintaktikai, illetve szemantikai azonosságtételek *szigorú* azonosságelméletek abból a szempontból, hogy pontos és teljes egyezést várnak a ki nem ejtett részek *lexikális* tartalmára nézve – kivéve a már említett alany-, nyom- és index-váltási lehetőségeket. A példánkra lefordítva tehát azt jósolják, hogy az ellipszis alatt értendő ige pontosan és teljesen megegyezzen az előzmény eredeti igéjével. Az ilyen és ehhez hasonló adatokban – mint például a további (6), (7) és (8)-as mondatokban – ezt is várjuk el: a fragmentum predikátumának teljes mértékben meg kell egyeznie az eredeti kérdés predikátumával, hiszen a fragmentum közlése csak így értelmezhető.

- (6) – Kinek kiabálsz?
 – Hangának.
 a. = Hangának kiabálok.
 b. ≠ Hangának suttogok.
- (7) – Mikor firkáltatok össze az asztalterítőt?
 – Tegnap.
 a. = Tegnap firkáltuk össze az asztalterítőt.
 b. ≠ Tegnap ettük le az asztalterítőt.
- (8) – Mikor faxoltad el a szerzői megállapodást?
 – Ma reggel.
 a. = Ma reggel faxoltam el a szerzői megállapodást.
 b. ≠ Ma reggel e-maileztem el a szerzői megállapodást.

Ahogy az (a)-pontokban megjelenített egyedüli lehetséges jelentések sugallják, a fragmentum jelentését akkor kapjuk meg, ha pontosan az eredeti predikátumot töltjük be a hiányzó predikátum helyébe, a *szigorú* ellipszisazonosság kívánalma szerint.

3. A *Pom Pom* talány

A *szigorú* ellipszisazonosság kívánalma, akár szemantikai, akár szintaktikai definíciónak felel-jen is meg, ellenpéldákra talál olyan fókuszált fragmentumokban, melyeket rövid néven *Pom Pom* válaszoknak nevezek a következőkben – utalva arra, hogy a *Pom Pom meséi* rajzfilmsorozat (MTV 1979/1980, író Csukás István) majdnem minden epizódja ilyen dialógussal kezdődik:

- (9) *Pom Pom:* Szia, Picur! Hova rohansz?
Picur: *Iskolába.* De egyáltalán nem rohanok.

Az (1), (6)–(8) példákhoz képest ez az *Iskolába* fragmentum abban különbözik, hogy egy ellentételező közlés követi, mely *korrigálja* a fragmentum előzményének ellipszisbe kerülő predikátumát. Amint a válasz teljesen kifejtett mondat alá alakítása megmutatja (l. 9'), ebben a dialógusban a ki nem ejtett predikátum nagy valószínűséggel nem az eredeti ige jelentését tartalmazza. Ha az előzményben használt igét értjük a hiányzó predikátum alatt, ellentétes tartalmakat állítunk egymás után: a korrekció tagadja az első mondat igei predikátumát, ami együttesen ellentmondó, inkongruens közlésnek minősül a válaszadó számáról (az inkongruens egymás utáni közléseket az első közlés elé tett # jellel jelölöm):

- (9') *Pom Pom:* Szia, Picur! Hova rohansz?
Picur: # *Iskolába rohanok.* De egyáltalán nem rohanok.

A *Pom Pom* válaszhoz hasonló példák a következők is:

- (10) – Kinek kiabálsz?
 – Hangának. De nem kiabálok, csak hangosan beszélek!
- (11) – Mikor firkáltátok össze az asztalterítőt?
 – Tegnap. De nem összefirkáltuk, hanem leettük.
- (12) – Mikor faxoltad el a szerzői megállapodást?
 – Ma reggel. De nem elfaxoltam, ele-maileztem.

Ezekben a dialógusokban, a (9)-hez hasonlóan szintén nem tehetjük fel, hogy a ki nem ejtett predikátum megegyezik az előzményből kölcsönzött predikátummal, mert a (10')–(12')-ben található válaszok inkongruensek.

- (10') – Kinek kiabálsz?
 – # Hangának kiabálok. De nem kiabálok, csak hangosan beszélek!
- (11') – Mikor firkáltátok össze az asztalterítőt?
 – # Tegnap firkáltuk össze az asztalterítőt. De nem összefirkáltuk, hanem leettük.
- (12') – Mikor faxoltad el a szerzői megállapodást?
 – # Ma reggel faxoltam el a szerzői megállapodást. De nem elfaxoltam, ele-maileztem.

Fontos megjegyezni, hogy bár a (9')–(12') példák inkongruens válaszokat tartalmaznak, ezen példák (9)–(12)-ben található ellipszist tartalmazó változatai semmilyen formában nem számítanak inkongruensnek, furcsának vagy ellentmondónak, és olyan érzésünk sincs, hogy a válaszadó a korrigáló folytatásban kétségbe vonja, vagy felülírja a fragmentummal tett első állítását.

Ahogy az eddigi példák mutatják, a *Pom Pom* mondatok megjelenhetnek mód- és instrumentális igékkel (olyan igékkel, melyek lexikális tartalma utal az általuk kifejezett cselekvés módjára és eszközére). De tanúi lehetünk ezeknek a dialógusoknak eredményt jelölő igékkel is. Képzeljük el, hogy egy kémia szakos hallgató gömbloblikban melegít valamit, amikor egy másik hallgató meglátja. Ebben a kontextusban lefolyhat a következő dialógus:

- (13) – Mit forralsz?
 – Zselatint. De nem forralom, olvasztom.
 (v.ö. # Zselatint forralok. De nem forralom, olvasztom.)

Hasonlóképpen, egy autószerelő műhelyben lefolyhat a (14)-ben levő párbeszéd. Képzeljük el, hogy a kérdezett olajos ruhával kezeli valaminek a felületét, amit a kérdező nem tud azonosítani:¹

- (14) – Mit tisztítasz?
 – A főtengelyt. De nem tisztítom, hanem olajozom.
 (v.ö. # A főtengelyt tisztítom. De nem tisztítom, hanem olajozom.)

Összeségében tehát elmondható, hogy a *Pom Pom* válaszok a szigorú azonosság tételét vonják kétségbe, és egy különös talánnyal szolgálnak. () jelekkel jelölve az ellipsis szemantikai/szintaktikai tartalmát, a következő kettősséggel állunk szemben: az (1)-ben az eredeti igét értjük a hiányzó elem alatt, a (9)-ben viszont az eredeti ige inkongruens közléshez vezet.

- (1') – Hova mész?
 – *Iskolába* (megyek).
 (9') – Szia, Picur! Hova rohansz?
 – *Iskolába* (#rohanok). De egyáltalán nem rohanok.

Más szóval, az „alap esetnek” tekinthető nem javított fragmentumokban ((1), (6)–(8) mondatok), az igék teljes, szigorú azonossága szükségeltetik, a *Pom Pom*-típusú válaszok ((9)–(14)) pedig, melyek javítással állnak, az igék szigorú azonossága *ellen* tesznek tanúságot, ellenpéldákkal szolgálva a szigorú szemantikai illetve szintaktikai azonosságelméleteknek. A következő szakasz erre a talányos kettősségre próbál magyarázatot adni.

4. A *Pom Pom* talány egy lehetséges megoldása

A *Pom Pom* talány legkézenfekvőbb megoldása, hogy az ellipsis azonossági feltétele nem szigorú, hanem megenged némi „lazaságot” is bizonyos kontextusokban, azaz nem követel teljesen pontos megfeleléseket, lásd Johnson (2012), Thoms (2013), Rooryck–Schoorlemmer (2014), Den Dikken (2016) munkáit és adatait. Ezek a művek több példával is szolgálnak arra, hogy az ellipsisben ki nem ejtett tartalmak nemcsak teljesen pontos, hanem bizonyos szempontból *redukált*, csökkentett szemantikai/szintaktikai tartalmak is lehetnek az előzményhez képest. Ebben a szakaszban egy ilyen megoldást javasolunk a *Pom Pom* talányra is, három lépésben: az akkomodáció jelenségének bemutatása után (4.1. alfejezet) rátérünk a fenti talány ilyen jellegű megoldására (4.2. alfejezet) és az előzmény módosításának miéértjére (4.3. alfejezet).

4.1. Ellipszisononosság és előzményakkomodáció

A legpontosabban kidolgozott elmélet, ami tanúságot tesz az ellipszisononosság „lazasága” mellett, Thoms (2013)-as cikke. Ez megmutatja, hogy az ellipszismegfelelés szabálya bizonyos esetekben ignorálhat, azaz figyelmen kívül hagyhat adjunktum elemeket az antecedensből, például határozókat (l. (15)), illetve jelzőket (l. (16), Potts et al. (2009)). A példák Thoms eredeti angol adatainak magyarra átültetett változatai:

¹ Mellékesen megjegyzendő, hogy a (13)-ban és a (14)-ben bemutatott szituációk sajátja az is, hogy a kérdést feltevő ezekben közvetlen (vizuális, akusztikus stb.) *érzékelés* útján szerezzen tudomást a kérdezett tevékenységről, és ne másodkézből, illetve időben és térben távol attól. Mind a (13)-as, mind a (14)-es dialógus furcsán hangzana pl. telefonbeszélgetés során, aminthogy a (9), (10) és (11)-es példák is furcsán hangzanának, mert csak közvetlen érzékelés esetén működnek jól. A (12)-es példánál azonban a közvetlen érzékelés nem szükséges a kérdező részéről, ahogyan a (30)-as példa sem követeli ezt meg (l. lentebb). Köszönet egy névtelen bírálónak, hogy felhívta a figyelmemet erre az érdekes sajátosságra.

(15) Anglia *vakon* követte Amerikát Afganisztánba, anélkül, hogy tudta volna, miért.

(16) – Ma is biztos fogom látni a *rohadt* kutyádat a parkban!
– Nem fogod. Szegényke egy hete kimúlt.

Ezekben a példákban a dőlten szedett adjunktumok, bár részét képezik az ellipsisz előzményének, teljességgel hiányoznak az ellipsisz alá eső jelentéstartalomtól. Az első példában erre az az evidencia, hogy a hiányzó szakasz jelentése anyanyelvi beszélők ítéletei szerint nem tartalmazza a határozót:

(15') Anglia *vakon* követte Amerikát Afganisztánba, anélkül, hogy tudta volna, miért (követi (#vakon) Amerikát Afganisztánba).

A második példánál még kézzelfoghatóbb jelenséggel állunk szemben: az ún. *expresszív*, negatív jelentésű *rohadt* evidensen hiányzik az elliptált predikátumból. Amint a példa mutatja, a kutya tulajdonosa nem osztja kommunikációs társa negatív véleményét a kutyájáról, hiszen *szegénykének* nevezi a folytatásban.

(16') – Ma is biztos fogom látni a *rohadt* kutyádat a parkban!
– Nem fogod (látni a (# rohadt) kutyámat a parkban). Szegényke egy hete kimúlt.

Thoms (2013) ezekre az esetekre egy olyan *laza* szemantikai azonosságelméletet javasol, ami megengedi, hogy az ellipsisz nem csak az eredeti előzménnyel vághat egybe, hanem annak egy *akkomodált* (pragmatikai okokból átalakított) változatával is. Az akkomodáció mechanizmusának konkrét határt szab, hogy az átalakított antecedens *logikai vonzata* (entailment) kell, hogy legyen az eredeti antecedensnek.

A (15)-ös példára nézve ez a következőt jelenti: mivel a *követés* logikai vonzata a *vakon követésnek*, a határozó az előzményből elhagyható (ezt a lépést Thoms „konjunkt eliminációnak” nevezi Hardt (1993) után). Új-davidsoni eseményszerekezetet használva a következő reprezentációkat teszi fel tehát Thoms:

- (15'') (i) Eredeti antecedens
A = követ(e) & Agent(Anglia, e) & Theme(Amerika, e) & irány(Afganisztán, e) & vakon(e)
(ii) Akkomodált antecedens (a vakon(e) eltávolítása után)
A' = követ(e) & Agent(Anglia, e) & Theme(Amerika, e) & irány(Afganisztán, e)
(iii) Ellipsisz
E = követ(e) & Agent(Anglia, e) & Theme(Amerika, e) & irány(Afganisztán, e)

Ahogy ebből is látszik, az ellipsisz teljesen megfelel az akkomodált előzménynek (A'), ami pedig redukált, határozó nélküli verziója az eredeti előzménynek (A).

Figyeljük meg, hogy az ilyen esetekhez hasonló, adjunktum-kihagyó példák a *Pom Pom* válaszok körében is fellelhetők. A következő példákban a kihagyott határozót és jelzőt ismét dőlten szedtük:

- (17) – Mit fordítasz *olyan lelkesen*?
– Az angol házit. De nem vagyok lelkes, csak hamar kész akarok lenni vele.
(18) – Hol van az a *rohadt* kutya már megint?
– Hátul a kertben. De nem „*rohadt*”!

A szakirodalomból vett (15)–(16)-os példákhoz hasonlóan itt sem található meg a határozó, illetve a jelző a ki nem ejtett tartalomban, csak a predikátum többi része:

- (17') – Mit fordítasz olyan *lelkesen*?
 – Az angol házit (fordítom) / (# fordítom lelkesen). De nem vagyok lelkes, csak hamar kész akarok lenni vele.
- (18') – Hol van az a *rohadt* kutya már megint?
 – Hátul a kertben (van az a kutya) / (# az a rohadt kutya). De nem „*rohadt*”!

Thoms fentiekben vázolt megoldása ezekre a példákra is alkalmazható. Mivel a *fordítom* predikátum logikai vonzata a *lelkesen fordítom* predikátumnak, Thoms eszmefuttatását követve a *lelkesen* határozó elhagyható a (17)-ben; hasonlóan a *kutya* predikátum logikai vonzata a *rohadt kutya* predikátumnak, így a jelző is kihagyható a (18)-ban.

Mivel Thoms megoldásával jó nyomon járhatunk a (17), (18)-as példákat tekintve, a következő szakaszban megpróbáljuk a javasolt mechanizmust átültetni az igékre vonatkozó *Pom Pom* talányra. Thoms módszerét követve itt is egy *akkomodált* antecedenst fogunk feltételezni, ami leredukált, egyszerűsített változata az eredeti előzménynek.

4.2. Előzményakkomodáció a *Pom Pom* válaszokban

Az elemzést abból a tényből kezdjük levezetni, hogy a *Pom Pom* válaszok eddig bemutatott verziói mind egy kérdőszavas kérdésre adott válaszok, ahol a fragmentum a megelőző kérdésre adott válaszkonstituensként szolgál. Roberts (1996)-os diskurzelmélete (és megannyi ezt követő munka) nyomán azt mondhatjuk, hogy a fragmentum maga az *Éppen Tárgyalt Kérdésre* (ÉTK, *Question Under Discussion*, Roberts (1996)) adott válasz (Reich 2007; Weir 2014). Ahogy a szakirodalom rámutat, a választ kiváltó ÉTK sok esetben egy konkrét, diskurzusban elhangzó kérdő mondatnak felel meg, de lehet egy olyan kérdés is, ami nincs kiejtve, hanem csak impliciten van jelen az adott diskurzusban.

A *Pom Pom* válaszokról azt fogjuk állítani, hogy ezekben a válaszadó ilyen implicit kérdésre reagál. Azaz nem az eredeti kérdést, hanem ennek egy *akkomodált* változatát érti *Éppen Tárgyalt Kérdésnek*. Az átalakított kérdés egy olyan kérdés, ami az elhangzó kérdésnél kevésbé specifikus: a beszélő az akkomodált ÉTK-t úgy hozza létre, hogy az eredeti ígét kicseréli egy kevésbé specifikus ígével, amit az eredeti ige logikailag vonz (entailment).

A (9)-es példára vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az ÉTK nem a *Hova rohansz?* kérdésnek, hanem a *Hova mész?* kérdésnek felel meg, ami a *Hova rohansz?* kérdés „legyengített”, redukált formája. Új-davidsoni eseményszerkezetben ez a változás így ábrázolható (a fókuszált *Iskolába* fragmentum ábrázolása Herburger (2000)-et követi):

- (19) Eredeti előzmény
 (i) $A (ÉTK_A) = ?x \exists e [\text{rohan}(e) \ \& \ \text{Agent}(te, e) \ \& \ \text{végcél}(x, e)]$
- Akkomodált előzmény
 (ii) $A' (ÉTK_{A'}) = ?x \exists e [\text{megy}(e) \ \& \ \text{Agent}(te, e) \ \& \ \text{végcél}(x, e)]$
- Ellipszis
 (iii) $E = \exists e [\text{megy}(e) \ \& \ \text{Agent}(\text{én}, e) \ \& \ \text{végcél}(x, e)] \ \text{végcél}(\text{iskola}, e)$

Ahogy az (i)-es reprezentáció mutatja, az ellipszis kiejtett előzménye a *rohan* predikátumot tartalmazza, míg az akkomodált előzmény a *megy* predikátumot. A fragmentum jelentése a (iii)-as reprezentációnak felel meg, amiben az ellipszis (az aláhúzott szakasz) teljes módon egyezik az akkomodált előzménnyel.

Figyeljük meg, hogy az eredeti ige logikailag vonzza a kevésbé specifikus ígét (*rohan* \Rightarrow *megy*), így a redukciós lépés Thoms elméletét követve engedélyezett. Fontos arra is rámutatni, hogy ugyanez a reláció fennáll az eredeti és az akkomodált ÉTK-kra nézve is. Az eredeti

ÉTK_A logikailag vonzza az akkomodált ÉTK_A-t, Groenendijk és Stokhof (1989) (20)-ban megadott definíciója szerint:

(20) $Q1 \Rightarrow Q2$

Egy kérdés (Q1) akkor vonz logikailag egy másik kérdést (Q2), ha minden Q1-re adott igaz és teljes válasz igaz és teljes válasz Q2-re is.

Esetünkben ez a feltétel teljesül, hiszen a *Hova rohansz?* kérdésre adott válaszok {*Iskolába rohanok, Koncertre rohanok, A buszhoz rohanok* stb} teljes és igaz választ adnak a *Hova mész?* kérdésre is – ami abból is kitűnik, hogy a (21)-ben látható példa gyakori és tökéletesen elfogadható dialógusnak számít a természetes nyelvekben.²

(21) – Hova mész?

– A buszhoz rohanok.

4.3. Az akkomodáció miéértje: a tárgyalt tartalom

Az Éppen Tárgyalt Kérdés akkomodációjának mechanizmusa után rátérünk arra, hogy tulajdonképpen miért is történik akkomodáció a *Pom Pom* dialógusokban.

Köztudott, hogy egy kérdés értelmezése – és így a rá adott válasz – többféle lehet, függően attól, hogy mit tart a kérdés megszólítottja, értelmezője a kérdés lényegi pontjának (*main point of the utterance*), illetve a kérdező kommunikációs céljának (l. van Rooy 2003; Gyuris–Molnár 2016). A *Pom Pom*-féle dialógusokról azt mondhatjuk, hogy akkomodáció akkor lép fel, ha a válaszadó beszélő az első kérdésben megfogalmazott tartalom lényegi pontjának a *kérdőszavas frázis által bevezetett változó azonosítását* tekinti.

Ennek az intuíciónak a pontos megfogalmazására a szakirodalomból ismert *tárgyalt tartalom* (*at-issue content*) illetve *nem tárgyalt tartalom* (*non-at-issue content*) fogalmát érdemes használnunk (Farkas–Bruce 2010; Simons et al. 2010; AnderBois 2011; Tonhauser 2012; AnderBois–Brasoveanu–Henderson 2015). A *tárgyalt tartalom* tipikusan az a tartalom, amivel a beszélő a *common ground*-hoz (a beszélők által elfogadott proposíciókhoz) közvetlenül járul hozzá, kérdés vagy állítás formájában, és amelyre a kommunikációs partnertől visszajelzést (választ, megerősítést) vár. A *nem tárgyalt tartalom* ezzel szemben olyan tartalom, ami nem közvetlenül, hanem közvetetten kerül a *common ground*-ba, és melyre a beszélő nem vár visszajelzést (megerősítést) a beszédpartnerétől. Nem tárgyalt tartalom megjelenítésre kerülhet preszuppozíció formájában vagy mellékes tartalmakként megjelenítve – az utóbbi tartalmak behatóan kutatott példái a nem korlátozó jelentésű vonatkozó mondatok, a parentetikus kifejezések illetve az expresszív kifejezések (l. (16) és (18) példák fentebb).

A *Pom Pom* talányra nézve az állításunk az, hogy a válaszadó az eredeti kérdést akkomodáció során pragma-szemantikai reprezentációját tekintve két részre bontja: egy *tárgyalt tartalomnak* megfelelő eredetinel gyengébb kérdésre és egy *nem tárgyalt tartalomnak* megfelelő mellékes közlésre, ami a predikátum egyik körülményét, pl. módját, eszközét, végeredményét adja meg.

² Fontos megjegyezni, hogy a (20)-ban megadott feltétel csak pozitív válaszokra igaz, nem vonatkozik tagadott válaszokra, hiszen egy gyengébb kérdésre adott tagadás nem ad igaz választ egy erősebb kérdésre: abból, hogy *Nem rohanok sehova*, nem következik, hogy *Nem megyek sehova*. (Köszönet egy névtelen bírálónak, hogy felhívta erre a figyelmemet.) Ebből következik az is, hogy a *Pom Pom* válaszok nem tartalmazhatnak tagadott választ, ahogy az (i)-es is mutatja:

(i) – Hova rohansz?

– Sehova. # De nem rohanok.

Eredeti példánkra nézve ez a (22)-es sematikus ábrázolásban adható meg – a mellékes közlésben tett körülménymegjelölést itt egy komplex módhatározóként fejezzük ki (mivel vázlatos jelentésábrázolásra törekszünk, a módhatározó szintaktikai formája teljesen esetleges):

(22) (i) Hova rohansz? =

(ii) $\underbrace{\text{Hova mész,}}_{\text{tárgyalt tartalom}} \quad \underbrace{\text{olyan módon, amit rohanásnak nevezek?}}_{\text{nem tárgyalt tartalom}}$

ÉTK, ellipsis előzmény
ÉTK-ra válasz: *Iskolába (megyek).*

korrekció tárgya:
De nem rohanok.

Azaz a *tárgyalt tartalom* az Éppen Tárgyalt Kérdésként értelmeződik és közvetlen megválaszolásra kerül. A *nem tárgyalt tartalom* viszont nem képezi részét az ÉTK-nak, hanem a korrekció tárgyaként kerül terítékre a fragmentum után. Fontos megjegyezni, hogy az ige jelentésének ilyenfajta szétválasztása csak akkor engedélyezett, ha korrekcióval utalunk vissza a *nem tárgyalt tartalmi* elemre. Korrekció nélküli válasz ugyanis nem értelmezhető feltétlen gyengébb propozícióként, mint a feltett kérdés (l. (23a)) – azaz az akkomodációra valamilyen *nyelvi* jel kell, hogy utaljon (Fox 2000). Az esetünkben ez a nyelvi jel az ellentételező *de* partikula (l. (23b)) és emellett az eredeti igejelentés explicit kizárása, pl. tagadás útján.³

- (23) a. – Hova rohansz?
– Iskolába (rohanok) / (#megyek).
b. – Hova rohansz?
– Iskolába. De nem rohanok. / #Nem rohanok.

Míg a (22)-ben ábrázolt példában az ige jelentésének a *nem tárgyalt tartalomként* kezelt része módhatározó, ez a komponens lehet eredmény kifejezése is, lássuk ismét a (13) példát, ahol feltehetjük, hogy a kevésbé specifikus ige a *forral* helyett pl. a *melegít*.

- (13) – Mit forralsz?
– Zselatint. De nem forralom, olvasztom.

- (24) – Mit forralsz?
= (Mit *melegítesz*_{tárgyalt tartalom})(forrást eredményezve_{nem tárgyalt tartalom})?
– Zselatint (melegítek). De nem forralom, olvasztom.

A további példáink hasonló jellegű kezelése azt is megmutatja azonban, hogy a kevésbé specifikus, akkomodált ige nem minden esetben adható meg evidensen: néhány esetben nem létezik, mint lexikális elem az adott nyelvben. A (14)-es példa elemzésénél ilyen problémába ütközünk:

- (14) – Mit tisztítasz?
– A főtengelyt, de nem tisztítom, olajozom.

³ A *de* akkomodációt jelző szerepe valószínűleg annak tulajdonítható be, hogy ez az elem expliciten utal vissza arra a propozícióra, ami javítás alá esik, és az akkomodáció ezt a visszautalást valamilyen megkívánja. Az eredeti ige kizárása egyébként nem csak explicit tagadással, hanem kimerítő/kizáró fókusz útján is történhet.

(i) – Hova rohansz?
– Iskolába. De csak sétálok. / De SÉTÁLOK, ha nem látnád.

Gondolatmenetünk alapján egy olyan ígét várnánk a *tisztít* helyébe, ami ennél kevésbé specifikus ige, és megadható úgy, mint a *tisztít* ige, levonva belőle az eredmény (a *tisztulás*) jelentését. Ilyen ige pontosan ilyen jelentéssel (tudtommal) nincs a magyar nyelvben. Az akkomodált ige megközelítő jelentésére jobb híján egy absztrakt „*kezel*” ígét tételvezhetünk fel, ami egy ágens és egy téma argumentummal rendelkezik, és valakinek valamire való ráhatását jelenti:

- (25) – Mit tisztítasz?
 = (Mit „*kezel*sz”_{tárgyalt tartalom}), (tisztulást eredményezve_{nem tárgyalt tartalom})?
 – A főteigelyt („*kezelem*”). De nem tisztítom, hanem olajozom.

Ha az itt adott elemzés jó nyomon jár, az egyúttal azt is kell jelentse, hogy az általunk feltételezett igecserélő akkomodációs mechanizmus, és így az azonosságot előíró követelmény *szemantikai* és nem szintaktikai struktúrákon kell hogy működjön – azaz például a fenti (5)-ben bemutatott definíciót (pl. Merchant 2001; Thoms 2013) részesíti előnyben a (4)-es megjelenítéssel (pl. Tanaka 2011) szemben. Ha szintaktikai struktúrán működne, azt várnánk, hogy a szintaxisnak, és lexikális szintaxiselméletet feltételezve a nyelv lexikonának, minden *Pom Pom* dialógus esetében rendelkezésére kell hogy álljon egy kevésbé specifikus igei predikátum, ami akkomodálható a fragmentált válaszbán. Amint a legutolsó példa mutatja, erre bizonyos esetekben nincs felhasználható lexikális elemünk – míg a szükséges jelentés a szemantikában könnyedén előállítható. Ilyen szempontból a *Pom Pom* mondatok tehát érvet szolgáltatnak arra is, hogy az ellipsisazonosság követelményét jobb szemantikai, mint szintaktikai alapon definiálni.

Összefoglalva, elemzésünk lényege az, hogy a *Pom Pom* dialógusokban az eredeti ige lexikai jelentése (pontosabban pl. a *rohan* többletjelentése a *megy* jelentésével szemben) a *nem tárgyalt tartalom* részét képezi, és az ellipsis mellőzni, ignorálni tudja ezt a fajta tartalmat. Ez utóbbi megállapítás nem új: már Potts et al (2009) megjegyzi, hogy az expresszívvel (pl. *rohad!*) kifejezett *nem tárgyalt tartalmat* is ignorálhatja az ellipsisazonosság szabálya – ezt láttuk kifejeződni a fentről ismételt (16)-es példában is:

- (16) – Ma is biztos fogom látni a *rohad!* kutyádat a parkban!
 – Nem fogod. Szegényke egy hete kimúlt.

Potts et al. (2009)-hez képest ebben a cikkben abban nyújtunk újat, hogy amellet érvelünk, hogy a *nem tárgyalt tartalom* akkor is mellőzhető az ellipsis által, ha a *nem tárgyalt tartalom* a *predikátum lexikai jelentésének egy részét képezi*.⁴

4.4. Akkomodáció és preszuppozíció

Továbbmenve fontos megjegyezni, hogy a *Pom Pom* talányban a lexikai ige *nem tárgyalt tartalmi* tulajdonsága abból is látszik, hogy ezekben a dialógusokban az ige csak akkor javítható, ha az az előzménymondatban a kérdőszavas kérdés mögötti *preszuppozíció* része. A preszuppozícióban jelen levő tartalom pedig definíciószerűen a *nem tárgyalt tartalomhoz* tartozik

⁴ Érdekes kérdés, hogy mennyire tudja „leszegényíteni” az akkomodáció az előzményige értelmét, illetve van-e olyanfajta jelentéselem, amitől nem tud elvonatkoztatni. Bár erre pontos válasszal nem tudunk szolgálni, a következő elfogadható példa (Peter Culicover, személyes közlés) arra enged következtetni, hogy a redukció egészen tartalmatlan, csak egzisztenciális predikációt kifejező igehez (pl. *van*) is vezethet. Az (i)-ben közölt dialógus egy mozdulatlan, fekvő személy láttán folyhat le például:

- (i) – Ki alszik ott?
 – Frank. De nem alszik, lelőtték.

A válaszfragmentum a *Frank van ott*, esetleg a *Frank fekszik ott* kijelentésnek felelhet meg, ha az elemzésünk jó nyomon jár.

(l. Karttunen–Peters 1979; Horton–Hirst 1988). Az igejelentés preszupponált volta abban is látható, hogy az ige a kérdés után azonnal javítható az *Álljon meg a menet!* (*Wait a minute!*) közbevetés után is, ami a preszuppozíciók elvetésének tipikus jelölője (von Fintel 2004):

- (26) – Hova rohansz?
– Álljon meg a menet! Én nem rohanok sehova!

Másik érvünk az ige preszupponált tartalma mellett az, hogy a kérdőszavas kérdések mellett a *Pom Pom* dialógusok kontrasztív fragmentumokkal is működnek, ahol az előzményben az ige szintén a kontrasztív fókusz preszuppozíciójába kell hogy essen:

- (27) – Az ISKOLÁBA rohansz?
– Nem, A JÁTSZÓTÉRRE. De egyáltalán nem rohanok.
(28) – HANGÁNAK kiabálsz?
– Nem, NEKED! De nem kiabálok, csak hangosan beszélek.

Nem működnek viszont az olyan dialógusok, ahol az előzmény nem tartalmaz kérdőszót vagy kontrasztív fókuszt, és így az ezekhez tartozó preszuppozíciót sem. Ezért rosszak a *Pom Pom* közlések az olyan állításokban, ahol a mondat minden része kontraszt nélküli új információt hordoz. Ilyen példákban nincs kontrasztív fókusz – preszuppozíció tagolás, így az ige a *tárgyalt tartalom* része.

- (29) – Amikor Pom Pom találkozott vele, Picur éppen rohant az iskolába.
– Igen, és vele együtt Gombóc Artúr is. # De nem rohant.

5. Összefoglalás

E cikk elsődleges célja a *Pom Pom* talány bemutatása volt, ami fontos kérdéseket vet fel az ellipszist tartalmazó mondatok értelmezésére vonatkozóan, kiváltképpen arra a kérdésre nézve, hogy az ellipsis mennyiben kell, hogy hasonlítson az előzményére.

A *Pom Pom* dialógusok, melyek ismérve egy fragmentum utáni előzményre vonatkozó javítás, olyan elliptikus válaszokat tartalmaznak, amelyek intuíciónk szerint nem az előzménymondat lexikális predikátumát tartalmazzák, hanem egy attól eltérő predikátumot. Ez a predikátum jelentését nézve egy gyengébb, kevésbé specifikus állítást tesz, mint az előzmény. A *Pom Pom* talány így érvet szolgáltat arra, hogy az elliptikus mondatok ellipsis alá eső része nem mindig egyezik meg az őt megelőző kiejtett antecedens releváns részével, azaz a *Pom Pom* dialógusok a *laza* ellipsziszazonosság tételét támogatják a *szigorú* ellipsziszazonosság tételével szemben.

A cikk második részében kísérletet tettünk a *Pom Pom* talány magyarázatára. Azt állítottuk, hogy a *Pom Pom* fragmentumokban az ellipsis egy akkomodált antecedenssel azonos (követve Thoms 2013-as munkáját). Az akkomodált antecedens egy kevésbé specifikus kérdésnek felel meg, mint a kiejtett előzmény. Az akkomodált kérdés az eredeti igejelentés leredukálásával érhető el: az eredeti ige egyik jelentéskomponense (ami példáinkban a cselekvés módját, eszközét vagy eredményét jelölte) kihagyásra kerül, és így az ellipsis egy kevésbé specifikus, de logikailag vonzott predikátumot tartalmaz. A mód, eszköz illetve eredménykomponens kihagyása annak köszönhető, hogy a válaszadó értelmezésében ez a jelentéselem az eredeti kérdésben a *nem tárgyalt* (*non-at-issue*) *tartalom* része, és az ellipsis el tud vonatkoztatni *nem tárgyalt tartalmaktól*.

Végül az utolsó szakaszban arra is rámutattunk, hogy a kevésbé specifikus akkomodált predikátum nem minden esetben létezik a nyelv lexikonában, ami arra enged következtetni, hogy az ellipsziszazonosság követelménye nem szintaktikai struktúrákat és a bennük előforduló lexikai elemeket méri össze, hanem feltehetőleg szemantikai reprezentációkkal operál.

Fontos megjegyezni végül, hogy míg a *Pom Pom* jelenség bemutatásában csak igei tartalmakra koncentráltunk, a leírt jelenség nem korlátozódik igei predikátumokra. Érinthet másfajta kategóriákat, mint például a főnévi frázisokat. Figyeljük meg a következő példát, ahol az *igazgató* jelentése kerül javítás alá. Kontextus: a kérdező nem volt ott az értekezleten, és tévesen hiszi, hogy azt az igazgató tartotta.

- (30) – Kit dicsért egyfolytában az igazgató az értekezleten?
– A Lajost. De az igazgató volt.

A *Pom Pom* dialógusok ezen fajtája és a jelenség sok egyéb érdekes tulajdonsága remélhetően későbbi kutatások tárgya lesz.

Ajánlás

Ezt a cikket Kenesei István „Tanár Úrnak” ajánlom, boldog születésnapot és még nagyon sok örömteli, egészséges és tevékeny évet kívánva. Köszönöm, hogy egyetemi diák koromban időt, energiát nem sajnálva bevont a formális nyelvészet világába (eltérítve a gömblombikoktól), megragadva minden lehetőséget arra, hogy óriási szaktudásából a lehető legtöbb ragadjon ránk, struktúrák iránt fogékony diákjaira. Ő nyitotta fel a szememet arra, hogy akárcsak a kémia, a nyelv is egyszerre absztrakt és kézzelfogható, és ez a kettősség életre szóló, soha meg nem unható talányokkal szolgál. Azon túl, hogy milyen érdekes a mondat, a morfológia, a rejtélyes magyar fókusz (és Wittgenstein!), azt is tőle tanultuk meg, hogyan kell konferenciát szervezni, plakátot ragasztani, korrektúrát olvasni, nem is beszélve a legfontosabbról, hogy a diákjainkat mindig nagyon komolyan kell venni, még akkor is, ha almvásárlásról van szó.

Széleskörű tudása, szellemének frissessége és játékossága, valamint mások iránti kedvessége követendő példa számomra. Azért pedig, hogy immár két évtizedes támogatásának is köszönhetően nap mint nap lehetőségem van arra, hogy a nyelvvel foglalkozzak – elsősorban a magyarral, idegenben is –, nem tudok eléggé hálás lenni neki.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást az NWO (Holland Kutatási Alap) *Ellipsis licensing beyond syntax* nevű pályázata támogatta. A cikk elkészültében nyújtott segítségéért külön köszönettel tartozom Crit Cremersnek, aki nélkül ennek a cikknek még a gondolata sem született volna meg bennem. Ezen túl köszönetet mondok két névtelen bírálónak, a saarbrückeni *Fragments (2016)* konferencia közönségének, valamint a következőknek, hasznos megjegyzéseikért: Güliz Günes, Charissa Jansen, Jim McCloskey, Peter Culicover, Jason Merchant, Andrés Saab, Andrew Weir. És persze, nem utolsósorban, Leventének és Hangának a sok együtt végignézett *Pom Pom* meséért.

Hivatkozások

- AnderBois, Scott 2011. *Issues and Alternatives*. Doktori értekezés. Santa Cruz: University of California.
- AnderBois, Scott – Adrian Brasoveanu – Robert Henderson 2015. At-issue proposals and appositive impositions in discourse. *Journal of Semantics* 32/1:93–138.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
- Craenenbroeck, Jeroen van – Anikó Lipták 2008. On the interaction between verb movement and ellipsis: New evidence from Hungarian. In Charles B. Chang – Hannah J. Haynie (szerk.) *Proceedings of the 26th West Coast Conference on Formal Linguistics*. Somerville: Cascadia Proceedings Project. 138–146.

- Culicover, Peter W. – Ray Jackendoff 2005. *Simpler Syntax*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalrymple, Mary – Stuart M. Shieber – Fernando C. N. Pereira 1991. Ellipsis and higher-order unification. *Linguistics and Philosophy* 14/4:399–452.
- Dikken, Marcel den 2016. Three Challenges for Constituent Ellipsis and their Solutions. Előadás. ISLE 4 (International Society for the Linguistics of English). Adam Mickiewicz University, Poznan.
- Farkas, Donka – Kim Bruce 2010. On Reacting to Assertions and Polar Questions. *Journal of Semantics* 27/1:81–118.
- Fintel, Kai von 2004. Would you believe it? The King of France is back! Presuppositions and truth-value intuitions. In Marga Reimer – Anne Bezuidenhout (szerk.) *Descriptions and Beyond*. Oxford: Oxford University Press. 315–341.
- Fox, Danny 2000. *Economy and Semantic Interpretation*. Cambridge: The MIT Press.
- Ginzburg, Jonathan 2012. *The Interactive Stance*. Oxford: Oxford University Press.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1989. Type-shifting rules and the semantics of interrogatives. In Gennaro Chierchia – Barbara H. Partee – Raymond Turner (szerk.) *Properties, Types and Meaning Volume II: Semantic Issues*. Dordrecht: Kluwer. 21–68.
- Gyuris Beáta – Molnár Cecília Sarolta 2016. Jól emlékszem, hogy erről a jelenségről nem írt még senki? In Kas Bence (szerk.) „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 179–198.
- Halliday, Michael A. K. 1967. *Intonation and Grammar in British English*. Hague: Mouton.
- Hamblin, Charles L. 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10/1:41–53.
- Hardt, Daniel 1993. *Verb Phrase Ellipsis: Meaning, Form and Processing*. Doktori értekezés. Philadelphia: University of Pennsylvania.
- Herburger, Elena 2000. *What Counts. Focus and Quantification*. Cambridge: The MIT Press.
- Horton, Diane – Graeme Hirst 1988. Presuppositions as beliefs. *Proceedings of the 12th Conference on Computational Linguistics – Volume 1*. Stroudsburg: Association for Computational Linguistics. 255–260.
- Johnson, Kyle 2012. Ellipsis. Előadás. Leiden University.
- Karttunen, Lauri – Stanley Peters 1979. Conventional implicatures in Montague Grammar. In Choon Kyu Oh – Francis J. Dinneen (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 11. Presuppositions*. New York: Academic Press. 1–56.
- Kenesei, István 1986. On the logic of word order in Hungarian. In Werner Abraham – Sjaak de Meij (szerk.) *Topic, Focus and Configurationality*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 143–159.
- Kennedy, Christopher 2008. Argument contained ellipsis. In Kyle Johnson (szerk.) *Topics in Ellipsis*. Cambridge: Cambridge University Press. 95–131.
- Krifka, Manfred 2004. The semantics of questions and the focusation of answers. In Chungmin Lee – Matthew Gordon – Daniel Buring (szerk.) *Topic and Focus. Cross-linguistic Perspectives on Meaning and Intonation*. Dordrecht: Kluwer. 139–151.
- Lasnik, Howard 1995. *Syntactic Structures* meets the Minimalist Program. In Héctor Campos – Paula Kempchinsky (szerk.) *Evolution and Revolution in Linguistic Theory. Studies in Honor of Carlos P. Otero*. Washington: Georgetown University Press. 251–275.
- Lipták Anikó 2011. A fragmentumok mondattana a magyarban. In Bartos Huba (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 317–349.
- Merchant, Jason 2001. *The Syntax of Silence. Sluicing, Islands, and the Theory of Ellipsis*. Oxford: Oxford University Press.
- Merchant, Jason 2005. Fragments and ellipsis. *Linguistics and Philosophy* 27/6:661–738.

- Potts, Christopher – Ash Asudeh – Seth Cable – Yurie Hara – Eric McCready et al. 2009. Expressives and identity conditions. *Linguistic Inquiry* **40**/2:356–366.
- Reich, Ingo 2007. Toward a uniform analysis of short answers and gapping. In Kerstin Schwabe – Susanne Winkler (szerk.) *On Information Structure, Meaning and Form*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 100). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 467–484.
- Roberts, Craige 1996. Information Structure. Towards an integrated theory of formal pragmatics. In Jae-Hak Yoon – Andreas Kathol (szerk.) *Working Papers in Linguistics No. 49. Papers in Semantics*. Columbus: The Ohio State University, Department of Linguistics. 91–136.
- Rooryck, Johan – Erik Schoorlemmer 2014. Mistaken Identity: Ellipsis, Mismatches and Accommodation. Előadás. The 88th Annual Meeting of the Linguistic Society of America. Mineapolis.
- Rooth, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics* **1**/1:75–116.
- Rooy, Robert van 2003. Questioning to resolve decision problems. *Linguistics and Philosophy* **26**/6:727–763.
- Ross, John R. 1967. *Constraints on Variables in Syntax*. Doktori értekezés. Massachusetts: MIT.
- Sag, Ivan A. – Jorge Hankamer 1984. Toward a theory of anaphoric processing. *Linguistics and Philosophy* **7**/3:325–345.
- Simons, Mandy – Judith Tonhauser – David Beaver – Craige Roberts 2010. What projects and why. *Semantics and Linguistic Theory* **20**:309–327.
- Stainton, Robert J. 1995. Non-sentential assertions and semantic ellipsis. *Linguistics and Philosophy* **18**/3:281–296.
- Surányi Balázs 2011. A szintaktikailag jelöletlen fókusz pragmatikája. In Bartos Huba (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII. Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 281–313.
- Tanaka, Hidekazu 2011. Syntactic identity and ellipsis. *The Linguistic Review* **28**/1:79–110.
- Thoms, Gary 2013. Lexical mismatches in ellipsis and the identity condition. In Stefan Keine – Shayne Sloggett (szerk.) *NELS 42: proceedings of the 42nd annual meeting of the North East Linguistic Society*. Amherst: GLSA, Department of Linguistics, University of Massachusetts. 559–572.
- Tonhauser 2012. Diagnosing (not-)at-issue content. In Elizabeth Bogal-Allbritten (szerk.) *Sula 6. Proceedings of the Sixth Meeting on the Semantics of Under-represented Languages in the Americas and SULA-Bar*. Amherst: Graduate Student Linguistic Association. 239–254.
- Weir, Andrew 2014. *Fragments and Clausal Ellipsis*. Doktori értekezés. Amherst: University of Massachusetts.

Nyelvtaniszabály-konfliktusok kanonikus tipológiai megközelítésben

Scheibl György

SZTE Német Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetés

Jelen tanulmány célja a Surrey Typology Group nyelvtipológiai irányzatának, a kanonikus tipológiának egy konkrét nyelvi jelenségre való alkalmazása.

A kanonikus tipológia módszertanát (a továbbiakban: KT), melynek előfutára sok szempontból Greenberg (1960) volt, Corbett (2003) dolgozta ki az *egyeztetés* nyelvtipológiai leírására. A morfológiában először az inflexió leírására találni példákat KT-megközelítésben, pl. Corbett (1999; 2001; 2005) és Baerman et al. (2005), később az inflexiós osztályok, a morfoszintaktikai jegyek és a deriváció területén is: Spencer (2005), Stump (2006; 2007), Corbett (2007a; 2007b; 2008; 2009; 2010; 2011; 2012), Corbett et al. (2008), Thornton (2008), Nikolaeva-Spencer (2008), Stump-Finkel (2008), Sagot-Walther (2011), Walther (2011), Brown et al. (2013). Viszonylag újnak számít a KT alkalmazása a fonológiában (Hyman 2009). Brown et al. (2013) esettanulmányok egész sorát mutatja be a következő területekről: tagadás, morfoszintaktikai jegyek, függő mondatok, klitikumok, szenvedő igealakok, visszaható igék, birtokos jelzők. A KT részletes bemutatásához vö. Corbett (2003; 2005; 2007a; 2009; 2010; 2011; 2012), Thornton (2008), Sagot-Walther (2011), Brown-Chumakina (2012), Spencer-Luís (2012), Walther (2011).

N. Chomsky és J. Greenberg nyelvészeti tevékenysége óta a nyelvvel kapcsolatos vizsgáldások egy része a *lehetséges nyelv* leírására, illetve a nyelvek közti különbségek alapjául szolgáló variációs spektrum határainak kijelölésére irányul. Tagadhatatlan különbségeik ellenére a chomskyánus és a greenbergi nyelvelmélet közös vonása az univerzalisztikus szemléletmód, amely nemcsak a lehetséges mondat, de a lehetséges SZÓ meghatározására is vonatkozik, vö. Dixon-Aïkhenval'd (2002), aki a lehetséges szavak tipológiája alatt a szavak/szóalakok (formai) variációját érti a világ nyelveiben.

A lehetséges szó leírására természetesen a legkülönbözőbb szempontokat használhatjuk, pl. inflexiós, lexikális vagy fonológia megközelítésben. Ez az esettanulmány a lehetséges szót nyelvtani szabályok kimeneti alakjaként (outputjaként) fogja fel, és ezen alakok morfológiai és/vagy fonológiai formáját tipologizálja a KT elméletében.

Egy tetszőleges inflexiós szabály *normális realizációja* az, ha alkalmazásával a lexémához inflexiós cellánként *egyetlen alakot* rendelhetünk. Ezt a továbbiakban az 1 ALAK megszorítás jelzi. Ilyen eset például, ha a magyar *téma* vagy *séma* főnévből többes számot akarunk képezni. Mindkettőnek csak egy többes számú alakja van: *témák, sémák*.

A fent említett normális realizációtól való eltérés azt jelenti, hogy az adott szabály cellánként 1 ALAKnál többet vagy 1 ALAKnál kevesebbet hoz létre. A németben például a *Thema* főnévnek két (*Themen, Themata*), a *Schema* lexémának három lehetséges többes számú alakja van (*Schemas, Schemen, Schemata*). 1 ALAKnál kevesebb, azaz üres cella olyan főneveknél van, amelyek nem pluralizálhatók, például a német *Fieber* 'láz' csak egyes számban használható.

Egy szabály normális realizációjától való eltérések azért fontosak, mert a vizsgálandó lehetséges szó határait jelölik. Olyan *irregularitások*, amelyek a lehetséges szó extrém típusait definiálják, s ezért különleges figyelmet kapnak a KT-ban.

A *nyelvtaniszabály-konfliktusok* (a továbbiakban: NySzK) a fentiek értelmében szintén irregularitások. Akkor állnak elő, ha két vagy több egymásnak ellentmondó, azaz különböző outputtal rendelkező nyelvtani szabály alkalmazható lexémák azonos csoportjára, vö. a pontos definíciót a 3. pontban. A NySzK-k osztályozhatók (i) a nyelvtani szabályok outputjai szerint: 1 ALAK (szóló győztes), 2 ALAK (duplett), 0 ALAK (hiány); (ii) az érintett jegyek szerint: morfoszintaktikai, fonotaktikai és szemantika jegyeket érintő NySzK-k; (iii) a nyelvi szint szerint: fonológiai, inflexiós, szintaktikai és derivációs NySzK.

A tanulmány felépítése a következő: A 2. pont rövid áttekintést nyújt a KT módszertanáról. Terjedelmi okokból nem törekszem e tipológiai megközelítés teljes ismertetésére, más tipológiai irányzatokkal való összehasonlítására. Részletesebb tudományelméleti és módszertani leíráshoz vö. Scheibl (2015) és <http://www.smg.surrey.ac.uk/approaches/canonical-typology>. Csak azt az alapvető eljárési módot és gondolatmenetet ismertetem, amellyel a vizsgálni kívánt jelenség a KT-ban jellemezhető, és a nyelvi adatok osztályozhatók. A leírás négy részből áll. A 3. pontban definiálom a NySzK-t, a 4. pontban bemutatom a releváns osztályozási paramétereket, az 5. és 6. pontban pedig meghatározom a kanonikus értéket és ennek függvényében a valós jelenségeket. A gondolatmenet bemutatására és illusztrálására öt nyelvből hozok saját példákat, hogy azok – részletesebb elemzés nélkül – a fenti osztályozásnak megfelelően az NySzK lehető legkülönbözőbb megjelenési formáit szemléltessék.

2. A KT módszertana

A NySzK-k vizsgálata a KT általános módszertana szerint négy lépésből tevődik össze.

1. lépés: A NySzK definiálása és egy bázis létrehozása.

Esetünkben adva van egy nyelv két nyelvtani szabálya, amelyek (részben) lexémák azonos osztályaira alkalmazhatók (input-feltétel), de különböző outputtal rendelkeznek (output-feltétel). Ebben az esetben az 1. és a 2. szabály közt szabályellentét alakul ki, amelyet a példák bemutatásakor így jelölünk: **¶1** \blacktriangle **¶2**. Például (1):

(1) **Analitikus szuffixumok a magyarban**

¶1 Az analitikus szuffixumok, mint pl. a *-hAt* hatóképző, a magyarban kötőhangzó nélkül kapcsolódnak az igetőhöz. \blacktriangle **¶2** *... C_1C_2+C ..., ahol a C_1C_2+C igei morfémahatáron fonotaktikailag nem jól formált sztring.

A morfológiai/morfofonológiai **¶1** konfliktusba kerül a tisztán fonotaktikai **¶2** szabállyal, ha olyan kettős mássalhangzós tövű igékhez akarjuk kapcsolni a hatóképzőt, amelyekben a $CC+h$ nem jól formált sztring, a fonotaktikai szabályhoz vö. Lukács et al. (2009: 143). Az *oml-ik* és a *háml-ik* abban különböznek, hogy az előbbinek epentetikus, azaz a magánhangzó-kieséses alternációt mutató töve van: az *oml-* és az *omol-* tö a szuffixumtól függően alternál (*oml-ott*, *omol-nak/oml-anak*, *omol-jon*). A *háml-ik* ezzel szemben csak egy tőalakkal rendelkezik: *háml-*. Ha ezekhez az igékhez akarjuk kapcsolni az analitikus hatóképzőt, szabálykonfliktus áll elő, amelyet az *oml-ik* esetén az **¶1** szabály előnyére fel lehet oldani.

A *-hAt* szuffixum előtt nem állhat kötőhangzó, az **oml-hat* fonotaktikailag nem jól formált; de mivel ennek az igének van tőalternánása, a hatóképző az *omol-* tőhöz már a fonotaktikai **¶2** megsértése nélkül kapcsolható: *omol-hat*. A szabálykonfliktus tehát *feloldható* és *megjavítható*. Ugyanez a javítás viszont nem működik a *háml-ik* ige esetén. A **háml-hat* **¶2** miatt nem jól formált. A **háml-hat* szintén nem jól formált, mivel az igének nem epentetikus töve van, és a javítási művelet nem sorolhatja át az igét más tőosztályba, vö. a példákat és az elvet Lukács et al. (2009)-ben. Az eredmény: hiány a *háml-ik* ige inflexiós paradigmájában. Ebből az igéből

nem lehet hatóképzős alakot képezni. Az irregularitásnak számító hiány szabálykonfliktusra vezethető vissza.

2. lépés: Dimenziók, azaz varianciaparaméterek meghatározása, ezáltal egy elméleti tér létrehozása és a konkrét jelenségek lokalizálása ebben a térben.

A NySzK-k leírásához öt dimenzióra/kritériumra lesz szükségünk. Ezeket a 4. pontban ismeretlem, de közülük az elsőt, a **KR-1 Elérhetőség** dimenziót, jól szemlélteti az (1)-es példa. Az elérhetőség a két ellentétes szabály outputjait határozza meg. Mint láttuk, három elméletileg lehetséges output különböztethető meg:

(2) DUBLETT ~ HIÁNY ~ 1 ALAK

A (3)-as példa hasonló szabálykonfliktust mutat be azzal a különbséggel, hogy itt minden epentetikus igető esetén két lehetséges ALAKOT generál a két ellentétes szabály, vö. Lukács et al. (2009):

(3) A kvázianalitikus szuffixumok, mint pl. a jelen idő többes szám 3. személyű *-nAk* rag, a magyarban kötőhangzóval vagy kötőhangzó nélkül is kapcsolódhatnak az igetőhöz. ▲
 $\mathfrak{R}2 \text{ *... } C_1C_2+C \text{ ...}$, ahol a C_1C_2+C fonotaktikailag nem jól formált sztring.

$\mathfrak{R}2$ ugyanaz, mint (1)-ben, $\mathfrak{R}1$ kimondja, hogy fonotaktikai szabályok megsértésének elkerülésére az igető és a rag közé kötőhangzó ékelődhet. Az *oml-/omol-* típusú epentetikus ikesige-tövek eszerint két tőalternánssal rendelkeznek a kvázianalitikus szuffixumok kapcsolódásához: egy kötőhangzós rövid tövel a *-nAk* rag előtt (*oml-a-nak*) és egy kötőhangzó nélküli hosszú tövel (*omol-nak*). Az eredmény: irregularitásnak minősülő dublettek, amelyek a fenti szabálykonfliktusra vezethetők vissza.

3. lépés: A kánon, azaz a jelenség kanonikus realizációjának definiálása, ami az alkalmazott kritériumok/dimenziók konvergens pontjának meghatározását jelenti. Ez lesz a jelenség „legjobb”, kanonikus realizációja, még ha csak elméletben létezik is.

Esetünkben a dublettek a szabálykonfliktusok legjobb, legegységesebb, azaz kanonikus megjelenési formái, hiszen jelenlétük (a két másik szabályoutputtal ellentétben) mindig szabálykonfliktusra utal.

4. lépés: A ténylegesen meglévő jelenségek lokalizálása a dimenziók/kritériumok által meghatározott elméleti térben, és ezek rendezése a kánontól mért távolságuk szerint az $a > b$ (olvasd: 'a kanonikusabb, mint b') típusú formulák segítségével.

Az elérhetőségi kritérium értelmében a dublett áll legközelebb a kánonhoz, ezt követi a hiány. Az 1 ALAK végül a szabálykonfliktusok legkevésbé kanonikus realizációja.

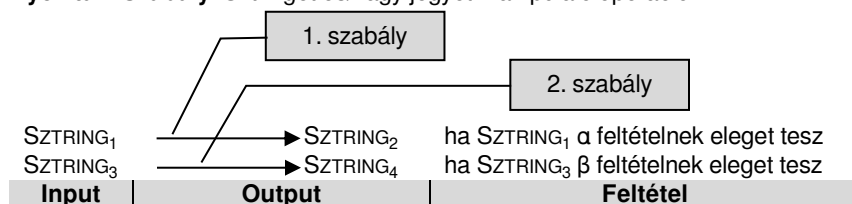
3. A bázis

Jelen esettanulmányban a KT eszköztárával jellemzendő nyelvi jelenséget nyelvtaniszabálykonfliktusnak nevezzük, és a következőképpen definiáljuk:

(4) **Nyelvtaniszabály-konfliktus** (NySzK):
 Egy nyelv nyelvtani rendszerének bármely jelensége, amelyet egymásnak ellentmondó/egymást kizáró nyelvtani szabályok generálnak.

Ez a lehető legáltalánosabb definíció bármely nyelvre alkalmazható, és képes lefedni az itt bemutatandó irregularitások legszélesebb körét. Hasonlóan általánosan definiálható a „nyelvtani szabály” is:

- (5) **Nyelvtani szabály:** Sztringet és/vagy jegyet manipuláló operáció.

Az 1. szabály SZTRING₁-ből SZTRING₂-t generál, ha az eleget tesz az α feltételnek. Hasonlóan jellemezhető a 2. szabály is. Példaként vegyük a német esetragozást. A *Wort* 'szó' genitívusza *Wortes* vagy *Worts* lehet. A két lehetséges genitívuszi alak két genitívuszi szabályra vezethető vissza. Az egyik az -es genitívuszi esetragot rendeli bármely főnévi lexémához, amelyik az erős semlegesneműek deklinációs osztályába tartozik és mássalhangzó+zárhang végű. A másik szabály ugyanehhez az osztályhoz az -s végződést rendeli. Az eredmény: *genitívuszi dublettek* az olyan főneveknél, mint a *Wort* 'szó', *Volk* 'nép', *Land* 'ország' stb.¹

Bármely nyelvtani szabály jellemezhető a *szegmenshalmazának* megadásával: {input-sztring, outputsztring, feltétel(ek)}. Két tetszőleges szabály akkor különbözik, ha a szegmens-halmazaik különböznek.

Példánk genitívuszi szabályai bár azonos inputsztringgel és feltételekkel rendelkeznek, de eltérnek outputsztringjeikben. Ezért NySzK áll elő köztük: **ℑ1** **▲** **ℑ2**.

Tekintsük a következő két példát szintén a németből:

- (6) **Nyelvtaninem-hibridek a németben**

ℑ1 A hímnemű élőlényeket jelölő főnevek hímneműek, a nőneműeket jelölők nőneműek (a természetes nem elve). **▲** **ℑ2** A kicsinyítő képzős főnevek semlegesneműek.

- (7) **Egyeztetés nyelvtaninem-hibridekkel a németben**

ℑ1 Az anaforikus névmás a nyelvtaninem-hibridek nyelvtani nemével egyezik. **▲** **ℑ2** Az anaforikus névmás a nyelvtaninem-hibridek természetes nemével egyezik.

(6) és (7) szabálpárjai esetén **ℑ1** és **ℑ2** *más feltételekkel* (és természetesen más outputtal) rendelkezik. A szegmenshalmazok felhasználásával egy tetszőleges **ℑ1** **▲** **ℑ2** szabálykonfliktus a következőképpen definiálható:

- (8) **ℑ1** **▲** **ℑ2** **nyelvtanisabály-konfliktus** (NySzK)

Olyan konstelláció, amelyben egy tetszőleges 'abc' sztring egyszerre eleget tesz **ℑ1** α és **ℑ2** β feltételének. Ebben a helyzetben megvizsgálandó **ℑ1** és **ℑ2** lehetséges outputja.

A következő, saját nyelvtudásomból származó példákat a németből, a spanyolból és az araból választottam:

- (9) **A kötőmód elbeszélő múlt idejének képzése a németben**

ℑ1 A kötőmód elbeszélő múlt idejét szintetikus igealakokkal képezzük. **▲** **ℑ2** A kötőmód elbeszélő múlt idejét a *würde* segédigével, azaz analitikusan képezzük.

A szabálykonfliktus eredménye a német igeragozási paradigma többé-kevésbé szisztematikus dublettjei: *gäbe/würde geben* 'adnék' stb.

¹ Az -s genitívuszi végződésű alakok nem kizárólag beszélt nyelvi változatok, azaz valódi dublettekről van szó, hiszen az alakpárok egyazon szinkron nyelvi változatot képviselik.

(10) **Generikus hímnem a németben**

¶1 A nyelvtaniném-oppozícióban álló hímnemű főnév csak hímnemű referenseket jelölhet. ▲ ¶2 A nyelvtaniném-oppozícióban álló nőnemű főnév csak nőnemű referenseket jelölhet.

A generikus hímnemű főnevek a német nem-/gender irodalom leggyakrabban idézett példái, habár nem feltétlenül szabálykonfliktusként kezelik őket. A konfliktus abban áll, hogy vegyes nemű referenseknél (azaz többes számú csoportoknál) (10) szerint sem hímnemű, sem nőnemű főnevet nem lehetne használni. A németben (és sok más nyelvben) ezt a konfliktust ¶1 javára egy default hímnem oldja fel.

(11) **Kötőmód folyamatos múlt idő a spanyolban: -era/-ese**

¶1 A kötőmód folyamatos múlt idejének képzése a spanyolban: elbeszélő múlt idő töve + era + személyragok. ▲ ¶2 A kötőmód folyamatos múlt idejének képzése a spanyolban: elbeszélő múlt idő töve + ese + személyragok.

Az ¶1 ▲ ¶2 a spanyol igék konjugációs paradigmájában szisztematikus dubletteket eredményez: *que hablara, hablaras, hablara, ...* vagy *que hablese, hableses, hablese, ...* 'hogy beszéltem/beszélnék' stb.

(12) **Birtokos szerkezet mutató névmással az arabban**

¶1 A mutató névmás mellett a főnév határozott névelővel áll. A szerkezetben a mutató névmás megelőzi a főnevet, vö. (13a). ▲ ¶2 A birtokos szerkezetben a birtok megelőzi a birtokost, és ún. status constructusban, azaz határozott névelő nélkül áll: (13b).

- (13) a. ḥaaḍihi- I- kurah
ez.FEM def.art labda.FEM.NOM
'ez a labda'
- b. kuratu- I- waladi
labda.FEM.NOM def.art fiú.MASC.GEN
'a fiú labdája'

Ha a birtokos szerkezet birtokosát mutató névmással egészítjük ki, szabályos alakot kapunk: (14a).

Az ¶1 ▲ ¶2 akkor áll elő, ha a mutató névmás a birtokkal kell, hogy együtt álljon. Ahogy (14b) mutatja, a szabálykonfliktust úgy lehet feloldani, hogy a birtok status constructusban a birtokos előtt marad, a mutató névmás viszont az egész birtokos szerkezet végére kerül.

- (14) a. kuratu ḥaaḍa- I- waladi
labda.FEM.NOM ez.MASC def.art fiú.MASC.GEN
'ennek a fiúnak a labdája'
- b. kuratu- I- waladi ḥaaḍihi
labda.FEM.NOM def.art fiú.MASC.GEN ez.FEM
'a fiúnak ez a labdája'

4. A dimenziók/kritériumok

A leírandó jelenséghez *dimenziókat* definiálunk, így egy elméleti teret tudunk meghatározni a bázison. A dimenziókat az alapjukul szolgáló kritériumok alapján nevezzük el: **KR-1**, **KR-2**, ..., és több nyelvből származó *nyelvi adatok* segítségével határozzuk meg. A dimenziók lehetnek binárisak {1, 0} vagy skalárisak.

A NySzK kanonikus tipológiájához öt kritériumra/dimenzióra lesz szükség: **KR-1–KR-5**. Ezek mindegyikéhez a releváns szegmenshalmaz egy-egy eleme (input, output, feltételek) rendelhető, vö. (15):

(15) NySzK: dimenziók és szegmenshalmaz

KR-1 Elérhetőség	output
KR-2 Jegydominancia	feltételek
KR-3 Lokalitás	feltételek
KR-4 Frekvencia	input
KR-5 Variancia	feltételek (output)

Ezzel az öt dimenzióval megalkotható a NySzK-k elméleti nyelvészeti tere annak feltérképezésére, hogy milyen *lehetséges* realizációi lehetnek a jelenségnek: nemcsak annak a leírása, ami ténylegesen van, hanem annak is, ami elvileg lehetne. A dimenziók *logikailag függetlenek* egymástól, és *konvergálnak*. Ha egyesítjük a dimenziókat, kijelölhető egy elméleti *konvergáló pont*, amely a kanonikus realizáció helyének felel meg.

4.1. KR-1 Elérhetőség

Az első dimenzió a szabálykonfliktus outputjára vonatkozik. Normális realizációnak azt nevezzük, ha az output 1 ALAK. A 0 vagy 2 alak ezzel szemben irregularitásnak számít. A szabálykonfliktusnak így három kimenetele lehet:

- [1] **Szóló győztes:** Az output 1 ALAK, mivel az egyik szabály „legyőzi” a másikat.
- [2] **Hiány:** Az output üres, 0 alak, mivel a két szabály ellentmond egymásnak.
- [3] **Dublett:** Mindkét szabály egy ALAKOT eredményez, az output két egyformán grammatikus alak.

A dimenzió elemei így rendezhetők:

(16) **KR-1 Elérhetőség:** DUBLETT > HIÁNY > SZÓLÓ GYŐZTES

KR-1 skaláris rendezése miatt a dublettek a szabálykonfliktus legjobb (legmegbízhatóbb) példái, hisz jelenlétük legtöbbször két szabályra utal.² A hiány csak indirekt bizonyítéka a szabálykonfliktusnak, egy hiányzó alak ugyanis nem feltétlenül NySzK-ra vezethető vissza. A szóló győztes végül a NySzK kanonikus elemzésekor a legkevésbé érdekes, hiszen semlegesíti bizonyos értelemben a szabálykonfliktust, és ezért a normális realizációhoz áll a legközelebb. Tekintsük a következő példákat:

[1] Dublett:

(17) **Nem-dublettek a németben** (= váltakozó nemű főnevek), mint *Knockout* 'kiütés': hím- vagy semlegesnem, (a); *Dolce Vita* 'édes élet': semleges- vagy nőnem, (b).

- a. **¶1** Az angolból átvett idegenszó mint igető-konverzió hímnemű. **¶2** Az angolból átvett idegenszó mint főnevesült főnévi igenév semlegesnemű.
- b. **¶1** Az idegenszó a német ekvivalens nemét kapja, azaz *Leben* 'élet': semlegesnemű. **¶2** Az idegenszó a németben megtartja eredeti nemét (*vita*: olasz, nőnem): nőnemű.

² A magyar *jöjj/gyere* és *lenne/volna* alakváltozatok közül, melyekre az egyik bírálóm felhívta a figyelmet, a pár egyik tagja valószínűleg szuppletív alaknak minősül, s mint ilyen szintén NySzK-nak tekinthető.

[2] Hiány:

(18) a. **A *scheinen* segédige a németben**

¶1 A *scheinen* 'tűnik' segédige ún. nem mondatértékű *zu* + főnévi igeneves vonzattal áll. ▲ ¶2 A *scheinen* szabályos befejezett múlt idejű alakot képez, azaz a *haben* segédige mellett befejezett melléknévi igenévi alakban áll.

¶1 következménye, hogy a *scheinen* főnévi igeneves vonzata nem emelhető ki a mondatkeretből, vö. (18b). ¶2 pedig kimondja, hogy más segédigékkel ellentétben a *scheinen* befejezett múlt időben nem főnévi igenévi alakban áll a *haben* segédige mellett, hanem befejezett melléknévi igenévként, vö (18c). Mivel azonban a befejezett múlt idő keretéből kötelezően ki kell emelni a *zu* + főnévi igeneves szerkezeteket, szabálykonfliktus áll elő, melynek eredménye, hogy a *scheinen* nem használható befejezett múltban, vö. (18d).

(18) b. *weil er scheint [krank zu sein].

c. *Er hat [krank zu sein] scheinen.

d. *Er hat [krank zu sein] geschienen./ *Er hat geschienen [krank zu sein].

[3] Szóló győztes:

(19) a. **Előidejű főnévi igeneves szerkezetek módbeli segédigével a németben**

¶1 Az előidejű főnévi igenév az ige befejezett melléknévi igenevéből és a *haben* segédigéből áll (*arbeiten: gearbeitet haben*). ▲ ¶2 Egy szintaktikailag kondicionált allomorfia miatt a módbeli segédigék befejezett melléknévi igenevét segédigei használatban a főnévi igenév helyettesíti (*hat arbeiten *gemusst/müssen*).

A két szabály ellentmond egymásnak, mihelyt egy módbeli segédigét akarunk előidejű főnévi igeneves szerkezetben használni. A konfliktus, ahogy azt (19b) mutatja, ¶1 javára oldható fel. ¶1 a győztes szabály.

(19) b. Er wurde befördert, ohne arbeiten gemusst/*müssen zu haben.

'Előléptették, anélkül hogy dolgoznia kellett volna.'

4.2. KR-2 Jegydominancia

A második dimenzió a NySzK releváns jegyeire vonatkozik, és skalárisan így rendezhető:

(20) **KR-2 Jegydominancia:** „VAK” JEGYEK > DESIGN-JEGYEK > SZEMANTIKAI JEGYEK

Ez a dimenzió arra az általános jegyhierarchiára épül, melyben a szemantikai jegyek univerzálisan dominánsabbak, mert a formális jegyeknél nagyobb hatókörrel rendelkeznek, és kevésbé sérthetők meg. Ezért itt azt tételezzük fel, hogy a szemantikai jegyek a szabálykonfliktusban éppen a legkevésbé érdekes esetek, mivel kevésbé extrém irregularitásokhoz vezetnek.

Sokkal feltűnőbbek a formális jegyek, melyeket tovább bonthatunk design-, azaz fonotaktikai jegyekre, és vak jegyekre, melyek szemantikailag nem interpretálhatók, de nem is fonotaktikai elveknek engedelmesskednek, mint pl. egy lexéma morfológiai komplexitása, a morfológiai jegyek vagy a valenciatalajdonosságok stb.

A (20)-as skála azt jelenti, hogy a kanonikus NySzK vak jegyekre épül, kevésbé kanonikus az a szabálykonfliktus, melyben legalább egy jegy fonotaktikai természetű, és legkevésbé kanonikus esetben csak szemantikai jegyeket érintenek a szabályok, vö. az összefoglaló táblázatot (21)-ben és a példákat:

- (21) NySzk: vak, design- és szemantikai jegyek

♪1 vak jegy ▲ ♪2 vak jegy	>	♪1 design-jegy ▲ ♪2 vak jegy vagy ♪1 design-jegy ▲ ♪2 design-jegy (22)	>	♪1 szemantikai jegy ▲ ♪2 vak jegy vagy ♪1 szemantikai jegy ▲ ♪2 szemantikai jegy (23)–(24)

- (22)
- A határozott névelő fonológiai kondicionált allomorfiaja a spanyolban:**

a nőnemű *el* névelő

♪1 Hímnemű főnevek az *el*, nőneműek a *la* határozott névelővel állnak.

▲ ♪2 Egy DP-ben az /a á#/ fonémakombináció nem jól formált.

♪2 kimondja, hogy a hangsúlyos a-val kezdődő nőnemű főnevek előtt nem állhat a *la* névelő. A konfliktus feloldására ezeknél a főneveknél az amúgy hímnemű *el* névelő áll: *el hada* 'a tündér', *el hambre* 'az éhség', *el agua* 'a víz'.

- (23)
- Szám-hibridek egyeztetése a németben**

♪1 Mondathatáron túlnyúló anaforikus használat esetén az anaforikus névmás a szám-hibrid nyelvtani számával egyezik. ▲ ♪2 Mondathatáron túl az anaforikus névmás és a hibrid között szemantikai számegyezés is lehetséges.

Ez a NySzk szintén dubletteket eredményez, mivel a *Team* típusú főnevek a mondathatáron túl az egyes szám semlegesnemű *es* és a többes számú *sie* személyes névmással is lehetnek koreferensek.

- (24) a.
- Hiányzó kötőmód múlt idő a magyarban**

♪1 A szükségszerűséget vagy elvárást kifejező mátrixigék után a mellékmondati ige kötőmódban áll. ▲ ♪2 A mellékmondat igéje időviszonyt fejez ki a mátrixigéhez képest.

Mivel a magyarban már nincs a kötőmódnak múlt ideje, a szabályban megjelölt jelen idejű mátrixigéhez nem lehet előidejűséget kifejező mellékmondatot kapcsolni:

- (24) b. *Olyan tehetséges a fiú, hogy muszáj, hogy egy külföldi tenisziskolában
- tanult legyen*
- .

Javítás nem lehetséges mindkét szabály megsértése nélkül: *tanult* múlt idő ugyan, de nem kötőmód; *tanuljon* ugyan kötőmód, de jelen idő, azaz egyidejűséget fejez ki. Mivel ezt a NySzk-t sem feloldani, sem kijavítani nem lehet, (24b)-hez nem képezhető helyes alak. A ♪1 ▲ ♪2 eredménye: hiány.

4.3. KR-3 Lokalizáció

A lokalizáció dimenzió azt jelöli, a nyelv mely szintjén jelentkezik a szabálykonfliktus. Ebben a dimenzióban aszerint rendezzük a nyelvi szinteket, hogy melyiken hoz létre a NySzk szembe-tűnőbb irregularitásokat. Intuitívan ezek a nyelv legizoláltabb szintjei, melyek szabály-rendszere a lehető legszűkebb hatókörrel rendelkeznek, vö. (25)-öt és a példákat:

- (25)
- KR-3 Lokalizáció: FONOLÓGIA/INFLEXIÓ > SZINTAXIS > SZÓKÉPZÉS**

(26) **Az e-törlőszabály a németben**

¶1 A szabályos -e/-en inflexiós szuffixumokat a lexémák lexikális/morfoszintaktikai tulajdonságaik alapján kapják. ¶2 A tő+szuffixum szekvenciában az adjacens, ə (svá) hangzót tartalmazó szótagok fonotaktikailag nem jól formáltak.

A német inflexiós paradigmára jellemző ¶2 gondoskodik arról, hogy ¶1 ellenében törlődik a szuffixum ə hangzója a legkülönbözőbb inflexiós alakokban, mint pl. többes számban (*Lehrere/Lehrer), a melléknévragozásban (*fadeen/faden) vagy a fokozásban (*müdeer/müder). Hasonló példákat más nyelvben is találunk, vö. a magyar -i melléknévi képzőt -i hangra végződő főnevek esetén: *Balatonalmádi*: *balatonalmádi/balatonalmádi.

(27) **Labilis tőhangzók a magyarban**

¶1 A tőalternáló főnevek esetén az tárgyrag előtt kiesik a tő utolsó magánhangzója. ¶2 A tulajdonneveket mint lexikálisan jelölt főnévosztályt állandó tő jellemzi.

A *cukor* a *tábor* főnévvel ellentétben labilis tövel rendelkezik, következésképpen a két főnév ¶1 értelmében eltérően képi a tárgyesetet: **cukor-t/cukr-ot*, *tábor-t*/**tábr-ot*. ¶2 viszont kimondja, hogy a tulajdonneveknél a tő rekonstruálhatósága, azaz állandósága fontosabb, mint az inflexió általános fonológiai elvei. A legjobban ez olyan labilis tövű közneveknél figyelhető meg, melyeket egy adott kontextusban tulajdonnévként használunk, s ekkor a tő nem mutat tőalternációt: *cukr-ot/Cukort*.

(28) a. **A három mássalhangzó szabálya a franciában**

¶1 A jövő idejű és a feltételes jelen idejű alakokat az ige ugyanazon tövéből képezzük. ¶2 A fonotaktikailag nem jól formált CCC szekvencia egy [ə] betoldásával javítható.

Az 1. konjugációba tartozó igék ¶1 értelmében ugyanabból a tövből képzik a jövő idejűket és a feltételes módjukat:

(28) b. *chanter* [[fäte] 'énekel'

tő: *chante-* [[fät]

jövő idő: *il chante-ra* [[fätra]

feltételes mód: *il chante-raït* [[fätre]

A többes szám 1. személyben viszont különböznek a jövő idő és a feltételes mód tövei. Ez ¶2-re vezethető vissza, az igemód/igeidő + személyragok morfológiai egység többes szám 1. személyben ugyanis két mássalhangzót tartalmaz feltételes módban, s ezért nem kapcsolódhat mássalhangzóra végződő igitőhöz. A *CCC szekvenciát feltételes módban egy [ə] javítja, ¶2 a győztes szabály, *chanter* két különböző tövel rendelkezik: [[fät] und [[fäte].

(28) c. *chanter* [[fäte] 'énekel'

jövő idő: *il chante-rons* [[fätrö] tő: *chante-* [[fät]

feltételes mód: *il chante-rons* [[fätərjō] tő: *chante-* [[fäte]

A *szóképzés* úgymond a nyelvtan legliberálisabb szintje. A lexikális hiány itt nem jellemző, hiszen ha egy NySZK miatt lexikális deficit keletkezne, akkor azt a legkülönbözőbb eszközökkel lehetne pótolni, s ez gyakran éppen a dublettek kialakulásának kedvez. A szinómim vagy kváziszinómim lexikális egységek nemcsak megférnek egymás mellett, de ahogy a következő német példák is mutatják, igen gyakoriak: *erklärbar/erklärlich* 'megmagyarázható'; *unersetzbar/unersetzlich* 'pótolható'; *Weine/Weinsorten* 'borok/borfajták'.

4.4. Frekvencia

A **KR-4** frekvencia dimezió azt mutatja meg, hogy milyen gyakori a NySzK bizonyos tokenek esetén. Az alábbi esetek különböztethetők meg:

(29) **KR-4 Frekvencia:** UNIKÁLIS > SZÓRVÁNYOS > RENDSZERES

(30) **A *brauchen* segédige kötőmód elbeszélő múltja a németben:** *brauchte/bräuchte*
 ¶1 A szintetikus kötőmód elbeszélő múlt idő gyenge igék esetén formailag egybeesik az kijelentő mód elbeszélő múlttal. A *brauchen* 'nem kell' segédige esetén tehát: *brauchte* = nem kellett/nem kellene. ¶2 A kvázimódbeli segédigeként a *brauchen* analogikus módon a tőhangzója megváltozásával képi a kötőmód elbeszélő múltat: *bräuchte* = nem kellene.

(31) **A *jemand* 'valaki', *niemand* 'senki' határozatlan névmás ragozása a németben**
 ¶1 A határozatlan névmásokra névmási esetjelölés jellemző: *jemand*: *jemanden* 'valakit', *jemandem* 'valakinek'. ¶2 A *jemand*, *niemand* határozatlan névmás ragozhatatlan.

Szórványos előfordulású NySzK-ra példa az eddigiek közül a határozott névelő fonológiai kondicionált allomorfiája a spanyolban: *el hada* 'a tündér', *el hambre* 'az éhség', *el agua* 'a víz'. A rendszeres NySzK-ra példa a genitívuszi dublettek a németben (*des Worts/des Wortes*), a három mássalhangzó szabálya a franciában vagy a kötőmód-dublettek a spanyolban.

4.5. Variancia

Az utolsó dimenzió a NySzK és az allomorfia (allofónia) összefüggésére épül. Első látásra nyilvánvaló a logikai kapcsolat a fakultatív allomorfia és a szabálykonfliktus között: a fakultatív allomorfiából következik a NySzK. A kombinatorikus allomorfia ezzel ellentétben függetlennek tűnik a NySzK-tól, hiszen a mindenkori allomorfot bizonyos feltételek választják ki, s ezek megkülönböztetik ¶1 és ¶2 szabályt. De van olyan eset is, hogy a kombinatorikus allomorfia éppen egy NySzK-ra vezethető vissza. Erre példa a már említett fonológiai kondicionált allomorfia a határozott névelő esetében a spanyolban, vö. (22).

Az ¶1 ¶2 a *la/una* és *el/un* kombinatorikus allomorfokat eredményezi. Az allomorfia a két szabály feltételeinek pontosításával ugyan leírható lenne, de a konfliktus továbbra is fennállna, hiszen ¶2 egy sokkal általánosabb disszimulációs szabály megjelenési formája, amely például előírja, hogy *y* (és) [i]-vel kezdődő szó előtt *e*-vé válik, vagy hogy az *o* (vagy) [o]-val kezdődő szó előtt *u* lesz.

A variancia tehát a szabályok feltételeivel (és outputjával) összefüggő dimenzió:

(32) **KR-5 Variancia:** NINCS ALLOMORFIA > FAKULTATÍV ALLOMORFIA > KOMBINATORIKUS ALLOMORFIA

Fakultatív allomorfia esetén egy feltétel, de 2 output-alak van egy „abc” token esetén ¶1-ben és ¶2-ben. Mivel a dublettek mindig NySzK-ra vezethetők vissza, ebben a dimenzióban kevésbé irregulárisok. Ilyen példa: (i) az ejtéskönnyítő alakpárok a németben: *fanst/fandest* 'találtál'; (ii) a genitívuszi dublettek a németben; (iii) a kötőmód-alakok a spanyolban.

Kombinatorikus allomorfia esetén ¶1 és ¶2 feltételei különböznek, az „abc” token viszont mindkét feltételnek eleget tesz. A NySzK ezzel megszűnik, ezért ez az eset a kanonikus elemzés szempontjából a legkevésbé érdekes. Ilyen példa: (i) az *e*-törlőszabály a németben; (ii) az előidejű főnévi igenév módbeli segédigével a németben.

5. A kánon

A felállított dimenziók segítségével, a kritériumok konvergáló pontjának meghatározásával megadható a kanonikus tipológiában a *kánon*. A kánon logikailag definiált standard, egy fajta idealizáció, melyhez képes kalibrálhatók a valós jelenségek. A logikailag lehetséges megjelenési formák terében a „legjobb, legtisztább, legegységesebb” példát jelöli, még akkor is, ha nem gyakori vagy egyáltalán nem is létezik. Ezért nem azonosítható sem a leggyakoribb, sem a prototipikus példával.

A kanonikus NySzK meghatározására öt logikailag független dimenziót definiáltunk. Ezek konvergáló pontja adja meg, mi minősül kanonikus szabálykonfliktusnak, vö. (33):

(33) Kanonikus NySzK: konvergáló pontok

KR-1 dublett

KR-2 vak jegy

KR-3 fonológiai/inflexiós szintű

KR-4 unikális

KR-5 nem allomorfiára épül

A kanonikus NySzK ezek szerint

(i) egy inflexiós cella

(ii) dublettje, amely

(iii) morfológia/morfoszintaktikai jegyeket érintő NySzK-ra vezethető vissza,

(iv) unikális és

(v) nem allomorfiára épül.

Ezért ideális esetben egy szabályos és egy szabálytalan alak egyidejű jelenlétét keressük valamely inflexiós paradigma egyazon cellájában, ahol is a szabálytalan alak valószínűleg (i) a lexéma inflexiós osztályának megváltoztatásával, (ii) analógia útján, (iii) (kvázi-)szupplecióval vagy (iv) egy szabályos alak fonológiai redukciójával áll elő. A vizsgált példáink között akad is ilyen, mégha nem is sok. Ezért feltételezhetjük, hogy a kanonikus NySzK *labilis jelenség* a nyelvekben. Az itt bemutatott kanonikus vagy kánonközeli példákban például közös, hogy

(a) régies vagy kevésbé használt alakok vagy

(b) bár gyakoriak, de korábbi nyelvváltozatok megkövült alakjai vagy

(c) szubsztenderd alakváltozatok vagy

(d) rövidült alakok.

Ha a vizsgált példákat a dimenziókban elfoglalt helyül szerint értékeljük, kánonértékeket rendelhetünk hozzájuk. Az 5.0-s kánonérték azt jelenti, a példa mind az öt dimenzióban a „legjobb” skaláris tulajdonságokkal rendelkezik. A 4.1-es érték ezzel szemben négy dimenzióban a legfelső, egyben a kánonhoz közli értéket jelenti stb. A tanulmányban bemutatott példák alapján természetesen nem vonhatók le igazolható következtetések a kanonikus megjelenéssel kapcsolatban, mégis akad jelölt kanonikus vagy kánonközeli példára, vö. (34):

(34) A „legjobb” NySzK-k

a kánon (5.0)

brauchte/bräuchte (ragozás főige vagy módbeli segédige szerint)
jemand/jemanden ~ jemandem (ragozott vagy ragozatlan alak)

(4.1) kánonközeli, mivel nem unikális

Knockout (főnevesült igető:
hímnem/főnevesült főnévi igenév:
semlegesnem)

6. A valós jelenségek

A kánon csak idealizáció. A kanonikus tipológiában ezért az utolsó lépés mindig annak vizsgálata, hogy a valós nyelvi jelenségek milyen relációban állnak vele. A kánontól mért távolság a dimenziók *gyengítésével* határozható meg. A „KR: a > b” egy adott dimenzióban meghatározott érték gyengítését jelenti „a” értékről „b” értékre. Minél több dimenzió van és azokon minél több értéket gyengítünk, annál nagyobb a kánontól való „deviancia” mértéke. Utolsó lépésként az így nyert kanonikus térben lokalizálhatjuk a tényleges jelenségeket egy nyelvben, kontrasztívan vagy tipológiailag. A NySzK itt vizsgált konkrét példáiból kiindulva a következő általánosítások tűnnek valószínűnek:

(a) A NySzK esetén a *nem-kanonikusság* tűnik *prototipikusnak*. A kanonikus előfordulások ritkák és nehezen mutathatók ki. A kánontól való eltérés ezzel szemben tipikusnak mondható a nyelvekben. Ez összefügghet a nyelvek robusztus grammatikai rendszerével, azaz azzal, hogy kerülnek a NySzK-t.

(b) A példák nem szétszórtnak jelennek meg az elméleti térben, hanem jellegzetes minták rajzolódnak ki. A vizsgált példák négy mintát mutatnak:

- [1] A kánontól való elsődleges eltérés a *frekvencia* dimenzió gyengítésével adható meg. A 4.1-es példák szórványosan jelentkeznek egy nyelvben, a 4.0-sok pedig már szisztematikus előfordulásúak, pl. a kötőmód elbeszélő múlt idejének dublettjei a németben vagy a spanyolban.
- [2] A legtöbb NySzK az *egyeztetéssel* függ össze. Ez tűnik a nyelvtani rendszer „neurális” pontjának. Nem véletlen, hogy KT-t először az egyeztetésre dolgozták ki: Corbett (2006), Comrie (2003), Evans (2003).
- [3] A NySzK-t gyakran *design-szempontok* javítják/szüntetik meg. Főleg az inflexiók morfológiában gyakoriak a „**ŕ1** Design-jegy **▲ ŕ2** vak jegy” típusú győztes szabályok: az e-törlőszabály a németben, a három mássalhangzó szabálya a franciában vagy a fonológiai kondicionált határozott névelő a spanyolban.
- [4] Végül gyakori minta a nyelvekben, hogy a NySzK a „**ŕ1** szemantikai jegy **▲ ŕ2** vak jegy” típusú konfliktusra épül. Az output változhat. Ilyen példa a generikus himnem vagy a nyelvtaninem-konfliktusok a németben.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a cikk két névtelen lektorának az első változathoz fűzött részletes megjegyzéseit, kérdésfeltevéseit és kritikai észrevételeit. Ezeket szem előtt tartva készítettem el a tanulmány végső változatát.

Hivatkozások

- Baerman, Matthew – Dunstan Brown – Greville G. Corbett 2005. *The Syntax-Morphology Interface. A Study of Syncretism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Dunstan – Marina Chumakina 2012. What there might be and what there is: an introduction to Canonical Typology. In Dunstan Brown – Marina Chumakina – Greville G. Corbett (szerk.) *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press. 1–19.
- Brown, Dunstan – Marina Chumakina – Greville Corbett – Gergana Popova – Andrew Spencer 2013. Defining ‘periphrasis’: key notions. *Morphology* **22/2**:233–275.

- Comrie, Bernard 2003. When agreement gets trigger-happy. In Dunstan Brown – Greville G. Corbett – Carole Tiberius (szerk.) *Agreement: A Typological Perspective*. (Transactions of the Philological Society 101/2). Oxford: Blackwell. 313–337.
- Corbett, Greville G. 1999. Defectiveness, syncretism, suppletion, 'deponency': Four dimensions for a typology of inflectional systems. Előadás. The second Mediterranean Meeting on Morphology. Malta.
- Corbett, Greville G. 2001. Suppletion: Typology, markedness, complexity. In Manfred Krifka – Patrick O. Steinkrüger (szerk.) *On Inflection*. Berlin, Boston: De Gruyter. 25–41.
- Corbett, Greville G. 2003. Agreement: Canonical instances and the extent of the phenomenon. In Geert Booij – Janet DeCesaris – Angela Ralli – Sergio Scalise (szerk.) *Topics in Morphology. Selected Papers from the Third Mediterranean Morphology Meeting (Barcelona, September 20–22, 2001)*. Barcelona: Universitat Pompeu Fabra. 109–128.
- Corbett, Greville G. 2005. The canonical approach in typology*. In Zygmunt Frajzyngier – Adam Hodges – David S. Rood (szerk.) *Linguistic Diversity and Language Theories*. (Studies in Language Companion Series 72). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 25–49.
- Corbett, Greville G. 2006. *Agreement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville G. 2007a. Canonical typology, suppletion, and possible words. *Language* **83**/1:8–42.
- Corbett, Greville G. 2007b. Deponency, syncretism and what lies between. In Matthew Baerman – Greville G. Corbett – Dunstan Brown – Andrew Hippisley (szerk.) *Deponency and Morphological Mismatches*. (Proceedings of the British Academy 145). Oxford: British Academy, Oxford University Press. 21–43.
- Corbett, Greville G. 2008. Determining morphosyntactic feature values: The case of case. In Greville G. Corbett – Michael Noonan (szerk.) *Case and Grammatical Relations. Studies in Honor of Bernard Comrie*. (Typological Studies in Language 81). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–34.
- Corbett, Greville G. 2009. Canonical inflectional classes. In Fabio Montermini – Gilles Boyé – Jesse Tseng (szerk.) *Selected Proceedings of the 6th Décembrettes: Morphology in Bordeaux*. Somerville: Cascadilla Proceedings Project. 1–11.
- Corbett, Greville G. 2010. Canonical derivational morphology. *Word Structure* **3**/2:141–155.
- Corbett, Greville G. 2011. Higher order exceptionality in inflectional morphology. In Horst J. Simon – Heike Wiese (szerk.) *Expecting the Unexpected: Exceptions in Grammar*. Berlin, Boston: De Gruyter. 107–126.
- Corbett, Greville G. 2012. Canonical morphosyntactic features. In Dunstan Brown – Marina Chumakina – Greville G. Corbett (szerk.) *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press. 48–65.
- Corbett, Greville G. – Dunstan Brown – Marina Chumakina 2008. Prolegomena to a typology of periphrasis. Előadás. The 13th International Morphology Meeting, February 3–6. Vienna.
- Dixon, Robert M. W. – Aleksandra Ūr'evna Aĭkhenval'd (szerk.) 2002. *Word: A Cross-linguistic Typology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Nicholas 2003. Typologies of agreement: some problems from Kayardild. In Dunstan Brown – Greville G. Corbett – Carole Tiberius (szerk.) *Agreement: A Typological Perspective*. Oxford: Blackwell. 203–234.
- Greenberg, Joseph H. 1960. A quantitative approach to the morphological typology of language. *International Journal of American Linguistics* **26**/3:178–194.
- Hyman, Larry M. 2009. How (not) to do phonological typology: the case of pitch-accent. *Language Sciences* **31**/2–3:213–238.

- Lukács Ágnes – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós 2009. A defektív igék kísérleti vizsgálata. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 141–152.
- Nikolaeva, Irina – Andrew Spencer 2008. *Nouns as Adjectives and Adjectives as Nouns*. Kézirat.
- Sagot, Benoît – Géraldine Walther 2011. Non-canonical inflection: data, formalisation and complexity measures. In Cerstin Mahlow – Michael Piotrowski (szerk.) *Systems and Frameworks for Computational Morphology*. (Communications in Computer and Information Science 100). Berlin, Heidelberg: Springer. 23–45.
- Scheibl, György 2015. Grammatische-Regel-Konflikte. Eine kanonische Annäherung. *Acta Universitatis Wratislaviensis. Studia Linguistica* **34**:151–195.
- Spencer, Andrew 2005. Extending deponency. In Matthew Baerman – Greville G. Corbett – Dunstan Brown – Andrew Hippisley (szerk.) *Deponency and Morphological Mismatches*. (Proceedings of the British Academy 145). Oxford: British Academy, Oxford University Press. 45–70.
- Spencer, Andrew – Ana Luís 2012. The canonical clitic. In Dunstan Brown – Marina Chumakina – Greville G. Corbett (szerk.) *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford: Oxford University Press. 123–150.
- Stump, Gregory T. 2006. Heterocclisis and paradigm linkage. *Language* **82/2**:279–322.
- Stump, Gregory T. 2007. A non-canonical pattern of deponency and its implications. In Matthew Baerman – Greville G. Corbett – Dunstan Brown – Andrew Hippisley (szerk.) *Deponency and Morphological Mismatches*. (Proceedings of the British Academy 145). Oxford: British Academy, Oxford University Press. 71–95.
- Stump, Gregory T. – Raphael Finkel 2008. Stem alternations and principal parts in French verb inflection. Előadás. *Décembrettes 6: Colloque International de Morphologie „Morphologie et classes flexionelles”*, December 4–5. Université de Bordeaux.
- Thornton, Anna M. 2008. A non-canonical phenomenon in Italian verb morphology: double forms realizing the same cell. Előadás. *The First Oxford Workshop On Roman Verb Morphology*, 28. August. Oxford.
- Walther, Géraldine 2011. Measuring morphological canonicity. *Linguistica* **51/1**:157–180.

A nominatívuszi alanyos infinitívuszi szerkezetek és az újraserkesztés kapcsolatáról

Szécsényi Krisztina
ELTE Angol-Amerikai Intézet

1. Bevezetés

Tanulmányomban az infinitívuszi vonzattal rendelkező igék infinitívuszi tagmondatainak különböző esetjelölésű alanyait vizsgálom, különös tekintettel a nominatívuszi alannyal rendelkező esetekre és egyes kapcsolódó szerkezetek lehetséges értelmezéseire. A megfigyelések alapján a magyar újraserkesztés tesztjeiként használt jelenségek következetes elkülönítését javaslom az alapján, hogy fejek vagy frázisok közötti viszonyokat írnak-e le. A fejek közötti viszonyok alapján a magyar infinitívuszi szerkezetek többsége átjárható. A frázisok közötti viszonyokra alapozott újraserkesztés eredményeként viszont éppen azokat az igéket tudjuk körülhatárolni, amelyek a nemzetközi szakirodalomban is újraserkesztő igeként vannak leírva.

1.1. Az adatok

A magyar infinitívuszi szerkezeteket különböző szempontok alapján számos eltérő csoportba sorolhatjuk, ezek egyike az infinitívusz ragozhatósága. Ez alapján személyragozott és személyragozatlan infinitívuszokról beszélhetünk. A személyragozott infinitívuszi szerkezetek olyan igék vonzataiként jelennek meg, amelyek maguk nem lehetnek személyragozottak, csak időjelölést hordozhatnak. Ebben az esetben a mondat alanya datívuszi esetben áll, amit Tóth (2000) alapján az infinitívusz saját alanyának tekinthetünk (1a). Amennyiben a datívuszi alany megjelenik a mondatban, a ragozás az infinitívuszon opcionális. Azok az infinitívuszt vonzó igék, amelyek mind időjelölést, mind személyragozást tartalmaznak, csak ragozatlan infinitívusszal jelenhetnek meg, alanyuk alanyesetű és kontrollálja az infinitívusz kiejtetlen alanyát. A kontroll szerkezetek alanyára vonatkozóan ma számos megközelítés létezik, vagy egy üres pronominális/anaforikus, esetleg tartalom nélküli PRO elemet tételeznek fel az infinitívuszi tagmondatban (1b) (Landau 2004; 2015), vagy, a kontroll mozgatható-alapú megközelítése szerint, egy kiejtetlen kópiát (1c) (Hornstein 1999). Mivel jelen tanulmány egy olyan szerkezetre fókuszál, amelynek magyarázata egy PRO-alapú megközelítés számára meglehetősen problematikus, a tárgyalt szerkezetekben Hornstein (1999) mozgatható-alapú elemzésére támaszkodom.

- (1) a. Marinak_i nem kell [t_i úszni(a)]
b. Mari_i nem akar [PRO_i úszni]
c. Mari_i nem akar [t_i úszni]

Szabolcsi (2005; 2007; 2009a; 2009b) olyan adatokat tárgyal, ahol az infinitívuszi tagmondaton belül nominatívuszi alany jelenik meg (2). Ez azon elméletek számára, amelyek a nominatívuszi esetet a finit igéhez kapcsolják, problémát jelenthet, annak magyarázata, hogy az alanyesetű összetevő hogyan kerül az infinitívuszi tagmondatba, nem triviális.¹

- (2) Nem akar [csak ő menni busszal/busszal menni]

¹ A csak jelentősége abban áll, hogy egyértelművé teszi, hogy fókuszált összetevővel van dolgunk. Ugyanezt tapasztaljuk csak nélküli fókuszált alany esetén.

1.2. Korábbi elemzések

Szabolcsi tehát a nominatívuszi DP-t az infinitívuszi tagmondatban megjelenő összetevőnek tartja. Érvei arra vonatkozóan, hogy a DP valóban az infinitívuszi tagmondatban jelennek meg, meggyőzőek: megjegyzi többek között, hogy preverbális fókusz hiányában a *csak*-frázis nem tekinthető posztverbális fókuszsnak; a kérdéses összetevő és az infinitívuszi ige között csak az igemódosító jelenhet meg.^{2,3}

Szabolcsi továbbá megjegyzi, hogy a finit igeének saját alanya is lehet (3), ez további nyomós érv amellett, hogy a másik főnévi kifejezés az infinitívuszhoz tartozik, valamint a szerkezetek értelmezése is ez irányba mutat.

- (3) Senki/Péter nem akar [csak ő busszal menni]

Bartos (2006) és Szécsényi (2009a; 2016) szintén tárgyalja a nominatívuszi alannal rendelkező infinitívuszi tagmondatok problematikáját. Mindketten amellett érvelnek, hogy a hatókörnek és az információs szerkezeti megfontolásoknak központi szerepük van a mondatok létrejöttében, és az infinitívuszi alany egy lánc alsó pozícióban kiejtett elemének tekinthető. Míg alapesetben egy lánc felső elemét ejtjük ki, egyes nyelvekben és esetekben alsóbb kópiák kiejtése is lehetséges. A magyar nyelv esetén ennek kiváltó oka az eltérő hatóköri olvasatok jelölése lehet, mint azt az alábbi (4) példában szereplő adatok is egyértelműen jelzik. Míg (4a)-ban a *csak*-frázis a tagadás hatókörében van, és annak megfelelő pozíciót foglal el a mondatban, abban az esetben, ha a nominatívuszi kvantifikált DP a mátrix tagadáshoz képest tág hatókörű, az alany csak a mátrix tagmondatban jelenik meg (4b).

- (4) a. A fiúk nem akarnak [csak ők büntetést kapni]
nem > csak ők
b. Csak a fiúk nem akarnak büntetést kapni
csak a fiúk > nem

Szécsényi (2016) rámutat arra, hogy a kérdéses mintázat nemcsak a nominatívuszi alanyokat érinti, hanem az infinitívuszi vagy a finit tagmondatban bázisgenerált datívuszi alanyok is hasonlóan viselkednek ((5), (6)), és egy átfogóbb elemzést javasol, melynek központi eleme a kópiák információs szerkezet alapú kiejtése, ahol a finit tagmondat összetevőjének az infinitívuszi tagmondatban történő kiejtését hatóköri kényszerek követelik meg.

- (5) a. Nem kell [csak a fiúknak büntetést kapni(uk)]
b. Csak a fiúknak nem kell büntetést kapni(uk)
(6) a. Nem áll szándékomban [csak nekem busszal menni/*mennem]
b. Csak nekem nem áll szándékomban busszal menni/*mennem

² Az infinitívuszi tagmondatokról tudjuk, hogy fókuszált összetevő jelenlétében nem kötelező az igemódosító hátravetése.

³ Egyik névtelen bírálóm megjegyzi, hogy önmagában ez a teszt még nem bizonyítja, hogy a *csak*-os kifejezés az infinitívuszi tagmondatban van. Surányi (2003) nyomán említi meg olyan, egy tagmondatból álló adatokat, ahol ugyanez a szórend grammatikus (i).

- (i) a. Nem ehetsz csak a levesből.
b. Nem tartok órát csak két diáknak.

Ezen adatok alapján valóban megkérdőjelezhető a posztverbális fókuszteszt megbízhatósága, ugyanakkor ez csak számos teszt egyike Szabolcsinál, egyéb adatok is szólnak amellett, hogy a kérdéses DP valóban az infinitívuszi tagmondat része.

Vegyük észre, hogy a (6) alatti mondatpárban a datívuszi eset nem származhat az infinitívuszi tagmondatból (Marcel den Dikken, p.c). Ebben az esetben a Szabolcsi (2009a; 2009b) által a nominatívuszi infinitívuszos szerkezetekre javasolt távoli egyeztetéses elemzés, miszerint a mátrix mondat finit T feje egyeztetési (Agree) viszonyba kerül az infinitívuszi tagmondat alanyával, akadályba ütközik: a birtokos szerkezeten belüli esetadó nem k-vezérli a datívuszi DP-t az infinitívuszi szerkezeten belül, így az egyeztetési viszony egyik feltétele nem teljesül. Míg az (5) alatti, az infinitívuszi szerkezeten belül esetjelölt datívuszok Szabolcsi számára nem jelentenek problémát, a (6)-os mondatpárokra a Szabolcsi-féle elemzés nem terjeszthető ki. Ez tehát megerősítheti a kópia alapú mozgató elemzés létjogosultságát is.

2. Újraserkesztés

A javasolt elemzés újabb hozadéka, hogy az újraserkesztés (restructuring) természetére vonatkozóan is érdekes megfigyeléseket tehetünk. Újraserkesztés alatt azt értjük, hogy egy adott, több tagmondatból álló szerkezetben a tagmondatok közötti határok törlődnek, lehetővé téve olyan szintaktikai műveleteket, amelyek csak adott lokális tartományokon, pl. tagmondaton belül lehetségesek, két finit tagmondat között jellemzően nem találjuk őket. Az újraserkesztés eredményeképp egy beágyazott tagmondati összetevő például megjelenhet a mátrix tagmondaton belül, esetenként akár kétértelműséghez vezetve. A (7) mondatban pl. a *holnap* összetevő a beágyazott infinitívuszi ige módosítójaként értelmezendő, de a mátrix mondatban jelenik meg.

(7) Péter HOLNAP szeretne találkozni Marival.

Szabolcsi elveti a kérdéses szerkezet újraserkesztéses megközelítését, ami bizonyos szempontból jogos is, különös tekintettel a nem magyar nyelvű hasonló adatokra Szabolcsi (2009b)-ben, ahol tipikusan nem újraserkesztő igét találunk. A magyarban megfigyelt mintázatok azonban az újraserkesztés általános tulajdonságaira vonatkozóan is tanulságosak lehetnek. Jelen tanulmány ezt a kérdéskört járja körül a következő lépésekben: az újraserkesztés más nyelvekben megfigyelhető legjellemzőbb tulajdonságainak a bemutatása után a magyar újraserkesztésre vonatkozó megállapításokat ismertetjük. Majd visszatérünk a nominatívuszi alannal rendelkező infinitívuszos szerkezetekhez, és egy érdekes megfigyelést teszünk: bár az infinitívusznak lehet látható nominatívuszi alanya függetlenül attól, hogy újraserkesztő vagy nem újraserkesztő ígéről van szó, azonban amikor a nominatívuszi alany a finit tagmondaton jelenik meg, csak az újraserkesztő ígék lesznek kétértelműek. A kérdéses szerkezet tehát egyszerre mutat egy illetve két tagmondatos szerkezetre utaló tulajdonságokat.⁴ Konklúzióink az, hogy az egy tagmondatos szerkezetre utaló tulajdonságok főként a fejek közötti viszonyok eredményei (de l. a szórendi keveredésre adott eltérő magyarázatot is az 5. pontban), míg a frázisszintű összetevőket tekintve két tagmondatos szerkezetként viselkednek a mondataink, amennyiben nem történik újraserkesztés.

2.1. Újraserkesztés a világ nyelveiben

Azoknak az infinitívuszt vonzó igéknek a csoportja, ahol újraserkesztés történik, nagy átfedést mutat a világ nyelveiben, erről részletesen Wurmbrand (2001) ír. Tipikusan a segédigék,

⁴ Hasonló jelenséget először Haegeman és Riemsdijk (1986) írt le a holland nyelvre vonatkozóan egy két-dimenziós szintaktikai szerkezetet javasolva, ahol az egyik tengely egy tagmondatos, a másik pedig két tagmondatos szerkezet. É. Kiss (1987) ezt az elemzést alkalmazta a magyar nyelvre. Jelen tanulmány olyan elemzést javasol ezekre a megfigyelésekre, amely a minimalista programmal (Chomsky (1995) és későbbi munkák) is összeegyeztethető.

az emelő igék, az aspektuális, ill. a mozgást kifejező igéknél találunk újraszerkesztést. Különböző nyelvekben különböző módokon állapítható meg, hogy egy adott mondatban történt-e újraszerkesztés, vagy sem. Bizonyos szerkezetek számos nyelvben az újraszerkesztés egyértelmű jelei lehetnek, ilyen pl. az infinitívuszi tárgy esetmotivált mozgatása a finit tagmondatba, ami megtalálható többek között a németben, az olaszban, valamint a japánban is (8a). Más esetekben kifejezetten nyelvspecifikus jenségek járhatnak együtt az újraszerkesztéssel. A németben pl. az IPP-hatás (az ige participiumi alakjának infinitívuszi formával történő behelyettesítése) tekinthető ilyennek (8b), az olaszban, a spanyolban és a csehben pedig az infinitívuszi klitikumok finit tagmondati megjelenése utal újraszerkesztésre (8c). Az eltérő hatóköri olvasatok is jelezhetnek újraszerkesztést (8d), ennek a későbbiekben a magyar adatok kapcsán is lesz jelentősége. A nyugat-germán nyelvekben és a magyarban az igei komplexek létrejötte is az újraszerkesztéshez kapcsolódik, amikor több ige egy összetevőt alkot egy mondaton belül (8e). A példák a jelöletlen esetekben Wurmbrand (2001)-ből származnak.

- (8) a. *Az infinitívuszi tárgy esetmotivált mozgatása:*
 (i) német:
 dass der Traktor zu reparieren versucht wurde
 hogy a traktor.NOM INF javít próbált volt
 'hogy a traktort megpróbálták megjavítani'
 (ii) japán:
 Emi-ga ringo-ga tabe-rare-ru
 Emi-NOM alma-NOM eszik-tud-PRES
 'Emi tud almát enni.'
- b. *IPP-hatás a németben:*
 Hans hat nach Hause gehen wollen/[%]gewollt
 John AUX felé haza megy-INF akar-INF/want-PART
 'Hans haza akart menni.'
- c. *A klitikum előremozgatása a cseh nyelvben* (Dotlačil 2004: 79 (119a)):
 Jirka se mu rozhodl pomoci
 Jirka.NOM SE ő.DAT elhatároz segít.INF
 'Jirka elhatározta, hogy segít neki.'
- d. *Eltérő hatóköri olvasatok a japánban:*⁵
 (i) John-ga migime-dake-o tumu-reru
 John-NOM jobb.szem-csak-ACC becsuk-tud
 'John tudja csak a jobb szemét becsukni.'
 tud > csak; ??csak > tud
 (ii) John-ga migime-dake-ga tumu-reru
 John-NOM jobb.szem-csak-NOM becsuk-tud
 'John csak a jobb szemét tudja becsukni.'
 *tud > csak; csak > tud
- e. *Igei komplex a németben* (É. Kiss–Riemsdijk 2004: 11 (24a)):
 ...dass wir ihn dieses Problem lösen lassen müssen wollen sollten
 hogy mi neki ezek probléma megold hagyni kell akar kellene
 '...hogy nekünk akarnunk kellene, hogy hagyni kelljen neki megoldani a problémát.'

⁵ Mint az egyik névtelen bíráló megjegyzi, a példamondat magyar fordítása, szemben a japán eredetivel, nem érthető semleges mondatként. A magyar fordítás tehát csak a hatóköri értelmezés szempontjából megbízható.

Az újraserkesztett infinitívuszi tagmondat méretére vonatkozóan többféle elképzelés létezik (a különböző elképzelések részleteire vonatkozóan I. Wurmbrand (2001)). Wurmbrand számos munkájában az újraserkesztett infinitívuszoknak szükségszerűen CP-nél kisebbnek kell lenniük. Legújabb tanulmányaiban azonban már Wurmbrand is megengedőbb, koreai adatok alapján elképzelhetőnek tartja, hogy CP nagyságú infinitívuszi tagmondatok is újraserkesztődjenek. Így a korábban (Wurmbrand számára legalábbis) kifejezetten problematikus magyar adatok is könnyebben beilleszthetők a nemzetközi szakirodalomba. A probléma forrása az, hogy a magyar infinitívuszokat leginkább CP nagyságú összetevőként szokás elemezni (Dalmi 2005; Kenesei 2005; Szécsényi 2009a; 2009b), tekintettel arra, hogy az infinitívuszi tagmondatok is viszonylag könnyedén tartalmazhatnak bal perifériás összetevőket, mint amilyen pl. a fókusz (9).

(9) A diákok szeretnének [CSAK EGYSZER írni zárthelyit]

2.2. Újraserkesztés a magyarban

Vegyük most sorra az újraserkesztés általános ismérveit a magyarban:

- igei komplexek létrejötte;
- az igeekötő mozgatása az igei komplexen keresztül;
- a finit ige és az infinitívusz tárgyi vonzata közötti egyeztetés;
- viszonylag szabad szórend/scrambling.

A magyar újraserkesztés jelenségével kapcsolatban számos probléma merül föl:

1. Korábban már láttuk, hogy a magyar infinitívuszi tagmondatok lehetnek CP méretűek, és ugyanakkor újraserkesztők (l. pl. a kétértelmű (10)-et), míg az újraserkesztést CP-nél kisebb tagmondatoknál tételezi fel Wurmbrand (2001). Még ha Wurmbrand (2014) nyomán megengedjük a CP-t is érintő újraserkesztést, ezen tesztek alapján a magyarban akkor is a vártnál jóval nagyobb igecsoportnál találunk újraserkesztést, amennyiben a fönt felsoroltakat az újraserkesztést diagnosztizáló jelenségeknek tekintjük.

(10) Péter HOLNAP szeretne CSAK MARIVAL találkozni.

1. holnap szeretne

2. holnap találkozni (a domináns értelmezés)

Az újraserkesztéssel kapcsolatban általában is merülnek fel problémák:

2. Míg az újraelemzés beazonosítása a fentiek segítségével egyszerűnek tűnhet, arra vonatkozóan nincsenek egyértelmű tesztjeink, hogy *mikor nem történik* újraserkesztés. Az igei komplexek és az újraserkesztés egyéb jellemzőinek hiányában nem állíthatjuk egyértelműen, hogy egy adott szerkezetben nincs újraserkesztés. Wurmbrand szerkezeti alapú újraserkesztés-elméletében a CP-nél kisebb szerkezetek mind újraserkesztődnek. A magyarban viszont, mint láttuk, az újraserkesztés CP-ke is érinthet,⁶ lehetséges tehát, hogy az újraserkesztést bizonyos mátrix igék megjelenéséhez kötjük. A kérdés az, hogy amikor ezek az igék szerepelnek egy mondatban, akkor minden esetben történik-e újraserkesztés, csak nincs, ami azt meg tudja mutatni, vagy esetenként egyáltalán nem is beszélünk újraserkesztésről. Tekintsünk át néhány egyszerű példát: az *akar* mint újraserkesztő ige az igeekötő mozgatását váltja ki, abban az esetben, amikor a mondatban nem szerepel egyéb összetevő, ami elkerülhetővé tenné, hogy maga az ige hangsúlyos pozícióba kerüljön (11a), szemben az *utál* igével,

⁶ Az újraserkesztés a magyarban a legtöbbször CP méretű beágyazott mondatokat érint. Ezek alól pl. a Kenesei (2000; 2001)-ben segédigeként definiált igecsoport a kivétel.

ami a nyelvekben általában nem engedi meg az újraserkesztést (11b). Az igekötő látható mozgatása közvetlen empirikus érv arra, hogy egy szerkezetben újraserkesztés történt.

- (11) a. Mari el akar utazni.
b. Mari utál elutazni./*Mari el utál utazni.

Ha a mátrix tagmondatban szerepel egy fókuszált mátrix mondati összetevő, az igekötőnek nem kell mozognia. Ebben az esetben a két tagmondat felszíni sorrendje teljesen egyforma, nem eldönthető, hogy a mondatokban történt-e újraserkesztés, vagy sem (12), annak ellenére, hogy az *akar* újraserkesztő ige. Az igekötő akkor sem mozog, ha egy infinitívuszi tagmondatból származó összetevőt fókuszálunk, de ebben az esetben a mondat kétértelműsége jelzi az újraserkesztést, mint azt a (10) mondatban láttuk. Az a tény tehát, hogy egy mondatban nincs látható jele az újraserkesztésnek, nem feltétlenül jelenti azt, hogy az nem is történik meg. Az viszont a bemutatott példákban jól látszik, hogy az újraserkesztés soktényezős jelenség,⁷ fonológiai tényezőkön kívül egy mondat információs szerkezeti tulajdonságai is nagymértékben meghatározzák.

- (12) a. MARI akar elutazni.
b. MARI utál elutazni.

További probléma, hogy maguknak a teszteknek a státusa sem teljesen egyértelmű, és gyakorlatilag csak az igei komplexek létrehozása, valamint az igekötő mozgatása az, ami megbízható tesztnek bizonyul, amennyiben ezek a tesztek azok, amelyek a nyelvek közötti összehasonlításban is újraserkesztő igeeknek tartott igecsoportot határozzák meg.

3. A finit ige és az infinitívusz saját tárgyi vonzata közötti egyezés több okból kifolyólag sem biztos, hogy újraserkesztésre utal. Minimalista keretek között a jelenség a távolsági egyeztetéssel (Long Distance Agreement) (Bartos 1999; É. Kiss 2002) is magyarázható, mely esetben nincs szükség azt feltételezni, hogy újraserkesztés történt. Szécsényi és Szécsényi (2016; megj. előtt) pedig amellet érvel, hogy az egyezés lokális jelenség, amihez nem feltétlenül szükséges a den Dikken (2004)-ben javasolt törlése a tagmondatok közötti határoknak.

4. Szécsényi (2009a) amellet érvel, hogy az újraserkesztés CP méretű tagmondatokat is érinthet. Hasonló gondolatokat találunk Hinterhölzl (2006) német adatokat feldolgozó monográfiájában is. Az újraserkesztés kiváltó oka a beágyazott infinitívuszi tagmondat és/vagy az őt szelektáló finit tagmondat defektív volta. Amennyiben az infinitívuszi tagmondatot is CP-nek tekintjük, a defektivitás alatt a hiányos időjelölést, valamint az alany referenciális függőségét értjük.⁸

A magyar adatok ezt annyiban támasztják alá, hogy az újraserkesztés egyik tesztjének tartott szerkezetben, a scrambling esetében nemcsak a hagyományos értelemben vett újraserkesztő ige, hanem az egyéb infinitívuszi vonzatok is grammatikus eredményt adnak. A scrambling teszt tehát a határozottsági egyeztetéshez hasonlóan nem különíti el az újraserkesztő igét a nem újraserkesztő igéktől. Míg az *akar* esetében a finit és az infinitívuszi tagmondatok szabad keveredése (13a) egyáltalán nem meglepő, az igekötős ige, az egyik olyan igecsoport, ahol az újraserkesztés az igekötő jelenléte miatt nem engedélyezett, a scrambling tekintetében az *akar*hoz hasonlóan viselkednek (13b), a két tagmondat összetevői itt is szabadon keveredhetnek.

⁷ Ez Szécsényi (2009b) lényegi mondanivalója is.

⁸ Az infinitívuszt szelektáló igeik közül a ragozott infinitívusszal megjelenő, az alany ϕ -jegyeivel egyeztetést nem mutató igeik tekinthetők defektívnek. Ez azokat az eseteket fedi le, ahol ragozott az infinitívusz, egyeztetődik az alanyával, és annak datívuszi esetet ad (pl. *kell*, *szabad*).

- (13) a. (Péter) TEGNAP akart (P) minden könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)
 b. (Péter) TEGNAP felejtett el (P) minden könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)

5. Amennyiben az infinitívuszi tárggyal való egyezést szintén az újraserkesztés tesztjének tekintjük, ismét nem tudjuk elválasztani a két eltérő igecsoportot, hiszen a (13)-ben szereplő két, az újraserkesztés tekintetében eltérő tulajdonságú ige itt is egységesen viselkedik, határozott ragozást kiváltó infinitívuszi tárgy jelenlétében mindkét esetben határozott ragozása a finit ige is (14):

- (14) a. (Péter) TEGNAP akarta (P) az összes könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)
 b. (Péter) TEGNAP felejtette el (P) az összes könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)

Ha a tárgyi egyeztetést az újraserkesztés egyik indikátorának tekintjük, a következő probléma merül föl: az újraserkesztés kiterjesztésével egy nyelvek közötti összehasonlításban is fontos általánosítást veszíthetünk el: a szakirodalomban általában újraserkesztő igéknek nevezett igecsoport viselkedése valóban eltér a nem újraserkesztő igéktől, és ezt természetesen továbbra is fontos lenne tudni megmagyarázni. A konkrétan a tárgyi egyeztetéssel kapcsolatban felmerülő további probléma az, hogy, bár a példákban szereplő igék egységesen viselkednek, az infinitívuszt vonzó igék egy kisebb csoportja nem egyeztetődik a tárggyal (15).⁹

- (15) Péter igyekezett elolvasni a könyvet/egy könyvet.

A tárgyi egyeztetésről tehát nem állíthatjuk, hogy az újraserkesztő/nem újraserkesztő tulajdonság függvénye, de azt sem, hogy az infinitívuszt vonzó igék viselkedése egységes ebből a szempontból. Az viszont ezen a ponton kijelenthető, hogy a finit ige egyeztetése az infinitívusznak a tárgyával egyértelműen kizárható az újraserkesztés megbízható tesztjei közül.

Jelen dolgozat egyik kérdése az is, hogy a scrambling teszt kizárása mellett lehetséges-e érvelni, és ha igen, hogyan, erre bővebben a 4. pontban térünk vissza.

3. Amit a nominatívuszi alanyú infinitívuszos szerkezetek mutatnak az újraserkesztésről

Lássuk tehát, hogy a nominatívuszi infinitívuszos szerkezetek és a hozzájuk kapcsolódó egyéb mintázatok miben tudnak hozzájárulni az újraserkesztés tárgyalásához. A (4a) mondatban azt láttuk, hogy hatóköri/információs szerkezeti kényszer hatására a nominatívuszi alany megjelenhet az infinitívuszi tagmondat alanyaként. Azt is tudjuk az infinitívuszi szerkezetekről, hogy, bár rendelkeznek saját bal perifériával, kiváltó okok hiányában pl. egy infinitívuszi fókusz legtermészetesebb pozíciója is a finit tagmondat bal perifériájának FocP-jében van, ezt láttuk már a (10) és a (13) mondatokban is. Ez gyakran kétértelműséget eredményez, hiszen a finit tagmondat fókuszpozíciójában megjelenő összetevő értelmezhető a finit és az infinitívuszi ige fókuszaként is. Ezt találjuk például a (16a) mondatban, ahol a *csak-DP* értelmezhető a mátrix ige fókuszaként, azaz hogy a fiúkon kívül más nem szeretne

⁹ A *-lak/-lek* igeoldalak esetén a tárgyi egyeztetés más szabályszerűséget mutat. Vannak igék, pl. az *igyekezik*, amelyek az anyanyelvi beszélők többsége számára harmadik személyben nem mutatnak határozottsági egyeztetést, de az egyes szám első személyű alany egyeztetődhet az infinitívuszt második személyű tárgyával (i). A *-lak/-lek* egyeztetéséről további részletekért l. Szécsényi (2017).

- (i) a. Igyekeztelek meglátogatni.
 b. Igyekezett meglátogatni őt./*Igyekezte meglátogatni őt.

este bulizni, de legalább ugyanakkora az erőssége annak az olvasatnak, amely szerint a fiúk azt szeretnék, ha csak ők buliznának este.¹⁰ Természetesen az egyértelmű nominatívuszos infinitívuszi szerkezet (16b) is jól formált.¹¹

- (16) a. Csak a fiúk szeretnék este bulizni.
 csak a fiúk > szeretnék
 szeretnek > csak a fiúk
- b. A fiúk szeretnek csak ők bulizni este.
 *csak ők > szeretnek
 szeretnek > csak ők

A jelen tanulmány szempontjából érdekes megfigyelés az, hogy ez a fajta kétértelműség hiányzik azokban az esetekben, ahol nem újraszerkesztő igék szerepelnek. A (17) mondatban egy igekötős igével szemléltetjük ezt, amelyek egyértelműen a nem újraszerkesztő igékhez tartoznak, az igekötő maga értelemszerűen blokkolhatja egy másik igekötő mozgását. A (18) mondatban pedig egy igekötő nélküli, de a nyelvekben általában nem újraszerkesztő igét látunk. A korábbiakban már megmutattuk, hogy ez az ige a magyarban sem újraszerkesztő ige, nem váltja ki az igekötő mozgását (11b).

- (17) a. Csak a fiúk felejtettek el korán kelni.
 csak a fiúk > elfelejtettek
 *elfelejtettek > csak a fiúk
- b. A fiúk elfelejtettek csak ők korán kelni.
 *csak ők > elfelejtettek
 elfelejtettek > csak ők
- (18) a. Csak a fiúk utálnak korán kelni.
 csak a fiúk > utálnak
 *utálnak > csak a fiúk
- b. A fiúk utálnak csak ők korán kelni.
 *csak a fiúk > utálnak
 utálnak > csak a fiúk

Az az érdekes helyzet állt tehát elő, hogy a nem újraszerkesztő igék esetében egyrészt átjárhatónak bizonyul a szerkezet, az infinitívuszi vonzatuk tartalmazhat nominatívuszi alanyt, aminek távoli egyeztetési viszonyban kell lennie a finit igével ((17b) és (18b) mondatok), ugyanakkor az újraszerkesztő igéket jellemző kétértelműséget már nem találjuk, a *csak*-DP-k alsó tagmondatos értelmezése az átjárhatóság ellenére nem lehetséges ((17a) és (18a) mondatok). További megfigyelés, hogy az igekötő mozgása (ahogyan azt először Kenesei (1989) leírta) csak azokban a szerkezetekben lehetséges, amelyekben a fókuszált kifejezések kétértelműek lehetnek a felső tagmondatban (köszönet illeti Marcel den Dikket az itt felvázolt összefüggések kibogozásában). Ez gyakorlatilag az újraszerkesztő igék csoportját választja el a nem újraszerkesztő igéktől (19).

¹⁰ Egyik bírálóm megkérdőjelezi az alsó tagmondatbeli olvasat létezését, de adatközlők egy 12 fős csoportja számára lehetséges ez az értelmezés. Természetesen fontos lenne nagyobb bázisra alapozni a grammatikalitási ítéleteket.

¹¹ Mint egy névtelen bíráló rámutat, a (16b) mondat azért jól formált, mert a *szeretne* olyan újraszerkesztő ige, ahol az igemódosító felmozgatása opcionális.

- (19) a. Péter ki akar/szeretne menni.
b. *Péter ki utál/elfelejtett menni.

Az igeikötős igeik rosszul formáltsága a (19)-es mondatokban különösen informatív a számunkra: a közös nevező az érintett összetevők mérete, azt feltételezve, hogy az igeikötők az igemódosítókkal együtt frázispozíciót foglalnak el. Emellett könnyű érvelni az alapján, hogy számos esetben az igemódosítók egyértelműen frázisméretűek ((20), további érvekért l. Koopman–Szabolcsi (1999) és É. Kiss (1999)).

- (20) a. Nem fogom akarni a legjobb barátomnak nevezni.
b. A városba fogok akarni költözni.
c. Szét fogom akarni szedni a rádiót.

Tehát mind a *csak*-os kifejezést, mind az igemódosítót megcélzó mozgatók teljes frázisokat érintenek. A kétértelműség hiánya azzal magyarázható, hogy az AspP-ben (esetleg PredP-ben) megjelenő frázisméretű igeikötő blokkolja a frázisméretű *csak*-os kifejezés mozgatóját az infinitívuszi tagmondatból, ami a másik lehetséges hatóköri olvasatnak felel meg.

A nehezebb eset az igeikötő nélküli igeik magyarázata. Jelen pillanatban erről csak annyit tudok mondani, hogy az újraszerkesztő igeikhez képest ők is összetettebb belső szerkezettel kell, hogy rendelkezzenek. Elképzelhetőnek tartok egy olyan megoldást, miszerint a nem újraszerkesztő igeikötő nélküli igeik az igeikötős igeikhez hasonlóan (amelyek, mint láttuk, soha nem újraszerkesztők) képesek önmagukban felmozogni az AspP projekciójukba, szemben az újraszerkesztő igeikkel. Nem azt állítom tehát, hogy az újraszerkesztő igeiknél nem épül ki az adott projekció, hiszen akkor nagyon nehéz lenne elszámolni azzal, hogy az őt megelőző igemódosító milyen pozícióba mozog. A kontraszt inkább abban keresendő, hogy az újraszerkesztő igeik valamilyen okból kifolyólag nem mozoghatnak az AspP-ig, amit így egy másik elemnek kell kötelezően kitölteni. Akármilyen is legyen pontosan ez a (jelentésből valószínűleg levezethető) tulajdonság, az igeikötő-mozgató kiváltásáért, ill. blokkolásáért és a *csak*-os kifejezések alsó tagmondatos értelmezésének a különbségeiért ez a kontraszt a felelős.

4. A javasolt elemzés: fejek vs. frázisok között fennálló viszonyok

A kontraszt tehát a következő: frázisokat érintő folyamatok esetén a nem újraszerkesztő igeiknél blokkoló hatások figyelhetők meg. Az Egyeztetés (Agree) viszonyt fejek között fennálló viszonyoknak tekintjük. Bárány (2015) részletesen elemzi a tárgyi egyeztetést, ahol egy igei fej, *v*, egyeztetési viszonyba lép a DP D fején található személyjegyekkel, amelyeket Bárány a referencialitás grammatikalizálódott jegyének tekint. Az egyeztetést az alannyal ehhez hasonlóan fejek között fennálló viszonyoknak tekintjük, ahol a T fej egyeztetődik az alanyi DP funkcionális fejének φ -jegyeivel. Az alábbiakban amellet érvelünk, hogy ha az ige tárgya nem DP, hanem infinitívuszi tagmondat, az egyeztetés az infinitívuszi C-fejen található jeggyel történik, amelynek default értéke határozatlan (szemben a finit tagmondatok határozott jegyével), viszont magának az infinitívusznak a tárgya ezt felül tudja írni. Amellet, hogy mondatok szintén rendelkezhetnek referencialitásjeggyel, de Cuba és Ürögdi (2010) érvel.

A tanulmány fő állítása az, hogy Rackowski és Richards (2005) és den Dikken (megj. előtt) alapján definiálva a beágyazott tagmondatok transzparenciájának feltételeit, miszerint egy alárendelő tartomány akkor transzparens, ha Agree művelet célpontja, a magyar adatok is könnyebben beilleszthetők az újraszerkesztésre vonatkozó általános megfigyelések közé. Amire szükség van, az a fejekre, ill. a frázisokra vonatkozó megszorítások következetes elválasztása, mégpedig a következő módon: a nemzetközi szakirodalomban újraszerkesztő igeiknek nevezett igeik leginkább a frázisokra vonatkozó megszorításoknak felelnek meg: az

infinitívuszi tárgy esetmotivált mozgatása egy főnévi frázis mozgatása, csakúgy mint az ige-kötő vagy a kilitikummozgatás. A magyar infinitívuszi szerkezetek szemmel láthatóan nagyobb fokú átjárhatósága a szerkezetek viszonylag egyedi tulajdonságainak a következménye, és a tagmondatok közötti, a morfológiában is látható, Agree relációk eredménye. Alternatív lehetőségként megfontolandó az is, hogy az Agree-alapú transzparencia-jelenségeket, mint amilyen pl. a tárgyi egyeztetés, szintén az újraszerkesztés részének tekintjük, ami azt eredményezné, hogy valójában sokkal több esetben történik újraszerkesztés, mint korábban azt gondoltuk, valamint hogy sok nyelvben és szerkezetben az újraszerkesztésnek számos esetben nincs látható nyoma.¹²

Lássuk tehát a további részleteket: láttuk, hogy az alárendelő szerkezetek transzparenciájára vonatkozóan Rackowski–Richards (2005) a következő megszorítást teszi: egy alárendelő tartomány akkor transzparens, ha Agree művelet célpontja. A komplementumként megjelenő magyar alárendelő mondatokat megvizsgálva azt látjuk, hogy minden esetben van egyeztetés a finit ige és az általa szelektált tagmondat között: finit beágyazott mondat esetén határozott tárgyi egyeztetés történik (21a). Infinitívuszi beágyazás esetén határozatlan (21b), kivéve, ha az infinitívusznak határozott tárgya van, ebben az esetben a határozott tárgyi egyeztetés láthatóvá is teszi a tagmondatok között fennálló kapcsolatot (21c).

- (21) a. Sajnálom, hogy ennyi pénzt kiadtam.
b. Sajnállok ennyi pénzt kiadni.
c. Szeretném megtartani a pénzt.

Szécsényi és Szécsényi (2016) amellet érvel, hogy ez az egyeztetés sem lehet távolsági egyeztetés eredménye, mert lokális hatásokat mutat: többszörös infinitívuszi szerkezetekben egy nem egyeztető infinitívusz blokkolja a tárgyi egyeztetést a finit ige és az alsó infinitívusz tárgya között (22).

- (22) a. Péter fog félni nézni a filmet./*Péter fogja félni nézni a filmet.
b. Péter fogja akarni nézni a filmet.

Függetlenül attól, hogy ez a javaslat megállja-e a helyét, az Agree viszony mindenképp fejek között fennálló viszony, tehát nem az újraszerkesztés egyik jele, amennyiben a megszorítótabb, frázisok közötti viszonyra épülő újraszerkesztés-definíciót választjuk.

Azokban a nyelvekben, ahol nincs látható tárgyi egyeztetés, a tagmondatok közötti hasonló viszonyokat nehéz, ha nem lehetetlen megállapítani. A datívuszi alanyú infinitívuszos szerkezetek esetén szintén feltételezhető Agree a tagmondatok között a finit ige defektív volta miatt: a finit ige csak időjelölés van, ϕ -jegyek nincsenek, ezek a személyragozott infinitívuson jelennek meg. Mivel meglehetősen kevés nyelvben található személyragozott infinitívusz is, csakúgy, mint tárgyi egyeztetés, ezen a módon ismét ritkán válik láthatóvá a tagmondatok együttműködése. Az Agree mindössze a tagmondatok határának átjárhatóságát eredményezi, de a tagmondatok közötti mozgatások megszoríthatók egyéb lokalitási feltételek mentén.

Amennyiben az Agree-alapú jelenségeket, mint amilyen pl. a finit ige és az infinitívuszi vonzatának a tárgya közötti egyeztetés, kizárjuk az újraszerkesztés tesztjei közül, még nem

¹² Ehhez természetesen szükség van a tárgyi egyeztetést mutató többi nyelv részletes tanulmányozására. Erre vonatkozóan egyelőre nem sok idegen nyelvű adattal rendelkezem, ennek oka az is, hogy meglehetősen kevés olyan nyelv létezik, ahol az ige egyeztetést mutat a tárgyával, és ezek az adatok is többségükben meglehetősen nehezen elérhetőek. Az infinitívuszi tárgy és a finit ige között fennálló esetleges tárgyi egyeztetéses adatok összegyűjtése így különösen munkaigényesnek ígérkezik. Baker (2015) 188 nyelvből álló korpuszában mindössze 13 olyan, különböző nyelvcsaládokhoz tartozó nyelv szerepel, ahol az ige nem csak esetet ad, de személyjegyeiben is egyeztetődik a tárgyával (magyar, spanyol, görög, perzsa, kecsua, komancs, guarani, kanuri, koasati, kunama, cahuilla, mangarayi, miwok).

teljesen értük el a célunkat, hiszen (13)-ban azt láttuk, hogy a scrambling teszt is hasonló eredményeket mutat az újraserkesztő és a nem újraserkesztő igék esetén, márpedig ebben az esetben egyértelműen frázisok keveredéséről van szó. A szórendi keveredés mint az újraserkesztés egyik tesztje pl. É. Kiss (2008) alapján kérdőjelezhető meg, ahol a preverbális kötött szórend és a posztverbális szabad szórend magyarázatára egy fázis-alapon történő szerkezeti kilapulások elemzést kapunk. Amennyiben a kilapulás a finit tagmondat igéjénél történik, a két tagmondat nem a bal periférián megjelenő összetevőinek keveredésére ez is magyarázat lehet. Ha egy összetevő, beleértve a mátrix alanyt is, nem kerül a mondat bal perifériájára, a posztverbális mezőben kilapulás után szabadon fog keveredni a mező elemivel. A tagmondatokat átjárhatóvá tevő Agree jelen esetben éppen elég ahhoz, hogy a kilapulás utáni szabad keveredést lehetővé tegye egy, a szintaxis utáni lépésben. Amennyiben a két tagmondat összetevői egymás között is hatóköri viszonyba lépnek, és tulajdonképpen ez történik az infinitívusban megjelenő nominatívuszi alanyos esetekben, a keveredés nem a finit ige után történik meg: a szerkezet úgy viselkedik, mintha az infinitívusznak lenne bal perifériája.¹³

A tagmondatokon átvilágított hatókör alapú sorbarendezés magyarázatához egy összetevő még továbbra is hiányzik, konkrétan az, hogy mi teszi lehetővé az infinitívuszi tagmondat egyébként zéró alanyának a kiejtését. Míg egy semleges infinitívuszi tagmondatnak kiejtetlen az alanya, egy fókuszált elemnek testes DP-nek kell lennie. Függetlenül attól, hogy egy lexikális PRO-t, nyomot, vagy Landau (2015) kéttengelyes kontrollelméletét követve egy általános zéró névmást feltételezünk az infinitívuszi tagmondat alanyi pozíciójában, a fókusz-jegy megjelenése gazdagítja annyira a zéró összetevőt, hogy testes elemként jelenjen meg a mondatban. Egyik bírálóm azt a kérdést teszi fel, hogy hogyan lehet megadni a pontos feltételét annak, hogy a hatóköri pozícióban lévő alsó lánctagot ki kell ejteni, és a (23) mondatra hívja fel a figyelmet, ahol a mondat csak két külön fókusszal értelmezhető. Itt ismét információs szerkezeti jegyek és hatóköri különbségek indokolják az alsó lánctag kiejtését, az infinitívuszi tagmondatnak egyrészt saját fókusza van (bár ettől még, mivel az *akar* újraserkesztő ige, a fókuszált összetevő akár a mátrix mondatban is megjelenhetne), másrészt az infinitívuszi fókusz mátrix mondatba történő mozgatását blokkolja az, hogy a tagmondatnak saját fókusza van. Mivel a két fókusz az elemzett szerkezet típusban kötelezően koreferens, a második fókuszalt DP már nem jelenhet meg lexikális DP-ként csak névmásként.

- (23) Csak a fiúk akarnak csak ők busszal menni.
 csak a fiúk > akarnak > csak ők
 *csak a fiúk > akarnak
 *akarnak > csak ők

¹³ Egyik bírálóm ezen a ponton megjegyzi, hogy Surányi (2006) nyomán esetleg célravezetőbb lenne a szórendi keveredést is kifejezetten frázisok közötti viszonyként leírni. A bíráló szerint is fölvethető egy olyan megoldás, amire röviden utalok a cikknek ezen a pontján, miszerint a PF-linearizáció nem a finit igét, hanem az infinitívuszt követő mondatszakaszban megy végbe. Ez viszont az alulgenerálás problémájába ütközik, az alábbi (a bírálótól származó) mondatok között valóban legfeljebb fokozatbeli eltérések érzékelhetők.

- (i) a. Nem szeretné senki csak egy vendégnek megmutatni a házat.
 b. Nem szeretné senki a házat csak egy vendégnek megmutatni.
 c. Nem szeretné a házat senki csak egy vendégnek megmutatni.

Ez valóban így van, ugyanakkor nem biztos, hogy egységesen minden esetben az infinitívusz után kell feltételezni a kilapulást. Hogy pontosan hogyan választhatjuk el, hogy mikor van erre szükség, további kutatás tárgya. A nominatívuszi alanyú infinitívuszok egyértelműen ide tartoznak, kérdés, hogy léteznek-e egyéb szerkezetek, ahol szintén hasonló eljárásra van szükség. Egyelőre nem világos, hogy Surányi (2006) eredményei hogyan illeszthetők be az elemzésembe.

Hasonlóan magyarázható Szabolcsinak az a mondata, ahol a két tagmondatnak két külön alanya van ((24) = (3)) (Szabolcsi 2005; 2007; 2009a; 2009b). A mátrix összetevő és az infinitívuszi nominatívuszi alany kötelezően koreferensek vagy az infinitívuszi alany kötött változó értelmezést kap ezekben a szerkezetekben. A mátrix összetevő által kontrollált infinitívuszi alany itt is a fókuszálásból fakadó többlet eredményeképp lesz testes DP.

(24) = (3)

Senki/Péter nem akar [csak ő busszal menni]

A pontos névmási alakra vonatkozóan a következő lehet a magyarázat: a mondatok transzparenciája alapján meglepő lehet, hogy nem egy reflexív alak, hanem egy egyszerű személyes névmás jelenik meg az infinitívuszi tagmondaton belül. A kötési elvek azonban szintén frázisok között vannak meghatározva, és ebből a szempontból a tagmondatok külön tartományként működnek. Amennyiben feltevésünk helyesnek bizonyul, ez a személyes névmási alak megjelenésére is magyarázatot adhat. Ez azonban nem lehet a történet vége, hiszen az újraserkesztő igék esetén is névmási alakokat találunk, azaz pl. az *akar*-t tartalmazó mondatokban sem kapunk automatikusan reflexív névmási alakot egy feltételezett újraserkesztés eredményeképpen. Az adatok a nyelvek közötti összehasonlításban sem egységesek: egyes esetekben az infinitívusz hasonló körülmények között kiejtett alanya nem személyes névmás, hanem reflexív alak, ezt látjuk pl. a koreai nyelvben (25):

(25) koreai (Landau 2013: 118 (209)):

Inho_i-ka Jwuh_i-eykey PRO_j/ **caki_j**-ka cip-ez ka-la-ko mal-ha-yess-la.
 Inho-NOM Jwuh_i-DAT maga-NOM haza-LOC megy-IMP-C mond-csinál-PST-DC
 'Inho azt mondta Jwuhinak hogy csak ő menjen haza.'

A magyar adatokban nem egyértelműen agrammatikus a reflexív forma (26):

(26) A fiúk szeretnének csak (ők) maguk bulizni este.

Ez azonban, mint Bartos (2006) is megjegyzi, annak tudható be, hogy a magyarban a reflexív alakok nyomatékösítő elemként is funkcionálnak, ezekben a mondatokban a nyomatékösítés kerül előtérbe, amit az is mutat, hogy a személyes névmás opcionálisan megjelenhet a szerkezetben, ez a valódi visszaható névmásos esetekben nem lehetséges. A különböző névmási alakok viselkedése az adott szerkezetben tehát mindenképp további kutatást igényel, mind a magyarra vonatkozóan, mind összehasonlító nyelvészeti szempontból.

Bár a korábban már tárgyalt, alább megismételt két mondat szintén nagymértékű felszíni hasonlóságot mutat a szórendi keveredés és a határozottsági egyeztetés szempontjából, mint Kenesei (1989) is megállapítja, egy lényeges különbséget itt is találunk a mondatok értelmezésében: az *akar* mint újraserkesztő ige esetén a mondat kétértelmű, a fókuszált *tegnap* értelmezhető a mátrix mondatban, de az infinitívuson belül is ((27) = (14a), (28)=(14b)). Megjósolható módon az *elfelejt* esetén csak a mátrix értelmezés jöhet szóba. A különbség magyarázata csak akkor triviális, ha itt is következetesen elkülönítjük a fej-alapú viszonyokat a frázis-alapúaktól. A finit ige mindkét mondatban határozott ragozása, de ez a finit *v* fej és az infinitívuszi *C* fej között fennálló Agree viszony eredménye. A frázis-szintű összetevő azonban csak az újraserkesztő igét tartalmazó mondatban származhat a beágyazott tagmondatból, a nem újraserkesztő ige a fókuszált frázis kimoztatását az infinitívuszi tagmondatból blokkolja.

(27) = (14a)

(Péter) TEGNAP akarta (P) az összes könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)
 tegnap > akarta odaadni
 akarta > tegnap odaadni

(28) = (14b)

(Péter) TEGNAP felejtette el (P) az összes könyvet (P) odaadni (P) Marinak (P)

tegnap > elfelejtette odaadni

*elfelejtette > tegnap odaadni

5. Összefoglalás

Tanulmányomban a nominatívuszi alanyt tartalmazó infinitívuszi tagmondatok alapján vontam le következtetéseket az újraserkesztés általános tulajdonságaira vonatkozóan, melynek az újraserkesztés nyelvek közötti összehasonlításában is lehet jelentősége. Meglátásom az, hogy a fejek között történő Agree-viszony, valamint a frázisok közötti különböző lokalitási megszorítások következetes elkülönítésével az újraserkesztés könnyebben definiálható, és a nyelvek összevetése is kevésbé problematikus. Az ellentmondásos magyar adatok is könnyebben megmagyarázhatók azt feltételezve, hogy a fejek között fennálló kapcsolatok tekintetében az újraserkesztő és nem újraserkesztő igék hasonlóan viselkednek, míg a frázisok közötti viszonyok szempontjából a számos nyelvben nem újraserkesztő igék a magyarban sem lesznek átjárhatóak. A javasolt elemzés nyomán tehát a magyar adatok beilleszthetővé válnak az újraserkesztésre vonatkozó nemzetközi szakirodalomba is: újraserkesztés két esetben történhet, vagy akkor, ha az infinitívuszi tagmondat teljes tagmondatnál kisebb méretű, vagy akkor, ha teljes tagmondat ugyan, mint a magyar infinitívuszok esetén, de maga a tagmondat egyeztetve van az őt szelektáló igével. A magyar mondatok többsége ez utóbbi feltételnek felel meg: egy finit tagmondati vonzat határozott, az infinitívusz tipikusan határozatlan ragozást vált ki a finit igén. Ez azonban az újraserkesztésnek csak szükséges, de nem elégséges feltétele, a nem újraserkesztő igék is egyeztetődnek. A nem újraserkesztő igék abban különböznek az újraserkesztő igéktől, hogy összetettebb belső szerkezettel rendelkeznek, ami a frázis méretű összetevők mozgását akadályozza. A dolgozat további, konkrétabb eredménye az a megállapítás, hogy az újraserkesztő igék megkülönböztetésére az igei komplexumok mellett a főmondati csak-os alanyi kifejezés hatóköre is alkalmas, mivel ez az összetevő is származhat az infinitívuszi tagmondatból.

Hivatkozások

- Baker, Mark 2015. *Case. Its Principles and its Parameters*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bartos Huba 1999. *Morfoszintaxis és interpretáció. A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Bartos Huba 2006. És mégis mozog? In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó. 49–67.
- Chomsky, Noam 1995. *The Minimalist Program*. Cambridge: The MIT Press.
- Cuba, Carlos de – Barbara Ürögdi 2010. Clearing up the „Facts” on complementation. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics* 16/1:41–50.
- Dalmi, Gréte 2005. *The Role of Agreement in Non-finite Predication*. (Linguistik Aktuell/ Linguistics Today 90). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Dikken, Marcel den megj. előtt. *Dependency and Directionality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dikken, Marcel den 2004. Agreement and 'clause union'. In Katalin É. Kiss – Henk C. van Riemsdijk (szerk.) *Verb Clusters: A Study of Hungarian, German and Dutch*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 69). John Benjamins Publishing Company. 445–498.

- Dotlačil, Jakub 2004. *The Syntax of Infinitives in Czech*. Szakdolgozat. Tromsø: University of Tromsø.
- É. Kiss, Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- É. Kiss, Katalin 1999. Strategies of complex predicate formation and the Hungarian verbal complex. In István Kenesei (szerk.) *Crossing Boundaries. Advances in the theory of Central and Eastern European languages*. (Current Issues in Linguistic Theory 182). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 91–114.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss, Katalin 2008. Free word order, (non)configurationality, and phases. *Linguistic Inquiry* **39/3**:441–475.
- É. Kiss, Katalin – Henk van Riemsdijk 2004. *Verb Clusters: A Study of Hungarian, German and Dutch*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 69). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Haegeman, Liliane – Henk van Riemsdijk 1986. Verb projection raising, scope, and the typology of rules affecting verbs. *Linguistic Inquiry* **17/3**:417–466.
- Hinterhölzl, Roland 2006. *Scrambling, Remnant Movement, and Restructuring in West Germanic*. Oxford: Oxford University Press.
- Hornstein, Norbert 1999. Movement and control. *Linguistic Inquiry* **30/1**:69–96.
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–152.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és vonzat fogalmáról. In Kenesei István (szerk.) *Igei vonzatszerkezetek a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó. 157–196.
- Kenesei, István 2001. Criteria for auxiliaries in Hungarian. In István Kenesei (szerk.) *Argument structure in Hungarian*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 73–106.
- Kenesei, István 2005. Non-finite clauses in derived nominals. In Christopher Piñon – Szilárd Szentgyörgyi (szerk.) *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf conference*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 161–186.
- Koopman, Hilda – Anna Szabolcsi 1999. Hungarian complex verbs and XP-movement. In István Kenesei (szerk.) *Crossing Boundaries. Advances in the theory of Central and Eastern European languages*. (Current Issues in Linguistic Theory 182). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 115–134.
- Landau, Idan 2004. The scale of finiteness and the calculus of control. *Natural Language & Linguistic Theory* **22/4**:811–877.
- Landau, Idan 2013. *Control in Generative Grammar. A Research Companion*. New York: Cambridge University Press.
- Landau, Idan 2015. *A Two-Tiered Theory of Control*. Cambridge: The MIT Press.
- Rackowski, Andrea – Norvin Richards 2005. Phase edge and extraction: A Tagalog case study. *Linguistic Inquiry* **36/4**:565–599.
- Surányi, Balázs 2003. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. Doktori értekezés. Utrecht: LOT.
- Surányi, Balázs 2006. Scrambling in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* **53/4**:393–432.
- Szabolcsi, Anna 2005. Overt infinitival subjects (if that's what they are). In Hans Broekhuis – Norbert Corver – Riny Huybregts – Ursula Kleinhenz – Jan Koster (szerk.) *Organizing Grammar. Linguistic Studies in Honor of Henk van Riemsdijk*. Berlin, Boston: De Gruyter. 618–625.
- Szabolcsi, Anna 2007. *Hidden in plain sight: Overt subjects in infinitival control and raising complements*. Kézirat. <http://ling.auf.net/lingBuzz/000445>.

- Szabolcsi, Anna 2009a. Overt nominative subjects in infinitival complements in Hungarian. In Marcel den Dikken – Robert M. Vago (szerk.) *Approaches to Hungarian Volume 11: Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 251–276.
- Szabolcsi, Anna 2009b. Overt nominative subjects in infinitival complements cross-linguistically: Data, diagnostics, and preliminary analyses. In Patricia Irwin – Violeta Vasquez Rojas (szerk.) *NYU Working Paper in Linguistics Vol 2. Papers in Syntax*. New York: NYU Department of Linguistics. <https://goo.gl/vYhNff>.
- Szécsényi, Krisztina 2009a. *An LF-driven Theory of Scrambling in Hungarian Infinitival Constructions*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Szécsényi, Krisztina 2009b. On the double nature of Hungarian infinitival constructions. *Lingua* **119/4**:592–624.
- Szécsényi, Krisztina 2016. Overt and covert subjects in Hungarian infinitival clauses. Előadás. The Ninth Conference on Syntax, Phonology and Language Analysis (SinFonJA 9). Brno, Czech Republic.
- Szécsényi, Krisztina 2017. Object agreement and locality. Előadás. 2017. 1. 24. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.12321.81765>.
- Szécsényi, Krisztina – Tibor Szécsényi megj. előtt. Definiteness agreement in Hungarian multiple infinitival constructions. *Proceedings of Olinco 2016*. Olomouc: Palacký University.
- Szécsényi Tibor – Szécsényi Krisztina 2016. A tárgyi egyeztetés és a főnévi igeneves szerkezetek. In Kas Bence (szerk.) *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–127.
- Tóth, Ildikó 2000. *Inflected Infinitives in Hungarian*. Doktori értekezés. Tilburg: University of Tilburg.
- Wurmbrand, Susanne 2001. *Infinitives. Restructuring and Clause Structure*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Wurmbrand, Susanne 2014. Restructuring across the world. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. Olomouc: Palacký University. 275–294.

A visszaható névmás esete a fókuszpozícióval

Avagy ki látja Drakulát a tükörben?

Szécsényi Tibor

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

1. Bevezetések

Ez a tanulmány azt vizsgálja meg, hogy a magyar nyelvben a fókuszpozícióhoz és a visszaható névmásokhoz kapcsolódó szintaktikai és szemantikai elemzések, leírások hogyan befolyásolják egymást, milyen hatással vannak egymásra az egyébként nem összefüggőnek tűnő konstrukciók. Az elemzés során egyszerű kompozicionális logikai jelentésrepresentációkat rendelünk a mondat részeihez és egészéhez.

Ez a tanulmány azt mutatja meg, hogy miért nem elegendő a mondattani jelenségek leírásakor a mondatok jelentését egyszerű parafrázissal megadni. Rámutat egyrészt arra, hogy ez félrevezető, másrészt arra is, hogy a kifejezések jelentésének formális eszközökkel történő kifejezése a szintaktikai elemzésre és a szintaktikai szabályok megfogalmazására is hatással van. A visszaható névmást és fókuszt is tartalmazó mondatok ehhez jó illusztrációt szolgáltatnak.

Ez a tanulmány példaként akar szolgálni arra, hogy a látszólag kicsi és jelentéktelen problémák is elindíthó lehetnek egy olyan gondolatmenetnek, ami akár az egész elméletre is komoly hatással lehet. A tanulmány célja nem az, hogy egy problémát teljes egészében feltárjon és megoldjon, hanem hogy megmutassa, milyen kacsaringós úton, zsákutcákba befutva haladhatunk egy alapproblémától egy részleges megoldás felé, miközben számos fontos befolyásoló tényezőt nem veszünk figyelembe, legfőljebb egy lábjegyzetben emlékeztünk meg róla, hogy majd később mi magunk vagy valaki más azokat is figyelembe véve tovább vigye a gondolatmenetet.

Ez a tanulmány arról szól, hogy milyen érdekes és szép dolog a gondolkodás, és hogy ennek egyik lehetséges apropóját a nyelvtudomány (a formális nyelvtudomány) szolgáltatja. Én elsősorban ezt tanultam tanáraimtól.

A tanulmány következő szakaszában először röviden bemutatom, hogy a visszaható névmásnak és a fókusznak milyen egyszerű értelmezési lehetőségei kínálóznak a szintaktikai elemzés során, majd a 2.3. szakaszban megvizsgáljuk, hogy az ilyen naiv értelmezések miért okozhatnak problémát: nem tudják megmagyarázni például a *'Péter látja magát'* és a *'Magát látja Péter'* mondatok jelentésbeli különbségét. A tanulmány harmadik szakaszában ezért lépésről lépésre felépítünk egy olyan kompozicionális jelentésmeghatározást, aminek a segítségével remélhetőleg kimutathatjuk ezt a különbséget. A negyedik szakaszban először rácsodálkozunk, hogy a harmadik szakaszban javasolt formális elemzés mégsem írja le jól a kérdéses mondatok jelentését,¹ és hogy minek kellett volna kijönnie, majd megvizsgáljuk, hogy a kapott logikai formulák vajon milyen mondatokhoz tartoznának. Azt találjuk, hogy vannak olyan jelentések, jelentéstartalmak, amik nem fogalmazhatóak meg teljes, grammatikus magyar mondatokként. A 4.3. szakaszban végül bemutatom, hogy mi a különbség a visszaható névmás reflexivizáló és koreferenciális értelmezése között, és egy egységes szintaktikai-szemantikai leírást javasolok.

¹ Egy igazán komoly tanulmányban persze nem lenne helye ilyen zsákutcáknak és kacsaringóknak, mint ahogy a talán kissé túlmagyarázott formális logikai levezetéseknek sem, de talán ezt a tanulmányt nem csak az igazán komoly kutatók fogják olvasni, hanem az érdeklődő hallgatók is, akiknek viszont tanulságos lehet mindez.

2. A fókusz és a visszaható névmás naiv értelmezései

2.1. A visszaható névmás szintaktikai és szemantikai jellemzése

A visszaható névmás mondatbeli megjelenésének szintaktikai feltételeit nagyon részletesen tárgyalják a kötési elvekkel foglalkozó tanulmányok. Röviden: az anaforikus névmásoknak (így a visszaható névmásoknak is) kötve kell lenniük a kormányzó kategórián belül. Ez az úgynevezett *A kötési elv* egyfelől úgy értelmezhető, mint egy feltétel a visszaható névmás megjelenésére, másrészt pedig úgy, hogy a referáló főnévi kifejezések lehetséges megjelenési formái közötti választást szabályozza: ha egy referáló kifejezés koreferens egy másik, őt *k-vezérlő* referáló kifejezéssel, akkor (és csakis akkor) visszaható névmásként kell megjelennie.

A koreferencia kezelése szintaktikai és szemantikai eszközökkel is megoldhatónak tűnik. Szintaktikai megoldás esetében a visszaható névmást a megjelenési helyén rekonstruáljuk, azaz helyettesítjük az antecedensével. A *Péter látja magát* mondat elemzésénél a felszíni szerkezet kialakítása vagy a Spell Out után a *magát* névmást helyettesítjük a *Péter* önálló referenciával bíró főnévi csoporttal: *Péter látja Pétert*, majd a szemantikai reprezentációt ez alapján alakítjuk ki. A két azonos referenciájú kifejezést koreferenciaként értelmezzük. Könnyű azonban belátni, hogy ez a szintaktikai rekonstrukció nem megfelelő megoldás, mivel ebben az esetben a *Mindenki látja magát* mondat rekonstruált alakja a *Mindenki lát(ja) mindenkit* lenne, aminek az interpretációja nem reflexív.

A visszaható névmások esetében jelentkező koreferencia szemantikai kezelése során a visszaható névmás interpretációját határozzuk meg úgy, hogy a koreferencialitás kialakuljon. Ennek legegyszerűbb módja az, ha logikai fordításban ugyanazt az individuumváltozót vagy individuumkonstantt rendeljük hozzá, amit az őt kötő kifejezés is használ. Ha a *Péter látja magát* mondatban a *Péter* logikai megfelelője a *p* individuumkonstans, akkor a *magát*-nak is *p* lesz a logikai megfelelője, a *Mindenki látja magát* mondatban pedig, ha az alany logikai fordítása $\lambda P[\forall x(\text{boy}(x) \rightarrow P(x))]$, akkor a visszaható névmásnak az *x* kötött változó.² Természetesen az, hogy a reflexív névmás logikai megfelelője egy aktuális mondatbeli előfordulásban mi, *p*, *x* vagy valami más, nem a névmás lexikai leírásából származó információ, hanem a mondat szintaktikai elemzése során kerül meghatározásra: a kötési elvnek való megfelelétség ellenőrzése során kerül pontosításra. A tanulmányban a vizsgált szerkezetekben ezt a műveletet mindig már elvégzettként kezeltem.

Az anaforikus névmásoknak egy másik lehetséges értelmezését mutatja be Buring (2005: 43), mely szerint a reflexív névmásokat olyan kifejezéseknek feleltetjük meg, amelyek a tranzitív igének megfelelő kétargumentumú predikátumokat reflexivizálják. Ez a reflexivizálási folyamat hasonló, mint ami a *borotvál* – *borotválkozik* igepár esetén történik a képzés során, csak nem lexikai műveletként kell elképzelni, hanem szintaktikai-szemantikai átalakításként: a tranzitív ige és a visszaható névmás összekapcsolódása során a tranzitív ige $\lambda y \lambda x [P(x, y)]$ logikai megfelelőjéből az igei csoport logikai megfelelője $\lambda x [P(x, x)]$ lesz. A reflexivizálás során a kétargumentumú predikátumból kvázi egyargumentumú predikátum válik.

A visszaható névmások értelmezésénél az egyszerű esetekben lényegtelen, hogy a koreferencialitásos vagy a reflexivizációs elemzést alkalmazzuk, bár a *Péter látja magát* mondatban az intuíciónk szerint inkább a koreferencialitás az erősebb, a *Péter megütötte magát* mondatban viszont a reflexivizációs hatás. A dolgozat további részében a 4.3. szakasztól eltekintve az anaforikus névmások koreferencialis elemzését alkalmazom: az anaforikus névmások megjelenését leíró *A kötési elv* rendelkezik a visszaható névmások

² A későbbi példamondatokban mindig tulajdonneveket használok majd, ami lehetővé teszi a főnévi csoportok egyszerűsített szemantikai jellemzését. Természetesen egy teljes leírásnál ezt nem szabad majd figyelmen kívül hagyni.

szintaxisáról és az antecedensük megtalálásáról, a logikai fordításuk pedig az antecedensük individuumreferenciával lesz azonos.

2.2. A fókusz szintaktikai és szemantikai jellemzése

A magyarban az ige előtt levő összetevő a nem semleges intonációjú mondatokban fókuszként interpretálódik. Bár többféle fókuszértelmezés lehetséges (l. pl. É. Kiss 1998), most az azonosító fókuszról, a kimerítő felsorolásként értelmezhető fókuszról lesz szó.

A *Péter találkozott Marival* semleges intonációjú mondat egyszerűen csak deklarálja azt a tényt, hogy Péter és Mari találkozója megtörtént. A '*Péter találkozott Marival*' fókuszos mondat (az ' jelöli itt és a továbbiakban a fókuszhangsúlyt, és ezáltal azt, hogy a *Péter* összetevő fókuszpozícióban van) ezzel szemben nem csak ezt a tényt közli, hanem azt is, hogy az a személy, aki Marival találkozott, az Péter (azonosítás), valamint hogy a releváns személyek közül senki más nem találkozott Marival.

A fókuszos mondatok jelentését általában a mondat parafrázálásával szokta a szintaxisról foglalkozó szakirodalom megadni,³ jelen esetben ez a parafrázis az, hogy 'az a személy, aki találkozott Marival, azonos Péterrel', vagy hogy 'Péter az az egyetlen személy, aki találkozott Marival'. Általánosítva úgy fogalmazhatjuk meg a fókusz jelentését, hogy 'az az X individuum (vagy személy), akire igaz a fókuszos mondat nem fókuszos (vagyis semleges intonációjú) párjával kifejezett állítás (ahol az igei csoportban a fókuszált összetevőt X-re cseréljük), azonos a fókuszált összetevő által jelölt individuummal', azaz 'az az X, amely X találkozott Marival, Péterrel azonos'. A parafrázisokat itt mint hétköznapi nyelven megfogalmazott logikai kifejezéseket értjük.

2.3. A probléma

Tekintsük a következő mondatokat:

- (1) a. 'Péter látja magát a tükörben.
- b. 'Magát látja Péter a tükörben.

Az előző két szakaszban tárgyaltak szerint az (1a) mondat jelentését úgy lehet megadni, hogy 'az a személy, aki látja magát a tükörben, azonos Péterrel', vagy pontosabban: 'az az X, akire igaz, hogy X látja X-et a tükörben, azonos Péterrel'. Ezt minden különösebb kételkedés nélkül el is fogadjuk, megfelel az anyanyelvi intuíciónknak. A visszaható névmás itt reflexivizálja a tranzitív predikátumot, azaz a *lát* predikátum első és második argumentuma is ugyanaz lesz. Ez megfelel a 2.1.-ben leírtaknak is, vagyis a reflexív névmás logikai megfelelője megegyezik az antecedensével.

³ Például É. Kiss (1992: 101):

- (i) a. [_S [_{VP} Esterházy új könyvét [_{V'} vettem meg a születésnapodra]]
- b. 'Esterházy új könyve az, amit megvettem a születésnapodra.'

vagy É. Kiss (2002: 77):

- (ii) [_{TopP} Pétert [_{Predicate} [_{Focus} JÁNOS] mutatta be Marinak]]
- Peter-ACC John introduced VM Mary-to
- 'As for Peter it was John who introduced him to Mary.'

Üdítő kivételt jelent Kenesei (1989), ahol a fókuszos mondatok jelentését formális eszközökkel leírva találjuk.

Természetesen a fókusz szemantikájával foglalkozó szerzők (pl. Rooth 1992) a fókuszértelmezésnek a formális szemantikai leírását is megadják, ott viszont a fókuszjelenségek szintaktikai aspektusai nincsenek kellően kidolgozva.

Azonban nemcsak a mondat alanyát lehet fókuszpozícióba helyezni, hanem a mondat tárgyát is, a visszaható névmást is: (1b). Ennek a mondatnak a jelentése azonban az eddigiek szerint ugyanannak kellene lennie, mint az előző esetben. A visszaható névmásnak és a tulajdonnévnek ugyanaz a logikai megfelelője, a semleges állítás jelentését pedig így a $\lambda t(p,p)$ logikai kifejezéssel adhatjuk meg. A mondat parafrázisa ennek megfelelően ugyanaz lesz: 'az az X, akire igaz, hogy X látja X-et a tükörben, azonos Péterrel'.

Nyilvánvaló azonban, hogy a két mondat jelentése nem ugyanaz. A két mondat jelentése különböző, más-más szituációban fordulhatnak elő, van olyan szituáció, amelyikben csak az egyik igaz, a másik nem, és van olyan is, ahol fordított a helyzet. Mi okozhatja ezt a problémát?

Több helyen is ejthettünk hibát a gondolatmenetünk során. Lehet, hogy a visszaható névmás szemantikai kezelését rontottuk el, de az is lehet, hogy a fókuszértelmezésnél tévedtünk. A gyanúsított elsősorban a fókuszértelmezés lehet, mivel a használt átfogalmazási mód eléggé szabályozatlan, nem igazán indokolt, miért így parafrázáljuk a fókuszos mondatokat, és az sem, hogy hogyan parafrázáljuk őket. Egy mondat átfogalmazása nem eléggé formális folyamat ahhoz, hogy pontosan leírassunk vele jelenségeket, nem ismerjük az átfogalmazási lehetőségeket, az átfogalmazások hatásait. És az átfogalmazások végső soron maguk is csak mondatok, használatuk során a magyarázandó jelenség és a magyarázat ugyanazon a nyelven történik.

A következő szakaszban azt nézzük meg, hogy hogyan lehet átfogalmazások nélkül, formális eszközökkel kezelni a vizsgált jelenségeket.

3. Kompozicionális szöszmötölés

Lássuk hát, hogyan lehet formális eszközökkel, kompozicionálisan létrehozni a kérdéses magyar mondatok jelentésrepresentációját! Ennek során az alapoknál kezdve először az egyszerű, sem fókuszt, sem másmilyen ige elé mozgatott összetevőt nem tartalmazó mondatok elemzését végezzük el, beleértve a visszaható névmások koreferencia alapú leírását is. Ezt követi az ige utáni pozícióból az ige elé kimozgó elemeket is tartalmazó mondatok általános jellemzése, ennek során a (Gyuris–Varasdi–Maleczki 2006) által is használt kompozicionális jelentésmeghatározást alkalmazom. A 3.3. szakaszban a fókuszált mondatok logikai megfelelőjéből meghatározzuk a fókuszprojekció speciális logikai tartalmát. A 3.4. szakaszban végül összegezzük az addig tárgyaltakat, és a visszaható névmást és fókuszt is tartalmazó mondatok logikai megfelelőit határozzuk meg.

A továbbiakban feltételezem, hogy a mondatokban szereplő szavak szemantikai reprezentációi mindig ugyanazok lesznek, a *Péter* (illetve a tárgy esetű *Pétert*), a *Mari(t)* és a *lát* (illetve a határozott ragozású *látja*) logikai megfelelője a következő:

- (2) a. Péter(t) : p
 b. Mari(t) : m
 c. lát(ja) : $\lambda y[\lambda x[\text{lát}(x,y)]]$

A tulajdonneveknél egyszerű individuumkonstanst használunk – ez nem teszi lehetővé a komplex főnévi csoportok általánosított kvantorként való kezelését, de a vizsgált mondatainknál ez nem is szükséges. A tulajdonsághalmazként való interpretálhatóságot biztosító $\lambda P[P(p)]$ logikai formula ebben az esetben csak az olvashatóság romlását okozná, más befolyása nem lenne. Az individuumkonstanst használata viszont lehetővé teszi, hogy a tranzitív igék logikai megfelelőjéül a (2c) egyszerű logikai formulát használjuk. Ezeken kívül a didaktikusabb felépítés miatt az (2d)-ben látható intranszitiv *fut* igét is használni fogom:

- (2) d. fut : $\lambda x[\text{fut}(x)]$

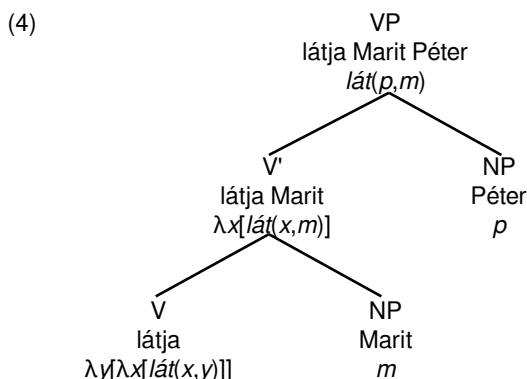
3.1. A mozgatót nem tartalmazó mondatok szerkezete és értelmezése

A mondatok összetevős szerkezeténél feltételezem, hogy az ige argumentumainak a kiinduló pozíciója az ige mögött van, az ige elé, a mondat bal periferiájára pedig mozgatóval kerülnek.

Az igével kezdődő, mozgatót nem tartalmazó mondatok szemantikai leírását úgy kaphatjuk meg, ha az igét mint függvényt alkalmazzuk egyenként az argumentumokra, majd a szükséges β -konverziókat végrehajtjuk:

- (3) a. Fut Péter : $\lambda x[fut(x)](p) \Leftrightarrow fut(p)$
 b. Látja Marit Péter : $\lambda y[\lambda x[lát(x,y)]](m)(p) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x,m)](p) \Leftrightarrow lát(p,m)$

Mostani elemzésünk során lényegtelen, hogy az ige mögött milyen strukturális pozíciókban foglalnak helyet az ige argumentumai, az igének testvérei, azaz lapos igei csoportot tételezünk fel, vagy pedig hierarchikusan helyezkednek-e el. Bárhogyan is írható le a magyar mondat szerkezet igei része, a VP-hez tartozó logikai formula egy nyitott vagy zárt logikai mondatnak (τ típusú) felel meg.⁴ A (3b) elemzés egy egyszerű szemantikai analízist biztosító hierarchikus szerkezetet feltételez:

Ez az elemzés nem képes kezelni a VSO szórendű *Látja Péter Marit* mondatot, de a vizsgált jelenséget nem befolyásolja az ige mögötti összetevők szabad szórendje, ezért annak magyarázatát sem szükséges megadnunk.

Az igével kezdődő, visszaható névmást tartalmazó mondatok esetében a visszaható névmásoknak is meg kell adnunk a logikai megfelelőjét. Ez a korábban említett módon az antecedensének megfelelő individuumkonstans, vagy az antecedens által használt individuumváltozó lesz: esetünkben, mivel a továbbiakban mindig *Péter* lesz az antecedens, ez a p individuumkonstans lesz:

- (5) magát : p

A *Látja magát Péter* mondat jelentését meghatározó logikai kifejezést a (4) ábrán látható módon kaphatjuk meg, csak most a *Marit* kifejezés helyett a *magát* kifejezést kell használnunk:

- (6) Látja magát Péter : $\lambda y[\lambda x[lát(x,y)]](p)(p) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x,p)](p) \Leftrightarrow lát(p,p)$

Ez a formula megfelel az intuíciónknak is: a *Látja magát Péter* mondat azt fejezi ki, hogy a p individuum látja a p individuumot.

⁴ Nyitott mondatot, azaz lekötetlen változót tartalmazó mondatot akkor kapunk majd, ha egy összetevőt kimozgatunk az igei csoportból. Elemzésünkben ekkor egy e típusú individuumváltozó jelenik meg a kimozgatott argumentum helyén.

3.2. Mozgatás

Az argumentumok ige elé való mozgatása mindig ugyanúgy történik, egy funkcionális projekció specifikálójába kerülnek. Ezek a funkcionális projekciók a szakirodalomban szokásosan topik, kvantor és fókusz projekciókként, vagy másutt Ref, Dist és F projekciókként vannak azonosítva.

A topik-, kvantor- és fókuszpozíciók nem pusztán szintaktikai természetűek, hanem szemantikai-, pragmatikai vagy diskurzusfunkciókat is betöltenek. Ezeknek a nem szintaktikai funkcióknak a leírására most nem vállalkozunk (kivéve a fókuszértelmezés esetében, lásd a következő szakaszban), most csak azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan lehet az ilyen mondatoknak is kompozicionális módon előállítani a mozgatás nélküli mondatoknál, azaz az igével kezdődő mondatoknál megfigyelhető alapjelentését.

A *Péter fut* vagy a *Péter látja Marit* mondatok esetében nem is kellene különösebb magyarázat a megfelelő logikai formulák létrehozásához: a *fut* és a *látja Marit* kifejezések interpretációi a korábbiak alapján egy $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezés, azaz egyargumentumú predikátum, amit alkalmazhatunk az alany által kifejezett individuumkonstansokra, függetlenül attól, hogy az az ige, illetve az ige+tárgy bal vagy jobb oldalán helyezkedik-e el.

$$(7) \quad \text{látja Marit} : \lambda y[\lambda x[\text{lát}(x,y)]](m) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x,m)]$$

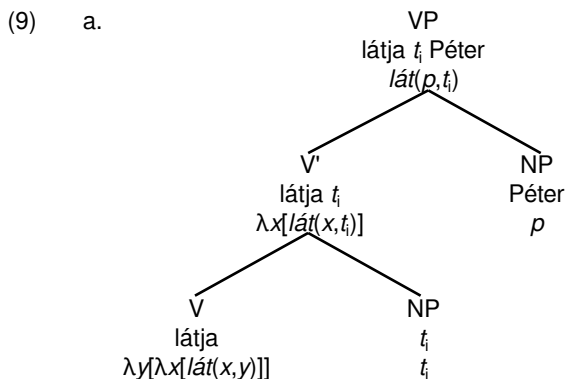
Azonban a *Marit látja Péter* mondat esetében – már amennyiben tartjuk magunkat ahhoz a feltételezéshez, hogy az ige az öt követő argumentumokkal egy összetevőt alkot – szükségünk lesz valamilyen külön módszerre a bal perifériára kerülő elemek kezeléséhez. Ha a *látja Péter* egy összetevőt alkot, akkor a *látja* logikai megfelelőjét nem alkalmazhatjuk a *Péter* logikai megfelelőjére, mert akkor a p individuumkonstans a tárgy pozícióját foglalná el a logikai formulában:

$$(8) \quad \text{látja Péter} : \lambda y[\lambda x[\text{lát}(x,y)]](p) \Leftrightarrow \lambda x[\text{lát}(x,p)]$$

Segítségünkre siet azonban az a feltevés, hogy az ige előtt megjelenő összetevők bázispozíciója az ige után van, onnan mozgatással kerülnek az ige elé, az ige mögötti kiindulási pozícióban pedig egy nyom található. Ezt elfogadva, valamint azt, hogy a kimozgatott összetevők nyomainak a logikai megfelelője egy individuumváltozó,⁵ a következő szerkezetet és elemzést kapjuk:⁶

⁵ A funkcionális projekciók és a kimozgatott összetevő szemantikai jellemzését Gyuris–Varasdi–Maleczki (2006) 9.3.2.1. szakaszát követve adom meg itt és a későbbiekben.

⁶ Itt és a későbbiekben a t_i kifejezést a szintaktikai leírásban nyomként, a logikai leírásban pedig individuumváltozóként használom. A két értelmezés nem keverendő össze, az azonos alak csak a könnyebb azonosíthatóság miatt van.

b. látja t_i Péter : $\lambda y[\lambda x[lát(x, y)]](t_i)(p) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x, t_i)](p) \Leftrightarrow lát(p, t_i)$

c. látja Marit t_i : $\lambda y[\lambda x[lát(x, y)]](m)(t_i) \Leftrightarrow \lambda x[lát(x, m)](t_i) \Leftrightarrow lát(t_i, m)$

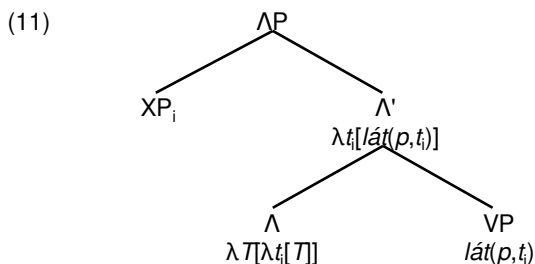
A (9a) és (9b) példában t_i -vel jelöltem egyrészt a kimozgatott *Marit* nyomát, másrészt a neki megfeleltethető individuumváltozót is. (9c)-ben ugyanez a kimozgatott alanyt jelöli.

Látható, hogy a (9b–c) példákban látható logikai kifejezések ugyanúgy τ típusúak, azaz logikai mondatok, mint a (3a–b)-ben látható kifejezések, csak míg azok nem tartalmaznak lekötetlen individuumváltozót, az itteniek igen, azaz ezek nyitott mondatok. A VP logikai megfelelője azonban mindig τ típusú.

A *Péter Marit látja*, illetve a *Marit Péter látja* mondatokban levő *látja* VP-k hasonló módon elemezhetőek, csak ezekben két lekötetlen individuumváltozó lesz, t_i és t_j :

(10) $[_{VP} látja t_i t_j] : lát(t_i, t_j)$.

Ahhoz, hogy ezek a nyitott logikai mondatok kombinálhatóak legyenek az ige előtti, egy funkcionális projekció specifikáló pozíciójában levő, kimozgatott argumentummal, a nyitott mondatokból predikátumokat kell csinálni. A funkcionális projekciók fejei ezt teszik, a nyitott mondatban szereplő lekötetlen változók közül az, amelyik a projekció specifikálójában megjelenő összetevő feleltethető meg, lambda absztrakció útján a nyitott mondat elé kerül:⁷

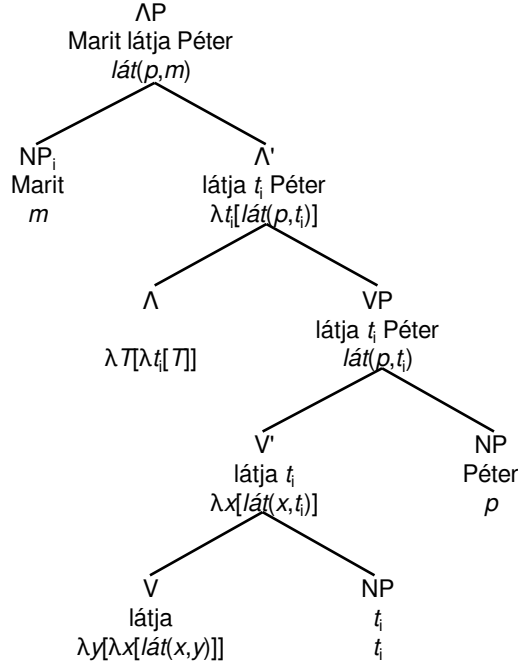
A példában a Λ funkcionális fej projekciójában a specifikálónak mozgatott kifejezés és a fejben szereplő t_i individuumváltozó indexe azonos, T itt pedig τ típusú logikai változó. A Λ' -ben látható logikai kifejezés már egy $\langle e, \tau \rangle$ típusú kifejezés, ami könnyen kombinálható a specifikálónak levő e típusú argumentummal (vagy ha azt általánosított kvantorként, azaz $\langle \langle e, \tau \rangle, \tau \rangle$ -ként elemezzük, mint majd hamarosan a fókuszált kifejezést, akkor is).

⁷ Itt ismét Gyuris–Varasdi–Maleczki (2006) 9.3.2.1. szakaszára utalnék.

A *Marit látja Péter* mondat teljes elemzése a következő lesz:

(12) a. *Marit látja Péter*

b.

- c. $\lambda T [\lambda t_i [T]] (\lambda y [\lambda x [/ \text{lát}(x, y)]] (t_i)(p))(m)$
 $\lambda T [\lambda t_i [T]] (\lambda x [/ \text{lát}(x, t_i)] (p))(m)$
 $\lambda T [\lambda t_i [T]] (\text{lát}(p, t_i))(m)$
 $\lambda t_i [/ \text{lát}(p, t_i)] (m)$
 $\text{lát}(p, m)$

Hasonló módon elemezhető a *Péter látja Marit* és a *Péter Marit látja* mondat is:

- (13) a. *Péter látja Marit* = $[_{\Lambda P} \text{Péter}_i \wedge [_{VP} \text{látja Marit } t_i]]$
 $\lambda T [\lambda t_i [T]] (/ \text{lát}(t_i, m)) (p)$
 $\lambda t_i [/ \text{lát}(t_i, m)] (p)$
 $\text{lát}(p, m)$
- b. *Péter Marit látja* = $[_{\Lambda P} \text{Péter}_i \wedge [_{\Lambda P} \text{Marit}_i \wedge [_{VP} \text{látja } t_i t_i]]$
 $\lambda S [\lambda t_i [S]] (\lambda T [\lambda t_i [T]] (/ \text{lát}(t_i, t_i)) (m)) (p)$
 $\lambda S [\lambda t_i [S]] (\lambda t_i [/ \text{lát}(t_i, t_i)] (m)) (p)$
 $\lambda S [\lambda t_i [S]] (/ \text{lát}(t_i, m)) (p)$
 $\lambda t_i [/ \text{lát}(t_i, m)] (p)$
 $\text{lát}(p, m)$

(13a) második sorában a $[_{VP} \text{látja Marit } t_i]$ igei csoport (9c)-ben már levezetett formuláját használtuk a Λ logikai megfelelőjének első argumentumaként. (13b)-nél $\lambda T [\lambda t_i [T]] (/ \text{lát}(t_i, t_i)) (m)$ a $[_{\Lambda P} \text{Marit}_i \wedge [_{VP} \text{látja } t_i t_i]$ logikai megfelelője (ahol $/ \text{lát}(t_i, t_i)$ az igei csoport (10)-ben bemutatott megfelelője), ami a felső Λ projekció első argumentumaként jelenik meg. Az S , csakúgy, mint a T , τ típusú logikai változó.

3.3. A fókusz szemantikai jellemzése

Térjünk most rá a fókuszértelmezésre! Az előző szakaszban megvizsgáltuk, hogyan lehet a mozgatóssal létrehozott mondatok interpretációját megadni úgy, mintha a mozgatósnak semmilyen jelentéstani hatása nem lenne. Azonban a mondat bal periferiájára való helyezéssel a mondat értelmezése is megváltozik, vagyis a funkcionális fejek $\lambda \tau [\lambda t_i [7]]$ logikai megfeleltetésén túl még valami más is történik.

A fókuszprojekció, vagyis a fókuszértelmezés esetében – legalábbis a tanulmány által vizsgált jelenségnél – ez a speciális értelmezés a kimerítő felsorolás vagy az azonosítás: a fókuszpozícióba mozgatótt összetevő által jelölt individuum az egyetlen olyan, amire igaz a mondat által kifejezett alapállítás. A '*Péter fut* fókuszos mondat esetében az azonosítást úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a *Péter* névvel jelölt individuum az egyetlen olyan x individuum, akire igaz az, hogy *fut*(x). Az azonosítást a predikátumlogikában az ι (ióta) operátor segítségével fejezhetjük ki, Kenesei (1989) javaslata alapján a fókuszinterpretációt ezzel az operátorral adjuk meg: $\iota x[fut(x)] = p$, azaz az az x individuum, aki fut, azonos (egyenlő) p -vel. Az ióta operátor az egzisztenciális és univerzális kvantorokhoz hasonlóan egy individuumváltozót köt, hatókörében pedig egy logikai mondat található, de azokkal ellentétben az iótás kifejezés nem τ típusú, hanem e típusú. A russelli ι operátor definíciója szerint (von Heusinger 2003) fennáll a (14) azonosság, azaz az iótás kifejezés egyszerre fejez ki egzisztencialitást és unicitást:

$$(14) \quad P(\iota x[Q(x)]) \Leftrightarrow \exists x[Q(x) \wedge \forall y[Q(y) \rightarrow x = y] \wedge P(x)]$$

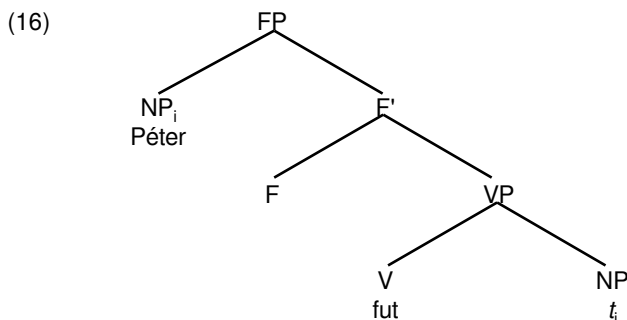
vagyis az $\iota x[Q(x)]$ egy olyan individuumot ad meg, amire egyedül igaz az, hogy rendelkezik a Q tulajdonsággal.

A '*Péter fut* mondat teljes logikai megfelelőjét tehát úgy adhatjuk meg, hogy az az egyetlen individuum, aki fut, azonos Péterrel:

$$(15) \quad \text{'Péter fut} : \iota x[fut(x)] = p$$

A (15)-ben megadott logikai kifejezés azt adja meg, hogy mit állítunk a mondat kimondásakor, ez az elvárt jelentésleírás. A feladatunk most az, hogy a nyelvtant, ami a nyelvet leírja, úgy fogalmazzuk meg, hogy ezt az elvárt jelentést visszaadja kompozicionálisan is. Az absztrakt fókuszértelmezés megadásához a konkrét logikai kifejezésből juthatunk el lambda absztrakció segítségével.

A '*Péter fut* mondat összetevős szerkezete a következő:

ahol F egy funkcionális kategória (fókusz), az FP specifikálójában található *Péter* logikai megfelelője p , a $[_{VP} fut t_i]$ ige csoporté pedig $fut(t_i)$.

A teljes mondat logikai megfelelője $\iota x[fut(x)] = p$. Ezt úgy kaphatjuk kompozicionálisan, hogy F' logikai megfelelőjét, ami egy $\langle e, t \rangle$ típusú függvény, alkalmazzuk a specifikáló logikai megfelelőjére (p). Hogy a még nem ismert F' logikai megfelelőjét megkapjuk, a mondat logikai megfelelőjén kell lambda-absztrakciót elvégeznünk: $\lambda y[\iota x[fut(x)] = y]$, mert $\lambda y[\iota x[fut(x)] = y](p) \Leftrightarrow \iota x[fut(x)] = p$. Ha összevetjük ezt az előző szakaszban ismertetett és használt Λ funkcionális kategóriák leírásával, vagyis elfogadjuk, hogy a funkcionális fejek feladata az, hogy a kimoztatott argumentumnak megfelelő individuumváltozót azonosítsák, nyilvánvaló, hogy a kifejezésben szereplő y individuumváltozót t_i -vel kell helyettesítenünk:

$$(17) \quad [F' F [_{VP} fut t_i]] : \lambda t_i[\iota x[fut(x)] = t_i]$$

Ezt a logikai formulát pedig kompozicionálisan úgy kaphatjuk meg, ha az F logikai megfelelőjét – ami várhatóan egy $\langle t, \langle e, t \rangle \rangle$ típusú kifejezés lesz, mint volt az előző fejezetben is a Λ -k esetében – mint függvényt alkalmazzuk a VP logikai megfelelőjére, $fut(t_i)$ -re. Ebből azonban lambda absztrakcióval nem kaphatjuk meg az F logikai megfelelőjét, mivel (17)-ben nem $fut(t_i)$ szerepel, hanem $fut(x)$, amiben x egy már kötött változó (az i köti).

Azonban nem kell kétségbeesnünk, a mondat kompozicionális jelentésmeghatározásának van egy másik módja is. Ne az F' -t tekintsük függvénynek, aminek a specifikáló az argumentuma, hanem a specifikálót, amit – mint az $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú általánosított kvantorokat is – alkalmazzunk a F' -re mint argumentumra. Ekkor feltételezhetjük, hogy F' logikai megfelelője az előző szakaszban is használthoz hasonlóan $\lambda t_i[fut(t_i)]$ lesz, ami gyakorlatilag maga a fut egyargumentumú predikátum. A (15) formulán elvégezve a lambda absztrakciót, azaz kiemelve belőle a $\lambda t_i[fut(t_i)]$ kifejezést, megkapjuk, hogy fókuszként értelmezett '*Péter* logikai megfelelője $\lambda P[\iota x[P(x)] = p]$. Az $[_{FP} 'Péter_i [F' F [_{VP} fut t_i]]]$ mondat elemzése ekkor a következő:

$$(18) \quad \begin{aligned} \lambda P[\iota x[P(x)] = p](\lambda t_i[fut(t_i)]) \\ \iota x[\lambda t_i[fut(t_i)](x)] = p \\ \iota x[fut(x)] = p \end{aligned}$$

A '*Péter*-nek megfelelő $\lambda P[\iota x[P(x)] = p]$ logikai kifejezésből pedig már csak *Péter*-től, azaz p -től kell elvonatkoztatni, absztrahálni, hogy megkapjuk a tiszta fókuszértelmezést:

$$(19) \quad ' : \lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)] = y]]$$

Furcsának tűnhet, hogy a (19) logikai kifejezést FP specifikálójában alkalmazzuk a fókuszált összetevő, a *Péter* logikai megfelelőjére, mintha a fókuszértelmezés $[_{FP} spec]$ -hez lenne hozzárendelve, nem pedig a funkcionális F fejhez.⁸ De értelmezhetjük ezt a helyzetet úgy is, mintha (19) a *csak* fókuszoperátor logikai megfelelője lenne, amit viszont az őt követő főnévi csoporttal együtt a fókusz specifikálóban találunk meg:

$$(20) \quad [_{FP} Csak Péter_i [F' F [_{VP} fut t_i]]]$$

A '*Péter fut* mondat teljes elemzése tehát a következő:

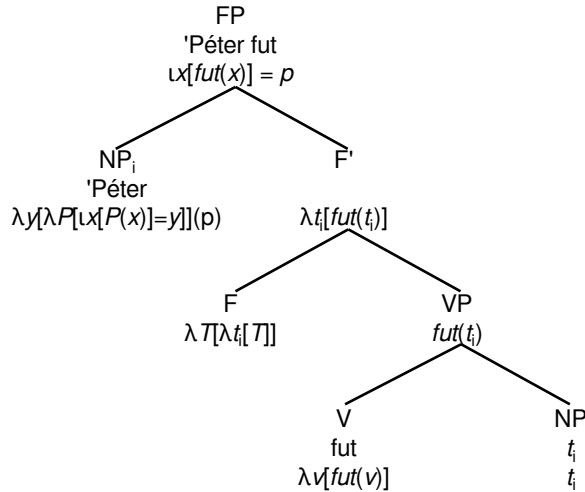
⁸ Konstruálhatnánk egy olyan logikai kifejezést is, ami az F -hez rendelve is eredményül adná a kívánt $(\iota x[fut(x)] = p)$ formulát:

$$F : \lambda P[\lambda y[\iota x[\lambda t_i[P(x)] = y]]]$$

Ez azonban, bár a kívánt eredményt szolgáltatja, nem hozható létre olyan szépen absztrakcióval a (15) mondatinterpretációból, valamint nem alkalmazható a *csak* fókuszoperátoros mondatok esetében sem, ezért a továbbiakban nem ezt a logikai kifejezést használjuk F -re.

(21) a. 'Péter fut.

b

- c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\text{fut}(v)](t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\text{fut}(t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda t_i[\text{fut}(t_i)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x)=p](\lambda t_i[\text{fut}(t_i)])$
 $\iota x[\lambda t_i[\text{fut}(t_i)](x)] = p$
 $\iota x[\text{fut}(x)] = p$

Most azt kell ellenőriznünk, hogy a szépen megkonstruált fókusz interpretációnk hogyan viselkedik tranzitív igés mondatban. Először a 'Péter látja Marit mondatot nézzük meg:

(22) a. $[_{FP} \text{'Péter}_i [_F F [_{VP} [_V \text{látja Marit}] t_i]]]$:

- b. $[_{FP} \lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p) [_F \lambda T[\lambda t_i[T]] [_{VP} [_V \lambda v[\lambda \hat{a}t(v,u)]] m] t_i]]]$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda u[\lambda v[\hat{a}t(v,u)]](m)(t_i)))$
- c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda u[\lambda v[\hat{a}t(v,u)]](m)(t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\hat{a}t(v,m)]](t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda T[\lambda t_i[T]](\hat{a}t(t_i,m)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x)=y]](p)(\lambda t_i[\hat{a}t(t_i,m)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x)=p](\lambda t_i[\hat{a}t(t_i,m)])$
 $\iota x[\lambda t_i[\hat{a}t(t_i,m)](x)] = p$
- d. $\iota x[\hat{a}t(x,m)] = p$

(22a)-ban a mondat összetevős szerkezetét láthatjuk, utána pedig ugyanezt, csak az összetevők helyett azok logikai megfelelői kerültek. A szintaktikai szerkezet szögletes zárójelei félkövérek, hogy megkülönböztethessük a logikai kifejezésekben szereplő hatóköri szögletes zárójelektől. (22b) második sorában a logikai kifejezések kompozicionális kombinációi találhatók, azaz a mondatnak megfelelő logikai formula β -konverzió előtt. (22c)-ben ugyanennek a logikai formulának a β -konverziós egyszerűsítése látható, a végén pedig a konverzió eredménye, a mondat elsőrendű logikai megfelelője.

A (22d) logikai kifejezés visszaadja az intuíciónknak megfelelő értelmezést: a 'Péter látja Marit mondat azt állítja, az a személy, aki látja Marit, azonos Péterrel.

A 'Marit látja Péter mondat elemzése (23)-ban látható:

- (23) a. $[_{FP} \text{'Marit}_i [_F F [_{VP} [_{V'} \text{látja } t_i] \text{Péter}]]]$:
- b. $[_{FP} \lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]]] \ m \ [_F \lambda T [\lambda t_i [T]]] \ [_{VP} [_{V'} \lambda u [\lambda v [\lambda t [\text{lát}(v, u)]]] \ t_i] \ p]]]$
 $\lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]] \ (m) \ (\lambda T [\lambda t_i [T]] \ (\lambda u [\lambda v [\lambda t [\text{lát}(v, u)]]] \ (t_i) \ (p)))$
- c. $\lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]] \ (m) \ (\lambda T [\lambda t_i [T]] \ (\lambda u [\lambda v [\lambda t [\text{lát}(v, u)]]] \ (t_i) \ (p)))$
 $\lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]] \ (m) \ (\lambda T [\lambda t_i [T]] \ (\lambda v [\lambda t [\text{lát}(v, t_i)]]] \ (p)))$
 $\lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]] \ (m) \ (\lambda T [\lambda t_i [T]] \ (\text{lát}(p, t_i)))$
 $\lambda y [\lambda P [\lambda x [P(x)] = y]] \ (m) \ (\lambda t_i [\text{lát}(p, t_i)])$
 $\lambda P [\lambda x [P(x)] = m] \ (\lambda t_i [\text{lát}(p, t_i)])$
 $\lambda x [\lambda t_i [\text{lát}(p, t_i)](x)] = m$
- d. $\lambda x [\text{lát}(p, x)] = m$

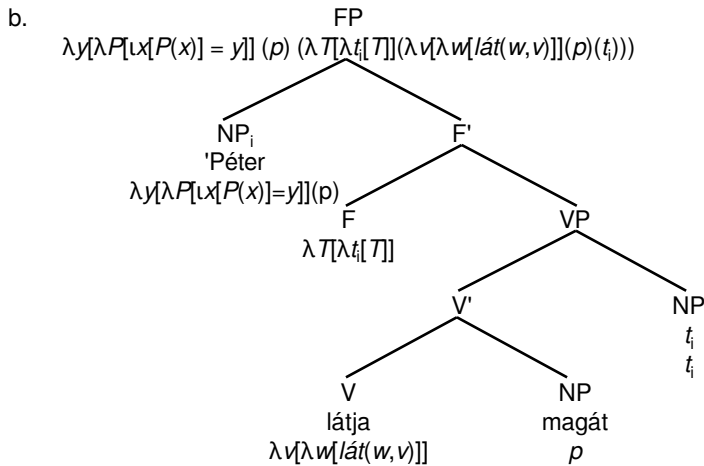
A (23d) logikai kifejezés helyesen adja vissza a tárgyi fókuszos mondat értelmezését: az a személy, akit Péter lát, azonos Marival.

3.4. A visszaható névmást tartalmazó fókuszos mondatok kompozicionális interpretációja

Most térjünk vissza a kiinduló problémánkhoz, hogy mi a 'Péter látja magát és a 'Magát látja Péter mondatoknak a jelentését, szemantikai interpretációját leíró logikai formula, és ezt hogyan kaphatjuk meg a már megismert kompozicionális eszközökkel. Ehhez már minden adott, a tranzitív igés semleges mondatok és a visszaható névmások interpretációját a 3.1. szakaszban tekintettük át, az ige elé mozgatás befolyását és leírását 3.2.-ben, a fókusz leírását pedig az előző, 3.3. szakaszban.

Lássuk először a 'Péter látja magát mondatot.

- 24) a. 'Péter látja magát.

- c. $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda v[\lambda w[\lambda t(w, v)]](p)(t)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda w[\lambda t(w, p)]](t)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda t(t, p)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda t[\lambda t(t, p)])]$
 $\lambda P[\lambda x[P(x) = p] (t[\lambda t(t, p)])]$
 $\lambda x[\lambda t[\lambda t(t, p)](x) = p]$
- d. $\lambda x[\lambda t(x, p) = p]$

(24b)-ben a tárgyi pozícióban jelenik meg a magát visszaható névmás, aminek a logikai megfelelőjét a korábban ismertetett megfontolások szerint az antecedensének, a *Péter* főnévi csoportnak az individuumkonstansával megegyezően adtuk meg. A teljes mondat jelentését meghatározó logikai formula (24d)-ben látható. Ezt összevetve a '*Péter látja Marit*' mondat (22d)-ben megadott logikai megfelelőjével, azt állapíthatjuk meg, hogy a két logikai formula csak abban különbözik, hogy az m individuumkonstans p -re változott.

Ezután nézzük meg, hogy a '*Magát látja Péter*' mondatához milyen logikai kifejezést kapunk:

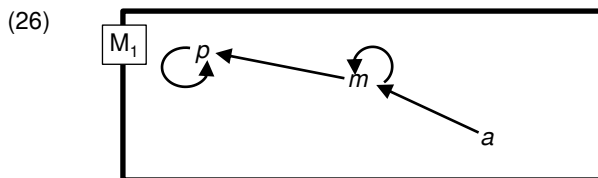
- 25) a. '*Magát látja Péter*.'
- b. $[_{FP} \lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) [_{F'} \lambda T[\lambda t[T]] [_{VP} [_{V'} \lambda v[\lambda w[\lambda t(w, v)]] (t)]] (p)]]]]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda v[\lambda w[\lambda t(w, v)]] (t)(p)))]$
- c. $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda v[\lambda w[\lambda t(w, v)]] (t)(p)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda w[\lambda t(w, t)]](p)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t[T]](\lambda t(t, t)))]$
 $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x) = y]] (p) (\lambda t[\lambda t(t, t)])]$
 $\lambda P[\lambda x[P(x) = p] (\lambda t[\lambda t(t, t)])]$
 $\lambda x[\lambda t[\lambda t(t, t)](x) = p]$
- d. $\lambda x[\lambda t(p, x) = p]$

A (25d) formula különbözik (24d)-től, vagyis a két mondatához – formailag legalábbis – különböző logikai kifejezést társítottunk, ami szükséges a két mondat különböző jelentésének a leírásához. De vajon a két logikai kifejezés valóban különbözik egymástól? A következő szakaszban megvizsgáljuk, hogy van-e a két kifejezést megkülönböztető szituáció, különbözhet-e az igazságértékük valamilyen modellben interpretálva.

4. A mondatok különböző modellekben történő interpretációja

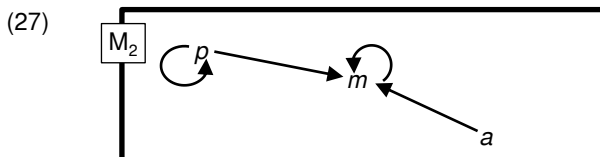
4.1. A logikai kifejezések értelmezése

A (25a) '*Magát látja Péter*' logikai megfelelője tehát $\lambda x[\lambda t(p, x) = p]$. Ez akkor és csakis akkor igaz, ha van olyan individuum, akit Péter lát, és az a személy, akit Péter lát, maga Péter, és senki más. Az, hogy más kit lát, vagy hogy ki látja még Pétert, a mondat igazságértékének a szempontjából nem lényeges. Az M_1 szituációban (modellben), ahol Mari látja magát és Pétert is, Anna pedig Marit, de Péter csak magát látja, a mondat igaz:

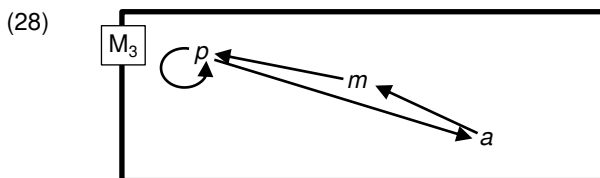

Ugyanebben a modellben viszont a (24d) $\neg x[lát(x,p)] = p$ formula nem igaz: bár van olyan személy, aki látja Pétert, de nem csak egy, hanem kettő is: maga Péter, valamint Mari. A két logikai kifejezés tehát logikailag nem egyenértékű.

Az M_2 modellben fordított a helyzet, (24d) igaz, (25d) viszont hamis.

Könnyen észrevehető azonban, hogy bár a (24d) formula valóban igaz az M_2 szituációban, a (24a) '*Péter látja magát*' mondat nem állít igazat ugyanitt. Nem állíthatjuk, hogy csak Péter látja magát, mivel Mari is látja magát. Az történt, hogy a (24) példában bemutatott módon létrehoztunk egy kompozicionális jelentésleírást a '*Péter látja magát*' mondat számára, azonban a kapott eredmény nem az, ami a mondat jelentésének megfelel. A '*Péter látja magát*' mondat sem az M_1 , sem az M_2 szituációban nem igaz, igaz viszont például az M_3 szituációban.

M_3 -ban sem Mari, sem Anna nem látja saját magát, egyedül Péter, azaz (csak) '*Péter látja magát*'. M_3 -ban egyébként sem a (24d), sem a (25d) logikai kifejezés nem igaz, igaz viszont a (29), ami tulajdonképpen a kérdéses mondat logikai megfelelője kellene hogy legyen.

(29) $\neg x[lát(x,x)] = p$

Arról, hogy miért nem ez jött ki a kompozicionális jelentésmeghatározás során, és hogyan lehetne módosítani a levezetésen, hogy ez megtörténjen, később még szó lesz, előtte azonban még vizsgáljuk meg, hogy melyik magyar nyelvű mondatnak a jelentését lehetne megadni a (24d) formulával.

4.2. Mellékszál a lehetséges mondatokról

Vegyük még egyszer a szóba került logikai kifejezéseket!

- (30) a. $\neg x[lát(x,p)] = p$ = (24d)
 b. $\neg x[lát(p,x)] = p$ = (25d)
 c. $\neg x[lát(x,x)] = p$ = (29)

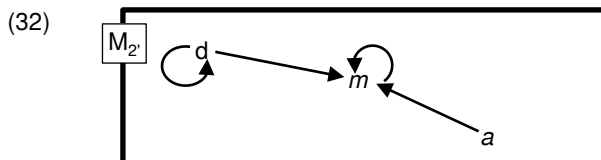
A második kifejezés a '*Magát látja Péter*', a harmadik pedig a '*Péter látja magát*' mondat jelentését írja le. Azt várhatnánk, hogy a (30a) formula, mivel hasonló szerkezetű és ugyanolyan bonyolultságú, mint a másik kettő, szintén egy hasonló elemekből felépülő mondat logikai megfelelője lesz – de vajon melyik mondaté? A *Péter*, *látja* és *magát* szavakból nem lehet más szórendű fókuszos mondatot létrehozni.

Vizsgáljuk meg a problémát a mondatok használata szempontjából! A (30a) formulának egy fókuszos mondatához kell tartoznia, a fókuszos mondatok pedig sokszor egy kiegészítendő kérdésre adott válaszként érkeznek:

- (31) – Ki aludt az ágyacskámban?
 – 'Hófehérke aludt az ágyacskámban.

(30a) felépítéséből látszik, hogy egy alanyra kérdező mondatra érkező válaszhoz tartozik, mégpedig akkor, ha az M_2 szituációhoz hasonló esetben tesszük fel a kérdést. Tegyük szemléletesebbé a szituációt!

Köztudott, hogy a vámpírok nem látszanak a tükörben (Heitz 2010). Tegyük fel, hogy ez csak az egyszerű földi halandók számára van így, a vámpírok, mivel maguk is természetfölötti lények, látják magukat a tükörben. Az M_2 egy ilyen szituációt ír le (a nyílak a tükörben látást mutatják; a szituáció hitelessége érdekében Pétert lecseréljük Drakulára), amiben Drakula egy vámpír:

Hogy Anna miért nem látja magát, azt nem tudjuk, lehet, hogy valamilyen másfajta természetfölötti lény, vagy egyszerűen csak úgy áll a tükör előtt, hogy nem látja magát. Mari viszont biztosan nem vámpír, mert rajta kívül ketten is látják a tükörképét. De most Mari és Anna nem is fontos, a (30a) kifejezés sem foglalkozik név szerint velük.

A kérdés tehát Drakulára vonatkozik:

- (33) – Ki látja Drakulát a tükörben?

- (34) a. – Drakula.
 b. – Ő maga.

A kérdésre két egyszerű válasz is érkezhethet, ám mindkét válasz hiányos. Feltételezhetjük, hogy a két válasz ellipszist tartalmaz. A teljes mondatos válasz párhuzamos szerkezetű a kérdéssel, csak a kérdőszó helyett a válaszként érkező szó található meg fókuszpozícióban:

- (35) a. – 'Drakula [~~látja Drakulát a tükörben~~]
 b. – Ő 'maga [~~látja Drakulát a tükörben~~]

Csak hogy az ellipsisz rekonstruálása után kapott mondatok agrammatikusak, megsértik az A kötési elvet.

A (30a) logikai kifejezés tehát egy olyan magyar nyelvű mondathoz tartozik, ami szintaktikai szempontból nem grammatikus. Ez két kérdést is fölvet: (1) Miként lehetséges az, hogy a (34)–(35) elliptikus mondatok mégis grammatikusak, miként sérthetnek meg egy egyébként kivétel nélkülinek tekintett szintaktikai szabályt? (2) Mit kezdenek az ilyen jelenséggel azok a grammatikaelméletek, amelyek szerint nincsenek megsérthetetlen nyelvi szabályok? Ha nincsenek megsérthetetlen szabályok, miért nem tudjuk a (30a) jelentéstartalmat rövid, világos, körülírást és ellipszist nem tartalmazó magyar mondatként megfogalmazni?

A (30a) kifejezés tehát egy aránylag egyszerű szituációt ír le, logikailag és szemantikailag egyszerűt. A formulát könnyű kompozicionálisan előállítani egyszerű, nem elliptikus, nem körülírással magyar mondat alapján, csak a kérdéses magyar mondat szintaktikailag nem jól formált, megsérti a kötési elveket: **Péter látja Pétert (a tükörben)* vagy **Maga látja Pétert (a tükörben)*.

A reflexív névmás logikai megfelelőjére tehát két különböző jelöltünk is van, a koreferenciát kifejező és a reflexivitást leíró, de egyik sem alkalmas maradéktalanul a vizsgált mondatok leírására:

	a mondat logikai megfelelője	koreferens értelmezés <i>magát</i> : p	reflexivizáló értelmezés <i>magát</i> : $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]]$
<i>Látja magát Péter</i>	$\text{látja}(p,p)$	OK	OK
' <i>Péter látja magát</i>	$\iota x[\text{lát}(x,x)] = p$	*	OK
' <i>Magát látja Péter</i>	$\iota x[\text{lát}(p,x)] = p$	OK	*

Ha az összes mondatához megfelelő logikai formulát szeretnénk társítani, akkor különböző módon kell a visszaható névmás logikai megfelelőjét megadni ige mögött és fókuszpozícióban. Ige mögötti pozícióban a reflexivizáló kifejezést, ige előtti fókuszpozícióban pedig a koreferenciát sugalmazó kifejezést. Ez a kettős értelmezés azonban nem problémamentes: hogyan lehet ugyanannak a természetes nyelvi kifejezésnek pozíciófüggő az interpretációja?⁹

Van azonban egy másik lehetőség a visszaható névmás értelmezésére. A visszaható névmásoknak az A kötési elv szerint kötve kell lenniük a kormányzó kategóriájukon belül. Ez a szintaktikai feltétel biztosítja azt, hogy a névmásnak legyen olyan antecedense, ami elég közel van a névmáshoz. A *Látja magát Péter* és a '*Magát látja Péter* mondatnál ez az antecedens az ige mögött található *Péter* alany. Ezekben az esetekben ha a reflexív névmás logikai megfelelőjéül az antecedens individuumra utaló elemét választjuk (tulajdonnév esetében a megfelelő individuumkonstanst, kvantifikált kifejezésnél pedig a kvantor által lekötött individuumváltozót), akkor a mondatok kompozicionális logikai fordítása megfelelő lesz, mint azt a (6) és a (25) levezetésekben láthattuk.

A problémát a '*Péter látja magát* mondat jelenti. Ez annyiban különbözik az előző kettőtől, hogy bennük az alany, a visszaható névmás antecedense nem az ige mögött található, hanem az ige előtt, fókuszpozícióban. Ekkor az igei csoport logikai megfelelőjének reflexívnek, $\text{lát}(x,x)$ -nek kell lennie, hogy a fókuszált alannyal kombinálva végül majd a megfelelő logikai formulát kapjuk – ezt az előző, (36)-os levezetésben a reflexív névmás $\lambda P[\lambda z[P(z)(z)]]$ értelmezésével értük el. Azonban a *Látja magát Péter* mondat esetében is reflexív volt az igei csoportnak megfeleltethető logikai formula: $\text{lát}(p,p)$, csak ott nem változók voltak a predikátum argumentumai, hanem individuumkonstansok. Ez azért lett reflexív, mert az igei csoporton belül található alannal volt koreferens a visszaható névmás, és ennek az antecedensnek a logikai megfelelője éppen egy individuumkonstans volt. Ha a '*Péter látja magát* mondat esetében is az igei csoporton belülről választjuk ki a visszaható névmás logikai megfelelőjét, vagyis az antecedensét, akkor ott is reflexív predikátum lesz az igei csoport logikai fordítása. És valóban, az igei csoporton belül nem az alany található, hanem annak a nyoma, amit viszont individuumváltozóként értelmeztünk. Ha a fókuszált alanyos '*Péter látja magát* mondatban szereplő visszaható névmásnak nem a fókuszpozícióban levő *Péter*-t tekintjük az

⁹ Elképzelhető egy olyan elemzés, ahol két különböző lexikai tétel is tartozik a visszaható névmáshoz, az egyik reflexivizáló értelmezésű, a másik a koreferens olvasatot támogató. Ilyen különbség valóban meg is figyelhető a *magát* és az *önmagát* között, a *Péter megütötte magát* mondatnak van reflexivizált (vagyis egyargumentumú, idiomatikus) olvasata, míg a *Péter megütötte önmagát* mondatnak nincs. Hasonló különbséget mutat az E2 *magad-magadat* pár is: a *Megütötted magadat?* kérdésnél arra vagyunk kíváncsiak, hogy az alany végrehajtott-e egy ütést magára, a *Megütötted magad?* esetében pedig (általában) arra vonatkozik a kérdés, hogy az alany elszenvedett-e valamilyen sérülést.

antecedensének, hanem az igei csoporton belül levő nyomát, akkor nem a *Péter* logikai megfelelőjét, a p individuumkonstanst kell a visszaható névmáshoz rendelni, hanem a *Péter* igei csoporton belüli nyomát, vagyis t_i -t.

Nézzük meg, hogyan alakul ekkor az ominózus '*Péter látja magát*' mondat elemzése!

(37) a. '*Péter látja magát*.'

- b.
- $$\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[lát(w, v)]](t_i)(t_i)))$$
-
- c. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda v[\lambda w[lát(w, v)]](t_i)(t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t_i[T]](\lambda w[lát(w, t_i)](t_i)))$
- d. $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x) = y]] (p) (\lambda T[\lambda t_i[T]](lát(t_i, t_i)))$
 $\lambda y[\lambda P[\iota x[P(x) = y]] (p) (\lambda t_i[lát(t_i, t_i)])$
 $\lambda P[\iota x[P(x) = p] (\lambda t_i[lát(t_i, t_i)])$
 $\iota x[\lambda t_i[lát(t_i, x)](x)] = p$
- e. $(\iota x[lát(x, x)] = p$

Látható, hogy (37d)-ben már megtalálható a $lát(t_i, t_i)$ reflexív predikátum, amit úgy kaptunk, hogy az igei csoporton belül elvégeztük a megfelelő átalakításokat. Ez a reflexív predikátum kerül aztán a (37e)-ben már a megfelelő helyekre, így végül az intuíciónkat kielégítő logikai formulát kapjuk.

5. Összegzés

A tanulmányban azt vizsgáltuk meg, hogyan lehet egyszerű, kompozicionális jelentésreprezentációt társítani a visszaható névmást és kitöltött fókuszpozíciót is tartalmazó magyar mondatokhoz, mint amilyen például a '*Péter látja magát* (*a tükörben*)' vagy a '*Magát látja Péter* (*a tükörben*)'. A kiinduló problémát az okozta, hogy a mondattani elemzéseknél a jelentés megadásánál használt parafrázálás nem eléggé egyértelmű, a tényleges jelentésmegadáshoz sokkal formalizáltabb eszközökre van szükség.

Az elemzés során az ige argumentumaihoz egyszerű individuumreferenseket rendeltünk, a tranzitív igeinek megfelelő kétargumentumú predikátumok ezekkel kombinálódnak közvetlenül. Az igei csoport logikai megfelelője így minden esetben egy t típusú kifejezés lesz.

Ha az ige egyik argumentuma az ige előtt, a mondat bal perifériáján jelenik meg, akkor az argumentum ige utáni kiinduló pozíciójába egy t_i individuumváltozót helyezünk el, amit a feltételezett funkcionális projekció fejében levő $\lambda T[\lambda t_i[7]]$ kifejezés fog kötni. A kimozgatott összetevő a funkcionális projekció specifikálójában helyezkedik el.

A fókuszinterpretáció a fókusz funkcionális projekció specifikálójában kombinálódik a fókuszált kifejezés logikai megfelelőjével, a fókuszinterpretációt kifejező pusztán logikai formula pedig $\lambda y[\lambda P[\lambda x[P(x)]=y]]$. Ezt a függvénykifejezést alkalmazzuk először a fókuszált kifejezés individuumreferensére, majd a funkcionális fej és az igei csoport kombinációjaként előálló $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezésre. A bemutatott fókuszinterpretáció bármelyik igei argumentum fókuszálása esetén működik.

A visszaható névmások logikai megfelelői nem a kétargumentumú predikátum reflexivizálását végzik el, hanem egyszerű argumentumként viselkednek. A logikai megfelelőjük egy individuumra utaló kifejezés, mégpedig az igei csoporton belüli antecedensük logikai megfelelőjében levővel azonos. Ha az antecedens egy tulajdonnév, akkor a reflexív névmás logikai megfelelője ugyanaz az individuumkonstans lesz, ha pedig egy kimozgatott összetevő az antecedens, akkor mozgatás után az igei csoportban hátramaradó nyomnak megfelelő individuumváltozó lesz az visszaható névmás logikai megfelelője.

Az így kialakuló elemzés képes különböző logikai fordítást adni a vizsgált, visszaható névmást tartalmazó mondatoknak, akár fókuszos a mondat, akár nem, mégpedig olyan logikai formulákat eredményez, ami a szemantikai intuíciónak is megfelel.

Az elemzés során eltekintettünk az olyan zavaró körülményektől, hogy nem csak tulajdonnevek lehetnek egy mondatban az ige argumentumai, hanem összetett főnévi csoportok is, és ezért a főnévi csoportok logikai megfelelői nem lehetnek e típusú kifejezések, hanem inkább általánosított kvantorként kellene őket kezelni, vagy attól, hogy a fókuszértelmezés nem csak a teljes fókusz pozícióban levő főnévi csoportra vonatkozhat, hanem annak csak egy részére is (pl. *Péter egy 'használt biciklit vett (nem pedig egy újat)*, lásd Kenesei (2002)). Az alkalmazott elemzési módot érdemes kibővíteni ezekre a most nem vizsgált esetekre is.

A vizsgálat rámutatott, hogy az elliptikus mondatoknál nem érvényesülnek maradéktalanul a kötési elvek, továbbá az az érdekes jelenség is szóba került, hogy vannak olyan szituációk, amiket egyszerűen lehet kifejezni egy logikai formula segítségével, de a természetes nyelvben nem lehet egyszerűen megfogalmazni – ezeket a szemantikailag lehetséges jelentéstartalmakat nem lehet szintaktikailag jól formált kifejezésekhez rendelni.

Egyúttal szeretnék köszönetet mondani Maleczki Mártának, Rákosi Györgynek és Szécsényi Krisztinának az értékes tanácsaikért és megjegyzéseikért.

Hivatkozások

- Büring, Daniel 2005. *Binding Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- É. Kiss Katalin 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 79–177.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74/2:245–273.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gyuris Beáta – Varasdi Károly – Maleczki Márta 2006. *Formális szemantika*. Szeged: JATEPress.
- Heitz Markus 2010. *Vámpírok! Vámpírok! Minden, amit a vérszopókról tudni kell*. Szeged: Könyvmolyképző Kiadó.
- Heusinger, Klaus von 2003. The double dynamics of definite descriptions. In Jaroslav Peregrin (szerk.) *Meaning: The Dynamic Turn*. Amsterdam: Elsevier. 150–168.

- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–152.
- Kenesei István 2002. A fókusz megjelenítése a szintaxisban és a fonológiában. In Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 5.* Szeged: SZTE. 289–303.
- Rooth, Mats 1992. A theory of focus interpretation. *Natural Language Semantics* 1/1:75–116.

Mi fán terem a szoros értelmező?

Szőke Bernadett
MTA Nyelvtudományi Intézet

1. Bevezetés

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi fán terem a szoros értelmező, vagyis milyen példákat sorolhatunk be ezen appozíciófajta alá, azok milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, és milyen szerkezeti elemzést rendelhetünk a vizsgált konstrukcióhoz. A kérdések megválaszolásához meg kell vizsgálni az értelmező fogalmát is. Látszólag könnyen felismerhető egy értelmezős szerkezet, de a különféle típusok olyan eltérő jegyekkel rendelkeznek, hogy lehetetlen vállalkozásnak tűnik egységes definíciót adni, amely lefedi az összes értelmezőfajtát. Felmerül az a kérdés is, hogy a magyar nyelvben van-e létjogosultsága a nemzetközi szakirodalomban megjelenő csoportosításnak, vagyis a laza és a szoros értelmező megkülönböztetésének. Már Simonyi (1913) is hoz olyan példákat, amelyeket egyértelműen a szoros értelmezők közé kell besorolnunk, még ha a magyar leíró nyelvtanok nem is számoltak ezzel az értelmezőfajttal. Továbbá Simonyi (1913)-ban és Károly (1958)-ban találhatók olyan példák, amelyek esetében igen kétséges, hogy valóban értelmezős szerkezettel állunk-e szemben.

Először az értelmező fogalmát és fajtáit fogom röviden ismertetni. Ezt követően bemutatom a laza és a szoros értelmezők közti különbségeket, rávilágítva, hogy a magyar nyelvben is megjelennek a szoros értelmezők. A 4. fejezetben azt vizsgálom meg, hogy milyen példákat sorolhatunk ezen appozíciófajta alá, illetve azok milyen morfoszintaktikai tulajdonságokkal rendelkeznek. Az 5. fejezetben a valódi szoros értelmezők szerkezeti elemzésére teszek kísérletet. Végül egy összeggzéssel zárom a tanulmányt.

2. Az értelmező fogalma és fajtái

A magyar nyelvű leíró nyelvtanok (Tompá 1962; Rácz 1968; A. Jászó 1991; Keszler 2000; Keszler–Lengyel 2002) nem adnak egy pontos definíciót az értelmezőre, hanem a fogalmának tárgyalása során a szerkezet tulajdonságait sorolják fel. Ezek azonban kiegészítésre, pontosításra szorultak (Szőke 2014; 2015). Hagyományosan két típusát különböztetik meg: a hátravetett jelzői (1a) és az azonosító értelmezőt (1b).¹

- (1) a. Megtapsolták a *sportolókat*, a *győzteseket*.
- b. Megtapsolták *Pétert*, a *győztes sportolót*.

A nemzetközi szakirodalomban a hagyományos megközelítés szerint egy értelmezős szerkezetnek a tagjai olyan összetevők, amelyek ugyanazon a grammatikai szinten vannak, és amelyek azonos vagy hasonló referenciával rendelkeznek (Crystal 1997: 24). Hagyományosan az appozíció alatt – a magyar terminust használva – az azonosító értelmezőt értik. Kétféle

¹ Bár a leíró nyelvtanok nem tárgyalják az értelmező fajtái között az értelmezői határozót, megemlítik annak példaként, hogy a viszonyító eszközök különbözősége is megfigyelhető bizonyos esetekben, amikor két határozó kerül egymással értelmezőszerű kapcsolatba azáltal, hogy a második határozó szűkíti, pontosítja (i), vagy azonosítja (ii) az elsőt.

- (i) Bécsbe, a főpostára
- (ii) lent, a völgyben

típust különböztetnek meg (Burton-Roberts 1975; Molitor 1979; Lasersohn 1987; Acuña-Fariña 1996; 1999; Huddleston–Pullum 2002; Keizer 2005; Potts 2005; Lekakou–Szendrői 2007): a (2a)-ban a szoros értelmezőre (*close apposition*), míg a (2b)-ben a laza értelmezőre (*loose apposition*) láthatunk egy-egy példát.

- (2) Lekakou–Szendrői (2007: 131)
- a. Burns the poet
Burns a költő
'Burns a költő'
 - b. Burns, the poet
'Burns, a költő'

Ha a funkciója felől közelítjük meg az értelmezős szerkezetet, akkor úgy definiálhatjuk, hogy az első tagot, az értelmezettet utólag módosítja, kiegészíti, pontosítja vagy leszűkíti az értelmező.

A szerkezet tulajdonságai (sorrend, egyeztetés, a szerkezettagok közötti predikatív viszony) felől közelítve nem lehet definiálni az értelmezőt, mivel nem kapunk egy olyan fogalmat, amely lefedné az összes értelmezőfajtát (vagyis a hátravetett jelzői és az azonosító értelmezőn belül a szoros és a laza appozíciót). Ebből kifolyólag az értelmezőt a nyelvtani modulok felől megközelítve próbálom meg definiálni (3).²

- (3) Az értelmező fogalma
- A) Prosódia: Nincs olyan jellemző, amely az értelmező minden fajtáját lefedné.
 - B) Szintaxis: Az értelmezős szerkezet két tagból áll, amelyek azonos grammatikai funkciót látnak el.
 - C) Szemantika: Az értelmezős szerkezetben az értelmezettet módosítja, kiegészíti, pontosítja vagy leszűkíti az értelmező, és a két szerkezettag azonos referenssel bír (beleértve a magában foglalást is). A szerkezetnek saját propozíciója van, amely független a mátrix mondat propozicionális tartalmától.
 - D) Pragmatika: Az értelmezős üzenet egy konvencionális implikátúra (Potts 2005; Kim 2012), az értelmező segít a hallgatónak azonosítani az értelmezett referensét, arról új információval szolgálva.

Simonyi (1913: 125–127, 132) olyan példákat is tárgyal az értelmezők között, amelyekben névmás jelenik meg (4). Ha ezeket a példákat megvizsgáljuk az intonáció és az elhagyhatóság szempontjából, inkább a szoros értelmezővel mutatnak rokonságot, nem pedig a laza értelmezővel – amint azt látni fogjuk a 3. fejezetben.

- (4) a. valami olyat
b. egyebet semmit
c. semmi mást
d. Mi a fene? / Mi a manó? / Mi az ördög?
e. én szerencsétlen / Mit csinálsz te bolond?

A tanulmány célja megvizsgálni a fenti példákat is, hogy azok besorolhatók-e az értelmezők közé, és ha igen, vajon szoros vagy laza értelmezős szerkezeteknek tekinthetők.

² A különféle értelmezőfajtákat más-más jegyekkel lehet leírni az általános jellemzésen túl az egyes nyelvtani modulok szintjén (Szóke 2015).

3. A szoros és a laza értelmező megkülönböztetése

A nemzetközi szakirodalomban (Burton-Roberts 1975; Molitor 1979; Lasersohn 1987; Acuña-Fariña 1996; 1999; Huddleston–Pullum 2002; Keizer 2005; Potts 2005; Lekakou–Szendrői 2007) különbséget tesznek a szoros és a laza értelmező között.

Összehasonlítva a kétfajta értelmezőt, számos különbség mutatható meg közöttük. Az alábbiakban ezeket a különbségeket foglalom össze.

- a) A szoros értelmezőben egyetlen intonációs egységet alkot a két elem (2a), míg a laza értelmezőben intonációs szünet van a két rész között (2b).
 - b) A szoros értelmezőben nem ékelődhet be más elem a szerkezettagok közé (5a), míg a laza értelmezőben megjelenhet más elem is a két szerkezettag között (5b), az angolban ilyen elem például a *namely* ('mégpedig'), *or rather* ('azaz'), *in other words* ('más szóval').
- (5) Lekakou–Szendrői (2007: 131)
- a. *Burns namely the poet
Burns azaz a költő
'Burns azaz a költő'
 - b. the head of department, namely Prof. Todorov
a főnök PREP osztály azaz professzor Todorov
'az osztályvezető, azaz Todorov professzor'
- c) A szoros értelmező két DP közötti viszonyt von maga után (6a), míg laza értelmezői viszonyban bármilyen két (azonos) kategória állhat egymással (6b).
- (6) Stavrou (1995)
- a. *He [_V ate] [_V devoured] the whole pie.
ő eszik.PAST felfal.PAST az egész pite
'Megette felfalta az egész pitét.'
 - b. He [_V ate], or rather [_V devoured] the whole pie.
ő eszik.PAST vagy inkább felfal.PAST az egész pite
'Megette, illetve felfalta az egész pitét.'
- d) A szoros értelmezőben az egyetlen entitásra utaló referenciát a két DP együttesen határozza meg (7a), ezzel szemben a laza értelmezőben az első összetevő egyetlen entitást választ ki, és a második kiegészítő információt ad erről az entitásról (7b).
- (7) Potts (2005)
- a. *Armstrong the Texan* is a cyclist. *Armstrong the Ohioan* is an astronaut.
Armstrong a texasi van egy kerékpáros Armstrong az ohioi van egy asztronauta.
'A texasi Armstrong egy kerékpáros. Az ohioi Armstrong egy asztronauta.'
 - b. *Armstrong, the Texan*, is a cyclist. # *Armstrong, the Ohioan*, is an astronaut.
'Armstrong, a texasi egy kerékpáros. Armstrong, az ohioi egy asztronauta.'
- e) A szoros értelmezős konstrukció korlátozó értelmű (8a), míg a laza értelmező második tagja sosem korlátozó (8b).

- (8) Kolliakou (2004: 247–275)
 Tonight I will speak of the *Van Gogh brothers, the painter and the critic*.
 ma.este én AUX beszél PREP a Van Gogh fivér.PL a festő és a kritikus
 'Ma este a Van Gogh testvérekről, a festőről és a kritikusról fogok beszélni.'
 a. Van Gogh the painter...
 Van Gogh a festő
 'Van Gogh a festő...'
 b. #Van Gogh, the painter...
 'Van Gogh, a festő...'
- f) A szoros értelmező esetében nincs az első DP-nek egyedülállósági előfeltevése (8a), míg a laza értelmezőben az első szerkezetagnak van egyedülállósági preszuppozíciója (9a).
- (9) Lekakou–Szendrői (2007: 133)
 Tonight I will speak of a great French artist.
 ma.este én AUX beszél PREP egy nagyszerű francia művész
 'Ma este egy nagyszerű francia művészről fogok beszélni.'
 a. Guillem, the dancer...
 Guillem a táncos
 'Guillem, a táncos...'
 b. #Guillem the dancer...
 'Guillem a táncos...'
- g) A szoros értelmezőben mindkét rész nominális, egyik sem predikatív, míg a laza értelmezőben a második szerkezettag szemantikailag egy predikatív nominális, és nem egy referenciális nominális.
- h) Az első elem nem módosítható korlátozó módon egy PP vagy egy vonatkozó tagmondat által a szoros értelmezőben (10a,b), míg a laza értelmezőben igen (10c,d).
- (10) Heringa (2012: 4)
 a. **The linguist [of the year] Johnson* is a brilliant man.
 a nyelvész PREP az év Johnson van egy briliáns férfi
 'Az év nyelvésze Johnson egy briliáns férfi.'
 b. **The linguist [I like best] Johnson* is a brilliant man.
 a nyelvész én kedvel legjobban Johnson van egy briliáns férfi
 'A nyelvész, akit a legjobban kedvelek Johnson egy briliáns férfi.'
 c. *The linguist of the year, Johnson, is* a brilliant man.
 a nyelvész PREP az év Johnson van egy briliáns férfi
 'Az év nyelvésze, Johnson, egy briliáns férfi.'
 d. *The linguist I like best, Johnson, is* a brilliant man.
 a nyelvész én kedvel legjobban Johnson van egy briliáns férfi
 'A nyelvész, akit a legjobban kedvelek, Johnson, egy briliáns férfi.'
- i) A szoros értelmezőben a második elemet nem lehet kiterjeszteni egy attributív melléknév vagy egy determináns által (11a), míg a laza értelmezőben ez lehetséges (11b).
- (11) Heringa (2012: 4) [holland]
 a. **De hoofdstad (het) beroemde Amsterdam* trekt jaarlijks miljoenen
 a főváros a híres Amszterdam vonz évente millió.PL
 internationale bezoekers.
 nemzetközi látogató.PL
 'A főváros a híres Amszterdam a nemzetközi látogatók millióit vonzza évente.'

- b. *De hoofdstad, het beroemde Amsterdam, trekt jaarlijks miljoenen internationale bezoekers. A főváros a híres Amszterdam vonz évente millió.PL nemzetközi látogató.PL*
'A főváros, a híres Amszterdam a nemzetközi látogatók millióit vonzza évente.'
- j) A szoros értelmezőben az értelmezettnek határozottnak kell lennie (12a), míg a laza értelmezőben lehet határozatlan is (12b).
- (12) Heringa (2012: 4)
- a. *Mary invited a linguist Johnson to her party.
Mary meghív.PAST egy nyelvész Johnson PREP ő.GEN parti
'Mary meghívott egy nyelvész Johnsont a partijára.'
- b. Mary invited a linguist, Johnson, to her party.
'Mary meghívott egy nyelvészt, Johnsont, a partijára.'
- k) A szoros értelmező mellett lehetséges a VP-ellipszis (13a), míg a laza értelmező mellett nem (13b).
- (13) Lasersohn (1987: 311)
- a. My friend Fred lives in Pittsburgh and so does my friend Dave.
én.GEN barát Fred él.3SG PREP Pittsburgh és így tesz.3SG én.GEN barát Dave
'Fred barátom Pittsburgh-ben él, és Dave barátom is.'
- b. *My friend, Fred, lives in Pittsburgh and so does my friend, Dave.
'A barátom, Fred, Pittsburgh-ben él, és a barátom, Dave, is.'
- Bár a magyar leíró nyelvtanok (Tompá 1962; Rácz 1968; A. Jászó 1991; Keszler 2000; Keszler–Lengyel 2002) nem különböztetik meg a két appozíciófajtát, mégis amellet foglaltam állást (Szőke 2014; 2015), hogy a magyarban is van létjogosultsága a szoros értelmezőnek. Amint láthattuk, az egyik legfontosabb különbség a két appozíciófajta között, hogy a szoros értelmező korlátozó, míg a laza értelmező nem korlátozó olvasatot von maga után. A szoros értelmező olyan kontextusban (14a) használható, amikor több individuum közül nevezünk meg egyet, és a szerkezet két tagja együttesen határozza meg az adott entitásra utaló referenciát. (14b)-ben csupán egyetlen olyan individuum merül fel, akinek *Miltiadész* a neve, ezért használhatjuk ebben a kontextusban a laza értelmezős konstrukciót.
- (14) a. A: Úgy hallottam, hogy a meghirdetett előadás Miltiadésről fog szólni, csak azt nem tudom, hogy a hadvezérről vagy a pápáról.
B: Mivel elsősorban az ókori görögöket tanulmányozom, így természetesen *Miltiadésről a hadvezérről / #Miltiadésről, a hadvezérről* fogok beszélni.
- b. A: Úgy hallottam, hogy a ma esti előadás az ókori görög harcokról fog szólni.
B: Igen, pontosabban *Miltiadésről, a hadvezérről / #Miltiadésről a hadvezérről* fogok beszélni.
- Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a szoros értelmezői viszony nem csak több individuum feltételezése esetén jelenhet meg. Lehetséges olyan kontextus is, ahol egyetlen individuum szerepel értelmezettként, amelynek két különböző tulajdonságát szeretnénk kiemelni (15).
- (15) a. *Petőfi a költő* sikeresebb volt *Petőfinél a katonánál*.
b. Bevallom, *Kosztolányit az író*t jobban kedvelem, mint *Kosztolányit a költőt*.

Annak ellenére, hogy a leíró nyelvtanok nem tesznek különbséget a szoros és a laza értelmező között, hoznak olyan példákat, amelyekben a szerkezettagok egyetlen intonációs

egységet alkotnak. Simonyi idegenszerűnek, németes használatnak véli a jelző hátrahelyezését abban az esetben, amikor csak a jelzőt kell hangsúlyozni, illetve ha az egész szerkezetet egységesnek kell vennünk (16).

- (16) Babits: Nyugat 4. évf. 2: 62; emlékbeszéd
 a. *Nietzschét, a művészt, s Nietzschét, a filozófust* levezettük a filológusból.
 b. Én *Kazinczyt, a szabadkőművest* akarom elétek állítani... S *Kazinczyt az író*t nem választhatjuk el *Kazinczytól, a szabadkőművestől*.

A (14)-es példához tartozó érvelés alapján Simonyi adatait is szoros értelmezőnek kell tekintenünk, és a két szerkezettag között valójában nem tartunk intonációs szünetet (tehát írásban szükségtelen a vessző használata a szerkezettagok között).

4. A szoros értelmező típusai és tulajdonságai

Ebben a fejezetben a szoros értelmezőn belül az angol példáknak megfeleltethető altípusokat fogom bemutatni, amellet érvelve, hogy ezek többsége nem tekinthető valódi appozíciónak a magyar nyelvben. Az érvelést részben az altípusok morfoszintaktikai jellemzőinek bemutatásával fogom alátámasztani.

4.1. A szoros értelmező altípusai

Keizer (2005) hat altípust különböztet meg a szoros értelmezőn belül (17), amely altípusoknak a magyarban az 1. táblázat példái feleltethetők meg, kiegészítve az (i-c) típussal.

- (17) a. the actor Robert Redford (i-a) típus: det + N + N_{PN}
 a színész Robert Redford
 'a színész Robert Redford'
 b. the word apple (i-b) típus: det + N + N
 a szó alma
 'az alma szó'
 c. my friend Peter (ii-a) típus: poss + N + N_{PN}
 én.GEN barát Péter
 'Péter barátom'
 d. my friend the teacher (ii-b) típus: poss + N + det + N
 én.GEN barát a tanár
 'a tanár barátom'
 e. Robert Redford the actor (iii) típus: N_{PN} + det + N
 Robert Redford a színész
 'Robert Redford a színész'
 f. actor Robert Redford³ (iv) típus: N + N_{PN}
 színész Robert Redford
 'Robert Redford színész'

A (17)-es példák a következőképpen jellemezhetők: Két főnévi kifejezést tartalmaznak anélkül, hogy lenne köztük valamilyen kapcsolóelem. Az egyik elem egy tulajdonnév (N_{PN}) – ezt láthatjuk a (17a,c,e,f) példákban – vagy egy olyan kifejezés, amely egyedülálló jelentést vesz fel – ilyen a (17b) példa. Ugyanakkor ezzel a tulajdonsággal nem írható le a (17d) példa,

³ Az angol nyelvben kétféle típusú példákat sorolnak ebbe a kategóriába (Keizer 2007): az első elem lehet titulussal (pl. *Mr Smith, Dr. Jones, Lord Nelson, Professor Brown*), illetve lehet foglalkozás vagy valamilyen rokoni viszony (pl. *Brother George, Soprano Janet Baker, Lawyer Wright*).

mivel ebben az altípusban a birtokos szerkezet határozza meg a jelentést. A példákat jellemezve azt is ki kell emelnünk, hogy kontrasztív használatban a tulajdonnévnek nincs többé egyedülálló jelentése, mivel az egyetlen entitás jelentését a két elem együttesen fogja meghatározni (l. a (14a) példát). További fontos jellemzőjük – ahogyan a szoros és a laza értelmező megkülönböztetésekor láttuk –, hogy a két elem egyetlen intonációs egységet alkot beszédben, vagyis írásban nincsenek elválasztva vesszővel.

típusok	sémák	példák
(i-a) típus	det + N + N _{PN}	a költő Petőfi
(i-b) típus	det + N + N	a disszertáció szó
(i-c) típus	det + N _{PN} + N	a Duna folyó a Grimm testvérek
(ii-a) típus	(poss +) N _{PN} + N	János barát-om
(ii-b) típus	det + (poss) + N + N	a színész barát-om
(iii) típus	N _{PN} + det + N	Petőfi a költő
(iv) típus	N _{PN} + N	Tóth professzor Washington állam

1. táblázat

A (ii-a,b) típusoknál a névmási birtokos elhagyható, ezért ezen altípusokon belül további három osztály különböztethető meg (18).

- (18) a. az én Péter kollégám
b. Péter kollégám
c. *Nekem a Péter kollégámat* hívták meg, míg neked a barátodat.

Fontos megjegyezni, hogy az angol *the poet Burns* ('a költő Burns') típusú szerkezet eltér a neki megfeleltethető magyar szerkezettől. Míg az angol példákat többféleképpen is interpretálhatjuk, addig a magyarban nem elérhető az a fajta értelmezés, amelyben a második tag korlátozza az első jelentését. Az angol szerkezet kontrasztba állíthat két azonos nevű, de különböző tulajdonsággal bíró entitást (19a), továbbá utalhat ugyanarra a személyre, szembeállítva annak két tulajdonságát (19b), végül utalhat két olyan különböző személyre is, akik ugyanazzal a tulajdonsággal jellemezhetők (19c).

- (19) a. Who are you referring to? To the COMPOSER Bach or
Ki AUX te utal.PROG PREP PREP a zeneszerző Bach vagy
the LINGUIST Bach?
a nyelvész Bach
'Kire utalsz? A zeneszerző Bachra vagy a nyelvész Bachra?'
- b. The DIRECTOR Redford is excellent; the ACTOR Redford is absolutely brilliant.
a rendező Redford van kiváló a színész Redford van abszolút briliáns
'A rendező Redford kiváló; a színész Redford abszolút briliáns.'
- c. Who is the lecture about? The poet BURNS or the poet POPE?
ki van az előadás PREP a költő Burns vagy a költő Pope
'Kiről szól az előadás? A költő Burns-ról vagy a költő Pope-ról?'

A magyar *a nyelvész Petőfi* típusú szerkezetben az első elem korlátozza a másodikat. Nincs olyan kontextus, amelyben *a nyelvész PETŐFI* szembeállítható lenne *a nyelvész BACH* szerkezettel. A (20)-as példában *a nyelvész Petőfi* szerkezetet a *költő Petőfi*-vel állíthatjuk

szembe, és nem a *nyelvész Bach* szerkezettel, míg a *nyelvész Bach* kifejezés a *zeneszerző Bach* szerkezettel áll szemben.

(20) Kőről szól az előadás? A nyelvész Petőfiről vagy a nyelvész Bachról?

A (20)-as példa kontextusában az előadás szólhat a nyelvész Petőfiről, a költő Petőfiről, a nyelvész Bachról vagy a zeneszerző Bachról. Ha egyértelművé tesszük az adott kontextusban, hogy az előadás csakis egy nyelvészről fog szólni, akkor már nem a (20)-ban található példa fog elhangzani, hanem a (21)-ben.

(21) (Azt tudom, hogy az előadás egy nyelvészről szól.)

Melyik nyelvészről szól az előadás? Petőfiről vagy Bachról?

A magyar példák esetében csak a (iii)-as altípusról mondható el, hogy a második tag korlátozza az első jelentését. A magyar szerkezetek jellemzésekor látni fogjuk, hogy a (iii)-as típus a legtöbb tulajdonságát tekintve eltér az összes altípustól, amelyek ugyanakkor – ezt külön ki kell hangsúlyozni – nem felelnek meg az értelmező fogalmának sem: egyrészt nem a második szerkezettag módosítja az első szerkezettagot, másrészt az elemek nem azonos grammatikai szinten vannak.

4.2. Morfoszintaktikai jellemzők

Ebben az alfejezetben az 1. táblázat egyes típusainak a morfoszintaktikai jellemzőit fogom bemutatni, megvizsgálva, hogy a szerkezettagok ugyanazt az esetragot viselik-e, a többes szám jele melyik szerkezettagon jelenik meg, az ígét melyik elemmel egyeztetjük, milyen anaforikus viszonyok fedezhetők fel, illetve elhagyható-e valamely szerkezettag.

4.2.1. Esetragok

Ha megfigyeljük a szoros értelmező különféle altípusait, láthatjuk, hogy csak a (iii)-as típusban viselik a szerkezettagok ugyanazt az esetragot (22a), míg a többi típusban csak a második elem jelenik meg esetrag (22b–g).

- (22)
- a. *Miltiadészt a hadvezért* sokkal többen ismerik, mint *Miltiadészt a pápát*.
 - b. *A hadvezér Miltiadészt* sokkal többen ismerik, mint *a pápa Miltiadészt*.
 - c. A legtöbb gyerek ismeri *az applikáció szót*.
 - d. *A Duna folyón* tartom az esküvőmet.
 - e. *Péter barátomat* mindenki kedveli.
 - f. *A színész barátomról* sokszor írnak az újságokban.
 - g. *Fried professzortól* mindenki fél.

Míg a (22b–g) példákban egyértelműen a második szerkezettag a fej, addig a (22a) esetében nem lehet eldönteni, hogy a szerkezettagok milyen viszonyban állnak egymással.

Érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvben a hátravetett jelzői értelmező (23a,b) és a laza értelmező (23c,d) mindig ugyanazt az esetragot viseli, mint a szerkezet első tagja.

- (23)
- a. *A leveshez, a tegnapihoz*, nem illik ez a hús.
 - b. *A dolgozónak, a legjobbnak*, kitüntetés jár.
 - c. Meghívtam *Pétert, a szomszédot*.
 - d. Péter *Annáról, a legszebb osztálytársáról* álmodozott.

Felmerülhet a kérdés, hogy a magyar nyelvben az értelmezős szerkezet jellemezhető-e oly módon, hogy az értelmezőnek mindig ugyanazt az esetragot kell viselnie, mint az első szerkezettagnak, vagy a szoros értelmezőkre – a (iii)-as típus kivételével – nem érvényes ez a megfontolás. A 4.1. részben láthattuk, hogy a (iii)-as típus kivételével a szoros értelmező altípusai

nem tesznek eleget az értelmező fogalmának, így levonhatjuk azt a konklúziót, hogy minden valódi értelmezős konstrukcióban a szerkezettagoknak ugyanazt az esetragot kell viselniük.

4.2.2. Többes szám

Van egy másik fontos különbség a *Petőfi a költő* és a *költő Petőfi* típusú szerkezetek között: csak az utóbbi tehető többes számba (24).

- (24) a. **Bachok a zeneszerzők* ismertebbek *Bachnál a nyelvésznél*.
b. *A zeneszerző Bachok* ismertebbek *a nyelvész Bachnál*.

Fontos megjegyezni, hogy az (i-a) típusban a szerkezettagok között nincs egyeztetés a többes számot illetően: a többes szám jele csak a második szerkezettagon jelenik meg (24b).

A többes szám jelét a szoros értelmező néhány másik altípusa is viselheti (az (i-a) típuson kívül az (i-c), a (ii-a) és a (ii-b) típusok), de kizárólag csak a második szerkezettag (25).

- (25) a. a Grimm testvérek
b. a Kovács nagyszüleim
c. az ügyvéd barátaim

A (25)-ös példák megint csak arra utalnak, hogy ezekben a szerkezetekben alárendelő viszony van, és a második szerkezettag a fej.

4.2.3. Az ige egyeztetése a szoros értelmezővel

A szoros értelmező alany, illetve tárgy szerepét betöltve egyeztetést vált ki a mátrix mondat igéjén. Fontos azon kérdés megvizsgálása, hogy eltérő számú, illetve eltérő határozottságú szerkezettagok esetén vajon melyik elemmel történik az ige egyeztetése. Az alábbi példák azt mutatják, hogy alanyi szerepben megjelenő, eltérő számú szerkezettagokat tartalmazó szoros értelmező esetén az igén többes számú személyrag jelenik meg, vagyis az értelmezős konstrukció második elemével történik az ige egyeztetése (26), amit nem befolyásol az a tényező, hogy a szoros értelmező pre- vagy posztverbális pozícióban található.

- (26) a. *A Brontë nővérek* fiatalon haltak meg.
a'. Úgy tudom, hogy fiatalon haltak meg *a Brontë nővérek*.
b. *A Kovács nagyszüleim* meghaltak tavaly, de *a Szabó nagymama* még él.
b'. Sajnos tavaly meghaltak *a Kovács nagyszüleim*, de *a Szabó nagymama* még él.
c. *Az ügyvéd barátaim* jól keresnek.
d. *A zeneszerző Bachok* ismertebbek *a nyelvész Bachnál*.

A (26)-os példák újra arra utalnak, hogy a második szerkezettag a szintaktikai fej, ezáltal irányítva az igével való egyeztetést.

A szoros értelmezőnek csak a (ii-b) és a (iv)-es típusában lehetséges eltérő határozottságú szerkezettagok megjelenése, amelyek esetében azonban nem ugyanazt az eredményt fogjuk kapni. A (ii-b) típusban az igét szintén a második elemmel kell egyeztetni, akár preverbális, akár posztverbális pozícióban jelenik meg a szoros értelmező (27a,a'). A (iv)-es típus esetében azonban az első szerkezettag (tulajdonnév lévén határozott főnévi csoportként) váltja ki a határozott tárgyas ragozást a mátrix igén, és nem a határozatlan ragozást előidéző puszta főnév (27b,b').

- (27) a. Egy színész barátomat is meghívom a találkozóra.
a'. Meghívom egy színész barátomat is a találkozóra.
b. Péter Rózsa Magdi énekesnőt is meghívta.
b'. Péter meghívta Rózsa Magdi énekesnőt is.

A kérdés vizsgálata a (iii)-as típusú szoros értelmező esetében lenne igazán érdekes, amelyben azonban nem lehetséges, hogy a szerkezettagok eltérő számúak vagy határozott-ságúak legyenek, tehát ez az altípus ebben is eltér a többi típustól.

4.2.4. Anaforikus viszonyok

Érdemes megvizsgálni az olyan mondatokat, amelyek a szoros értelmezőn kívül anaforás⁴ névmásokat is tartalmaznak, mivel ezáltal feltárhatjuk a szerkezettagok referenciális viszonyát az értelmezős konstrukción belül. Az (i-a, i-c, ii-b és iv)-es típusokban az anaforás névmás csak az egész szerkezettel koreferens elemként interpretálható (28).

- (28) a. A: [A nyelvész Bachot]_i ismered?
 B: [Róla]_i nem hallottam, csak a zeneszerzőről.
 b. [A Grimm testvérek]_i nagyon népszerűek, sok híres népmesét köszönhetünk [nekik]_i.
 b'. [Az egyik Brontë nővér]_i férjhez ment. Ezt kevesen tudják [róla]_i.
 c. [Az ügyvéd szomszédom]_i nagyon gazdag, ezért mindenki irigyli [őt]_i.
 d. Beszélnem kell [Kovács professzorral]_i, pedig nagyon félek [tőle]_i.

Az (i-b) típusban a kontextustól függően az anafora utalhat az egész szerkezetre vagy bármely szerkezettagra (29).

- (29) a. Az elnök nem akarja kimondani [a válság szót]_i, pedig az újságírók mindennap leírják [azt]_i.
 b. Az elnök nem használja a [válság]_i szót, pedig a gazdasági elemzők [annak]_i tartják a helyzetet.
 c. Az elnök nem akarja használni a válság [szót]_i, de nem ismer [olyat e]_i, amely megfelelőbb lenne.

A (iii)-as típusban az anafora antecedense lehet az egész szerkezet vagy a második elem. A (30)-as példák kétértelműek abban az értelemben, hogy a névmás az egész szerkezettel vagy csak a második elemmel koreferens.

- (30) a. [Petőfi [a nyelvész]_i]_j lesz ma a vendégünk. [Őt]_{i/j} kevesebben ismerik, mint Petőfit a költőt.
 b. A: Az előadás [Miltiadésről [a hadvezérrel]_i]_j fog szólni?
 B: Nem [róla]_{i/j} / [arról]_j, hanem a pápa Miltiadésről.

A (ii-a) típusban a névmás utalhat az egész szerkezetre vagy a szerkezettagok egyikére, a kontextustól függ, hogy mi lesz a névmás antecedense. A (31a) példában a *János barátom* áll kontrasztban a *Péter barátommal*, ezért a névmás antecedense az első elem (vagy az egész szerkezet) lesz. A (31b) példában a *János barátom* a *János öcsémmel* van kontrasztba állítva, így az anafora antecedense úgy interpretálható, hogy a második szerkezettaggal vagy az egész szerkezettel koreferens.

- (31) [[János]_i [barátom]_j]_k meglátogatott.
 a. [Őt]_{i/k} jobban kedvelem Péter barátomnál.
 b. [Őt]_{j/k} jobban kedvelem János öcsémnél.

⁴ Az anafora fogalma jelen tanulmányban a szövegtan felől megközelítve értendő, vagyis az anaforás névmás kifejezés a szövegben korábban már elhangzott elemre visszaülő névmást jelent.

4.2.5. Elhagyhatóság

A szoros értelmező egyik elemének elhagyása grammatikus mondatot eredményezhet a szintaxis és a szemantika szintjén. Noha a (32)-es példában az első elem elhagyása szintaktikailag és szemantikailag nem eredményez agrammatikus mondatot, de ez nem jelenti azt, hogy (32b) továbbra is elfogadható maradjon az eredeti kontextusban. A (32a) példát használhatjuk a diskurzus bevezetéseként, míg a (32b)-t nem.

- (32) a. *Miltiadész a hadvezér híresebb Miltiadésznál a pápánál.*
 b. A hadvezér híresebb a pápánál.
 c. #Miltiadész híresebb Miltiadésznál.

A (32c) példa azt illusztrálja, hogy a második elem elhagyása szemantikailag elfogadhatatlan mondatot eredményez.

A szoros értelmező fontos tulajdonsága, hogy az egyetlen entitásra utaló referenciát a két DP együttesen határozza meg, így a szerkezet valamely elemének elhagyása pragmatikailag elfogadhatatlan mondatot eredményez. A beszélő kevésbé együttműködő (Grice 1975 értelmében), ha elhagyja a tulajdonnevet, továbbá kevésbé specifikus, mint azt a grice-i együttműködési elv megkívánna, ha a deskriptív elemet hagyja ki.

5. A szoros értelmező szerkezete

Ebben a fejezetben először röviden bemutatom a laza értelmezős szerkezetek elemzését, hogy kontrasztba állíthatók legyenek a szoros értelmezős konstrukciókkal. Ezt követően ismertetni fogom, hogy a magyar nyelvben mely példák tekinthetők valódi szoros értelmezőnek, és melyeket kell kizárnunk ebből a kategóriából. Végül bemutatom a szoros értelmezőnek egy lehetséges szerkezeti elemzését.

5.1. A laza értelmező elemzése

A laza értelmezőt egy parentetikus frázisként (ParP) elemzem Heringa (2012) alapján, megkülönböztetve kétféle appozíciós szerkezetet attól függően, hogy az értelmező után tartunk-e intonációs szünetet, vagy sem. Az értelmező utáni intonációs szünet megjelenésekor – külön-külön eltérő egyeztetést kiváltó szerkezettagok esetén – a predikátumot mindig az értelmezettel kell egyeztetni (33a), míg intonációs szünet hiányában hol az értelmező, hol az értelmezett váltja ki az egyeztetést (33b–e).

- (33) a. A két barátnőd, a lányaim, megérkezett.
 b. A két barátnőd, a lányaim *megérkezett / megérkeztek.
 c. A lányaim, a két barátnőd ??megérkezett / ?megérkeztek.
 d. Egy bájos kislányt, Annát *felkértek / felkérték a fotózásra.
 e. Annát, egy bájos kislányt ??felkértek / ?felkérték a fotózásra.

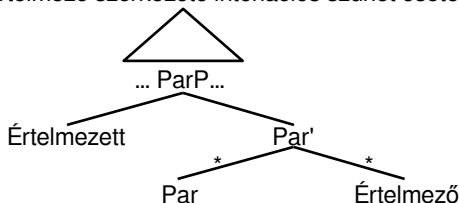
A (33b–e) típusú mondatok tesztelése (Szőke 2015) alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy két tényező alakítja egyszerre az egyeztetés alakulását az értelmező utáni intonációs szünet hiánya esetén: a közelségi elv és a jelölt jegyérték a többességet, illetve – tárgy szerepét betöltő értelmezős szerkezet esetén – a határozottságot illetően. Alany szerepét betöltő értelmezős szerkezet esetében az egyes számú egyeztetést kiváltó főnévi csoport (morfológiailag) jelöletlen jegyértékkel rendelkezik, míg a többes számú egyeztetéssel járó főnévi

csoport (morfológiailag) jelölt jegyértéket hordoz (Greenberg 1966; Corbett 2000).⁵ Ha az értelmező többes számú, akkor egyértelmű az egyeztetés alakulása preverbális pozícióban álló appozíciós szerkezet esetében: többes számú ige jelenik meg (a közelségi elv is a többes számú állítmányt erősíti meg). Ha az értelmezett a többes számú, akkor a preverbális pozícióban megjelenő értelmezős szerkezet esetében a közelségi elv és a többességi jelölt jegyérték szembekerül egymással, és a mondatok grammatikalitásának megítélése igen vegyes képet mutat az egyeztetés alakulását illetően. Tárgy szerepét betöltő értelmezős szerkezet esetében a határozatlan főnévi csoport jelöletlen, míg a határozott főnévi csoport jelölt jegyértékkel rendelkezik. Ha az értelmező a határozott, akkor egyértelműen a határozott ragozás a preferált a mondatok megítélésekor. Ha a közelségi elv és a jelölt jegyérték konfliktusba kerül egymással, akkor már vegyes képet mutat a mondatok megítélése, de a határozott ragozás tűnik preferáltabbnak.

A posztverbális pozícióban álló (mind az alanyi, mind a tárgyi szerepű) értelmezős szerkezetet tartalmazó mondatok esetében egyértelmű grammatikalitási ítéletek születtek: ilyenkor a közelségi elv alapján történik az egyeztetés.

Amikor az értelmező után is tartunk intonációs szünetet, felerősítve a szerkezet parentetikus jellegét, az elemzési javaslatom a ParP, vagyis egy olyan parentetikus frázis alkalmazása, amelynek specifikálója az értelmezett, komplementuma az értelmező (34). Ahhoz, hogy az értelmező láthatatlan legyen a mátrix mondat számára, a kiegészítő összeolvasztás (*supplementation Merge*)⁶ műveletét (Heringa 2012: 139–141) kell alkalmazni, így az állítmánnyal való egyeztetést kizárólag az értelmezett tudja irányítani.

(34) A laza értelmező szerkezete intonációs szünet esetén

Az értelmezős szerkezet utáni intonációs szünet hiányában egy olyan appozíciós parentetikus frázist (Par_{APP}P-t) feltételezek (35), amelyben az értelmező nem a kiegészítő összeolvasztás műveletével kapcsolódik az értelmezett szóhoz, mivel egyes esetekben az értelmező irányítja az állítmánnyal való egyeztetést, vagyis a mátrix mondat predikátumának látnia kell az értelmezőt is.⁷ Amikor a szerkezettagok nem ugyanolyan jegyértékkel rendelkeznek, akkor a jegykonfliktus eredményeként a Par_{APP}P a jelölt jegyértéket (a többességet vagy a

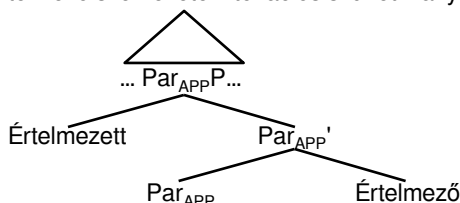
⁵ A morfológiai jelöltség mellett beszélhetünk szemantikai jelöltségről is: nemcsak a többes számú főnévi csoportok rendelkeznek jelölt jegyértékkel a többességet illetően, hanem a szemantikailag többes számú DP-k is (Swart–Farkas 2010). Mivel a magyar nyelvben a szemantikailag többes számú, de morfológiailag egyes számú DP-k az állítmányon egyes számú egyeztetést váltanak ki (*Három / sok / több gyerek összegyűlt.*), a morfológiailag jelölt és jelöletlen jegyértéket használom a tanulmányban. Ugyanakkor az egyes számú főnévi csoportok koordinációja is viselheti a jelöltséget, ha többes számú egyeztetést vált ki (*Mari és Anna megérkeztek*).

⁶ A kiegészítő összeolvasztás műveletének a lényege, hogy általa az appozíció egy összetevőt alkot az értelmezettel, ugyanakkor sem az értelmezett, sem más elem a mátrix mondatban nem k-vezérlő az értelmezőt, mert a kiegészítés blokkolja ezt a viszonyt, mivel az ily módon egyesített összetevők egy eltérő dimenzióba kerülnek, s láthatatlanná válnak a többi elem számára. A kiegészítő összeolvasztás művelete megtöri a dominancia tranzitivitását, és így blokkolja a k-vezérlést.

⁷ A laza értelmező szerkezeti elemzését alaposabban, árnyaltabban bemutató tanulmányok: Szóke (2015; 2016).

határozottságot) fogja örökölni a jegyzívárgásnak⁸ (*feature percolation*) köszönhetően. Az és-koordinációhoz hasonlóan (É. Kiss 2012) csak a jelölt jegyérték szivárog fel a $\text{Par}_{\text{APP}}\text{P}$ -re, annak hiányában egyes számú, illetve határozatlan ragozás jelenik meg az állítmányon. Preverbalis pozícióban lévő értelmezős konstrukció esetében két lehetőség van: a $\text{Par}_{\text{APP}}\text{P}$ jegyértéke és a közelségi elvben szerepet játszó értelmező jegyértéke megegyezik, vagy konfliktusba kerülnek egymással (ebben az esetben tapasztalható ingadozás a grammatikalitási ítéletekben, és az állítmányt az értelmezettel és az értelmezővel is lehet egyeztetni).

(35) A laza értelmező szerkezete intonációs szünet hiányában

5.2. Mi tartozik a szoros értelmező alá?

A 4. részben ismertetett tulajdonságok alapján levonhatjuk azt a következtetést, hogy a magyar nyelvben az 1. táblázatban bemutatott altípusok közül csak a (iii)-as típus, vagyis a *Petőfi a költő* szerkezet sorolható a szoros értelmezők közé. A többi altípus esetében premodifikáció történik, hiszen az első szerkezettag módosítja a második a jelentését, ezért a szoros értelmező szerkezeti elemzéséből kizárhatjuk ezen példákat.

Simonyi (1913) adatait megvizsgálva háromféle típusú példával kell még elszámolnunk, amelyeket azonban semmiképpen nem tarthatunk laza értelmezőnek, mivel a két szerkezettag egy intonációs egységet alkot (36).⁹

- (36) a. Mi szépet mondott? / Mi fán terem...? / Mi az ördögöt képzelsz?
 b. valami érdekeset / valami olyat
 c. mi férfiak

A (36a,b) példák esetében látható, hogy csak a második szerkezettag viseli az esetragot, és az első elem módosítja a másodikat, illetve a (36a) példákban egyik szerkezettag sem hagyható el, különben agrammatikus mondatot kapunk, így ezeket az adatokat is kizárnám a szoros értelmezők köréből.

A *mi férfiak* típusú példákat az 5.4. alatti alfejezetben fogom részletesebben megvizsgálni.

5.3. A szoros értelmező elemzése

Amint láthattuk, a szoros értelmezőben egy intonációs egységet alkot a szerkezet két tagja, mindig két DP jelenik meg a konstrukcióban, továbbá az egyetlen entitásra vonatkozó referenciát a két DP együttesen határozza meg. Ezek a tulajdonságok amellet szólnak, hogy a szoros értelmezőt egyetlen összetevőként elemezzük. Ugyanakkor felmerül egy komoly kérdés: hogyan határozzuk meg a szerkezettagok közti viszonyt. A probléma megoldásának keresése során nem támaszkodhatunk az állítmánnyal való egyeztetés vizsgálatára, mivel nem generálhatóak olyan példák, amelyekben az értelmezett és az értelmező alanyként eltérő számú egyeztetést váltana ki külön-külön az állítmányon, illetve eltérő határozottságú tárgyként sem jelenhetnek meg.

⁸ Lieber (1989) szerint egy nem fejről is végbemehet a jegyzívárgás, ha a fej nincs specifikálva az adott jegy számára.

⁹ A ma már archaikusnak tekinthető *mit szépet* és *valamit érdekeset* szerkezetekre nem kívánok kitérni, mivel az értelmező kérdését nem nyelvtörténeti szempontból vizsgálom.

További tulajdonságokat is figyelembe lehet venni a szoros értelmező elemzése során, ezek a következők: a szerkezettagok közé nem ékelődhet semmilyen más elem (beleértve az appozíció-jelölőket is), valamint a tagok csak megszorításokkal módosíthatóak (37).¹⁰

- (37) a. *Miltiadészt a győztes hadvezért sokkal többen ismerik, mint *Miltiadészt a kevésbé ismert pápát*.
 b. *A híres Miltiadészt a hadvezért sokkal többen ismerik, mint *a kevésbé ismert Miltiadészt a pápát*.
 c. *Miltiadész a fiatal hadvezér* sikeresebb volt, mint *Miltiadész az idős hadvezér*.

A szoros appozíció (38a) nagyon hasonlít az utógondolatra (38b) abban az értelemben, hogy mindkettő korlátozó értelmű.

- (38) a. *Petőfit a költőt* többre becsülték (mint *Petőfit a nyelvészt*).
 b. *Petőfit sokra becsülték*, mármint a költőt (és nem a nyelvészt). ≠
 c. *Petőfit, a költőt* sokra becsülték.

Az utógondolat (38b) – a korlátozó értelme miatt – nem ugyanazt a jelentést hívja elő, mint a laza értelmezős minimálpárja (38c).

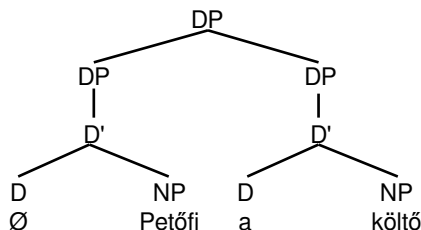
Megvizsgálhatjuk a szoros értelmező fókuszként való megjelenését is, hogy a szerkezeti elemzéséhez közelebb jussunk (39).

- (39) a. *Kosztolányit az író*t kedveltem meg az elmúlt évek során, (...)
 b. (...) és nem *Kosztolányit a költőt*.
 c. (...) és nem a költőt.
 d. *(...) és nem Móriczot.

A szoros értelmező esetében (39a)-nak a folytatása (39b), mivel ez a fajta appozíció két azonos nevű entitás közül választ, így fókuszként a két lehetséges entitást állítja szembe egymással. Ugyanakkor (39c) is lehet a folytatása (39a)-nak, hiszen ezáltal az értelmezett szót korlátozó két DP lesz egymással szembeállítva. (39d) azért nem lehet a fókuszos mondat folytatása, mert ebben az esetben a szoros értelmező használatát semmi sem követelné meg.

Az általam javasolt elemzés az, hogy az értelmezőt jobbról csatoljuk az értelmezetthez, és a két DP egy összetevőt alkot (40).¹¹

- (40) Petőfi a költő

A (40)-es szerkezeti elemzés előnye, hogy a szerkezettagok azonos grammatikai szinten vannak, és a két DP egy összetevőt alkotva együttesen határozza meg az egyetlen entításra utaló referenciát.

¹⁰ A (37c) példa grammatikusságára Dékány Éva hívta fel a figyelmemet, amiért külön köszönet jár neki.

¹¹ A (40)-ben látható elemzést alkalmazza Alberti-Medve a *Generatív grammatikai gyakorlókönyv II. Ágrajzok* (2002: 277)-ben, de azt fontos megjegyezni, hogy egy laza értelmezős példát (*egy jó módú orvos ismerősöm, a Kovács Teofil doktor*) elemezznek a fent látható módon.

5.4. A *mi férfiak* szerkezet

Az alábbiakban olyan szerkezetek vizsgálata következik, amelyekben személyes névmás jelenik meg értelmezettként, mégpedig úgy, hogy az értelmező előtt nem tartunk intonációs szünetet. Az angol nyelvhez (41) hasonlóan a magyarban (42) sem teljes a paradigma.

- (41) Acuña-Fariña (1997: 11)
a. *I a boy ('én egy fiú')	d. we boys ('mi fiúk')
b. *you a boy ('te egy fiú')	e. you boys ('ti fiúk')
c. *he a boy ('ő egy fiú')	f. ?they boys ('ők fiúk')
- (42)
a. *Én egy tanár keveset keresek.	d. Mi tanárok keveset keresünk.
b. *Te egy tanár keveset keresel.	e. Ti tanárok keveset kerestek.
c. *Ő egy tanár keveset keres.	f. *Ők tanárok keveset keresnek.

Felmerül kérdésként, hogy vajon ezek a példák értelmezőnek tekinthetők-e, és azon belül – az intonációs szünet hiánya miatt – besorolhatjuk-e őket a szoros appozíciók közé. A nemzetközi szakirodalomból három megközelítés emelhető ki: a determináns-elmélet, az értelmezős elmélet és a szerkezet idioszinkratikus mintaként való felfogása.

5.4.1. A determináns-elmélet

Postal (1966), Burton-Roberts (1975) és Huddleston (1984) szerint a (38)-hoz hasonló példákban a személyes névmás valójában a határozott névelők egyik típusa. Postal (1966) szerint a vizsgált NP-kben a főnévi fej a *one(s)*, és ennek determinánsa a személyes névmás (43).

- (43)
a. I (one)
b. we (ones)

Mivel a beszélt nyelvben a (43)-as szerkezetek rendszerint nem hangzanak el, Postal a Névmás-törlési szabályt alkalmazza (PRO DEL), melynek eredményeként csak a névmások jelennek meg a felszínen. Bár egyes angol dialektusokban találkozunk a *we'uns*, illetve a *you'uns* formával, Postal elméletének igazi motivációja a *we men* ('mi férfiak') szerkezetek létezése. Ezekben a szerkezetekben a személyes névmás paradigmatiszkontrasztban áll a határozott névelővel és egyéb determinánssal (44).

- (44) Acuña-Fariña (1997: 8)
a. We men will stay in this position. mi férfi.PL AUX marad PREP ez pozíció 'Mi férfiak ebben a pozícióban fogunk maradni.'
b. The men will stay in this position. a férfi.PL AUX marad PREP ez pozíció 'A férfiak ebben a pozícióban fognak maradni.'
c. Some men will stay in this position. néhány férfi.PL AUX marad PREP ez pozíció 'Néhány férfi ebben a pozícióban fog maradni.'

5.4.2. Az értelmezős elmélet

Delorme-Dougherty (1972) és Quirk et al. (1985) mellett foglalnak állást, hogy az ilyen típusú szerkezetek értelmezők. Szerintük a disztribúciós hasonlóság, amire Postal (1966) épít, csekély jelentőséggel bír. Felvetik azt a kérdést, ha a személyes névmás determináns, akkor mi magyarázza az alábbi agrammatikus példákat (45a–c).

(45) Delorme–Dougherty (1972: 12)

a. *I boy	('én fiú')	d. we boys	('mi fiúk')
b. *you boy	('te fiú')	e. you boys	('ti fiúk')
c. *he boy	('ő fiú')	f. they boys	('ők fiúk')

Az (a–c) példák agrammatikusságára nem lehet morfofonemikus tényként hivatkozni, ahogyan Postal teszi, ugyanis további hasonló adatokat is lehet találni az angolban, a teljesség igénye nélkül nézzünk meg egy példát (46).

(46) Delorme–Dougherty (1972: 13)

- a. *Smallest ones eat a lot.
legkisebbek eszik sokat
'Legkisebbek sokat esznek.'
- b. The smallest ones eat a lot.
a legkisebbek eszik sokat
'A legkisebbek sokat esznek.'
- c. *We smallest ones eat a lot.
mi legkisebbek eszik sokat
'Mi legkisebbek sokat eszünk.'
- d. We, the smallest ones, eat a lot.
mi a legkisebbek eszik sokat
'Mi a legkisebbek sokat eszünk.'

Delorme–Dougherty szerint a névmást ezekben a szerkezetekben egy egész NP-nek kell követnie, nem csak egy N-nek. Ez kizárja, hogy determinánsok legyenek a névmások. Az értelmezős elemzés magyarázatot ad a Postal által morfofonemikus tényként kezelt adatokra is, vagyis hogy a (többes számú) névmások megjelenhetnek közvetlenül egy többes számú főnév előtt, de közvetlenül egy egyes számú puszta főnév előtt már nem jelenhet meg névmás. Ennek két oka van: 1) csak egy NP jelenhet meg az appozíciós szerkezetben egy olyan NP-vel, amelynek névmási feje van, 2) a többes számú határozatlan főnévi csoport determinánsa hangalak nélküli (*boys*), míg az egyes számú határozatlan főnévi csoport determinánsa nem null (*a boy*). Ebből adódóan az értelmezős szerkezetben sem jelenhet meg egyes számú puszta főnév (**I boy*).

Míg Postal elemzése egy ad hoc mechanizmust kívánna meg a (45a–c) példák blokkolására, addig az értelmezős elemzés egy ad hoc mechanizmust kívánna meg ezek generálására. Az értelmezős elmélet a (46)-os példákra is magyarázatot ad, hiszen a rosszul formált adatok (pl. **smallest ones*) nem jelenhetnek meg összetevőként az appozícióban.

5.4.3. Egy harmadik megközelítés – idioszinkratikus minta

Acuña-Fariña (1997) szintén elveti Postal determináns-elméletét Delorme–Dougherty (1972) érveire hivatkozva. Ugyanakkor az appozíciós elmélettel kapcsolatban is felvet néhány kérdést. Az első probléma az, hogy Delorme–Dougherty nem határozzák meg pontosan, hogy mi is az appozíció (amelyben az értelmező vessző-intonációval vagy anélkül is elkülönülhet az értelmezettől). A vessző-intonáció hiányára hozott példák: a *fact* ('tény'), *answer* ('válasz'), *question* ('kérdés') főnevek és komplementumaik. Appozíciós szerkezetnek tartják a *my brother Bill* ('Bill bátyám'), *the answer yes* ('az igen válasz'), *the word apple* ('az alma szó') példákat is, ahol nincs szünet az elemek elkülönítésére, és ezekre az adatokra úgy tekintenek, amelyek alátámasztják, hogy a hangsúly, az intonáció nem szükséges az appozícióban. Vagyis a komplementumok és a módosítók is lehetnek appozíciók, de nem határozzák meg, hogy mikor nem azok. Továbbá nem határozzák meg, mit értenek az appozíciós jelentés alatt, amellyel a vizsgált szerkezetek – szerintük – mindig rendelkeznek. A harmadik probléma az, hogy az

értelmezős elmélet nem magyaráz meg minden adatot. Az appozíciós szabály alkalmazásával a következő paradigmát kapjuk (47–48), ahol minden példában erős intonációs szünet van a szerkezet tagjai között. Mivel Delorme–Dougherty a szünet nélküli példákat vizsgálták, ezért azt állítják: az appozíciós szerkezetekben a többes számú határozatlan névelőjű értelmező vessző-intonációval vagy anélkül is követheti az értelmezettet (48d–f, 50d–f). E tekintetben hasonlítanak a határozott névelős appozíciós szerkezetekre (47d–f, 49d–f). Azonban ez a fajta párhuzam figyelmen kívül hagyja a szünettel bíró és a szünet nélküli példák közti különbségeket, hiszen nagyon fontos eltérés, hogy a szünet nélküli, vagyis a korlátozó paradigma több mint 60%-a agrammatikus. (Tény: mind a 12 nem korlátozó példa jó, míg csak 4 korlátozó példa jó – első és második személyek többes számban.) Minden megcsillagozott példa két NP-t foglal magában, és ez azt jelenti, hogy Delorme–Dougherty szabálya nem elég, hogy a jól formált sorokat generálja, és a rosszul formáltakat blokkolja. A (47–50) példák származási helye Acuña-Fariña (1997: 11).

(47)	a. I, the boy	('én, a fiú')	d. we, the boys	('mi, a fiúk')
	b. you, the boy	('te, a fiú')	e. you, the boys	('ti, a fiúk')
	c. he, the boy	('ő, a fiú')	f. they, the boys	('ők, a fiúk')
(48)	a. I, a boy	('én, egy fiú')	d. we, boys	('mi, fiúk')
	b. you, a boy	('te, egy fiú')	e. you, boys	('ti, fiúk')
	c. he, a boy	('ő, egy fiú')	f. they, boys	('ők, fiúk')
(49)	a. *I the boy	('én a fiú')	d. we the boys	('mi a fiúk')
	b. *you the boy	('te a fiú')	e. you the boys	('ti a fiúk')
	c. *he the boy	('ő, a fiú')	f. *they the boys	('ők a fiúk')
(50)	a. *I a boy	('én egy fiú')	d. we boys	('mi fiúk')
	b. *you a boy	('te egy fiú')	e. you boys	('ti fiúk')
	c. *he a boy	('ő egy fiú')	f. ?they boys	('ők fiúk')

Acuña-Fariña a személyes névmásokkal kapcsolatban a következőket emeli ki: mivel deiktikus formák, a megfelelő interpretálásukhoz mindig kell a pragmatikai szituáció, amelyben a beszédaktus történik. Az 1. és 2. személyű névmások minden referenciális specifikációt tartalmaznak az egyénre vonatkozóan, ezért rendszerint nem engednek további korlátozást (csak a nem korlátozó bővítést). A *we men* szerkezet azonban ellentmond ennek az általánosításnak, és vannak további kivételek is (51a–c).

- (51) Acuña-Fariña (1997: 13)
a. Silly	me!	d. *Silly	they!
ostoba	én.ACC	ostoba	ők
'Én ostoba!'		'Ők ostobák!'	
b. You there.		e. *He there.	
te ott		ő ott	
'Te ott.'		'Ő ott.'	
c. You in the raincoat.		g. *He in the raincoat.	
te PREP az esőkabát		ő PREP az esőkabát	
'Te az esőkabátban.'		'Ő az esőkabátban.'	

Pragmatikai magyarázatot adhatunk arra, hogy miért csak többes számban lehetséges a korlátozás a *we men* ('mi férfiak') szerkezetekben. Egyes szám 1. és 2. személyű névmás esetében pontos a referencia, de többes számnál szükség lehet annak meghatározására, hogy pontosan mely egyéneket jelenti a névmás. Ugyanakkor azonban arra nincs magyarázat, hogy

ez miért nem működik 3. személyben is. Erre nincs formális magyarázat, ezen a konstrukción nem lehet alkalmazni a névmás szintaktikai kategóriájára jellemző prototipikus feltételeket. Vagyis az olyan szerkezetek, mint a *we men*, atipikusan viselkednek a személyes névmás nyelvtanát illetően. Így egy formális kritérium hiányában Acuña-Fariña arra a konklúzióra jut, hogy a kérdéses szerkezetek az idioszinkratikus szintaxis részét képezik.

5.5. A szerkezet elemzése

Amellett foglalkozunk állást, hogy a *mi férfiak* szerkezet a szoros értelmezővel állítható párhuzamba, mivel egyrészt van laza értelmezős minimálpárja (pl. *Mi, férfiak, tartsunk össze!*), másrészt a szerkezettagok egyetlen intonációs egységet alkotnak, és együttesen határozzák meg az egyetlen entitásra utaló referenciát. Ugyanakkor van egy fontos eltérés is, míg a szoros értelmező szerkezettagjai DP-k, addig a *mi férfiak* szerkezetben a tagok nem DP-k, hiszen az 1. és 2. személyű névmások NumP-k (Bartos 2000). A paradigma hiányzó adatait pragmatikai okokkal magyarázhatjuk, ahogyan Acuña-Fariña tette, kiegészítve azt a 3. személyű névmásra vonatkozó megállapításokkal. A 3. személyű névmással sem lehet korlátozó értelmezős szerkezetet létrehozni, ennek oka: a 3. személyű névmás vagy anaforikus, vagy deiktikus, az interpretálásához lennie kell valamilyen előzménynek, amelyből pontosan „azonosítható”, és ekkor már nem lehet korlátozó módon bővíteni (52).

- (52) a. Marit_i kitüntették.
 b. Ő_i_j az iskola legjobb diákja mindig is jól tanult.
 c. *Ő_i a diák mindig is jól tanult.

Vannak azonban olyan adatok, amelyek látszólag ellentmondanak annak, hogy az egyes szám 2. személyű névmásokat nem lehet korlátozni (53).

- (53) a. Te ott az ablaknál, gyere ide!
 b. Téged ott az ablaknál mindenki ismer.

Ezek a példák azonban a megszólítások (54) közé tartoznak, amelyek morfológiai, szintaktikai szempontból is másképp viselkednek, mint a mondat többi alkotóeleme. (53b) esetében is – noha a névmás esetet és tematikus szerepet is kap – amellet foglalkozunk állást, hogy pragmatikai értelemben megszólítjuk a hallgatót egy olyan kontextusban, ahol több résztvevő is jelen van.

- (54) Te gyerek, ma még ki fogod húzni a gyufát!

6. Összegzés

A tanulmány fő kérdése az volt, hogy mi fán terem a szoros értelmező, vagyis milyen adatokat tekinthetünk szoros értelmezőnek, azok milyen morfoszintaktikai tulajdonságokat mutatnak, és milyen szerkezeti elemzést rendelhetünk a vizsgált konstrukcióhoz. Ezen kérdések megválaszolásához szükség volt először az értelmező fogalmának és fajtáinak megismeréséhez. A tanulmányban bemutattam több lehetséges megközelítést az értelmező fogalmának meghatározására, érintve a különféle értelmezőfajtákat. A pontos definíció megadását nehezíti az a körülmény, hogy az egyes appozíciófajták eltérő tulajdonságokat mutatnak. Ennek következménye, hogy csak egy általános, tágabb értelmező fogalommal lehet dolgozni, amelyet csak az egyes appozíciófajtákra vonatkoztatva érdemes szűkíteni, pontosítani.

Amellett érveltem, hogy a magyar nyelvben is létezik szoros értelmező, amely azonban egy szűkebb kategóriát jelent, mint amivel az angol nyelvben számolnak az egyes szakirodalmak. Az angol szoros értelmező altípusainak megfeleltethető magyar példák többségében nem értelmezős szerkezettel állunk szemben abban az értelemben, hogy az értelmező utólag

módosítja, korlátozza az első szerkezettag jelentését, hanem valójában premodifikáció történik ezekben a konstrukciókban. Ezen állítás bizonyítására szolgált a szerkezetek morfoszintaktikai jellemzőinek bemutatása, ami alapján levonható az a következtetés, hogy a magyar nyelvben csak a *Petőfi a költő* típus tekinthető valódi szoros értelmezőnek. Ezt követően a szoros értelmező szerkezeti elemzését ismertettem, külön kitérve a *mi férfiak* típusra is.

Köszönetnyilvánítás

Jelen kutatási eredmények megjelenését az „Átfogó magyar nyelvtan” című, NK 100804 azonosítószámú OTKA projekt támogatta.

Ezúton szeretnék külön köszönetet mondani Kenesei Istvánnak és az általa vezetett szintaxis-kutatószeminárium tagjainak az értékes megjegyzéseikért, kérdéseikért.

Hivatkozások

- A. Jászó Anna (szerk.) 1991. *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.
- Acuña-Fariña, Juan Carlos 1996. *The Puzzle of Apposition. On So-Called Appositive Structures in English*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Acuña-Fariña, Juan Carlos 1997. On the structure of *we boys, us girls* and the like. In S. G. Fernández Corugedo (szerk.) *Some Sundry Wits Gathered Together*. A Coruña: Universidade da Coruña. 7–15.
- Acuña-Fariña, Juan Carlos 1999. On apposition. *English Language & Linguistics* 3/1:59–81.
- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv II. Ágrajzok*. Budapest: Janus/Books – Gondolat Kiadó.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Stukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Burton-Roberts, Noel 1975. Nominal apposition. *Foundations of Language* 13/3:391–419.
- Corbett, Greville G. 2000. *Number*. Cambridge University Press.
- Crystal, David 1997. *English as a Global Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Delorme, Evelynne – Ray C. Dougherty 1972. Appositive NP constructions: *we, the men; we men; I, a man; etc.* *Foundations of Language* 8/1:2–29.
- É. Kiss, Katalin 2012. Patterns of agreement with coordinate noun phrases in Hungarian. *Natural Language & Linguistic Theory* 30/4:1027–1060.
- Greenberg, Joseph Harold 1966. *Language Universals. With Special Reference to Feature Hierarchies*. The Hague: Mouton.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Heringa, Herman 2012. *Appositional Constructions*. Doktori értekezés. Groningen: University of Groningen.
- Huddleston, Rodney 1984. *Introduction to the Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huddleston, Rodney D. – Geoffrey K. Pullum 2002. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Károly Sándor 1958. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. (Nyelvtudományi értekezések 16). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Keizer, Evelien 2005. The discourse function of close appositions. *Neophilologus* 89/3:447–467.
- Keizer, Evelien 2007. *The English Noun Phrase. The Nature of Linguistic Categorization*. (Studies in English Language). Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Keszler Borbála – Lengyel Klára 2002. *Kis magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kim, Jong-Bok 2012. Form and function mismatch in the English appositional construction. *Language Research* 48/3:509–531.
- Kolliakou, Dimitra 2004. Monadic definites and polydefinites: their form, meaning and use. *Journal of Linguistics* 40/2:263–323.
- Lasersohn, Peter 1987. The semantics of appositive and pseudo-appositive NP's. In Ann Miller – Zheng-sheng Zhang (szerk.) *Proceedings of the third Eastern States Conference on Linguistics: the University of Pittsburgh, Pittsburgh, Pennsylvania, October 10-11, 1986*. Columbus: Ohio State University. 311–322.
- Lekakou, Marika – Kriszta Szendrői 2007. Eliding the noun is close apposition, or Greek polydefinites revisited. In Richard Breheny – Nikolaos Velegrakis (szerk.) *UCL Working Papers in Linguistics 19*. London: University College London. 129–154.
- Lieber, Rochelle 1989. On percolation. In Geert Booij – Jaap van Marle (szerk.) *Yearbook of Morphology, 1989*. Dordrecht: Foris. 95–138.
- Molitor, Friedhelm 1979. *Zur Apposition im heutigen Deutsch. Eine Vorstudie*. Doktori értekezés. Cologne: University of Cologne.
- Postal, Paul M. 1966. On so-called „Pronouns” in English. In Francis J. Dinneen (szerk.) *Report of the Seventeenth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*. Washington D.C.: Georgetown University Press. 177–206.
- Potts, Christopher 2005. *The Logic of Conventional Implicatures*. Vol. 7. (Oxford Studies in Theoretical Linguistics). New York: Oxford University Press.
- Quirk, Randolph – Sidney Greenbaum – Geoffrey Leech – Jan Svartvik 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman.
- Rácz Endre (szerk.) 1968. *A mai magyar nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Simonyi Zsigmond 1913. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Stavrou, Melita 1995. Epexegesis vs. apposition. *Scientific Bulletin of the School of Philology* 5. Thessaloniki: Aristotle University. 216–250.
- Swart, Henriëtte de – Donka Farkas 2010. The semantics and pragmatics of plurals. *Semantics and Pragmatics* 3:6:1–54.
- Szőke Bernadett 2014. Újabb kutatások az értelmezőről. *Magyar Nyelvőr* 138/3:328–344.
- Szőke Bernadett 2015. *Az értelmezős szerkezetek vizsgálata a magyar nyelvben*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Szőke Bernadett 2016. Az azonosító értelmező vizsgálata a magyarban. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LingDok 15. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. 191–212.
- Tompa József (szerk.) 1962. *A mai magyar nyelv rendszere II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

NYELVHASZNÁLATI STRUKTÚRÁK ÉS STRATÉGIÁK

Pragmatikai és kognitív szempontok a grammatikalizáció kutatásában

Nagy C. Katalin

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

1. Bevezetés¹

Túllépve a grammatikalizáció hagyományos, a folyamatnak elsősorban a grammatikai aspektusára koncentráló megfogalmazásán, miszerint a grammatikalizáció során egy lexikai egység funkcionális egységgé válik, vagy egy grammatikai egység „még grammatikaibb” tartalomra tesz szert, az újabb történeti kutatások a grammatikalizációval mint diskurzus-, illetve pragmatikai jelenséggel foglalkoznak (Hopper–Traugott 1993; Heine 2005 [2003]; Bybee 2007). Ugyanakkor előtérbe került a grammatikalizáció és kogníció viszonyának vizsgálata is, számos eredményt hozva a jelentésváltozás ún. univerzális kognitív ősvényei, valamint a jelenség háttérében álló kognitív képességek és mechanizmusok feltárásában (Bybee 2002; 2005 [2003]; 2006; Bybee–Perkins–Pagliuca 1994; Heine–Kuteva 2002). A nyelvi változás pragmatikai és kognitív aspektusainak vizsgálata számos módszertani nehézséggel jár, egyrészt a kutatás történeti jellegénél fogva, másrészt annak köszönhetően, hogy a jelenség nehezebben megközelíthető szintjeire vonatkozóan kell adatokat nyernünk. Jelen írásommal mindezekhez a nyelvelméleti áramlatokhoz kapcsolódva a grammatikalizáció kognitív és pragmatikai szempontú kutatásának főbb témaköreit, valamint az ilyen szempontú kutatások módszertanát vizsgálom meg.

2. Kognitív² áramlatok a grammatikalizáció kutatásában

A grammatikalizáció kutatásának irányvonalai is követték a 20. század utolsó évtizedeinek nyelvészeti kutatásában megjelenő tendenciákat, amelyek közül Geeraerts és Cuyckens (2007: 15) a következőket emeli ki:³ a nyelvtudomány rekontextualizálása és a nyelvtan reszemantizálása a nyelv és konceptualizáció összefüggéseinek vizsgálata által, a lexikon mint önálló strukturális szint felfedezése a nyelvtani rendszer hálózati modellezése által, valamint a diszkurzív fordulat a nyelvészet használatalapú megközelítésének köszönhetően. Ezen tendenciák mutatkoztak meg abban is, ahogyan a grammatikalizáció kutatása egyre határozottabban fordult a nyelvi változás diszkurzív és kognitív aspektusai felé. A grammatikalizáció jelenségének a kutatása az 1970-es, 1980-as évektől kezdődően egyre nagyobb népszerűsége tett szert, magába olvasztva egyéb kutatási területek eredményeit is, úgymint a pragmatika vagy kognitív tudományok (Dér 2005a; Sánchez Marco 2008), aminek következtében felmerült a

¹ Jelen tanulmány a MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Ezúton fejezem ki köszönetemet a tanulmány két anonim lektorának gondolatébresztő kommentárjaikért.

² Bár a nyelvészet „kognitív fordulata” a generatív nyelvészet kibontakozásához köthető, a kognitív nyelvészet terminust gyakran a generatív nyelvészetet kizáró értelemben használják, elsősorban a holista kognitív nyelvészeti irányzat megnevezésére (vö. Taylor 2002; Geeraerts–Cuyckens 2007; Kövecses–Benczes 2010). Magyarul többek között Tolcsvai Nagy (2013: 27–44) érinti több ponton is a kognitív nyelvészet és a generatív nyelvészet közötti különbségtétel okait. Egyik legfőbb megállapítása: „A generatív nyelvészet nem kognitív nyelvészet, mert a konstruáló megismerés nem kap szerepet a nyelvi tudásban, hiszen az elmélet szerint azt az univerzális grammatika formájában genetikailag kódolva kapjuk.” Jelen cikkben ezt az értelmezést követem.

³ A modern grammatikalizációs kutatások nyelvelméleti háttéréről magyarul I. Ladányi (1998) és (2005).

grammatikalizációs jelentésváltozás mögött meghúzódó kognitív és pragmatikai folyamatok feltárásának igénye.

A kutatás „rekontextualizációját” a grammatikalizáció kutatásában a pragmatikai nézőpont hozta el, amely a lexikai egységek változásának tanulmányozását azok morfoszintaktikai és diskurzuskörnyezetében képzei el. A grammatikalizációkutatás „reszemantizálását”, azaz egyfajta szemantika-központúságot képviselnek azok a megközelítések, amelyek a jelentésváltozás központi szerepét hangsúlyozzák a grammatikalizáció folyamatában, valamint annak kognitív háttérét kívánják feltárni. A nyelv és konceptualizáció témaköre jelenik meg a grammatikalizáció tipológiai megközelítésében, amely a világ nyelveiben közös jelentésváltozási tendenciák feltárását tűzi ki célul (l. többek között Heine–Kuteva 2002), valamint a grammatikalizációs jelentésváltozás és a nyelv kognitív reprezentációjának összefüggéseit vizsgáló megközelítésekben (l. pl. Bybee 2007). Végül, az ún. diszkurzív fordulat is megfigyelhető a grammatikalizáció kutatásában, hiszen széles körben elfogadottá vált a nézet, miszerint a nyelvi elemek jelentése a nyelvhasználatban és annak köszönhetően változik.

A kognitív szempontú irányzatok közé sorolható továbbá a grammatikalizáció relevanciaelméleti megközelítése. A grammatikai egységek lexikális egységekből való kialakulását a relevanciaelmélet olyan összetett funkcionális és formai változásokkal járó folyamatnak tekinti, amelynek során egy konceptuális információt kódoló egység procedurális információt kódoló egységgé válik (l. Nicolle 1997). Számos relevanciaelméleti keretben dolgozó kutató úgy véli, hogy a grammatikai jelölők procedurális információt kódolnak (LaPolla 1997: 13), a grammatikalizációt vezérlő jelentésváltozás ennek megfelelően abban áll, hogy egy adott kifejezés szemantikájához a már addig is kódolt konceptuális információhoz további, procedurális információ adódik hozzá (Nicolle 1997: 16), és ez a változás azután formai változásokat von maga után. A kontextus szerepét hangsúlyozza a folyamatban LaPolla (1997: 1), amikor megállapítja, hogy a grammatikai egységek a lexikális egységek olyan kontextusban való használata során alakulnak ki, ahol az általuk kódolt konceptuális információ nem fontos, mivel fő funkciójuk a megnyilatkozás relevanciája keresésének a korlátozásában áll.

A fentebb bemutatott gondolatokkal összhangban jelen tanulmányban a grammatikalizáció kognitív megközelítéseinek azokat tekintem, amelyek a jelentésváltozást központba helyezve írják le és magyarázzák a folyamatot, különös figyelmet szentelve a kognitív és diskurzusbeli aspektusoknak. A grammatikalizáció kutatásában a folyamat kognitív és pragmatikai aspektusait hangsúlyozó megközelítések együtt vizsgálhatóak, egy koherens, egymással összeegyeztethető áramlatot alkotva, amely elsősorban a folyamat következő aspektusaira helyezi a hangsúlyt: 1. a grammatikalizációs jelentésváltozás kognitív ösvényei, 2. a grammatikalizációs jelentésváltozás mechanizmusai, 3. a jelentésváltozás háttérében működő mentális folyamatok, 4. a konstrukciók, a kontextus és a nyelvhasználat szerepe a grammatikalizációs jelentésváltozásban. Végül meg kell jegyeznünk, hogy a grammatikalizáció ezen aspektusainak központba helyezése nem jelenti azt, hogy ezen irányzatok ne szentelnének figyelmet a folyamat formai oldalának.⁴

A grammatikalizáció pragmatikai aspektusait vizsgálva felmerül a folyamat viszonya egyéb, a történeti pragmatikában vizsgált jelenségekhez, úgymint a pragmatikalizációhoz és (inter)szubjektifikációhoz, amelyeket a következő pontban tárgyalunk.

⁴ A grammatikalizáció formális és funkcionális megközelítéseinek összhangba hozásához l. pl. Fischer (2010) javaslatát egy analógia-központú modell kidolgozására.

3. Grammatikalizáció, (inter)szubjektifikáció és pragmatikalizáció

A grammatikalizáció pragmatikai szempontú vizsgálata a kutatás új problémakörökre való kiterjesztését vonta maga után. Egyrészt a nyelvi kommunikáció mechanizmusainak és maguknak a kommunikáló feleknek a nyelvi változásban betöltött szerepére irányult a figyelem, másrészt ezen új perspektívából már nem tűnt elégségesnek a hagyományos értelemben vett grammatikai elemek kialakulását vizsgálni: most már a nyelvhasználatban pragmatikai és diskurzusszervező funkciót betöltő elemek történeti alakulása is érdeklődésre tarthatott számot. Mindezek a változások az (inter)szubjektifikációs és pragmatikalizációs folyamatok felismeréséhez vezettek. A továbbiakban e fogalmakat vesszük szemügyre.

Traugott (2010) a szubjektifikációt és az interszubjektifikációt a nyelvi változás egy mechanizmusának, mégpedig a szemantikai újraelmézés egy fajtájának tekinti. E fogalmakat Traugott és Dasher (2002) vezeti be Benveniste (1971 [1958]) nyomán. Traugott (2010) a szubjektivitást és interszubjektivitást mint szinkrón fogalmakat határozza meg, előbbi a beszélő perspektívájához, illetve a beszélői hitekhez és attitűdökhöz való kapcsolatra utal, utóbbi a címzetthez és annak „homlokzatához” való kapcsolatra. E jelentések kódolttá válásának folyamatára utal a szubjektifikáció, illetve az interszubjektifikáció terminus. Traugott (2010) szubjektifikáció és interszubjektifikáció között történeti egymásutániságot feltételez. Szoros összefüggést lát szubjektifikáció és grammatikalizáció között, míg gyengébbet interszubjektifikáció és grammatikalizáció között, hangsúlyozza azonban, hogy mindkettő a grammatikalizációtól független folyamat. Bár a szerző szerint a szubjektifikáció nem szorítkozik a grammatikalizációra, gyakrabban jelenik meg a grammatikalizációban, mint a lexikalizációban, vagy úgy általában a jelentésváltozásban. Az interszubjektifikáció jóval gyengébb korrelációt mutat a grammatikalizációval, hiszen az interszubjektív jelentések ritkán grammatikalizálódnak, azaz a legtöbb nyelvben nem nyelvíleg kódolt formában fejeződnek ki. Diewald (2011) szintén úgy véli, hogy a szubjektifikáció a grammatikalizációs folyamat egy komponense lehet, de független tőle, és nem szorítkozik csupán erre. Egy specifikus jelentésváltozásról van szó, míg a grammatikalizáció egy összetett, többretegű diakrón folyamat. Amint Traugott (2010) hangsúlyozza, a szubjektifikáció és az interszubjektifikáció vizsgálata kihatással van a nyelvi változás modelljére is, hiszen a hozzájuk kapcsolódó szociális tényezők és árnyaltabb tudás szükségessége arra utalnak, hogy a felnőtt beszélőknek is nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a nyelvi változásban, azt nem lehet csupán a nyelvelsajátítással, vagy kizárólag a hallgató szerepén alapuló modellel magyarázni. Szubjektifikáció és interszubjektifikáció tehát fontos szerepet játszik a jelentésváltozás pragmatikai szempontú vizsgálatában, hiszen esetükben pragmatikai jelentések kódolttá válásáról van szó. Szintén e témakörhöz kapcsolható a pragmatikalizáció jelensége.

A grammatikalizáció terminus analógiájára, amely egy lexikai egység „grammatikaivá vagy még grammatikaibbá” válására utal, a pragmatikalizáció terminus azt fejezi ki, hogy a nyelvi változás során egy nyelvi elem „pragmatikaivá” válik, így érthető, hogy a szakirodalomban általában a diskurzusjelölők és modális partikulák kialakulásának vizsgálatakor bukkan fel, gyakran e folyamatok szinonimájaként. A pragmatikalizációt tekinthetjük a grammatikalizáció egy változatának, vagy attól független folyamatnak. Természetesen mindkét döntés elméleti következményekkel jár, és a választ befolyásolja, hogy pontosan hogyan határozzuk meg egyrészt a grammatikalizációt és a grammatikát, másrészt a modális és diskurzuspartikulák státuszát.

A grammatikalizáció szakirodalmának neves képviselői, Traugott (1995) és Diewald (2011) grammatikalizációnak tekintik a diskurzus-, illetve modális partikulák kialakulását, és ennek megfelelően a grammatika hagyományos, szűk értelmezése helyett egy tágabb grammatikafelfogás mellett érvelnek. A magyar szakirodalomban hasonlóan gondolkodik Dér (2013), aki

sztintén a grammatikalizáció tágabb értelmezése mellett kötelezi el magát, elszakadva az első-sorban morfoszintaktikai feltételeket megadó lehmanni paraméterektől (Lehmann 1982). Dér (2013) a grammatikalizációt három specifikus mechanizmus kombinációjaként határozza meg (specifikus szemantikai változás + kategóriaváltás + (hangsúlytalanná válás)). Ez a felfogás a szerző szerint lehetővé teszi, hogy a pragmatikalizáció jelenségét is besoroljuk a grammatikalizáció alá. Dér (2005b) már egy korábbi munkájában hangsúlyozza magyar diskurzusjelölők kialakulása kapcsán, hogy ezekre a nyelvi elemekre természetük okán nem alkalmazhatóak a grammatikalizáció hagyományos kritériumai, amelyek elsősorban szintaktikai követelmények, így tévedés azt állítani, hogy nem teljesítik őket. Dér (2005b) a grammatikalizáció egy tágabb értelmezését javasolja megoldásként, amely egy a nyelvészeti pragmatikát is magában foglaló grammatika fogalmára épülne, és így összhangban állna a legfrissebb szakirodalmi megállapításokkal, amelyek a grammatikalizációt elsősorban szemantikai-pragmatikai változásként határozzák meg.⁵

Diewald (2011) hasonlóképpen érvel a nyelvtan és grammatikalizáció fogalmának tág értelmezése mellett: olyan tág körűnek kell lennie, hogy funkcionális elemek (mint pl. diskurzusfunkciókat betöltő elemek) kialakulását is magában foglalja. Úgy véli, hogy ezek a nyelvi elemek mind szinkrón viselkedésükben, mind kialakulásukban annyira hasonlítanak a hagyományosan grammatikáinak tekintett elemekre, hogy a grammatikából való kizárásuk nem indokolható. Traugott (2003) alapján a nyelvtant a nyelv mind kommunikatív, mind kognitív aspektusait strukturáló rendszerként határozza meg, amely így több jelenséget magában foglal, mint a hagyományos értelemben vett nyelvtan. Diewald (2011) maga is arra jut, hogy a diskurzuspartikulák kialakulásához vezető diakrón folyamatok lényegében nem különíthetők el a „normál” grammatikalizációs folyamatoktól a strukturális, szemantikai és kronológiai tényezők tekintetében. Elképzelését német modális partikulák kialakulásán illusztrálja, megmutatva, hogy az grammatikalizációs folyamat és e partikulák diskurzus-pragmatikai funkciója igenis grammatikai funkciónak tekinthető. Így végkövetkeztetése az, hogy a pragmatikalizáció a grammatikalizáció egy specifikus példája, amely a többi grammatikalizációs folyamattól csupán egy-két járulékos strukturális vonásban (pl. a szintaktikai integráció alacsony foka), valamint abban különbözik, hogy végállomása egy eltérő funkcionális tartomány.

A fenti fejtegetésből kiviláglik, hogy amennyiben a nyelvi változást pragmatikai szempontból vizsgálva a grammatikalizációt a diskurzustól a grammatika felé tartó diakrón mozgásnak tekintjük, a grammatika meghatározásának a függvénye, hogy mely jelenségek tartoznak a körébe. Ha a nyelvtan egy elég tág értelmezése mellett foglalunk állást, a pragmatikalizáció jelensége besorolható a grammatikalizáció terminus alá. Ha azonban a nyelvtan és a grammatika éles elkülönülését fenn akarjuk tartani, a pragmatikalizációt a lexikontól a diskurzus felé tartó diakrón mozgásként értelmezhetjük. Így tesz pl. Ocampo (2006), aki Dér (2005b)-vel szemben nem tartja tévedésnek a grammatikalizáció szintaktikai kritériumait a diskurzusjelölőkre alkalmazni. Mivel azonban ezek természetesen nagyrészt nem teljesítik azokat, a diskurzusjelölők kialakulását Ocampo diszkurzivizációnak nevezi el. Ez a terminus a lexikontól a diskurzus felé tartó változásra utal, szemben a lexikontól a nyelvtan felé irányuló grammatikalizációval.⁶

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy amint Traugott (1995) is hangsúlyozza (vö. Dér 2005b), a diskurzus a nyelvi változás folyamatában nemcsak kiinduló, hanem célállomás is lehet. A pragmatikalizáció problémaköre által felvetett kérdések lényegében a következő irányba

⁵ Dér (2005b) Joseph és Janda (2003)-as munkájára hivatkozik. Érdemes megjegyezni azonban, hogy a grammatikalizáció akkor is tekinthető elsősorban szemantikai-pragmatikai változásnak, ha a pragmatikalizációt tőle független folyamatként határozzuk meg.

⁶ E két folyamat Ocampo modelljének csupán a jelen témakör szempontjából releváns két részlete. A többi, a szerző által feltételezett diakrón folyamat leírásához és elnevezéséhez l. Ocampo (2006: 317–318).

mutatnak: a pragmatikai szempontok bevonása a grammatikalizáció kutatásába elmozdulást eredményezett a szintaxis-központúság felől a szemantika-pragmatika irányába. A nyelvhasználat és diskurzus-szerveződés jelenségeinek vizsgálata a grammatikalizáció meghatározásának, kritériumainak újragondolásához vezetett.

4. Jelentésváltozás a központban

A grammatikalizáció kutatásának kognitív irányzatai a jelentésváltozás kutatását helyezik a központba. Míg a grammatikalizáció formalista megközelítésének hívei úgy vélik, hogy a grammatikalizációhoz köthető jelentésváltozás csupán követi a formai változásokat és azok következményének tekinthető, a kognitív nézőpontú megközelítés megkérdőjelezi a formai változás elsődlegességét. Ugyanakkor e nézeten belül is két lehetőség marad. Így pl. Bybee (2007) szerint a grammatikalizációban a formai és jelentésbeli változások párhuzamosan, egyszerre zajlanak, míg Nicolle (1997; 1998) relevanciaelméleti megközelítésében a formai változások követik a jelentésváltozást.

A másik sarkalatos kérdés, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás fokozatos-e vagy ugrásszerű. Természetesen az erre a kérdésre adott válasz függ az alkalmazott elméleti kerettől is, hiszen fokozatos váltás csak egy erre alkalmas, rugalmas határú kategóriákra épülő nyelvtan feltételezésével képzelhető el. Egyes szerzők úgy írják le a grammatikalizációt, mint formailag fokozatos, de szemantikailag ugrásszerű változást. Givón (1991: 123; idézi Nicolle 1998: 9) megfogalmazása szerint a grammatikalizáció kognitív szempontból ugrásszerű folyamat, hiszen:

„Abban a percben, amikor egy lexikai egységet egy adott környezetben grammatikai jelölőként használunk, már grammatikalizálódott is.”⁷

Egyéb kognitív orientáltságú nyelvészekről eltérően egyes relevanciaelméleti keretben kutatók szintén ugrásszerű változásként írják le a grammatikalizációs jelentésváltozást, ami elméleti keretükből adódik. Givón (1991) nézetéhez csatlakozik pl. Nicolle (1998), szintén amellet érvelve, hogy bár a formai változások a grammatikalizációban fokozatosak, a szemantikai változás ugrásszerű. Ez az elképzelés a relevanciaelmélet nyelvi kategóriákról vallott nézetéből következik, amely kétféle kategória között tesz különbséget: az egyik konceptuális, a másik procedurális információt kódol. A konceptuális információ olyan nyelvi kódolt információ, amely hozzájárul a konceptuális reprezentációk megalkotásához, míg a procedurális információ azt korlátozza, hogy hogyan kezeljük a konceptuális információt (Wilson–Sperber 1993; Nicolle 1997: 356–357). A kettő közötti köztes kategóriákat nem fogadják el. Így, ha a grammatikalizációt a konceptuálisból a procedurális kategóriába való átmenetként képzeljük el, szükségképpen ugrásszerű változásnak kell tartanunk. A relevanciaelmélet e nézete szemben áll azokkal a grammatikalizációs szakirodalomban fellelhető nézetekkel, amelyek a teljesen lexikális és a teljesen grammatikai kategóriák között átmeneti kategóriák meglétét is feltételezik (vö. Bybee 2006; 2007).

Érdekes azonban, hogy bár a relevanciaelmélet szerint nem létezik átmeneti információ-típus, azaz minden nyelvi kódolt információ a fent említett kettő valamelyikéhez tartozik, Nicolle (1998: 5, 15, 23) megengedi azt a lehetőséget, hogy nyelvi egységek egyszerre kódoljanak mind konceptuális, mind procedurális információt. Nicolle lehetségesnek tartja, hogy egyes kontextusokban a grammatikalizálódó egység által eredetileg kódolt konceptuális információ még elérhető legyen, míg másokban már nem, így nézete összeegyeztethetővé válik a

⁷ „The minute a lexical item is used in a frame that intends it as a grammatical marker, it is thereby grammaticalized.”

fokozatosság elképzelésével. A mind konceptuális, mind procedurális információt kódoló egységek úgy tekinthetők, mintha egy átmeneti kategóriához tartoznának a konceptuális és a procedurális között, és a bennük kódolt információk a használati kontextus függvényében hívódnának elő. Nicolle nézeteinek hasonlósága a grammatikalizáció egyéb kognitív megközelítéseihez tehát abban is megnyilvánul, hogy nem feltételezi a konceptuális információ hirtelen eltűnését. Úgy véli, hogy a lexikális kifejezések grammatikai jelölőként való használata esetén a konceptuális információ nem elsődleges fontosságú ugyan, de hozzáférhető, azaz a modulás dekodolás során aktiválódik (Nicolle 1998: 23). Másutt így fogalmaz:

„amikor egy gram [grammatikai egység] átalakul az idő folyamán, a kezdetben általa kódolt konceptuális információ egyre inkább hozzáférhetetlenné válik, egész addig, míg végül teljesen eltűnik, és a gram már csupán procedurális információt kódol”⁸ (Nicolle 1998: 23–24).

Az „egyre inkább hozzáférhetetlen” megfogalmazás fokozatosságot sugall, egy olyan elképzelést, amely összeegyeztethető Bybee gyakorisággal kapcsolatos eredményeivel: a kevésbé gyakori információ kevésbé hozzáférhető. Bybee és munkatársai (1994: 106), valamint Bybee (2007) ugyanis a gyakoriság hatásait vizsgáló kutatások eredményeire alapozva a változás fokozatos jellege mellett érvelnek, mind formai, mind szemantikai szempontból. A grammatikalizációban bekövetkező kategóriák közötti váltást fokozatosnak írják le: a kategória jellegzetességei nem egy csapásra jelennek meg, hanem fokozatosan. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy bár Nicolle a relevanciaelmélet terminológiáját használja, nézete összeegyeztethető a grammatikalizáció egyéb kognitív orientációjú megközelítéseivel, lényegi tartalmi különbség nem fedezhető fel.

Szintén relevanciaelméleti megközelítésben tekint a grammatikalizációra LaPolla (1997), bár Nicolle nézeteitől eltérően. Ő a modularitás nézetét elvetve nem húz határvonalat dekodolás és következtetés közé: úgy véli, hogy a kommunikáció teljes mértékben következtetési folyamatokon alapul. Egységes funkciót tulajdonít mind a konceptuális, mind a procedurális információt kódoló lexikai egységek használatának: a releváns értelmezés keresését korlátozzák. A grammatikalizálódott alakok lexikális alakokból jönnek létre azáltal, hogy azokat procedurális információ jelölésére használjuk. A folyamat nem teleologikus, hanem evolúciós jellegű. A grammatikai kategóriák és maga a nyelvtan kialakulása az ő értelmezésében fokozatosan, a diskurzus ismétlődő mintázatainak konvencionálizálódásával alakul ki (vö. Hopper (1987) nyelvtanfelfogásával). LaPolla (1997) hangsúlyozza, hogy a konceptuális/procedurális megkülönböztetés nemcsak egymást kizáró szembenállásként értelmezhető: míg a grammatikai jelölők általában csak procedurális funkcióval rendelkeznek, a lexikális elemek a konceptuális mellett procedurális információt is kódolhatnak. A lexikai egységek nem is grammatikalizálódhatnak, ha az általuk kódolt konceptuális információ lenne a fontos. Annak következményeként, hogy ismétlődően olyan kontextusban használják őket, ahol nem a konceptuális információ van az elsődleges hangsúly, olyan elemekké grammatikalizálódnak, amelyek kizárólag procedurális információt kódolnak.

A konceptuális-procedurális megkülönböztetésre vonatkozó 25 évnyi kutatást és jelenlegi álláspontját ismertetve maga Wilson (2011) is kiemeli, hogy bár elterjedt a nézet, miszerint a konceptuális és procedurális információ kölcsönösen kizárják egymást, ezt a relevanciaelmélet soha nem vallotta, és amellet érvel, hogy egy nyelvi egység egyszerre kódolhatja a kettőt. Ducrot (1972; 1980) munkásságát idézi arra vonatkozóan, hogy csaknem minden kifejezés

⁸ „as a gram develops over time, the conceptual information it initially encodes may become increasingly inaccessible, until such time as it disappears altogether and the gram encodes only procedural information.”

kódol a konceptuális információ mellett olyan információkat is, amelyek a következtetést vagy az argumentációt irányítják. Wilson maga is úgy véli, hogy procedurális információt a legtöbb nyelvi kifejezés kódol, emellett egyesek konceptuálisat is. E megközelítés kifejtésekor éppen a grammatikalizáció jelenségére hivatkozik, amelyet szerinte így könnyebb magyarázni. Hiszen ha minden tartalmas szó procedurális információt is kódol, könnyű elképelni, hogy az idők folyamán ez egyre specifikusabbá válik, majd a konceptuális tartalom elveszik. Ilyen módon a változás fokozatossága feltételezhető.

Traugott és Trousdale (2010) egyfajta „ugrásszerűség a fokozatosságban” álláspontot képvisel: a fokozatosságot úgy értelmezik, hogy az egy nyelvi jel struktúrájának és használatának különböző aspektusait érintő mikroszintű lépések (*micro-steps*) sorozata. Úgy vélik, a diakrón folyamatok önmagukban nem tekinthetők fokozatosnak, hiszen a legtöbb változás apró, diszkrét, ugrásszerű lépésekből épül fel, mivel azonban egy konstrukció különböző részei különböző időpontokban mennek át változáson, a konstrukció egészének változása fokozatosnak tűnhet. A változás lépései tehát az egyéni beszélőt tekintve ugrásszerűek, ha azonban feltesszük, hogy az újítás önmagában még nem változás, csak a beszélőközösségben való elterjedése által válik azzá, akkor a változás a közösség szintjén, azaz a grammatikalizációs folyamat mint egész, fokozatosnak tekinthető.

Összefoglalóan érdemes megjegyezni, hogy míg az ugrásszerű változás képzetét általában a folyamat nagyobb időtávlatban való vizsgálata eredményezi, a fokozatosság képze a grammatikalizációs jelentésváltozás konkrét kontextusainak vizsgálatával függ össze. Ez a megfigyelés átvezet minket a folyamat háttérében álló pragmatikai és kognitív mechanizmusok témaköréhez.

5. A grammatikalizáció kognitív mechanizmusai és a gyakoriság szerepe

A grammatikalizáció kognitív megközelítésének kutatói egyetértenek abban, hogy a jelentésváltozás az emberi kogníció általános mechanizmusait tükrözi (Győri 2007: 156; Geeraerts 1988; Bybee 2002). A kognitív nyelvészet tagadja, hogy éles dichotómia lenne a nyelvi képesség és a kognitív feldolgozás egyéb aspektusai között.⁹ E felfogás nyilvánul meg Bybee (2002) munkájában is, aki a grammatikalizációt olyan kognitív képességeknek és stratégiáknak tudja be, amelyeket nem nyelvi feladatok során is használunk, azaz nem kifejezetten nyelvi jellegűek. Geeraerts (1988; idézi Győri 2007: 156) szerint a történeti szemantikát mindig is kognitív irányultság jellemezte, mivel a régi és az új jelentés közötti kapcsolat majd minden esetben kognitív mechanizmusokon alapul. Bybee (2002: 165) a következő kognitív folyamatokat emeli ki a grammatikalizációban: 1. az a képesség, hogy ismétlés által automatikussá válnak a neuromotoros szekvenciák, 2. az a képesség, hogy kategorizáljuk az ismétlődő nyelvi elemeket, 3. az a hajlam, hogy a mondott jelentésnél valami többre következtessünk, 4. az ismétlődő ingerek habituációjára való hajlam (l. még Haiman 1994). E kognitív folyamatoknak tudhatóak be a grammatikalizációt irányító mechanizmusok, úgymint az automatizáció, artikulációs redukció, analogikus újítás, kategorizáció, metaforikus kiterjesztés, pragmatikai következtetés és generalizáció.

A grammatikai jelentések kialakulásának alapvető folyamataiban a gyakoriság kiemelkedő szerepet játszik. A grammatikalizáció azon meghatározása, miszerint az nyelvi elemek nagy gyakorisággal előforduló szekvenciáinak automatizációs folyamata (Bybee 2007: 969), mutatja a gyakoriság jelentőségét a grammatikalizációban, ezen belül pedig a jelentésváltozásban is

⁹ A holista és moduláris kognitív nyelvészet nézeteinek különbségeit jelen cikkben nincs mód tárgyalni. Ehhez magyarul l. többek között Kertész (2000), valamint Kövecses és Benczes (2010) munkáját.

központi szerepe van. Egyes nyelvészek a jelentés általánosabbá válását a gyakoribb használat előfeltételének tekintik, míg mások épp ellenkezőleg úgy vélik, hogy a gyakori használat az, ami előmozdítja a jelentésváltozást (Dér 2008: 20; vö. Ladányi 1998: 420–422; LaPolla 1997). A két véleményt egyszerre tartja fenn Bybee (2005 [2003]: 602), amikor így fogalmaz: „a gyakoriság nemcsak a grammatizáció¹⁰ eredménye, hanem a folyamat egyik elsődleges hajtóereje is.”¹¹ Ő a grammatikai elemek egyik legfontosabb jellemzőjének azt tartja, hogy szemben a lexikai morféimákkal, kiemelkedően magas a gyakoriságuk. A konstrukciók¹² gyakoriságának hatását vizsgálva Bybee (2006: 719) azt találja, hogy míg alacsonyabb gyakoriság csak konvencionalizációhoz, a kiemelkedően magas gyakoriság az új konstrukció grammatikizációjához vezet. Bybee (2006: 720–721) úgy véli, hogy egyes, a grammatikizáció során lezajló változásokat is legalább részben a gyakori használat határoz meg, nevezetesen a következőket: fonológiai redukció, az új konstrukció autonómmá válása, az eredeti jelentés elvesztése, egy új, a kontextusban felmerülő valamely következtetésen alapuló jelentés megjelenése.

A grammatikizáció hátterében meghúzódó kognitív jelenségek az emberi agy neurolingvisztikai folyamataival hozhatóak kapcsolatba (vö. Argyropoulos 2008). Argyropoulos (2008) adaptív mechanizmusokat mutat be a szubkortikális területek magasabb szintű kognitív folyamatokhoz való hozzájárulásával kapcsolatos vizsgálatok alapján. A neurolingvisztikai kutatások eredményei arra utalnak, hogy a grammatikizáció kognitív alapja, az automatizáció folyamata a kisagyhoz és a bazális ganglionokhoz köthető műveletek adaptív szabályozásával hozható kapcsolatba. A neurolingvisztikai kutatások eredményei jelentős független evidenciaként szolgálhatnak, és hasznos, független adatforrásként jöhetnek szóba a grammatikizáció kognitív szempontú tanulmányozásában.

A grammatikizációs jelentésváltozásban szerepet játszó kognitív mechanizmusok közül a pragmatikai következtetések/*metonímia* és a metafora szerepének a vizsgálata a leghangsúlyosabb a szakirodalomban, ezért a továbbiakban e jelenségek vizsgálatára térünk át.

6. Kognitív folyamatok a grammatikizációs jelentésváltozás hátterében: metonímia, pragmatikai következtetés, implikatúra és metafora

A *metonímia*, *pragmatikai következtetés*, *implikatúra* és *metafora* terminusok használata a grammatikizációs szakirodalomban változatos képet mutat. A továbbiakban e fogalmakat vizsgáljuk meg részletesebben. A grammatikizáció kognitív aspektusait hangsúlyozó irányzatok úgy vélik, hogy a grammatikizációs jelentésváltozás hátterében álló legfőbb mentális folyamatok a metafora és a metonímia, amelyeket természetesen nem alakzatokként, hanem az elme működésének mechanizmusaiként értelmeznek. Míg a grammatikizációban működő metaforikus folyamatok könnyen kapcsolatba hozhatóak a metafora általános értelmezésével, a metonímia grammatikizációs irodalomban tetten érhető fogalma eltér a metonímia hagyományos értelmezésétől: metonimikus folyamatok alatt lényegében egy adott kontextusban felmerülő pragmatikai következtetések működése értendő. Ahogyan Bybee (2007: 977) megfogalmazza: „A pragmatikai következtetésből eredő változást metonimikus folyamatnak tartjuk, mert egy adott konstrukcióhoz gyakran kapcsolódó (következtetésből származó) jelentés

¹⁰ Bybee terminusa a grammatikizációra. A grammatikizáció különböző elnevezéseiről I. Heine (2005: 577).

¹¹ „Frequency is not just a result of grammaticization, it is also a primary contributor to the process.”

¹² A konstrukciók jelentőségéről a grammatikizációban I. Traugott (2003) és Bybee (2005 [2003]: 602–603).

végül a konstrukció egyik jelentésévé válik.”¹³ Ezt a gyakori kapcsolódást úgy kell érteni, hogy a jelentések egyazon kontextusban, egymás mellett vannak jelen a nyelvhasználat során. A metonímia fogalmában eredetileg jelen lévő szomszédosság tehát a grammatikalizáció irodalmában a különböző jelentések „szomszédosságára”, együttes jelenlétére utal a használati kontextusban (ehhez l. Pinto de Lima 1999). A pragmatikai következtetések mint a nyelvhasználatban működő és a jelentésváltozást előmozdító folyamatok fogalma az implikátúra terminussal karöltve is gyakran felbukkan a grammatikalizációs szakirodalomban. Mivel a kettő elkülönítése nem mindig egyértelmű, a továbbiakban vizsgáljuk meg e két fogalom egymáshoz való viszonyát!

A történeti pragmatikai kutatások egyik központi gondolata, hogy a jelentésváltozásról nem lehet számot adni a nyelvhasználatban felmerülő implikátúrák és következtetések figyelembevétele nélkül, amelyek később egy adott konstrukcióhoz tapadva konvencionálizálódhatnak a nyelvi változás folyamán (Hopper–Traugott 1993; Traugott 1999; Levinson 2000; Kearns 2000; Traugott–Dasher 2002). Először Grice (1989 [1975]), majd később Levinson (2000) utalt arra a lehetőségre, hogy partikuláris társalgási implikátúrák általános implikátúrává válhatnak, majd később konvencionálizálódhatnak, bár ők a folyamatot nem írták le részleteiben. Traugott (1999) elméletében a konvencionális implikátúrák a továbbiakban a szemantikai szerkezet részévé válhatnak (vö. Traugott–Dasher 2002: 35). Korábbi írásaimban (Nagy 2007; Nagy C. 2010) egy történeti pragmatikai esettanulmányon keresztül megvizsgáltam, hogy milyen szerepet játszanak az implikátúrák a grammatikalizációs jelentésváltozásban. E kutatás legfontosabb elméleti hozadéka az volt, hogy nemcsak a kontextusban kezdetben alkalmi társalgási implikátúráként megjelenő jelentéstartalmak konvencionálizálódhatnak, válhatnak a szemantikai jelentés részévé új jelentéselemként tapadva hozzá egy adott szerkezethez. Az is előfordulhat, hogy az implikátúra elősegíti, hogy egy már meglévő jelentéselem kiugróvá váljon egy adott lexéma jelentésében, és így annak jelentése az implikátúra által ösztönzött irányba fejlődjön.

A pragmatikai következtetésekről beszélve a nyelvi változásban a szakirodalom a társalgási implikátúrák szerepét elsősorban a grice-i vagy valamely neo-grice-i modellre alapozva igyekszik feltárni. A fogalmazásmódban gyakran a *társalgási implikátúra* és a *pragmatikai következtetés* terminusok szinonimaként való használata figyelhető meg. A két fogalom nem elkülönített használatára a történeti pragmatikában példaként elég a Hopper és Traugott szerzőpárosnak a grammatikalizáció témakörében alapműnek számító könyvét idézni (Hopper–Traugott 1993). Hopper és Traugott szóhasználatában a *pragmatikai következtetés* és az *implikátúra* terminusok keveredése abból adódik, hogy egyrészt a grammatikalizációs folyamatokban a pragmatikai következtetések szerepéről írva a grice-i modellből indulnak ki,¹⁴ másrészt megközelítésükben igyekeznek ötvözni mind a beszélőre, mind a hallgatóra koncentráló nézeteket (Hopper–Traugott 1993: 64–67). A grammatikalizáció kezdetét a beszélő és a hallgató interakciójának kommunikatív stratégiáival hozzák kapcsolatba, amelyek általános kognitív folyamatokon alapulnak. Utalnak annak lehetőségére is, hogy a hallgató a megnyilatkozást nem feltétlenül a beszélői szándékkal összhangban értelmezi (Hopper–Traugott 1993: 64), mégsem tesznek explicite különbséget pragmatikai következtetés és implikátúra között. A grice-i modell azonban az implikátúra fogalmát a beszélői szándékhoz köti. Mivel a szerzők az implikátúra és a pragmatikai következtetés terminusokat láthatólag szinonimaként használják, legalábbis explicite nem fejtik ki, hogy különbséget látnának közöttük, azt kell feltételeznünk, hogy az implikátúra terminust tágabb értelemben használják, mint a grice-i

¹³ „Change from pragmatic inference is considered a metonymic process, since a meaning (from the inference) that is often associated with a construction becomes one of the meanings of the construction.”

¹⁴ Amint Kearns (2000: 2) kiemeli, ez nem általános: azok a munkák, amelyek a társalgási implikátúráknak a jelentésváltozásban betöltött szerepével foglalkoznak, általában nem közvetlenül Grice-ra, hanem valamely neo-grice-i elméletre alapoznak, úgymint Horn (1984) vagy Atlas és Levinson (1981).

modell. Hopper és Traugott az implikaturák működését a nyelvi változásban metonimikus folyamatokként írják le, és a metafora működésével való szembeállításban értelmezik. Az implikaturák, a metonimikus és a metaforikus folyamatok egymáshoz való viszonyát és egymástól való elkülönítésének lehetőségeit tárgyalja Kearns (2000), összegezve a szakirodalomban fellelhető nézeteket a kérdéskör jelentésváltozással kapcsolatos vonatkozásait illetően.

A *pragmatikai következtetés* és *implikatura* kifejezések szinonimaként való használatának indokaival kapcsolatban Kearns (2000: 2) Levinson (1983: 127) munkáját idézi, aki szerint Grice az *implikatura* kifejezést általános terminusként, a mondott jelentéssel (*what is said*) való szembeállításban alkalmazta, és ilyen értelemben az érthető bármilyen, nem igazság-feltételes következtetésre vonatkozó megnevezésként. Úgy vélem, hogy az *implikatura* és a *pragmatikai következtetés* terminusok szinonimaként való használata nem követendő, mert félreértésekhez vezethet. Tekintve a grice-i modell közismertségét, a társalgási implikatura eredeti felfogásának átvételét látom célszerűnek. Az eredeti, grice-i megfogalmazás alapján a társalgási implikaturának azon túl, hogy a mondott jelentéssel való szembeállításban fogalmazódik meg, egy másik fontos tulajdonsága is van, mégpedig a beszélői szándékhoz való kötöttsége. A nyelvi interpretáció folyamatában azonban a hallgató nem feltétlenül a beszélő által szándékolt következtetésekre jut el, vagy nemcsak azokra, így a hallgatói következtetések leírásakor a társalgási implikatura fogalma nem elegendő. Az sem garantált, hogy a hallgató a beszélő által implikálni szándékolt tartalmakat minden esetben megérti. Ugyanakkor feltételezhető, hogy a jelentésváltozásban jelentősége lehet egyéb, nem a beszélő által szándékolt, így implikaturának nem tekinthető kikövetkeztetett tartalmaknak is.¹⁵ Érdemes tehát az implikaturánál tágabb hatókörű értelmezésben a pragmatikai következtetés terminus alá sorolni minden olyan következtetést, amelyben pragmatikai tényezők valamilyen módon szerepet játszanak. Ilyen értelemben a társalgási implikaturák a pragmatikai következtetések egy alosztályát adják és a beszélő szándékához köthetők, a pragmatikai következtetések azonban nem kapcsolódnak kizárólagosan a beszélői vagy hallgatói oldalhoz. A pragmatikai következtetés terminus kizárólagos használata sem tűnik azonban jó megoldásnak, hiszen a hivatkozott szakirodalom bemutatásakor az *implikatura* kifejezés nem cserélhető ki egyszerűen pragmatikai következtetésre, mert ez félreértésekhez vezethet. A grammatikalizációs jelentésváltozásról írva ezért mind az *implikatura*, mind a *pragmatikai következtetés* terminus alkalmazását szükségesnek látom, a fent meghatározott értelemben.

Az implikaturák és pragmatikai következtetések szerepének bemutatása után térjünk át a metafora fogalmának ismertetésére, ahogyan az a grammatikalizációs szakirodalomban megjelenik. A metafora a kognitív nyelvészet központi fogalma (Lakoff–Johnson 1980: 3), amely az emberi megismerést metaforikus természetűnek fogja fel. A kognitív nyelvészetben a metafora és a metonímia olyan univerzális kognitív mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik, hogy megértsük és értelmezzük a világ különféle jelenségeit (Lakoff–Johnson 1980; Johnson 1987; Lakoff 1987; Győri 2007: 156–157). A metafora a kognitív nyelvészetben különböző konceptuális tartományok közötti leképezés, amelynek segítségével a hozzájuk tartozó fogalmakat értelmezni tudjuk, míg a történeti szemantika ugyanezekre a folyamatokra mint a jelentésváltozás alapvető mechanizmusaira hivatkozik.

A grammatikalizáció szakirodalma a metaforát olyan mechanizmusként írja le, amely által a konkrétabb tartományokhoz tartozó nyelvi egységek absztraktabb egységekké, azaz grammatikai jelölökké válnak. Általánosságban elmondható, hogy a metafora a metonímiával való szembeállításban jelenik meg a szakirodalomban, amikor egy diakrón folyamat két végpontját,

¹⁵ Szándékolt és nem szándékolt új jelentések kikövetkeztetéséhez l. Höfler és Smith (2008) két forráskönyvét, akik szerint a grammatikalizációs jelentésváltozás újraelemzésen alapuló magyarázata éppen egy a beszélő által nem szándékolt új jelentés kikövetkeztetésén alapul.

a forrás- és céljelentést veszik figyelembe, figyelmen kívül hagyva a köztes állomásokat. E kutatási vonulaton belül ugyanakkor a metafora különböző értelmezései fedezhetőek fel. A metafora és az implikaturák szerepét vizsgálva a jelentésváltozásban Kearns (2000) felhívja a figyelmet arra, hogy a *metafora*, *metonímia* és *implikatura* terminusok a grammatikalizációs irodalomban különböző fogalmakat fejezhetnek ki. Egyesek az implikaturát és a metonímiát egy csoportba sorolva állítják szembe a metaforával arra hivatkozva, hogy míg előbbi kettő a jelentések szomszédosságán alapul, a metafora a jelentések hasonlóságán vagy analógián. Bár Kearns maga különbséget tesz implikatura és metonímia között, a legszélesebb körben elterjedt nézet az, hogy a nyelvhasználat konkrét kontextusaiban felmerülő implikaturák metonimikus természetűek, így ez a nézet a kettőt együtt állítja szembe a metaforával. Így tekintve a központi kérdés az marad, hogy vajon a jelentésváltozásban a metafora vagy pedig a metonímia/pragmatikai következtetés játssza-e a főszerepet. A grammatikalizációs jelentésváltozásban szerepet játszó metaforikus és metonimikus folyamatok egymáshoz való viszonyával foglalkozik még Hopper és Traugott (1993: 77–87), valamint magyarul Dér (2008: 24–26).

A metafora-metonímia megkülönböztetés a Heine (2005 [2003]: 586–588; l. Dér 2005a) által bemutatott transzfer és kontextus modellek közötti különbségben is tetten érhető. A transzfer modell szerint a grammatikalizációban az emberi tapasztalás konkrétabb tartományaitól az absztraktabbak felé irányuló fogalmi transzfer mintázatai figyelhetőek meg, amelyek metaforikus folyamatokként írhatóak le. Ezzel szemben a kontextus modell központi fogalmai a kontextus-indukált újraértelmezés, a pragmatikai következtetés, a társalgási implikatura és a metonímia. Heine et al. (1991b: 113) egy harmadik modellt javasol, a grammatikalizáció metonimikus-metaforikus modelljét, amely a két előzőt egyesítené.

A két mechanizmus közötti különbségtétel a már fentebb tárgyalt kérdéshez is kapcsolódik, hogy a grammatikalizáció során bekövetkező jelentésváltozás fokozatos vagy pedig ugrásszerű természetű-e, hiszen a fokozatosság a metonímiához köthető, míg a metafora ugrásszerű változást feltételez egyik tartományból a másikba (Heine–Claudi–Hünemeyer 1991b: 70; Ladányi 1998: 411). Heine, Claudí és Hünemeyer (1991b; idézi Dér 2005a: 14) szerint a grammatikai kategóriák létrejötte konceptuális műveletek eredménye, amelyeknek köszönhetően az absztrakt fogalmakat a konkrétabbak terminusaiban értjük meg. Ez a folyamat, azaz maga a konceptualizáció, metaforikus. Ugyanakkor Heine és munkatársai azt a következtetést vonják le, hogy mind a metafora, mind a metonímia jelen van a grammatikalizációban, és attól függően, hogy milyen szemszögből tekintünk a folyamatra, egyiket vagy a másikat látjuk működni. A metafora működését látjuk, ha a jelentésváltozást makroszinten vizsgáljuk, és a metonímiát, amikor mikroszintű nézőpontból nézzük (vö. Kearns 2000). Heine et al. (1991b) ezért amellet érvel, hogy a fő mechanizmusok a metonimikus természetű következtetések, bár a folyamat eredménye a metafora terminusaiban írható le. Bybee (2007) egyfajta munkamegosztást feltételez a két mechanizmus között, miszerint a metaforikus leképezés a lexikális szemantikában jutna fontosabb szerephez, míg a pragmatikai következtetések a grammatikai jelentések létrejöttében játszanának központi szerepet.

A metafora és a pragmatikai következtetések fogalmának teljes összefonódása fedezhető fel Smith és Höfler (2015: 126–127) megközelítésében. A szerzőpáros a nyelvhasználatot az osztenzív-következtetési kommunikáció modelljére alapozva úgy képzei el, hogy minden megnyilatkozás elhelyezhető egy szó szerinti-metaforikus kontinuumon, így a metafora minden figuratív használatot, köztük a metonímiát is magában foglalná. Amellet érvelnek, hogy minden nyelvi szerkezet levezethető valamely konvencionalizálódott metaforából: az osztenzív megnyilatkozások jelentését a nyelvhasználó az adott kontextusban ad hoc következteti ki, és

ezen ad hoc jelentések memorizálása, majd későbbi újbóli alkalmazása útján a gyakori használatnak köszönhetően jön létre a konvencionalizáció és az elsáncolás (*entrenchment*¹⁶).

Végül meg kell említeni, hogy a jelentésváltozás univerzális tendenciáinak feltárása, amely a grammatikalizációkutatás egyik legfőbb eredményének tekinthető, szintén kapcsolható a metafora vs. pragmatikai következtetések problémájához. A világ különböző nyelveiben felfedezett azonos jelentésváltozási ösvények megléte, azaz, hogy azonos grammatikai jelentések alakulnak ki azonos forrásfogalmakból, egyes szerzők szerint a kognitív mintázatok hasonlóságára és a metafora működésére utal (Dér 2005a: 19, 53; Ladányi 1998: 407–413; Bybee–Perkins–Pagliuca 1994: xv–xix). Ugyanakkor azonban e hasonlóságok alapján az ellentétes nézet mellett is lehet érvelni. Bybee (2007: 977) ezen tendenciákat éppen a következtetési mechanizmusok univerzális hasonlóságainak és megjósolható mintázatainak tudja be (l. még Bybee 2002). A szerző már egy korábbi munkájában is amellett érvel, hogy a változás univerzális mintázatai az őket létrehozó univerzális kognitív mechanizmusoknak tudhatóak be (Bybee 2002: 177). Azaz abba a problémába ütközünk, hogy ugyanazok az adatok két különféle hipotézist támasztanak alá. A konkrét kontextusokban zajló pragmatikai következtetések ugyanis, amelyek a grammatikalizáció pragmatikai megközelítése szerint a jelentésváltozást motiválják, hosszabb időtávlatból tekintve olyan változásokat eredményeznek, amelyek metaforikus átvitelként is leírhatóak. Úgy tűnik, a metafora vs. metonímia/pragmatikai következtetések folyamatára való hivatkozás ilyen módon jól kiegészítheti egymást a grammatikalizációs jelentésváltozás leírásában, alkalmazásuk attól függ, hogy a jelenséget mikro- vagy makroszinten vizsgáljuk-e (l. Hopper–Traugott 1993: 86–87; Dér 2008: 25). Bybee (2007: 978–979) Heine, Claudi és Hünemeyer (1991b) megállapítására hivatkozva, akik hangsúlyozzák, hogy a változás fokozatossága arra utal, hogy a kontextusnak és a metonímiának (pragmatikai következtetéseknek) van nagyobb szerepe, arra a következtetésre jut, miszerint a grammatikalizációs jelentésváltozást ösztönző legnagyobb hajtóerő az implikátúrák konvencionalizálódása, vagyis a pragmatikai erősödés (*pragmatic strengthening*). Ez a fokozatos mechanizmus mozditja elő a változást, jöllehet az eredmény leírható a metaforikus átvitel terminusaiban. Hasonló véleményen van Pinto de Lima (1999: 209), amikor hangsúlyozza, hogy a jelentésváltozás hosszú történeti folyamat, amely kicsi köztes lépésekből tevődik össze, így a metaforának csupán az illúziójáról van szó. Ahhoz azonban, hogy végső következtetést tudjunk levonni, és megérthessük, hogyan működnek együtt a metaforikus és metonimikus folyamatok a grammatikalizációs jelentésváltozásban, számos grammatikalizációs esetet kell összehasonlítani.

Mi tehát a közös mindezekben az elemzésekben? A háttérben álló elméletek és a hozzájuk kapcsolódó terminológia különbözősége miatt nehéz összevetni őket, de alaposabban megvizsgálva, a pragmatikai következtetések azok, amelyeket minden megközelítés elismer és a saját eszközeivel leír. Bár a metonímia és a metafora fogalma gyakran összemosódik a leírásban, a kognitív megközelítések elismerik, hogy a grammatikalizáció az adott használati kontextusban kikövetkeztethető jelentések konvencionalizálódásával, majd kódoltta válásával zajlik, ez adja a jelen tanulmányban bemutatott elemzések közös minimumát. A fentebb kifejtett megfontolásokból kitűnik, hogy míg a grammatikalizációs jelentésváltozás leírható és magyarázható a metafora fogalma nélkül, a konkrét kontextusokban felmerülő következtetésekre való hivatkozás nélkül nemigen (vö. Pinto de Lima 1999). Úgy tűnik, a működni látszó mechanizmusok az alkalmazott perspektíva függvényei: a teljes folyamat leírható a metafora terminusaiban, míg közelebbről, a változás kontextusainak szintjéről nézve a metonimikus

¹⁶ Tolcsvai Nagy (2005: 28) definíciója szerint az *entrenchment* (magyar megfelelője: elsáncolás vagy begyakorlás) „valamely fogalom elméleti körülhatárolódását és viszonylag könnyű előhívhatóságát (aktíválhatóságát) nevezi meg”.

folyamatok vehetőek észre. Még közelebbi nézőpontot alkalmaz Pinto de Lima (1999), aki lemegy egészen az egyes beszélő szintjére és egy konkrét történeti folyamatot alapul véve részletesen górcső alá veszi mind a metaforán, mind a metonímián alapuló elemzést, majd mindkét fogalmat elveti a grammatikalizációs jelentésváltozásban. Így a nyelvi változatosság és az analógia marad elemzésének két sarokköve, amelyek véleménye szerint önmagukban magyarázzák az általa elemzett folyamatot. E három nézőpont adathasználat tekintetében is eltér, így átvezet bennünket a módszertani kérdésekhez.

7. Adatok a grammatikalizáció pragmatikai és kognitív orientációjú megközelítéseiben

A nyelvészeti kutatás adatainak és módszereinek a vizsgálata a nyelvészetben általában (l. Lehmann 2005; Kepser-Reis 2005; Penke-Rosenbach 2007 [2004]; Kertész-Rákosi 2008; 2012), de a történeti nyelvészetben és a pragmatikában (l. Fischer 2004; 2007; Lass 1997; Jucker 2009), valamint a történeti pragmatikában (l. Jucker 1994; Jacobs-Jucker 1995; Fitzmaurice-Taavitsainen 2007; Navarro 2008) is előtérbe került az utóbbi évtizedekben. Ebben a pontban az adatok és módszertan kérdésének egyes aspektusait vizsgálom meg a grammatikalizáció kognitív szempontú kutatásában. Ezen a területen a lehetőségek többszörös korlátozottságáról beszélhetünk. Egyrészt, a nyelvtudomány diakrón területein eleve korlátozottabbak a lehetőségek az adatok tekintetében. Másrészt a kognitív és pragmatikai szempontú kutatások olyan jelenségekkel is foglalkoznak, mint pl. az implicit jelentések, implikatívák, következtetések, az elme kognitív folyamatai stb., amelyek nehezebben hozzáférhetőek, így a metodológiai tudatosság nagyobb fokát kívánják meg. Kétségtelen tehát, hogy a grammatikalizáció kognitív és pragmatikai szempontú kutatásában még hangsúlyozottabban jelentkezik az a probléma, hogy hogyan nyerjünk elegendő és megbízható adatot, hiszen itt a történeti kutatások és a pragmatikai, kognitív vizsgálódások problémái együttesen jelennek meg. Tekintsük először a kutatás diakrón jellegéből adódó nehézségeket!

7.1. A történeti kutatások adatai

Hagyományosan a történeti nyelvészeti kutatás a következő típusú adatokon alapul: a történeti szövegekből nyert adatok, rekonstruált adatok, metanyelvészeti adatok, a jelenlegi nyelvi rendszer vizsgálata alapján nyert adatok és tipológiai adatok. A történeti kutatások gyakran az adatforrások szűkösségével küzdenek, az adatok közvetettsége és megbízhatatlansága, valamint a korábbi nyelvéllapokt anyanyelvi beszélői nyelvi ítéleteinek elérhetetlensége kapcsán. A grammatikalizáció kutatásának is szembe kell néznie mindazokkal a nehézségekkel, amelyek a diakrón kutatásokban általánosságban is jelentkeznek. A történeti nyelvészet központi adattípusát hagyományosan a történeti dokumentumokból kinyerhető információk adják, ahogyan Fischer (2004: 730) fogalmaz: „a történeti nyelvész ismereteinek egyetlen biztos forrása van, a történeti dokumentumok.”¹⁷ A nagy adatbázisok kvantitatív elemzésének és a gyakorlati statisztikáknak a fontosságát Fischer (2004), valamint Fitzmaurice és Taavitsainen (2007) is hangsúlyozzák.

Amint már Jacobs és Jucker (1995: 7) is megállapították, a korábbi nyelvéllapok megnyilatkozásainak körülményei sohasem rekonstruálhatóak teljes mértékben, így a nyelvi változásról mindig csak hiányos képet nyerhetünk, a történeti nyelvész az írott forrásokra csak mint megközelítő evidenciára támaszkodhat. A történeti dokumentumok alapján nyert információkat tehát további adattípusokkal kell kiegészítenünk a grammatikalizáció kutatásában is. A történeti nyelvészeti hipotézisek empirikus alátámasztottságának problematikusságát a szövegstílusok

¹⁷ „the historical linguist has only one firm source of knowledge and that is the historical documents”

összevetésével (formális-informális), a beszélt nyelven alapuló írott források (pl. politikai beszédek, prédikációk, személyes levelezés) bevonásával, valamint metalingvisztikai adatok (illemtankönyvek, nyelvkönyvek, nyelvészeti munkák, egyéb, társalgásról szóló leírások) felhasználásával lehet némileg kiküszöbölni (Jacobs–Jucker 1995). Fischer (2004; 2007: 15–17) továbbá azt javasolja a történeti nyelvészet adatforrásainak bővítésére, hogy legyünk érzékenyek a teljes nyelvállapotra: ne csak azt az elemet vizsgáljuk, amely a kutatás kimondott tárgya, hanem más, funkcionálisan és formailag hasonló elemeket is. A diakrón kutatások kiegészítő adatforrásaként jelöli még meg Bybee (2007: 963) a kísérleteket valamint a morfológiai mintázatok megtanulásának számítógépes stimulációját. Felhasználhatunk ezenkívül tipológiai adatokat, a jelenlegi nyelvállapotból nyert, nyelvi változatossággal kapcsolatos információkat és magából a grammatikalizációs elméletből eredő adatokat is. Egy adott nyelvi változási folyamat vizsgálatakor ugyanis adatként szolgálhat a hasonló, más nyelvekben megfigyelt történeti folyamatokkal való összehasonlítás is, azaz egy adott kutatás eredményei adatként szolgálhatnak egy másik kutatásban.¹⁸ Mindezen adatforrások használata számos módszertani problémát vet fel (l. Nagy C. 2013), amelyek közül itt csak egyet mutatok be röviden, amely a történeti kutatás központi adattípusához, a korpuszon alapuló adathoz kapcsolódik.

A grammatikalizációs jelentésváltozás kognitív mechanizmusairól írva az 5. pontban már említettük a gyakoriság jelenségét, amelyet most módszertani szempontból vizsgálunk meg. A gyakoriság a történeti nyelvészet egyik központi fogalma. Egyfelől számos nyelvtörténeti jelenség hozható kapcsolatba az érintett nyelvi elem nagy gyakoriságával, másfelől az egyes nyelvi elemek gyakoriságának vizsgálata a nyelvtörténeti kutatás egyik gyakran alkalmazott módszere. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a gyakoriságnak a szakirodalomban gyakran nem a statisztikai értelemben vett, hanem csupán intuitív fogalma jelenik meg. Bybee (2005 [2003]) kifejezetten a gyakoriság szerepével foglalkozik a grammatikalizációban, de még ebben a munkában sem találjuk meg a *gyakori*, illetve *ritka* kifejezések explicit meghatározását. Bybee (2005 [2003]: 604–605) a gyakoriságról írva definiálja ugyan a típus- és példány-gyakoriság fogalmait, de nem mondja meg pontosan, mikortól nevezhető egy nyelvi forma gyakorinak, illetve ritkának. A *can* segédigévé válásáról írva így fogalmaz: „az élettelen alannal való használat **rendkívül ritka**: mindössze 12 példa található a 300 előfordulást tartalmazó korpuszban”¹⁹ (2005 [2003]: 613, kiemelés tőlem). Ez a probléma részben annak is köszönhető, hogy a történeti nyelvészetben olyan nyelvállapotok vizsgálatakor, amelyekből kevés írott dokumentum maradt fenn, az előfordulások kis száma statisztikai elemzésre nem ad módot. Így az adatforrások bővítésének fontossága a történeti kutatásban még hangsúlyozottabban jelentkezik.

Felmerül a kérdés, hogy egy adott nyelvi elem történeti dokumentumokban való előfordulási gyakorisága milyen mértékben vetíthető vissza a vizsgált nyelvállapotban való használati gyakoriságra, azaz a grammatikalizációhoz köthető kognitív folyamatokat befolyásoló gyakoriság milyen szinten érhető tetten a nyelvészeti kutatás módszereivel. Először, egy nyelvi elem gyakoriságának fogalma egy adott nyelvállapotban csupán elméleti konstrukció, és elméletfüggő, hogy a kutató pontosan minek a gyakoriságát szeretné megállapítani. Másodsor, miután a kutató megfogalmazta, hogy pontosan mire is kíváncsi, újabb nehézség merül fel: sikerül/het-e reprezentatív korpuszt összeállítani annak vizsgálatára. Azt az elvárást, hogy egy korpusz reprezentatív legyen, még a jelenlegi nyelvállapotra vonatkozó szinkrón vizsgálatokban is igen nehéz teljesíteni (maga a reprezentativitás fogalma is függ elméleti megfontolásoktól),

¹⁸ Jól illusztrálja ezt Heine (2005: 580, 585–586) példája a szuahéli *-taka*, akaratot kifejező ige jövő idő jelölőjévé alakulásáról, ahol nem állnak rendelkezésre történeti adatok a szuahéli nyelvből. Heine amellett érvel, hogy a folyamat rekonstruálásakor a grammatikalizációelmélet általánosításaira és eredményeire is támaszkodhatunk, így példázva, hogy maga az elmélet is szolgálhat adatforrásként.

¹⁹ „use with inanimate subjects is **extremely rare**: only 12 examples are found in the corpus of 300”

és még nehezebb azon nyelvvállapotok kutatásában, amelyből nem áll rendelkezésünkre elég történeti dokumentum. Így kérdéses marad, hogy a vizsgált jelenség vagy szerkezet gyakorisága a korpuszban milyen mértékben tükrözi annak gyakoriságát a vizsgált nyelvvállapotban. Mindennek ellenére a nyelvtörténeti kutatás gyakorlatában az az optimista meggyőződés tükröződik, hogy az elérhető, esetenként igen szűkös korpuszból nyert gyakorisági adatok sikeresen használhatóak számos nyelvtörténeti jelenség kutatására. A fent említett bizonytalanságokat azonban figyelembe kell vennünk, amikor ilyen forrásból származó információk megbízhatóságát akarjuk megítélni.

7.2. A kognitív és pragmatikai kutatások adatai

A történetiségből eredő problémák mellett további módszertani nehézségek erednek abból, hogy maga a pragmatika a jelentés nehezebben megközelíthető szintjeit is tanulmányozza. Így a történeti pragmatikának szembe kell néznie az abból adódó nehézségekkel, hogy hogyan tanulmányozzuk a lexikális kifejezésekhez nem kötődő pragmatikai jelenségeket (pl. implikátúra), a funkciót, valamint a kontextust (vö. Fitzmaurice–Taavitsainen 2007).

Jucker (2009) a pragmatika által használt adatok²⁰ három nagy csoportját különíti el.²¹ Először, a nyelvi intuíción alapuló adatok forrása lehet magának a kutatónak a nyelvi intuíciója, de az interjú módszerrel más anyanyelvi beszélők nyelvi intuícióján alapuló adatok is gyűjthetők. Másodszor, a természetes nyelvhasználat adatai lehetnek a jegyzetfüzet módszerrel begyűjtött, mindennapi életben előforduló nyelvi példákon alapuló adatok, a filológiai módszerrel szerzett, irodalmi vagy egyéb írásművekből származó előfordulások, a konverzációelemzés módszerével begyűjtött tényleges társalgások átírásai, valamint a korpuszmódszerrel gyűjtött releváns előfordulások. Harmadszor, az előidézett vagy kísérleti²² adatok többek között szóban vagy írásban végrehajtott diskurzus kiegészítéses tesztekkel vagy szerepjátékokkal gyűjthetők. Vizsgáljuk meg, hogy ezen adattípusok közül melyek érhetőek el a történeti kutatás számára! A kutató nyelvi intuíciója mint adatforrás mindenféle nyelvészeti kutatásban szükségszerűen jelen van, így a történeti kutatásban is, elég, ha csak a történeti korpuszban szereplő előfordulások értelmezésére gondolunk. Más anyanyelvi beszélők nyelvi intuíciójáról a történeti nyelvész csupán áttételesen juthat információhoz. Ilyennek számítanak a korabeli nyelvtanítók, nyelvművelők munkáiban, esetleg nyelvkönyvekben fennmaradt normatív jellegű megjegyzések, vagy a kéziratok későbbi másolataiban fellelhető eltérések az eredetitől, margóra írt megjegyzések, fordítások stb. A jegyzetfüzet módszer és a konverzációelemzés ugyan korábbi nyelvvállapotok vizsgálatában nem használható, de a filológiai módszer és a korpuszmódszer elérhető azon nyelvvállapotok tanulmányozói számára, amelyekből már fennmaradtak írott források. Az olyan nyelvvállapotokra vonatkozó nyelvtörténeti kutatások, amelyekre nézve nincsenek írott forrásaink, rekonstruált adatokkal is dolgoznak. Előidézett adatokat a történeti pragmatikában sajnos nem használhatunk.

A pragmatikai következtetés történeti kutatása szintén az adatgyűjtés nehézségeibe ütközik. Mivel a történeti pragmatika elsősorban írott történeti szövegekre támaszkodhat, számos pragmatikai jelenség korpuszalapú módszerrel való kutatásában a Fitzmaurice és Taavitsainen (2007: 18, 27) által megfogalmazott kihívással kell szembenéznie: „hogyan tudjuk átültetni a korpusznyelvészet formára koncentrálo metodológiáját a történeti pragmatikába, amely viszont

²⁰ Az *adat* terminus hagyományos értelemben vett használata különböző elméleti és módszertani kérdéseket vet fel (vö. Kertész–Rákosi 2008; 2012; Nagy C. 2008), amelyek tárgyalására itt nincs mód. Jelen tanulmányban az adat intuitív fogalmát használom, ahogyan az a hivatkozott szakirodalomban megjelenik.

²¹ A pragmatika adatainak hasonló csoportosításához l. még Németh T. (2006).

²² A kísérletből származó adatokról a pragmatikában l. még Kertész és Rákosi (2015), ahol a szerzők a gondolatkísérletek és a valódi kísérletek alkalmazását vetik össze. A gondolatkísérletekből származó adatok a jelen tanulmányban bemutatott csoportosításban inkább a nyelvi intuíción alapuló adatokhoz sorolhatóak.

a funkcióra koncentrál, és hogyan lehet, ill. hogyan tudjuk figyelembe venni a kontextus számos formáját?”²³ A grammatikalizáció pragmatikai szempontú kutatásában, ahol a kontextus a legnagyobb magyarázó erő az interszónális és szubjektív jelentések konkrét jelentések-ből való kialakulásában (Fitzmaurice–Taavitsainen 2007: 15), a kontextuális elemzés különleges jelentőségre tesz szert. Traugott és Dasher (2002: 44), amikor azt próbálják meghatározni, hogy milyen következtetési mechanizmusok érhetőek tetten egy adott történeti korban, a történeti előfordulások tág kontextusba helyezését tartják szükségesnek. A szerzők kifejtik, hogy azért feltételezzük, hogy egy társalgási implikátúra elérhető egy adott nyelvéllapotban, mert a vizsgált nyelvi szerkezet későbbi történetéről alkotott hipotézisünk megkövetel egy olyan korábbi szakaszt, amelyben az adott következtetés működött. Figyelmeztetnek ugyanakkor arra, hogy az ilyen következtetéseknek a történeti szövegekre való visszavezetésekor a lehető legnagyobb körültekintéssel kell eljárunk. A kognitív kontextus feltárásához tehát több nyelvéllapotból származó adatok együttes figyelembevételére is szükség lehet.

A grammatikalizáció kognitív aspektusai szintén csupán közvetett módon tárhatóak fel, a jelentésváltozás mögött meghúzódó kognitív mechanizmusok megfigyelhető megnyilvánulásainak vizsgálata által. Végezhetünk például gyakorisági elemzéseket, ugyanakkor a jelentésváltozás kognitív aspektusainak megértéséhez a kvantitatív módszerek mellett a kontextusok kvalitatív elemzése is szükséges. A jelentésváltozás univerzális útjai pedig csupán számos, különböző nyelvben megfigyelt grammatikalizációs folyamatra vonatkozó adat figyelembevételével tárhatóak fel.

Végül érdemes megjegyezni, hogy a szinkrón pragmatika és kognitív nyelvészet azon adatforrásai, amelyek a történeti kutatásban nem elérhetőek, közvetett módon mégis szerepet játszhatnak a diakrón kutatásban, hiszen a történeti nyelvészeti érvelés is használhat a jelenlegi nyelvéllapot szinkrón vizsgálatán alapuló ismereteket. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a kognitív és pragmatikai irányultságú történeti kutatásban különféle adatforrásokat kell kombinálnunk, és megpróbálnunk minél több kiegészítő evidenciát bevonni, elsősorban független forrásokból, mint pl. neurolingvisztikai kutatásokból. Végül, a kutatás jellegénél fogva a kvantitatív és kvalitatív módszerek együttes alkalmazása a legcélravezetőbb (Navarro 2008).

7.3. A grammatikalizációs jelentésváltozás makro- és mikroszintű kutatása

Mivel a grammatikalizáció kutatásán belül számos jelenséget vizsgálhatunk, az adatok változhatnak a kutatási kérdések és az alkalmazott elméleti keret függvényében. Mindenesetre két fő megközelítés elkülöníthető, amelyeket Heine et al. (1991b) nyomán makro-, illetve mikroszintű perspektívának nevezhetünk, és amelyek az adathasználatot illetően is némileg eltérnek.

Amint fentebb említettem, a grammatikalizáció kognitív megközelítései a jelentésváltozás vizsgálatát állítják a központba. A jelentésváltozások lezajlása a világ nyelveiben makroszintű perspektívából ún. kognitív ösvényeket rajzol ki, amelyek mentén a jelentések változnak. A makroszintű megközelítés olyan grammatikalizációs esettanulmányokat vesz alapul és használ adatként, amelyek ezeket a folyamatokat különböző nyelvekben írják le. Az univerzális mechanizmusok, az egyes grammatikai jelölők univerzális forrásfogalmai és a jelentésváltozás univerzális útjai ilyen esettanulmányokra támaszkodva tárhatóak fel (Bybee 2007). Az így kirajzolódó tendenciák egybeesni látszanak azokkal a folyamatokkal, ahogyan a pidzin és kreol nyelvek nyelvtana kialakul, azaz a pidzin és kreol nyelvekből származó adatok szintén evidenciaként használhatóak a grammatikalizáció tanulmányozásában. A grammatikalizációs jelentésváltozás ezen tendenciáiról azt feltételezik, hogy univerzálisak és egyirányúak, Bybee (2007: 968) egyenesen kijelenti, hogy „a változás ösvényeiben megnyilvánuló diakrón

²³ „how we adapt corpus-linguistic methodology, which focuses on form, for use in historical pragmatics, which focuses on function, and how the context in its various forms should and can be taken into account.”

univerzálék (...) erősebb univerzálék, mint bármely lehetséges szinkrón állítás.”²⁴ Azok a nyelvi egységek is univerzális jellegzetességeket mutatnak, amelyekből a grammatikai kategóriák általában kialakulnak. Heine és munkatársai (1991a) 125 afrikai nyelvből gyűjtöttek adatokat a grammatikalizáció forrás egységeinek vizsgálatához, és arra a következtetésre jutottak, hogy a grammatikai jelölők forrásaiként általában a legkonkrétabb és legalapvetőbb emberi tapasztalásokra vonatkozó fogalmak és szavak szolgálnak (l. még Bybee 2007: 969).

Ugyanakkor azonban e makroszintű vizsgálatoknak előfeltétele a mikroszintű kutatások által biztosított információk megléte, amelyek konkrét grammatikalizációs folyamatokra vonatkoznak a világ különböző nyelveiben. A jelen tanulmányban tárgyalt megközelítések szerint a jelentésváltozás a mindennapi nyelvhasználat kontextusaiban következik be, ami rávilágít annak szükségességére, hogy megvizsgáljuk a konkrét kontextusokat, amelyekhez a változás köthető. A mikroszintű kutatás a grammatikalizáció konkrét eseteire koncentrál, és egyazon nyelv különböző történeti szakaszaiból gyűjt adatokat egy jelenségre vonatkozóan, valamint a történeti szövegek számos kontextusában vizsgálja a jelentéseket. Ez a megközelítés arra helyezi a hangsúlyt, hogy mely pragmatikai következtetések és kognitív mechanizmusok lehetnek hatással a jelentésváltozásra, és hogy a pragmatikai kompetencia és a világtudás hogyan működik együtt ezeknek a következtetéseknek a létrehozásában. A jelentésváltozás apró lépéseinek feltárásában kiemelkedően fontos a kontextuális elemzés.

A kontextus Heine (2002: 87) szerint „kulcsfontosságú az új grammatikai jelentések alakításában”²⁵. A grammatikalizációban releváns kontextustípusokat több tanulmányban leírták (vö. Diewald 2002; Heine 2002). A kontextuális elemzés által lehetővé válik annak vizsgálata, hogy egy grammatikalizálódó egység a folyamat melyik fázisában tart. Meg kell azonban határoznunk, hogy mit értünk a kontextus terminus alatt. Például, azon nyelvi egységek típusainak a tanulmányozása, amelyek egy bizonyos nyelvállapotban megjelenhetnek egy adott konstrukcióban, fontos információt szolgáltat a konstrukció történetéről. Ésszerű ezt a módszert alkalmazni, ha nagy számítógépes korpusz áll a rendelkezésünkre. Ez azonban a kontextus egy szűkebb értelmezését feltételezi, és ha csupán szűk kontextusokat és kvantitatív adatokat veszünk figyelembe, az a grammatikalizációs jelentésváltozás félreértéséhez vezethet. Esetenként a szűk kontextus nem szolgál elegendő információval annak meghatározásához, hogy egy adott lexikai egység milyen jelentést hordoz, és további adatokat kell bevonnunk. Összességében, ahhoz, hogy a történeti előfordulásoknak jelentést tulajdoníthassunk, tágabb kontextusban kell azokat megvizsgálnunk. Végül, meg kell jegyeznünk, hogy a történeti kutatásban a kontextus alatt szükségképpen elsősorban (de nem kizárólag) szövegkörnyezetet értünk. A történeti kutatás ezért a kontextusban fellelhető, a jelentéstulajdonítást segítő nyelvi kulcsokon kell hogy alapuljon (ilyenek lehetnek az igemód, igeidők, a tagmondatok közötti szemantikai viszonyok stb.). Törekednünk kell ugyanakkor arra, hogy a kontextus egyéb aspektusait is a lehető legteljesebben feltárjuk, még ha a kontextus fizikai, szociális és kognitív vonatkozásai teljes mértékben nem rekonstruálhatóak is. Esetenként a kognitív kontextus részét képező pragmatikai következtetések jelenlétére következtethetünk, valamint a szöveg keletkezésének körülményeiről és a szociális környezetről is gyűjthetünk információkat. Navarro (2008: 13–15) szintén a kontextuális tényezők részletes elemzésének fontosságát hangsúlyozza a történeti kutatásban, és bár elismeri a kvantitatív elemzés előnyeit, kiemeli, hogy azt kvalitatív módszerekkel kell kiegészíteni. Arra a következtetésre jut, hogy a legmegfelelőbb a két megközelítést együttesen alkalmazó „kvali-kvantitatív” módszer, amely a legmegbízhatóbb eredményeket hozza (Navarro 2008: 14–16).

²⁴ „the diachronic universals in terms of the paths of change (...) constitute much stronger universals than any possible synchronic statements.”

²⁵ „the crucial factor in shaping new grammatical meanings”

Összefoglalva, a mikroszintű megközelítést alkalmazó esettanulmányok eredményei adatként szolgálnak a makroszintű perspektívából dolgozó kutatások számára. Ilyen értelemben a makroszintű kutatás előfeltételezi a mikroszintűt. Következésképpen, a grammatikalizáció kognitív és pragmatikai szempontú kutatásának az alapja a konkrét történeti előfordulások kontextusban való tanulmányozása. A fentebb bemutatott megfontolások a mikroszintű elemzés elsődlegességét, a kontextuális elemzés kiemelt szerepét mutatják a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában, ahol a kvantitatív és kvalitatív módszereket kombinálva érdemes alkalmazni.

7.4. A grammatikalizációkutatás eredményei mint adatok

A grammatikalizáció kutatásának jelentősége az egyes konkrét történeti folyamatok feltárásán túl abban is áll, hogy egyfajta visszacsatolás hozható létre a szinkrón pragmatikához és kognitív nyelvészetéhez, valamint az evolúciós nyelvészetéhez. A grammatikalizációkutatás eredményei ugyanis evidenciaként szolgálhatnak és segíthetnek megérteni szinkrón nyelvi jelenségeket, információt szolgáltathatnak a nyelv kognitív szerveződésére és kialakulására nézve is. A grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásának eredményei ilyen értelemben maguk is szolgálhatnak adatként, e fejezetben ennek módjait vesszük sorra.

Először, adatként szolgálhatnak szinkrón nyelvi jelenségek vizsgálatakor és magyarázatakor. Már az 1970-es és 1980-as években is az volt a grammatikalizációelmélet egyik feltevése, hogy a grammatikalizáció kutatásának eredményei mélyrehatóbb magyarázatokkal szolgálnak, mint a szinkrón elemzés (Heine 2005 [2003]: 577). Bybee (2002: 151) szintén hangsúlyozza, hogy milyen alapvető a történeti kutatás a szinkrón tanulmányok számára:

„A grammatikai kategóriák különböző nyelvekben való összehasonlítása csupán szinkrón szempontból olyan, mintha egy makkot egy tölgyfával hasonlítanánk össze: látszólag különböző és egymáshoz nem kapcsolódó tulajdonságokkal rendelkeznek. Csak ezen entitásoknak az időbeli dimenzióban való megfigyelésekor látjuk meg a kapcsolatot közöttük. Hasonló a helyzet a grammatikai kategóriákkal és konstrukciókkal: az új kapcsolatok akkor figyelhetők meg, ha figyelembe vesszük, hogy az egyes grammatikai konstrukciók és kategóriák honnan erednek és hova tartanak.”²⁶

Másodszor, a nyelvi változás vizsgálata által betekintést nyerhetünk a nyelvi reprezentáció és feldolgozás természetébe (Bybee 2007: 945). Bybee (2007) úgy véli, hogy a jelentésváltozás fokozatos jellegéből következtetések vonhatóak le a nyelvtan kognitív reprezentációjának jellegzetességeire nézve. Győri (2007: 161) megjegyzi, hogy a jelentésváltozáshoz köthető kognitív folyamatok tanulmányozása hasznos információkkal szolgálhat a szemantikai kompetencia és szemantikai intuíció természetéről. Bybee (2006: 718; 2007) több helyen is hangsúlyozza, hogy a történeti kutatás evidenciákat szolgáltat a lexikon és a nyelvtan közötti kapcsolatáról, valamint a fonológiai és grammatikai alakok kognitív reprezentációjáról. A szerző szerint a grammatikalizáció vizsgálatának eredményei arra utalnak, hogy a hasonló módon viselkedő szavak prototipikus osztályokba rendeződnek, a lexikonban fonetikai információk is tárolódnak, valamint hogy a magas gyakoriságú alakoknak erősebb a reprezentációjuk, mint az alacsonyabb gyakoriságúaknak (Bybee 2007: 962). A grammatikalizáció vizsgálatának azon megállapítása, miszerint a használat fokozatosan változik a kognitív reprezentáció

²⁶ „Comparing grammatical categories across languages from only a synchronic perspective is something like comparing an acorn to an oak tree: they appear to have distinct and unrelated properties. Only when we observe these entities across the temporal dimension do we see the relationship between them. Similarly with grammatical categories and constructions: new relationships are observable when we take into account where particular grammatical constructions and categories come from and where they are going.”

változásával párhuzamosan, Bybee szerint arra utal, hogy a nyelvtanban rugalmasabb kategóriákat kellene felállítani (Bybee 2007: 973–974; vö. még Haspelmath 1998). Bybee (2007: 974) arra a következtetésre jut, hogy az „újraelemzés” problematikus fogalom, hiszen egy adott szinkrón nyelvéllapotban egy konstrukció csupán egyféle elemzését engedi meg, míg a kognitív rendszer megengedi a redundanciát és a párhuzamosan együtt létező elemzéseket. Így a struktúrában bekövetkező hirtelen változás, amelyre az újraelemzés kifejezés utalni látszik, ellentmond a kognitív rendszer természetének. Egy másik cikkében Bybee (2006: 721) az újraelemzés újszerű, használatalapú megközelítésével hidalja át e problémát, miszerint az a példányok nyalábjában bekövetkező fokozatos változásban áll. Mindezen eredményekre építve Bybee (2007: 980) olyan kognitív nyelvtant feltételez, amelynek kategóriái fokozatosak, érzékeny a használatban bekövetkező változásra, és hangsúlyozza, hogy egy ilyen rendszerben a változás nemcsak lehetséges, de elkerülhetetlen.

Harmadszor, a grammatikalizációkutatás eredményei adatként szolgálhatnak az emberi nyelv kialakulásának kognitív feltételeit vizsgáló evolúciós nyelvészet számára is. Höfler és Smith (2008), valamint később Smith és Höfler (2015) amellett érvelnek, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás tanulmányozása segíthet az evolúciós nyelvészet adatproblémáján. Ezt úgy vélik lehetségesnek, hogy el kell vonatkoztatnunk az egyes konkrét nyelvtörténeti jelenségektől, és magukra a nyelvi változás mögött meghúzódó kognitív mechanizmusokra kell koncentrálnunk. Höfler és Smith (2008) megállapítják, hogy mind a metaforán, mind az újraelemzésen alapuló megközelítések egységesen kezelhetőek a mögöttes kognitív folyamatok szempontjából, amennyiben a kommunikáció osztenzív-következtetési modellje (Sperber–Wilson 1995) keretében értelmezzük őket. E modell előnye, hogy a nem nyelvi kommunikációt is le tudja írni, így alkalmas a nyelv kialakulásának leírására. Az osztenzív-következtetési kommunikációban a beszélő és hallgató közös háttértudása magában foglalja a nyelvi konvenciók ismeretét, és annak felismerését is, hogy mi releváns egy adott kontextusban. Ez a háttértudás, a nyelvhasználók következtetésre és memorizálásra való képessége, valamint az automatizáción alapuló elsáncolás (*entrenchment*) folyamata, amely lényegében begyakorlást jelent, és a fogalmak könnyű előhívhatóságát eredményezi, a szerzők (Höfler–Smith 2008; Smith–Höfler 2015) szerint magyarázni képes a jelentésváltozás folyamatát, akár a beszélő, akár a hallgató oldaláról közelítjük meg. A szerzők szerint ezek a kognitív folyamatok állhatnak a kezdeti jel-jelentés kapcsolatok kialakulása mögött is, azaz: a jelentésváltozás láthatóvá teszi a mögöttes kognitív folyamatokat, és ez az információ visszavetíthető a nyelv eredetére, így adatokat nyerhetünk az evolúciós nyelvészeti kutatások számára.

Hasonlóképpen relevanciaelméleti keretből kiindulva LaPolla (1997) a kommunikáció, kogníció és nyelvevolúció egységes megközelítését dolgozza ki. A (nemcsak nyelvi) kommunikáció következtetési természetéből indul ki, és Nicolle (1998) fentebb, a 4. pontban már tárgyalt nézetével szemben, aki a relevanciaelméleti megközelítés által feltételezett dekódolás-következtetés kettős folyamatát fogadja el a megnyilatkozás értelmezésében, LaPolla teljes mértékben a következtetésekre épít. A megnyilatkozások releváns értelmezésének keresését az adott kontextusban a beszélő többféleképpen segítheti: mind a lexikális kategóriák, mind a grammatikai kategóriák használata a releváns interpretáció keresésének korlátozására szolgál, a nyelvek csupán fokozatilag különböznek egymástól annak függvényében, hogy milyen mértékben és eszközökkel korlátozzák az interpretációt. A nyelvtani kategóriák lexikális kategóriákból alakulnak ki a grammatikalizáció során, ami LaPolla szerint nem más, mint a diskurzus ismétlődő mintázatainak megszilárdulása. E megfigyelések alapján LaPolla (1997) úgy véli, a nyelv evolúciója és a nyelvhasználat általános kognitív képességeken alapul és a genetikailag meghatározott, autonóm nyelvi modul ellen érvel.

8. Összegzés

A pusztán formai leírásokat kiegészítő pragmatikai és kognitív szempontok a grammatikalizáció kutatásában az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben hozzájárultak ezen összetett folyamat mélyebb és teljesebb megértéséhez. A nyelvi változás e perspektívából láthatóvá váló aspektusai nemcsak a grammatikalizáció mögött meghúzódó okoknak és mechanizmusoknak az alaposabb feltárására ösztönözték a kutatókat, hanem a grammatikalizáció és grammatika meghatározásainak újragondolásához vezettek, így nyelvelméleti eredményeket is hoztak. Ugyanakkor az e nézőpontból vizsgálandó, nehezen megközelíthető jelentésszintek egy kidolgozottabb módszertan és több adatforrás szükségességét vetették fel. A jelen írásban bemutatott két perspektívát, a kutatás makro- és mikroszintjét illetően arra a következtetésre juthatunk, hogy a kontextuális elemzés alapvető, központi módszer a grammatikalizáció kognitív és pragmatikai szempontú tanulmányozásában. A grammatikalizáció kognitív és pragmatikai aspektusainak vizsgálatában, a korpuszon mint központi adatforráson alapuló adatokat kiegészítve az adatforrások minél szélesebb körét kell felhasználnunk, valamint érdemes független evidenciákat is figyelembe vennünk. Végül, a grammatikalizációkutatás eredményei maguk is adatként szolgálhatnak, egyfajta visszacsatolás jöhet létre a szinkrón pragmatikához és kognitív nyelvészethez, valamint az evolúciós nyelvészethez. A grammatikalizációkutatás eredményei evidenciaként szolgálhatnak és segíthetnek megérteni szinkrón nyelvi jelenségeket, információt szolgáltathatnak a nyelv kialakulására és kognitív szerveződésére nézve is.

Hivatkozások

- Argyropoulos, Giorgos P. 2008. The subcortical foundations of grammaticalization. In Andrew D. M. Smith – Kenny Smith – Ramon Ferrer i Cancho (szerk.) *The Evolution of Language. Proceedings of the 7th International Conference (EVOLANG7)*. Singapore: World Scientific Press. 10–17.
- Atlas, Jay David – Stephen C. Levinson 1981. It-clefts, informativeness, and logical form: radical pragmatics (Revised Standard Version). In Peter Cole (szerk.) *Radical Pragmatics*. New York: Academic Press. 1–61.
- Benveniste, Émile 1971 [1958]. Subjectivity in language. In Émile Benveniste *Problems in General Linguistics*. Coral Gables: University of Miami Press. 223–230.
- Bybee, Joan L. 2002. Cognitive processes in grammaticalization. In Michael Tomasello (szerk.) *The New Psychology of Language. Cognitive and Functional Approaches To Language Structure* Vol. 2. London: Lawrence Erlbaum Associates. 145–167.
- Bybee, Joan L. 2005 [2003]. Mechanisms of change in grammaticization: The role of frequency. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics* Vol. 3. Oxford: Wiley-Blackwell. 602–623.
- Bybee, Joan L. 2006. From usage to grammar: The mind's response to repetition. *Language* 82/4:711–733.
- Bybee, Joan L. 2007. Diachronic linguistics. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 945–987.
- Bybee, Joan L. – Revere D. Perkins – William Pagliuca 1994. *The Evolution of Grammar. Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dér Csilla Ilona 2005a. *Grammatikalizációs folyamatok a magyar nyelvben – elméleti kérdések és esettanulmányok*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE.
- Dér Csilla Ilona 2005b. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102:247–264.

- Dér Csilla Ilona 2008. *Grammatikalizáció*. (Nyelvtudományi Értekezések 158). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér, Csilla Ilona 2013. Grammaticalization: A specific type of semantic, categorical, and prosodic change. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 18:160–179.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 103–120.
- Diewald, Gabriele 2011. Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discourse functions. *Linguistics* 49/2:365–390.
- Ducrot, Oswald 1972. *Dire et ne pas dire: Principes de sémantique linguistique*. Párizs: Hermann.
- Ducrot, Oswald 1980. *Les Mots du discours*. (Le Sens commun). Paris: Editions de Minuit.
- Fischer, Olga 2004. What counts as evidence in historical linguistics? *Studies in Language* 28/3:710–740.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic Change: Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fischer, Olga 2010. An analogical approach to grammaticalization. In Ekaterini Stathi – Elke Gehweiler – Ekkehard König (szerk.) *Grammaticalization. Current views and issues*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 181–220.
- Fitzmaurice, Susan M. – Irma Taavitsainen 2007. Historical pragmatics: What it is and how to do it. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. (Topics in English Linguistics 52). Berlin, Boston: De Gruyter. 11–36.
- Geeraerts, Dirk 1988. Cognitive grammar and the history of lexical semantics. In Brygida Rudzka-Ostyn (szerk.) *Topics in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 647–677.
- Geeraerts, Dirk – Hubert Cuyckens 2007. Introducing Cognitive Linguistics. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford: Oxford University Press. 3–21.
- Givón, Talmy 1991. Serial verbs and the mental reality of 'event'. Grammatical vs. cognitive packaging. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 81–127.
- Grice, H. Paul 1989 [1975]. Logic and conversation. In H. Paul Grice *Studies in the way of words*. Cambridge: Harvard University Press. 22–40.
- Győri Gábor 2007. Az intuíció szerepe a szemantikai újításban. In Csatár Péter – Pethő Gergely (szerk.) *Szemantikai intuíciók mint nyelvészeti adatok*. Debrecen: DE Kossuth Egyetemi Kiadó. 155–163.
- Haiman, John 1994. Ritualization and the development of language. In William Pagliuca (szerk.) *Perspectives on Grammaticalization*. (Current Issues in Linguistic Theory 109). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 3–28.
- Haspelmath, Martin 1998. Does grammaticalization need reanalysis? *Studies in Language* 22/2:315–351.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 83–102.
- Heine, Bernd 2005 [2003]. Grammaticalization. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell. 575–601.

- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991a. From cognition to grammar: Evidence from African languages. In Elizabeth Closs Traugott – Bernd Heine (szerk.) *Approaches to Grammaticalization Volume I. Theoretical and Methodological Issues*. (Typological Studies in Language 19). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 149–187.
- Heine, Bernd – Ulrike Claudi – Friederike Hünemeyer 1991b. *Grammaticalization. A Conceptual Framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Heine, Bernd – Tania Kuteva 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Paul J. 1987. Emergent grammar. In Jon Aske – Natasha Beery – Laura Michaelis – Hana Filip (szerk.) *Proceedings of the Thirteenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley: University of California at Berkeley. 139–157.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horn, Lawrence R. 1984. Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. In Deborah Schiffrin (szerk.) *Meaning, Form, and Use in Context: Linguistic Applications*. Washington: Georgetown University Press. 11–42.
- Höfler, Stefan – Andrew D. M. Smith 2008. Reanalysis vs metaphor: what grammaticalisation CAN tell us about language evolution. In Andrew D. M. Smith – Kenny Smith – Ramon Ferrer i Cancho (szerk.) *The Evolution of Language: Proceedings of the 7th International Conference (EVOLANG7)*. Hackensack: World Scientific. 163–170.
- Jacobs, Andreas – Andreas H. Jucker 1995. The historical perspective in pragmatics. In Andreas H. Jucker (szerk.) *Historical Pragmatics*. (Pragmatics & Beyond New Series 35). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 3–27.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: University of Chicago Press.
- Joseph, Brian D. – Richard D. Janda (szerk.) 2003. *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell.
- Jucker, Andreas H. 1994. The feasibility of historical pragmatics. *Journal of Pragmatics* 22/5:533–536.
- Jucker, Andreas H. 2009. Speech act research between armchair, field and laboratory: The case of compliments. *Journal of Pragmatics* 41/8:1611–1635.
- Kearns, Kate 2000. Implicature and language change. In Jef Verschueren – Jan-Ola Östman – Jan Blommaert – Chris Bulcaen (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–22.
- Kepser, Stephan – Marga Reis (szerk.) 2005. *Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical and Computational Perspectives*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124/2:209–226.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2008. *Adatok és plauzibilis érvelés a nyelvészetben*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2012. *Data and Evidence in Linguistics: A Plausible Argumentation Model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész András – Rákosi Csilla 2015. Gondolatkísérletek és valódi kísérletek a pragmatikában: két esettanulmány. In Bódog Alexa – Csátár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.) *Használat és hatás. Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. (Pragmatika 4). Budapest: Loisir Kiadó. 81–122.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Ladányi Mária 1998. Jelentésváltozás és grammatikalizáció – kognitív és szerves nyelvelméleti keretben. *Magyar Nyelv* **94/4**:407–423.
- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli grammatizáló, 2003. szeptember 4–6.* (Budapesti Uráli Műhely 4). Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 7–32.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- LaPolla, Randy J. 1997. Grammaticalization as the Fossilization of Constraints on Interpretation: Towards a Single Theory of Communication, Cognition, and the Development of Language. Előadás. City University of Hong Kong Seminar in Linguistics, 1997. 11. 6. Hong Kong. <https://goo.gl/s51Dz9>.
- Lass, Roger 1997. *Historical Linguistics and Language Change*. (Cambridge Studies in Linguistics 81). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lehmann, Christian 1982. *Thoughts on Grammaticalization. A Programmatic Sketch*. (Arbeiten Des Kölner Universalien-Projekts 48). Cologne: Universität zu Köln, Institut für Sprachwissenschaft.
- Lehmann, Christian 2005. Data in linguistics. *The Linguistic Review* **21/3–4**:175–210.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.
- Nagy Katalin 2007. Mit nyújthat a nyelvtörténet és a nyelvhasználat vizsgálata egymás számára? In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 74). Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó. 161–170.
- Nagy C., Katalin 2008. Data in historical pragmatics: A case study on the Catalan periphrastic perfective past. In András Kertész – Csilla Rákosi (szerk.) *New Approaches to Linguistic Evidence: Pilot Studies*. (MetaLinguistica 22). Frankfurt, New York: Peter Lang. 171–197.
- Nagy C., Katalin 2010. The pragmatics of grammaticalisation: The role of implicatures in semantic change. *Journal of Historical Pragmatics* **11/1**:67–95.
- Nagy C. Katalin 2013. Adatforrások integrációja a történeti nyelvészetben: A nyelvtörténeti korpuszadat fogalmáról. *Argumentum* **9**:56–78.
- Navarro, Federico 2008. Análisis histórico del discurso. Hacia un enfoque histórico-discursivo en el estudio diacrónico de la lengua. In Antonio Moreno Sandoval (szerk.) *El valor de la diversidad (meta)lingüística: Actas del VIII congreso de Lingüística General*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid.
- Németh T., Enikő 2006. Noveck, Ira és Sperber, Dan (szerk.) 2004. Experimental Pragmatics. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke/New York. [recenzió]. *Intercultural Pragmatics* **3/1**:111–127.
- Nicolle, Steve 1997. A relevance-theoretic account of *be going to*. *Journal of Linguistics* **33/2**:355–377.
- Nicolle, Steve 1998. A relevance theory perspective on grammaticalization. *Cognitive Linguistics* **9/1**:1–36.
- Ocampo, Francisco 2006. Movement towards discourse is not grammaticalization: The evolution of *claro* from adjective to discourse particle in spoken Spanish. In Nuria Sagarra – Almeida Jacqueline Toribio (szerk.) *Selected proceedings of the 9th Hispanic Linguistics Symposium*. Somerville: Cascadilla Proceedings Project. 308–319.

- Penke, Martina – Anette Rosenbach 2007 [2004]. What counts as evidence in linguistics? An introduction. In Martina Penke – Anette Rosenbach (szerk.) *What counts as evidence in linguistics? The case of innateness*. (Benjamins Current Topics 7). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 1–49.
- Pinto de Lima, José 1999. Neither by metaphor nor really by metonymy: The shortcomings of these concepts as explanatory of language change processes. In Mário Vilela – Fátima Silva (szerk.) *Actas do 1º Encontro Internacional de Linguística Cognitiva*. Porto: Faculdade de Letras do Porto. 207–221.
- Sánchez Marco, Cristina 2008. La diversidad metalingüística de la gramaticalización. In Antonio Moreno Sandoval (szerk.) *El valor de la diversidad (meta)lingüística: Actas del VIII congreso de Lingüística General*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid. 1816–1835.
- Smith, Andrew D. M. – Stefan H. Höfler 2015. The pivotal role of metaphor in the evolution of human language. In Javier E. Díaz-Vera (szerk.) *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures Perspectives on the Sociohistorical Linguistics of Figurative Language*. Berlin, Boston: De Gruyter. 123–140.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Taylor, John R. 2002. *Cognitive Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igekötős igéről. *Magyar Nyelv* 2005/1:27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. Előadás. The 12th International Conference on Historical Linguistics, Manchester, 1995. 08. 13–18. Manchester.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>.
- Traugott, Elizabeth C. 1999. The role of pragmatics in semantic change. In Jef Verschueren (szerk.) *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference* Vol. 2. Antwerp: International Pragmatics Association. 93–102.
- Traugott, Elizabeth C. 2003. Constructions in grammaticalization. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell. 624–647.
- Traugott, Elizabeth C. 2010. (Inter)subjectivity and (inter)subjectification: A reassessment. In Kristin Davidse – Lieven Vandelanotte – Hubert Cuyckens (szerk.) *Subjectification, Intersubjectification and Grammaticalization*. Berlin, Boston: De Gruyter. 29–71.
- Traugott, Elizabeth Closs – Richard B. Dasher 2002. *Regularity in Semantic Change*. (Cambridge Studies in Linguistics 97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Traugott, Elizabeth C. – Graeme Trousdale 2010. Gradience, gradualness and grammaticalization: How do they intersect? In Elizabeth C. Traugott – Graeme Trousdale (szerk.) *Gradience, Gradualness and Grammaticalization*. (Typological Studies in Language 90). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 19–44.
- Wilson, Deirdre 2011. The conceptual-procedural distinction: Past, present and future. In Aoife Ahern – Victoria Escandell-Vidal – Manuel Leonetti (szerk.) *Procedural Meaning: Problems and Perspectives*. (CRiSPI 25). Bingley: Emerald. 1–31.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 1993. Linguistic form and relevance. *Lingua* 90/1–2:1–25.

Négy javítási művelet interakciós funkciói magyar nyelvű társalgásokban

Németh Zsuzsanna

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

1. Bevezetés¹

1.1. A vizsgálat motivációja

Társalgásaink során számos olyan problémával kell szembenéznünk, amelyek megakadásra készíthetnek bennünket. Ezt a jelenséget több tudományterület keretein belül vizsgálják. A pszicholingvisztika és a fonetika a megakadásjelenségek korrekcióját tekinti javításnak (Gósy 2004: 15), és figyelmét a jelenség kognitív, ill. fonetikai aspektusaira összpontosítja. A konverzációelemzés azokat a megakadásjelenségeket nevezi javításnak, amelyek a társalgás résztvevőinek közös valóságértelmezését érintik (Schegloff 1992: 1338) (a pontos javításfogalmat l. 1.3.2.). Mivel dolgozatomban a javítási mechanizmus interakcióban betöltött szerepére helyezem a hangsúlyt, vizsgálódásom elméleti keretét a konverzációelemzést választottam.

A konverzációelemzés eddigi szakirodalmában nagy figyelmet szenteltek az önjavításnak, ezen belül azonban viszonylag háttérbe szorult a javítási műveletek, azaz az önjavító stratégiák egyes típusainak vizsgálata. E stratégiák arra szolgálnak, hogy a beszélők kezeljék a társalgás során felmerülő valós vagy vélt problémákat (Schegloff 2013: 43). A kivételek között fontos helyet foglal el Schegloff imént idézett munkája, amely tíz javítási műveletet mutat be (Schegloff 2013). Ezek az ismétlés (recycling), csere (replacing), kihagyás (deleting), keresés (searching), zárójelezés (parenthesizing), szekvencia-ugrás (sequence-jumping), újraformázás (reformatting), újrendezés (reordering), beszúrás (inserting), valamint a törlés (aborting) műveletei.² Fox et al. (2009) és Fox et al. (2010) az ismétlés és a csere megjelenését vizsgálja hét, ill. három nyelvben (angol, bikol, szocsiapam csinanték, finn, indonéz, japán, mandarin, ill. angol, német és héber). Luke és Zhang (2010) a beszúrás műveletével foglalkozik a mandarinban, Wilkinson és Weatherall (2011) pedig szintén a beszúrást vizsgálja az angolban. Végül O'Neal (2015) a mássalhangzók törléseit és beszúrásait veszi górcső alá az angol mint Lingua Franca használatában japán nyelvterületen. Láthatjuk, hogy kevesen tűzték ki célul több javítási művelet egymással való összehasonlítását. Ennél is kevesebben vizsgálták a javítási műveletek megjelenését magyar nyelvű társalgásokban. Lerch (2007) számba veszi az ismétlés által érintett lexikai kategóriákat, Németh (2012) pedig a javítási művelet típusa, a javított szegmentum hossza és szintaktikai osztálya, valamint a javításkezdeményezés helye tekintetében hasonlította össze az ismétlést és a cserét. Németh (2014) négy javítási művelet, az ismétlés, a beszúrás, a csere és a törlés technológiáját hasonlítja össze, kísérletet téve egy olyan modell létrehozására, amely a javítási műveletek preferenciahierarchiáját feltételezi.

¹ Jelen tanulmány a MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Köszönetet mondok Németh T. Enikőnek, George O'Neal-nek, valamint az anonim lektoroknak értékes megjegyzéseikért, továbbá az SZTE Pszichológiai Intézetének, hogy a korpusz 9 beszélgetésének felvételét lehetővé tette, valamint Gósy Máriának és az MTA Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratóriumának, hogy a korpusz további 8 beszélgetését rendelkezésemre bocsátotta.

² A jelen dolgozat csupán a célkitűzésben szereplő négy javítási művelet bemutatására és egymástól való elkülönítésére tesz kísérletet, a többi javítási művelet példákkal való jellemzését l. Schegloff (2013) tanulmányában.

Mindez indokoltá teszi a jelen kutatást, amely szintén az ismétlés, a beszúrás, a csere és a törlés összehasonlítását tűzi ki célul magyar nyelvű társalgásokban, de az eddigiekhez képest új szempontok szerint.

1.2. A tanulmány célja és felépítése

Tanulmányomban tehát az ismétlést, a beszúrást, a cserét és a törlést új szemszögből veszem szemügyre, ez pedig az egyes műveletek interakcióban betöltött szerepe. Ennek érdekében magyar nyelvű társalgásokból származó példákban azt fogom feltérképezni, hogy e négy javítási művelet mint önjavító stratégia hogyan befolyásolja az interakció menetét. Munkám célja nem az említett műveletek valamennyi, a korpuszban előforduló interakciós funkciójának beazonosítása. A teljesség igénye nélkül néhány olyan jelenséget mutatok be, amikor a négy javítási műveletet nem hibajavításra használják a beszélők, hanem csupán finomra hangolják a fordulót olyan módon, hogy ez következményekkel bírjon az interakcióra nézve. A tanulmány felépítése a következő: az 1.3. alfejezetben bemutatom a vizsgálathoz szükséges legfontosabb konverzációelemzési alapfogalmakat. Ezután ismertetem a kutatás során használt, magyar nyelvű társalgásokat tartalmazó korpuszt (2. fejezet), majd a 3. fejezetben számba veszem az eddigi szakirodalom eredményeit a négy javítási művelet interakciós funkcióival kapcsolatban. A 4. fejezetben magyar nyelvű társalgásokban alkalmazott ismétlések, cserék, törlések és beszúrások interakciós funkcióit vizsgálom. Kutatásom eredményeit az 5. fejezetben összegzem.

1.3. Elméleti háttér: konverzációelemzés

1.3.1. A verbális interakció

Ahogy Sacks, Schegloff és Jefferson az azóta klasszikussá vált tanulmányukban kiemelik, a társalgás olyan közvetítő közeg, amely bármely két ember között képes kapcsolatot teremteni, rendelkezzen azok bármilyen identitással és ismeretségi fokkal (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974: 700). A konverzációelemzés elméleti keretében a verbális interakció egy *cselekvésláncolat*: fordulók sorozatában valósul meg, amelyek mindegyikében cselekszünk. Egy fordulót alkot az, amit egy társalgásban részt vevő beszélő mond, amíg vagy átadja a szót a következő beszélőnek, vagy befejezi mondanivalóját szóátadás nélkül (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). Bármely forduló megalkotása függ az előző forduló cselekvésétől, és feltételeket szab a következő forduló megalkotására nézve (Drew 2013: 131). Ebben a keretben a cselekvés (action) az a fő munka (main job), amelyet a forduló végez. A fő munka pedig az adott szekvenciális környezetben az, amivel egy következő fordulónak foglalkoznia kell ahhoz, hogy adekvát következő fordulónak számítsa (Levinson 2013: 107). Minden fordulónak tartalmaznia kell legalább egy cselekvést, de tartalmazhat többet is (Schegloff 2007). A fordulókonstrukciós egység (turn-constructive unit, a továbbiakban TCU) a fordulónak az a minimális egysége, amely már tartalmaz egy cselekvést, illetve minden egység a fordulóban, amely egy cselekvést tartalmaz (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974; Schegloff 2007). A forduló mellékes munkát is végezhet (off-record doing), például egy válasz megadásával egyúttal arra is célozhatunk, hogy a konverzációs partnerünknek már tudnia kellett volna azt (Stivers 2011). Levinson (2013: 107) azonban megjegyzi, hogy ezekre már nem könnyű direkt módon úgy reagálni, hogy ne térjünk el teljesen a beszélgetés irányától, ezért nem tekinthetjük őket teljes értékű cselekvésnek.

1.3.2. Javítás

A konverzációelemzés javításnak nevezi azoknak az eljárásoknak az összességét, amelyekkel a társalgás egy résztvevője felfüggeszti a folyamatban levő cselekvésfolyamot azért, hogy kezeljen egy, a beszéd, észlelés vagy megértés során felmerülő lehetséges problémát (Kitzinger 2013: 229), és a társalgás egyik alapvető szerkezeti jelenségének tekinti (Sidnell–Stivers 2013: v).

A *javítás* terminus a sikeres javítási folyamatra utal, azokat az eseteket nem foglalja magába, amikor a javítást kezdeményező fél törekvése nem valósul meg (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 363). Ebben a keretben továbbá csak azok a problémakezelő eljárások számítanak javításnak, amelyek felfüggesztik a folyamatban levő forduló és szekvencia, és így a folyamatban levő cselekvés folytonosságát. A javítás általános kiváltó oka annak biztosítása, hogy az interakció ne fagyjon meg, ha valamilyen probléma üti föl a fejét (Schegloff 2007: xiv). Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a konverzációs partnerek megteremtik, fenntartják és megvédik a valóság közös értelmezését, vagyis az interszubjektivitást. A javítás tehát egy olyan szervezett mechanizmus, amely az interszubjektivitás fenntartására és megvédésére irányul (Schegloff 1992: 1338). Ez választ ad arra a kérdésre, hogy a javítás definíciójában mit jelent a probléma fogalma. Probléma minden, amit a beszélők úgy ítélnek meg, hogy az interszubjektivitást veszélyezteti.

1.3.3. Önkezdeményezett önjavítás

A problémás fordulót produkáló személy nem mindig azonos a javítást kezdeményező féllel, ezért megkülönböztetjük az ön- és a külkezdeményezett javítást (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977). Míg külkezdeményezett javításnál a javítást kezdeményező fél a partner fordulóját ítéli problémásnak, önkezdeményezett javításnál a problémás fordulót produkáló résztvevő kezdeményezi a javítást. A javítás legpreferáltabb formája az önkezdeményezett önjavítás (a továbbiakban önjavítás) (Kitzinger 2013; vö. Schegloff–Jefferson–Sacks 1977), ezen belül is a problémával azonos fordulókonstruktív egységben kivitelezett önjavítás. Gyakoriságát az is elősegíti, hogy a fordulóban a probléma utáni első lehetséges lezárási pontig, vagyis az első beszélőváltásra alkalmas helyig elsődlegesen a problémát produkáló beszélőnek van lehetősége a javításkezdeményezésre (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974).

Az azonos fordulóban kezdeményezett önjavítást a beszélők javítási műveletek formájában hajtják végre (Schegloff 2013: 41), amelyeknek az a feladatuk, hogy foglalkozzanak egy vélt problémával a társalgás egy folyamatban levő fordulójában, vagy megváltoztassák a fordulót olyan módon, hogy a változtatás következményekkel bírjon az interakcióra nézve (Schegloff 2013: 43). Ez azt jelenti, hogy a konverzációelemzés nemcsak a hibajavításokat (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977), hanem a forduló bármiféle felfüggesztéssel járó *megváltoztatását* önjavításnak tekinti, amennyiben az egy lehetséges probléma kezelésére irányul (Schegloff 2013: 47). A jelen dolgozatban ezt a javításfogalmat használom, a javítási műveleteket pedig Schegloff (2013) alapján a problémával azonos fordulóban történő önjavítás megvalósulási formáinak tekintem. Schegloff (2013: 43) megjegyzi, hogy jelenlegi tudása alapján tíz fő javítási művelet van, ez azonban azt sugallja, hogy lehet ennél több is. Az általa bemutatott javítási műveletek a következők: ismétlés (recycling), csere (replacing), kihagyás (deleting), keresés (searching), zárójelzés (parenthesizing), szekvenciaugrás (sequence-jumping), újraformázás (reformatting), újrendezés (reordering), beszúrás (inserting), törlés (aborting). Mivel a jelen tanulmány ezek közül az ismétlés, a csere, a beszúrás és a törlés interakciós funkcióit vizsgálja, az alábbiakban ezt a négy javítási műveletet mutatom be.

Az *ismétlés* során a beszélő egymás után többször kimond egy beszédrészt (Schegloff 2013: 59). A többi javítási művelethez hasonlóan csak akkor tekintendő javításnak, ha valamely, a beszéd, észlelés vagy megértés során felmerülő lehetséges probléma kezelésére szolgál (Kitzinger 2013: 229). Nem tekinthető javítási műveletnek akkor, ha csupán keretezi a javítást, például amikor egy szó cseréjénél megismételjük a kicserélt szegmentum előtti szót, vagy a beszélő nyomatékostó funkciójában használja. Ha ugyanazon elem második kiejtése csupán prozódiai szempontból különbözik az elsőől, lehetséges, hogy javítási művelettel van dolgunk, de inkább cserével, mint ismétléssel (Schegloff 2013: 60).

Az ismétlés javításként többféle funkcióban megjelenhet. Az észlelés és megértés nehézségeinek kiküszöbölésére szolgálhat, amikor egyszerre beszélés esetén az egyik beszélő

megismétli az átfedésben levő beszédrészt azért, hogy az biztosan észlelhető és érthető legyen a partner számára (Schegloff 2013: 59–60; vö. Schegloff 1987). Szolgálhat továbbá arra is, hogy az éppen nem figyelő partner tekintetét magunkra vonjuk (Goodwin 1980), vagy elhasszunk a soron következő elemet pl. szókereséskor (Fox et al. 2009: 75).³

Az (1) részlet, amelyben Béla, Anna és Cili az autóvezetésről beszélgetnek, tartalmaz javító és nyomatékosító szerepű ismétlést is.

- (1) (bea002f002: 83)⁴
 01 B: az nem volt könnyű megtanulni. főleg az ilyen (.) beparkolósos manőver
 02 ilyen (.) mittőminek hívják ezt .h
 03 A: [mhm]
 04 C: [de] ez a szervofék **ez- ez** nem veszélyes? hogy így csak >nyomod nyomod<
 05 és akkor mikor állsz meg? = vagy

A példa első két sorában Béla arról beszél, milyen nehéz volt megtanulnia parkolni. A 3. sorban Anna kifejezi a figyelmét Béla felé (*mhm*). A váltásreleváns helyet Annán kívül Cili is kihasználja, és Annával egyszerre szólal meg (4. sor), ő azonban már egy hosszabb fordulóval kérdést intéz Bélához. Cili fordulójában két példát is láthatunk ugyanazon elem egymást követő többszöri használatára. Az *ez* mutató névmás megismétlésénél a beszélő megszakítással függeszti föl a forduló progresszivitását, ami gyakori jelölője a javításkezdeményezésnek (Kitzinger 2013: 239). Nézzük, hogy a szóban forgó ismétlés valóban javítás-e! A nyomatékosító szerepű ismétlés funkciója azt indokolná, hogy az első elemet is teljesen kimondja a beszélő. Az ismétlés nyilvánvalóan nem keretez más javítási műveletet, így ez a funkció is elvethető. A két elem egymás utáni kimondása proszódiailag azonos. A beszélő mégis megsérti a progresszivitás preferenciáját, ami jelölt nyelvhasználatnak minősül (Schegloff 2007: 17). Mindez arra utalhat, hogy Cili valamely probléma kezelése céljából függeszti föl a forduló előrehaladását, például időt akar nyerni a beszédtervezésre (vö. Fox et al. 2009). Ugyanebben a sorban a *nyomod nyomod* ige kétszeri használata megszakítás nélküli, és a környezetéhez képest gyorsabban hangzik el. Ebből és a kontextusból arra következtethetünk, hogy az előző esettel ellentétben itt már nem javító, hanem nyomatékosító szerepű ismétlés hangzik el, amellyel Cili a fék használatának folyamatosságát és intenzitását fejezi ki.

A *csere* javítási műveleténél a beszélő a folyamatban levő fordulókonstrukciós egység valamely, részben vagy egészben artikulált elemét helyettesíti egy másik, különböző⁵ elemmel, miközben a folyamatban levő cselekvést (TCU-t) nem hagyja el (Schegloff 2013: 43). A (2) példa kontextusát egy karácsonyi beszámoló adja, amely arról szól, hogyan lehetséges karácsonyeste valamennyi rokon végiglátogatása.

- (2) (bea003n001: 152)
 01 C: akkor mi is úgy csináltuk hogy nálunk mindig (.) hamarabb jött egy picit a Jézuska
 02 mint náluk, = mert a nagyszüleim meg mentek a vacsora után vissza Budára. .h és
 03 akkor mi ott megkarácsonyoztunk, megvacsoráztunk, és utána mentü:nk (nevetve)
 04 és akkor újra: a másik családnál- (.) ugyanez a felvonás hogy vacsora .hh s akko
 05 má így elég rosszul voltunk, .h és akkor már utána így együtt **vo- vándoroltu:nk**

³ Az, hogy egy adott példa esetén az ismétlés mely funkciójával állunk szemben, és tekinthető-e a jelenség javítási műveletnek, nem mindig határozható meg egyértelműen. A kérdéses eseteket nem tekintetem javításnak a vizsgálat során.

⁴ A releváns javítási műveleteket a példákban félkövér betűk jelölik. A korpusz bemutatását a 2. fejezet tartalmazza. Az írásjelek konvenciókat lásd a Függelékben. Mivel a konverzációelemzés konvenciói szerint az írásjelek proszódiai, és nem szintaktikai határokat jelölnek, a példákban az írásjeleket nem követi nagy kezdőbetű.

⁵ Ez a különbség lehet csupán proszódiai is (Schegloff 2013: 61).

Az 5. sorban a beszélő kicseréli a *vo-* elemet *vándoroltu:nk*-ra. Nyilvánvaló, hogy a TCU megőrződik, és csak a megszakított elemet cseréli ki a beszélő. Ez azért fontos, mert ez különbözteti meg a cserét következő javítási műveletünktől, a törléstől.

Törlésnél (aborting) tehát az egész TCU-t elhagyja a beszélő, és újrakezdi az adott cselekvés kivitelezését más formában, újraformálja a TCU-t (Laakso–Sorjonen 2010: 1153). A cseréhez hasonlóan itt is helyettesítés történik, de a beszélő az adott cselekvés egész megkezdett formáját ítéli nem megfelelőnek. Mindebből nyilvánvaló, hogy csak akkor beszélhetünk törlésről, ha ugyanazt a cselekvést kezdi újra a beszélő más formában. A (3) példában Béla a régi Skodákat jellemzi.

(3) (bea002f002: 77)

- 01 B: azér a mai autók azok már .h azok már vezetve vannak () sokkal
02 könnyebbek, .h nem (.) volt szervoféke például. szervokormányá se vo:lt, (0.2)
03 **a gázpedál is ő: teljesen mechanikus úton került kapcsolatba a- az**
04 **porlasztós volt nem befecskendezős**

A 3. sorban a beszélő egy (0.2) szünet után új cselekvésbe, ennek megfelelően új TCU-ba kezd. Ezt az elemzést az indokolja, hogy az idáig elhangzott részre már adható egy adekvát válaszreakció (Levinson 2013), így a fordulónak ez a pontja váltásreleváns hely. A (0.2) szünet arra utalhat, hogy nemcsak a beszélőváltás válik itt relevánssá, hanem valószínűleg a beszélő szándéka is a szóátadás. A szóátvétel azonban nem következik be, a forduló folytatódik. Béla a motor működését először hosszabban próbálja leírni: részletesen elkezd jellemezni, hogy a régi autóknál a gázpedál hogyan került kapcsolatba a vezérléssel. A névelőnél, az utolsó szintaktikailag kötelező elem előtt azonban megszakítja ezt a jellemzést, és egy szóval leírja ugyanezt: az a rendszer porlasztós volt. Vagyis a megszakítás után a TCU újraformálódik, a cselekvés azonban ugyanaz marad.

Beszúrásnál (inserting) a beszélő felfüggeszti a folyamatban levő TCU-t, visszaugrik annak egy korábbi pontjára, beilleszt oda egy szegmentumot, majd változatlanul megismétli a korábban elhangzott részt (Wilkinson–Weatherall 2011: 65). Ez azt jelenti, hogy a beszúrt elem nem az az elem, amely a fordulóban következne (Schegloff 2013: 45). A (4) példában Márton helyspecifikálásra használja, amikor elmeséli, hogyan találta meg autóvezetési vizsgájának helyszínét.

(4) (bea001f001: 16)

- 01 M: visszamentem. mondták hogy az elején van valami: .h autós- >me mondtam
02 hogy nekem vizsgázni kéne< van ott valami: autós intézet. = valami
03 autóbiztonsági mittomén milyen intézet volt ott. .hh **mondt- ott mondták** hogy
04 á: nem nem

A 3. sorban az *ott* első előfordulása után a beszélő záró intonációt alkalmaz. Ez és az utána következő hosszabb, hangosabb lélegzetvétel jelzi, hogy új cselekvés következik. Az új TCU első szegmentumát a beszélő ezután megszakítja (*mondt-*), vagyis felfüggeszti a folyamatban levő TCU-t, majd beszúrája az *ott* lexémát. Ezután változatlanul megismétli a beszúrt elem előtti szegmentumot, ezúttal azonban már be is fejezi a megkezdett szót (*mondták*). Ezért mondhatjuk, hogy „visszaugrott”, és a már megkezdett szó elé illesztette be a helyspecifikáló elemet.

2. A vizsgálat korpusza

A dolgozat empirikus vizsgálataihoz használt magyar nyelvű korpusz teljes hossza 4 h 58 min 42 sec. Minden társalgás 3 résztvevővel zajlott. A korpusz összesen 38 felnőtt 17 interakcióját tartalmazza, melyekből 9 az SZTE Pszichológiai Intézetének Mérei Ferenc Viselkedéselemző

Laboratóriumában készült (az innen származó példákat az SZTEPSZI1, SZTEPSZI2 stb. kódokkal jelölöm), 8 beszélgetés pedig a BEA-adatbázis részét képezi (Gósy 2012), ezeket a bea001, bea002 stb. kódok jelzik. Míg az SZTE-n készült felvételek rögzítésében a jelen tanulmány szerzője is részt vett 2010-ben, a BEA-adatbázis független forrás, amelynek fejlesztése 2007-től napjainkig zajlik. Az SZTEPSZI-beszélgetések elindításának segítése céljából a társalgások résztvevői nyomtatott formában kaptak néhány témakört, ill. kérdést (tehetségkutató műsorok, könnyűdrogok legalizálása, egyetemi vizsga), de azt mondtuk nekik, hogy bármi másról is beszélgethetnek. A BEA-adatbázisból származó beszélgetések úgy indulnak, hogy a társalgás egyik résztvevője feltesz egy kérdést egy adott témához kapcsolódóan (pl. karácsony, jogositványszerzés, esküvő stb), a társalgás további részében pedig egyenrangú résztvevőként van jelen, tehát ezek a beszélgetések sem tekinthetők interjúknak.

A korpuszban valamennyi ismétlést, cserét, beszúrást és törlést (összesen 1246 javítási műveletet) azonosítottam, ebből 790 ismétlés, 171 csere, 146 törlés és 139 beszúrás. Mivel a kódolás nem a javítási műveletek interakciós funkcióinak vizsgálatát célozta, hanem egy nagyobb kutatás része volt, a jelen tanulmány nem tartalmaz eredményeket a korpusz valamennyi javítási műveletére vonatkozóan.⁶ Célja ehelyett a vizsgált négy javítási művelet néhány interakciós funkciójának bemutatása, és azok példákkal történő illusztrálása az adott előfordulás szekvenciális környezetében.

3. Az ismétlés, a csere, a törlés és a beszúrás interakciós funkciói az eddig vizsgált nyelvekben

3.1. Az önjavítás interakcióban betöltött szerepe, az interakciós funkció fogalma

Noha minden önjavítás a forduló jobb megformálását segíti, vagyis azt, hogy a forduló minél jobban megfeleljen az interakcióban neki szánt szerepnek (Drew-Walker-Ogden 2013: 92), vannak javítások, amelyek kifejezetten interakciós célokat szolgálnak. Ezek a javítások nem hibajavítások, hanem „csupán” úgy változtatják meg a folyamatban levő fordulót, hogy az következményekkel jár az interakcióra nézve (Schegloff 2013: 43). Jefferson megkülönbözteti egymástól az ún. *produkción* és *interakción* hibákat. Az előbbieket a beszéd koherenciáját, ill. nyelvtani helyességét veszélyeztetik, az utóbbiak pedig akkor fordulnak elő, amikor a beszélő az adott szituáció, ill. a társalgás többi résztvevője szempontjából nem megfelelően beszél (Jefferson 1974: 181). Egy szó cseréjének például nem csupán a nem megfelelő kiejtés lehet az oka, hanem az is, hogy a beszélő az eredetileg kiválasztott szót az adott szekvenciális környezetben nem találja megfelelőnek. Jefferson példájában egy bírósági vádlott a *cop* ('zsaru, hekus') kifejezést cseréli az *officer* ('tiszt') szóra. Jefferson szerint ez az önjavítás láthatóvá teszi számunkra a vádlott interakciós törekvését, hogy egy számára nem megszokott helyzetben megfelelően beszéljen (Jefferson 1974: 192). A javítás tehát ilyen módon eszköz lehet a forduló interakciós *finomra hangolására* annak érdekében, hogy az minél jobban megfeleljen annak a cselekvésnek, amelyet a beszélő végre akar vele hajtani (Kitzinger 2013: 242). Tanulmányomban az *interakciós funkció* kifejezés alatt ezt az interakcióban betöltött feladatot fogom érteni (Wilkinson-Weatherall 2011: 72).

⁶ A kódolás eredeti célja a négy javítási művelet egymáshoz viszonyított gyakoriságának megállapítása volt a korpuszban.

3.2. Az ismétlés, a csere, a törlés és a beszúrási interakciós funkcióit érintő eddigi eredmények

Az ismétlés mint javítási művelet egyik tipikus feladata, hogy elhalassza a soron következő elemet például egy szókeresési folyamatban (Fox et al. 2009: 75). Lerner (2013) rámutat, hogy a szókeresés során alkalmazott fordulókonstrukciós halasztó stratégiák a beszélő hezitálásának jelei is lehetnek azzal kapcsolatban, amit mondani akar. Ilyenkor a mondandó késleltetését nem a megfelelő referens megtalálása okozza, hanem sokkal inkább az, hogy a beszélő kényelmetlennek érzi az elhalasztott elem közlését. Lerner példájában az elhalasztott beszéd-rész a beszélő kritikáját tartalmazza a konverzációs partner felé.

A csere is betölthet hasonló interakciós szerepet, amikor a kezdetben kiválasztott kifejezés túl „erősnek” találjuk, és a javítással csökkenteni szeretnénk cselekvésünk „erejét”. Kitzinger példájában a beszélő egy beismerés során először az *is my f:-* ('az én hi:-') formát használja, majd egy cserével átalakítja azt, és a gyengébb *mi(h)ght be my fault* ('lehet, hogy az én hibám') alakot használja (Kitzinger 2013: 243). A csere javítási műveletével ennek az ellenkezőjét is elérhetjük, amikor egy gyengébb elemet erősebbre cserélünk: például a megengedő *can* ('-hat/-het') segédigét az erősebb *have the absolute right to* ('teljes joga van valamihez') alakra (Kitzinger 2013: 243). Ezeknek a cseréknek (és az előző részben bemutatott jeffersoni példa cseréjének) az a funkciója, hogy finomra hangolják a fordulót annak az interakciós feladatnak az elvégzésére, amelyre a beszélő az adott fordulót tervezi. Jefferson (1974) arra a társalgási stratégiára is ráirányítja a figyelmet, amikor a beszélő úgy cserél ki egy szót, hogy a helyettesített szegmentum már felismerhető a társalgás többi résztvevője számára, de nem felismerhetően befejezett, azaz nem tekinthető a beszélő által szándékoltnak kimondottnak. Vagyis a beszélő éppen annyit mond ki a szóból, hogy az már felismerhető, de nem befejezett. Ez a stratégia lehetővé teszi egy interakciós szempontból nem megfelelő szegmentum „nem hivatalos” közlését úgy, hogy azért a beszélőnek ne kelljen felelősséget vállalnia.⁷ Jefferson példájában a társalgás egy résztvevője a *k-* (*colored* 'színesbőrű') elemet helyettesíti a *Negro woman* 'néger nő' kifejezéssel, és ez a szerző szerint arra utal, mintha azt mondaná: „én nem vagyok liberális, de a beszédmódommal arra utalok, hogy te az vagy” (Jefferson 1974: 193).

A törlés javítási művelete tekinthető egy fordulókonstrukciós egység másikkal való helyettesítésének, azaz egy TCU kicserélésének egy olyan TCU-val, amely ugyan más formájú, de ugyanazt a cselekvést hajtja végre (l. 1.3.3. (3) példa). Éppen ezért, noha az eddigi szakirodalomban a törlés interakciós szerepét még nem vizsgálták, azt feltételezem, hogy a javítási művelet a cseréhez hasonló interakciós funkciókat tölthet be a társalgásokban.

A vizsgált négy javítási művelet közül talán a beszúrási interakciós funkciói kapták eddig a legnagyobb figyelmet a konverzációelemzés szakirodalmában. Wilkinson és Weatherall (2011) a javítási műveletnek több mint 500 előfordulását veszi górcső alá a brit, új-zélandi és amerikai angol nyelvben. A szerzők különbséget tesznek a *javítás* cselekvése és az ún. *interakciós* cselekvés között, amelyet a beszúrási végez. Míg az előbbi a specifikálás, a fokozás vagy a forduló egyéb módosítása lehet, utóbbi az interakcióban létrejött változásra utal, amelyet az említett módosítások szolgálnak. Wilkinson és Weatherall példáiban a beszúrási pl. kiemeli egy hír jelentőségét, megerősít egy magyarázatot, vagy bizonyít egy kijelentést. Ahogyan azonban azt a szerzők kiemelik, ezek a funkciók nem a beszúrási műveletének specifikus funkciói, hanem példáról példára változnak, ezért a javítási műveletet minden esetben az egyes előfordulások szekvenciális környezetében kell vizsgálni (Wilkinson–Weatherall 2011: 88).

⁷ A felismerhető befejezettség (recognizable completion) fogalmával Fox et al. (2009: 71) részletesen foglalkozik. A terminusban a *felismerhetőség* nem a szó felismerhetőségére utal, hanem a szó befejezettségének felismerhetőségére.

A beszúrással elért fokozás hasonló interakciós hatást válthat ki, mint a csere, amikor egy gyengébb elemet erősebbre cserélünk (vö. Kitzinger 2013: 243). Wilkinson és Weatherall példájában egy rádió művészeti műsorának bemondója beszúrja a *spanking* ('szuper') jelzőt a *new* ('új') elé, amikor megnevez egy múzeumot: *spanking new* (.) *Wedgwood museum* ('szuperúj' (.) Wedgwood Múzeum'). Ezzel a fokozással növeli a közlés hírértékét (Wilkinson–Weatherall 2011: 81). A szerzők egy másik példájában egy feleség azt írja le, férje hogyan viselkedett, amikor ő közölte vele munkavállalási szándékát. A *comple:tely* ('teljesen') beszúrása a *petrify:ed* ('megdermedt') elé fokozza a férj ellenkezésének leírását (Wilkinson–Weatherall 2011: 81). Wilkinson és Weatherall kiemeli, hogy amikor a beszélő visszaugrik fordulója egy korábbi pontjára, és olyan kifejezéseket illeszt be oda, mint például a *comple:tely* ('teljesen'), *really* ('igazán'), vagy az *extremely* ('rendkívül'), cselekvése fokozásával ún. extrém esetű alakot (extreme case formulation) hoz létre (Wilkinson–Weatherall 2011: 81; l. még Pomerantz 1986).

Amikor két vagy több lehetséges referens is elérhető a beszélgetés résztvevői számára, egy specifikáló elem utólagos beillesztése szolgálhat a megértés során esetlegesen fellépő problémák kezelésére. Ilyen például a *Cary* (egy temető neve) beszúrása a *cemetery* ('temető') elé (Wilkinson–Weatherall 2011: 73). A specifikálás azonban kifejezetten interakciós feladatot is elláthat, amikor a referensek közötti differenciálás helyett annak a jelentőségét hangsúlyozza, hogy az adott dolog egy egyedi kategóriába tartozik. Wilkinson és Weatherall egyik példájában a beszélő egy állatkert jellemzése során kiemeli, hogy az intézmény különösen nagy teret biztosít az élőlényeknek: *the complex:ity of the enclo:sure .hhh the whole different habitats microhabitats in the enclo:sure* ('az elkerített terület komplexitása .hhh a különböző élőhelyek mikroélőhelyek a területen') (Wilkinson–Weatherall 2011: 79). Egy másik példában a beszélő a specifikáló kifejezés beszúráásával azt támasztja alá, hogy a Cuba Mall utcában fosztogató tolvajok nem csupán egyszerű, hanem márkás holmikat vesznek el a járókelőktől: *they steal your bloody sh: Doc Mar:tens shoe:s* ('ellopják a tetves ci: Doc Martens cipődet') (Wilkinson–Weatherall 2011: 78).

Luke és Wei Zhang (2010) a beszúrással javítási műveletének hasonló interakciós funkcióit figyelte meg a mandarinban. Egyik példájukban a beszélő azt meséli el, hogyan tuszkolták föl egy buszra akarata ellenére Shenzhenben. Helyzetének kellemetlenségét hangsúlyozza, amikor beszúrja a *ying* ('erővel, vki akarata ellenére') szót a *la shangqu le* ('feltuszkolt engem') elé (Luke–Zhang 2010: 175). Egy másik társalgásrészletben a „Fogyasztói Forródrót” című műsorba betelefonál egy vásárló, aki egy ékszerboltra panaszkodik, amiért az nem vette vissza az ott vásárolt gyűrűt. A szerzők szerint a műsor házigazdái a betelefonálóval való együttérzésüket fejezik ki, amikor beszúrák a *yinggai* ('kellene') deontikus igét a *shi meiyou wenti* ('ez nem probléma') elé, állításuk így végül ez lesz: 'ez nem kellene, hogy probléma legyen' (Luke–Zhang 2010: 169). Végül a beszúrással a távolság növelésére, ill. csökkentésére is szolgálhat a mandarinban, ahogyan azt a következő példák mutatják. *Natian wo zai Gang- zai zanmen GangDa de zhe-ge shudian qu mai shu* ('A minap a Hong- a mi Hong Kong U könyvesboltunkban vettem pár könyvet') (Luke–Zhang 2010: 171), és *nabian hai you xie-Tamen you xie shiqing xiang gen wo taolun taolun* ('Odaát még van néhány- Ők meg akarnak néhány dolgot beszélni velem') (Luke–Zhang 2010: 173).

4. Az ismétlés, a csere, a beszúrás és a törlés néhány interakciós funkciója a magyarban

Ahogy azt az angolban megfigyelhettük (l. 3.2.), a fordulóval végrehajtott cselekvés „erejének” csökkentése gyakori módja annak, hogy a beszélő az interakciónak megfelelően finomra hangolja a fordulót (Kitzinger 2013: 243). Ha ezt tágan értelmezzük, vagyis bármely erősebb formula gyengébb alakúra változtatása a cselekvés erejének csökkentését jelenti, akkor azt mondhatjuk, hogy a magyar korpuszban nemcsak a csere, hanem az ismétlés, a törlés és a beszúrás is rendelkezik ezzel a funkcióval. Az alábbiakban olyan példákat mutatok be, melyek támogatják ezt a feltevést.

Drew (2013) szerint a forduló kialakítását három alapelv vezérli. A beszélők úgy formálják meg fordulóikat, hogy az megfeleljen a szekvenciális környezetnek, a cselekvésnek, amelyet végre akarnak vele hajtani, valamint a recipiensnek, akinek címzik. Az alábbi alpontokban olyan társalgásrészleteket láthatunk, amelyekben a beszélők különféle javítási műveletekkel e három alapelvnek megfelelően igyekeznek finomra hangolni fordulóikat.

4.1. A forduló finomra hangolása a szekvenciális környezetnek megfelelően

Az (5) példában Gábor, Pali és Viola arról beszélgetnek, segítenének-e csinálni egy vizsgán a legjobb barátjuknak, ha az megkérné őket erre. Az elképzelt szituáció a következő: a legjobb barátod már nyolcszor megbukott egy vizsgán. Ha még egyszer megbukik, elbocsátják az egyetemről. Az utolsó vizsgája előtt megkér téged, hogy a kidolgozott tételekkel menj be az egyetem egyik mosdójába. Azt tervezi, hogy a vizsga közben kikéredzkedik, és becsempészi az általa kihúzott tételt a terembe. Ha a csalás kiderül, mindkettőtöket elbocsátanak az intézményből.

(5) (SZTEPSZI2: 953)

01 G: mit mondtál hogy mért mennél be.

(0.3)

02 G: már- már- [mármos hogy-]

03 V: [én cs-] hát ő: több: dolgot is mondtam, egyrészt annak

04 függvényében hogy ő hogy győz meg engem (0.2) a másik az meg hogy már

05 csak a (.) poén kedvéért. én: nem szoktam ilyeneket csinálni és ((nevetés))

06 [most ez

07 G: [de hogy te nem félted merhogy ne- nem félted a saját helyzetedet?

(1.5)

08 G: merhogy ez egy poén. igen.

09 V: *nem*.

10 G: de hogy egy egy poén kedvéért **fölál- ő kockára teszed** egyébként a:?

Az első sorban Gábor arra kéri Violát, ismétlje meg, hogy miért segítene a barátjának. Amikor Viola azt mondja, hogy részt venne a csalásban már csak a poén kedvéért is (5. sor), Gábor furcsának találja, hogy a lány nem fél egyetemi státuszának elvesztésétől (7. sor). A 10. sorban egy kérdést intéz Violához, amelyet azonban megszakít, hogy a *fölál-* szegmentumot kicserélje a *kockára teszed* kifejezéssel. A megszakított szó nagy valószínűséggel a *föláldozod*, a csere interakciós motívuma pedig az, hogy a *föláldozod* nem felel meg a szekvenciális környezetnek: az egyetemről való elbocsátás csak akkor következik be, ha a csalás kiderül. Az enyhébb *kockára teszed* ezt jobban kifejezi, így a csere után Gábor fordulója jobban illeszkedik a szekvenciális környezetébe.

4.2. A forduló finomra hangolása az általa végzett cselekvésnek megfelelően: a beszélő kényelmetlenségének kifejezése és/vagy felelősségének csökkentése

4.2.1. Mások véleményének idézése

A (6) példában Ábel, Boglárka és Linda a marihuána hatásairól beszélgetnek. Mivel korábban mindhárman jelezték, hogy még nem próbáltak ki semmilyen kábítószer, Ábel az ismerősei véleményét idézi, amely szerint a marihuána hatása az alkoholéhoz hasonlít. Ezután Linda szintén felidézi, hogy mit hallott az ismerőseitől, a bemutatott társalgásrészlet itt kezdődik.

(6) (SZTEPSZI8: 1067)

01 L: **hát nekem akik ő ismerőseim mondták ők nem ezt mondták hanem**
02 **inkább azt hogy- vagy több (.) olyat hallottam hogy mondjuk szar volt vagy**
03 **vagy rossz volt [után]**

04 Á: [hát az el]sőket mindig azt mondják hogy szar

Linda először az összes olyan ismerőseire utal, aki eddig beszámolt neki a marihuánával kapcsolatos élményeiről. A 2. sorban azonban megszakítja cselekvése folytonosságát, és törli az eddig megformált fordulókonstrukciós egységet. Az újraformázott TCU-val ugyanazt a cselekvést hajtja végre, mint a megszakítottal, de az idézett ismerősök kategóriáját leszűkíti: *több (.) olyat hallottam*. A javításkezdeményezést a megszakítás utáni *vagy* kötőszó is jelzi. Nézzük, mi ebben a példában a törlés javítási műveletének interakciós funkciója! Azzal, hogy Linda leszűkíti az általa idézett vélemények körét, kevésbé vállal felelősséget a marihuána hatásáról tett állításáért. A 4. sorban Ábel hozzáteszi, szintén mások véleményét idézve, hogy az első füves cigaretták utóhatása rossz. Érdekes azonban, hogy sem Ábel, sem Linda nem nevezi meg a kábítószer, Linda az *utána* ragozott névutóval (3. sor), Ábel pedig az *elsőket* sorszámnévből képzett főnévvel utal rá (4. sor). Ennek oka az lehet, hogy Magyarországon a kábítószer használata illegális, így a *kábítószer*, *joint*, *füves cigaretta*, *marihuána* stb. köznevek tabu kifejezésként funkcionálhatnak a beszélgetésben.

4.2.2. Kritika közlése

A javítási műveletek, például a fordulókonstrukciós halasztó technikák között kitüntetett szerepű ismétlés fontos szerepet játszhatnak annak kifejezésében, hogy a beszélő kényelmetlenül érzi magát amiatt, amit mondani készül. Ilyen interakciós helyzet a kritika közlése (vö. Lerner 2013), amely javítási műveletek használatával enyhíthető. Nézzünk néhány példát a magyar nyelvű korpuszból, amelyek ezt alátámasztják! A (7) és a (8) részletben Móni, Attila és Lilla alkohol- és kábítószerhasználó fiatalokról beszélgetnek. A (7) példában Móni kifejti, hogy melyik az a viselkedésforma, amelyet már nem képes tolerálni, ha valaki ittas a társaságában.

(7) (SZTEPSZI3: 816)

01 M: egyébként (0.3) én azt még úgy úgy (.) tudom (.) hogyha:, mittudomén, tényleg
02 elmegy buliba és akko (.) berúgott. kész. de amikor amikor ez a totál nem tud
03 magáról. semmi képe nincs az egész világról (.) és hány és neked kell rajta
04 segíteni, na **az az az** má szerintem megint a gáz kategória.

Móni a kifejtett viselkedésformáról kritikus ítéletet fogalmaz meg a 4. sorban (*gáz kategória*). Érdekes megfigyelni, hogy az ítélet közlését nemcsak az alany kétszeri ismétlése késlelteti (*az az az*), hanem a beszélő egyéb enyhítő kifejezéseket is alkalmaz: *má*, *szerintem*. A *szerintem* ragozott névutó használata úgy szolgálja a kritika enyhítését, hogy Móni kifejti, ez csak a saját véleménye, mások talán elfogadhatónak tartják a jellemzett viselkedésformát.

A (8) példában Móni elmondja a többieknek, miért nem próbált ki eddig semmilyen kábítószert: látta a hatását a barátain, és ez elrettentette. Most az előző példában látottnál erősebb kritikus kifejezést használ: *undorító* (5. sor). A kritika közlése hasonló szintaktikai szerkezettel történik, mint a (7)-ben, de ezúttal az alanyként funkcionáló mutató névmás kétszeri megismétlését rövid szünet előzi meg (*ez (.) ez ez*). Az ítélet előtt Móni ismét alkalmaz egyéb enyhítő kifejezéseket is (*számomra, úgymond*), melyek közül a *számomra* ugyanúgy szolgálhatja a kritika enyhítését, mint a *szerintem* az előző példában: a beszélő kifejezi, hogy ez csupán a saját véleménye, másokra talán más hatást gyakorol a jellemzett viselkedésforma.

(8) (SZTEPSZI3: 856)

- 01 M: és például a drogokat. egyszerűen nem próbáltam ki soha azért mert láttam a
02 barátaimat hogy hogy ő: egy normális ember egyszerűen (.) úgy el tud
03 távolodni és annyira: embertelen lesz attól amikor drogozik, hogy ez engem
04 totál visszataszított és nem is ilyen szülői tiltásra hanem **ez (.) ez ez** számomra
05 úgymond undorító volt

A korpusz tanúsága szerint a magyarban a beszúrás javítási műveletével is enyhíthető a kritika közlése. A (9) beszélgetésrészlet egy olyan társalgásból származik, amelyben három fiatal, Anna, Bálint és Gabi a család és a karrier összeegyeztethetőségét vitatja meg a mai Magyarországon. Bálint azokat a cégeket kritizálja, amelyek állásinterjúikon hátrányosan megkülönböztetik azokat a nőket, akik a közeljövőben családalapítást, családbővítést terveznek.

(9) (bea008f006: 507)

- 01 B: mélyen felháborít hogy ő: hogy ezt bármilyen m:unkaadó (.) mh bármilyen
02 mértékben ő: **f- megpróbálja figyelembe venni** hogy ő: hogy ki(.)nek mik a
03 családalapítási vállalásai

Bálint számára felháborító, ha egy cég figyelembe veszi egy hölgy családalapítási terveit annak eldöntése során, hogy alkalmazza-e őt munkavállalóként. A 2. sorban egy megnyújtott szünetkitöltő elemmel (*ő:*), majd az ezután elkezdett szegmentum megszakításával (*f-*) megtöri a forduló folytonosságát. Megfigyelhetjük, hogy a megszakítás az *f* hangban történik, és a *megpróbálja* ige után Bálint a szintén *f* hanggal kezdődő *figyelembe venni* főnévi igenévvel folytatja fordulóját. Ez azt sugallja, hogy a *megpróbálja* igét retrospektív módon illeszti be a már elkezdett igenév elé, vagyis a beszúrás javítási műveletét alkalmazza. Ez a módosítás interakciós szempontból úgy változtatja meg a fordulót, hogy enyhíti a kritikus megjegyzést, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a beszélőnek már csak a módosított, enyhébb kritika közléséért kell felelősséget vállalnia. A beszúrás előtt használt szünetkitöltő elem pedig azt jelezheti, hogy Bálint kényelmetlenül érzi magát a kritika közlése miatt.

A most következő (10) példában Ági, Zsuzsi és Marcsi a magyar tehetségkutató műsorokról beszélgetnek.

(10) (SZTEPSZI2: 790)

- 01 Á: a média nem föltétlenül (.) **a (.) csak a jóindulat** v:ezérli. hogy majd tehetséget
02 faragunk belő [le hanem NEKI EZ A HASZNOS HOGY]=
03 ZS: [hát nem.]
04 M: [persze hogy nem. sőt, biztos hogy nem.]
05 Á: =hogy esetleg ([])
06 M: [szerintem semmi más csak] a pénz.
07 Á: igen.
08 ZS:csak a pénz. ja. (.) azt adják le amit az emberek néznek.

Ági az első sorban azt kezdi kifejteni, hogy szerint mi lehet a média tehetségkutató műsorainak célja. A forduló elejének megformálása azt vetíti előre, onnan fogja megközelíteni a választ, hogy mi az, ami *nem* tartozik az említett műsorok etikai vezérelvei közé (*a média nem föltétlenül* (.)) a). Már ebben a részben is megfigyelhetünk egy rövid szünetet, a névelőt követően pedig Ági egy újabb mikropauza után visszatér a névelő előtti pontra, és beszúrja a *csak* szócskát, amely a korábbi *nem* tagadószóval együtt egy megengedő formulát képez: a médiát nem feltétlenül csak a jóindulat vezérli, de ez *is* szerepelhet az elvei között. A javítási művelet funkciója itt ismét a kritika enyhítése és Ági felelősségének csökkentése; a két szünet, valamint a *vezérli* igében a *v* hang megnyújtása (*v:ezérli*) pedig arra utalhat, hogy a beszélő számára kényelmetlenséget okoz a kritika közlése. Érdekes megfigyelni, hogy miután Zsuzsi és Marcsi egyetértésüket fejezik ki (*hát nem*, ill. *persze hogy nem*), sőt Marcsi még Áginál is radikálisabb véleményt formál (*szerintem semmi más csak a pénz*), Ági egy kategorikus *igennel* csatlakozik hozzá. Ez azt sugallja, hogy ő maga is társaihoz hasonlóan vélekedik a kérdésről, de szélsőséges véleményét nem közölte addig, amíg nem győződött meg arról, hogy a többiek is hasonló állásponton vannak.

Az utolsó olyan példa következik, amelyben megfigyelhetjük, hogy a javítási jelenség milyen szerepet játszhat egy kritikus megjegyzés közlése során. A (11) társalgásrészletben Linda és Boglárka a magyar közbiztonságot bírálja.

(11) (SZTEPSZI8: 1089)

- 01 L: alapból az hogy valami érték ami: ott van szabadon az [így]
 02 B: [azt] így (.)
 03 biz[tos hogy nem hagyod ott.]
 04 L: [tök mindegy ká]bé hogy mi te[hát] (.) **most általá- vagy én=**
 05 B: [ja.]
 06 L: **=legalábbis mindig ezt tapasztalom** hogy ha most a biciklikosárba van egy
 07 zacskó nem tudja mi van benne akkor is elviszi.

A 4. sorban, amikor Linda a lopás gyakoriságára utal, felismerhető, hogy először az *általában* időhatározószót kezdi el, majd az utolsó szótag előtt megszakítja azt, és kicseréli a sokkal enyhébb *vagy én legalábbis mindig ezt tapasztalom* tagmonddal. Ezzel a lopás gyakoriságáról tett állítását a saját tapasztalatára szűkíti, így már csak a saját véleményéért kell felelősséget vállalnia. Érdekes, hogy az előző példával ellentétben Linda annak ellenére is enyhíti kritikus megjegyzését, hogy beszélgetőtársa, Boglárka nyíltan azonos álláspontot képvisel vele (l. 2., 3. és 5. sor).

4.2.3. Sértő nyelvhasználat elkerülése

Amint azt az eddigiekben megfigyelhettük, a magyar korpusz több olyan példát is tartalmaz, amely alátámasztja Lerner (2013) angol nyelvű társalgásokra vonatkozó észrevételét: azok a fordulókonstruktív halasztó stratégiák, amelyeket szókeresés során alkalmazunk (pl. ismétlés), jelezhetik azt, hogy a beszélő kényelmetlenül érzi magát azzal kapcsolatban, amit mondani akar. Az előző rész példáiban ezeket kritika közlése során alkalmazták a beszélők, most pedig olyan társalgásrészleteket láthatunk, amelyekben a halasztó technikák funkciója a sértő nyelvhasználat elkerülése. A (12) példában Ági, Zsuzsi és Marcsi egy mozgásszervi betegségben szenvedő rapperről beszélget.

(12) (SZTEPSZI2: 725)

- 01 Á: csak az a bajom (.) ezzel a gyerekekkel, hogy ilyen: totál elszállt. tehát legalábbis
 02 így ránézésre, és emiatt unszimpatikus, emiatt már a tehetségét sem tudom
 03 értékelni, mondjuk nem mintha a freestyle-osokat értékelném mert szerintem
 04 nem tehetségek,
 05 M: én ennek tök örülök mert szerintem ilyen óriási (.) hátrányokkal indul. tehát
 06 baromi hendikeppel **hogy hogy hogy** olyan amilyen

A 6. sorban, mielőtt Marcsi utal a rapper mozgásszervi betegségére, kétszer megismétli a *hogy* kötőszót. Ez jelentheti azt, hogy kényelmetlenül érzi magát amiatt, amit mondani készül, de azt is, hogy szelekciós nehézségei támadtak, és időre van szüksége ahhoz, hogy megtalálja a megfelelő szót a betegség megnevezésére, lehetséges, hogy az interakciós szempontból leginkább megfelelő – legkevésbé sértő – kifejezést keresi. Jefferson (1974: 192) hasonló interakciós funkciót figyelt meg a csere esetében az angol nyelvben, amikor egy bírósági vádlott a *cop* ('zsaru, hekus') kifejezést helyettesítette az *officer* ('tiszt') szóval (l. 3.1). Példánkban Marcsi végül úgy utal a betegsége, hogy nem nevezi meg azt (*olyan amilyen*).

Az eddigiekben megfigyelhettük azt, hogy bizonyos interakciós funkciókkal több különböző javítási művelet is rendelkezhet. Az angolban például mind a beszúrás, mind a csere alkalmas a fokozásra (Wilkinson-Weatherall 2011: 81; ill. Kitzinger 2013: 243, l. 3.2.), a magyarban pedig az ismétlés ((7), (8)), a beszúrás ((9), (10)) és a csere is (11) enyhíthet egy kritikus megjegyzést. A magyar korpusz olyan példákat is tartalmaz, amelyekben a beszélők ugyanabban a fordulókstrukciós egységben alkalmaznak több javítási műveletet egymás után. Ez azt jelenti, hogy a magyar társalgásokban a különböző típusú javítási műveletek nemcsak külön-külön tölthetnek be azonos interakciós funkciót, hanem egyazon fordulóban és TCU-ban, tehát ugyanazon cselekvés elvégzése során együtt is. Ezekben az esetekben a beszélő egyazon interakciós cél eléréséhez használ több javítási műveletet egymás után. A most következő példában Ági elmeséli Zsuzsinak és Marcsinak, hogy egyszer egy kocsmában találkozott egy magyar valóságshow roma származású főszereplőjével, aki elárulta, hogy a show eseményei nem spontán történnek, hanem előre eltervezettek. Ági csodálkozott azon, hogy a férfi beszéd-módja élőben eltért a televízióban hallottól.

(13) (SZTEPSZI2: 803)

- 01 Á: és akkor elkezdett velünk beszélgetni, és akkor elmondta hogy °jaj nehogy azt
 02 higgyétek má. meg van tervezve az egész. fel fogok borulni februárban autóval
 03 izé.° **de hogy ilyen egész norm- tehát hogy ő (.) nem: hm: nem: hasz- nem**
 04 **volt akcentusa:**

Amikor Ági felfedi a többiek előtt a showman-nel folytatott beszélgetése tartalmát, érezhetően lehalkítja hangját. Ez lehet a figyelem felkeltésének eszköze, de arra is utalhat, hogy a lány titkos, bizalmas információt oszt meg Marcsival és Zsuzsival, amelyet nem a nagy nyilvánosság-nak szán. A 3. sor közepén megszakítja a folyamatban levő fordulókstrukciós egységet (*de hogy ilyen egész norm-*), és újat kezd. A magyarázó *tehát* kötőszó használatából arra következtethetünk, hogy ugyanazt a cselekvést kezdi újra más formában, vagyis a törlés javítási műveletét alkalmazza. Az új TCU a hezitálás számos jelét tartalmazza: az *ő* szünetkitöltő elemet egy mikropauza követi, majd a megnyújtott *nem* tagadószó *hm:* szünetkitöltő utáni ismétlését figyelhetjük meg. A sort egy csere zárja: a megkezdett predikátumot Ági megszakítja, és egy másikra cseréli, amely szintén tagadó formájú: *nem: hasz- nem volt akcentusa:*. Annak érdekében tehát, hogy Ági a fordulóját az általa legmegfelelőbbnek ítélt módon formálja meg, igen sokszor megsérti a progresszivitás preferenciáját (Schegloff 2007: 15), és változtatásokat hajt végre a már megkezdett interakciós egységen. Egy preferencia megsértése mindig jelölt

nyelvhasználatot eredményez, nézzük, ebben az esetben mi indokolhatja ezt! Vizsgáljuk meg, milyen cselekvést hajt végre Ági a szóban forgó fordulóval! Elmondja a többieknek, hogy a showman a kocsmában másképp ejtette ki a szavakat, mint a televízióban. A televízióban a férfi beszédmódja utal roma származására, valamint a tájegységre is, ahol él, a kocsmában viszont másképp beszélt. E beszédmód jellemzése során, amikor megkülönbözteti egymástól a két beszédstílust, Ági számos önjavítást alkalmaz. Ezek láthatóvá teszik a forduló azon alternatíváit, amelyek közül igyekszik kiválasztani a legmegfelelőbbet (Drew–Walker–Ogden 2013: 92). Az első megszakítás nagy valószínűséggel a *normális* melléknévben történik.⁸ Mivel Ági éppen a kocsmában tapasztalt beszédmodot készül jellemezni, ez azt jelentené, hogy a televízióban hallott beszédstílus nem normális, vagyis a TCU törlését itt az indokolhatja, hogy a beszélő nem akar egy potenciálisan sértő formáért felelősséget vállalni. Ezután úgy tűnik, hogy erős hezitálás kíséretében a *nem használt* predikátumot készül megformálni, amelyet ismét megszakít, és végül a szintén tagadást tartalmazó *nem volt akcentusa* kifejezés mellett dönt.

A fenti példában a beszélő ugyanabban a fordulóban (ugyanazon cselekvés során) törlést, ismétlést és cserét is, azaz három különböző javítási műveletet alkalmaz annak érdekében, hogy elkerülje a sértő nyelvhasználatot. A következő részben hasonló jelenséget figyelhetünk meg, ezúttal azonban az interakciós cél különböző: az öndicséret enyhítése.

4.2.4. Öndicséret

Szili (2000: 276) szerint a magyar kultúrában az öndicséret egy nem preferált beszédaktusnak számít, a társadalmi illemszabályok az öndicséret minimalizálását írják elő. A magyar beszélők akkor is a szerénység elvét követik (Leech 1983), amikor a személyes teljesítményüket érintő bókokra válaszolnak (Szili 2004: 283). A következő magyar példa, amelyben egy fiú a tanítási gyakorlatáról számol be társainak, támogatja Szili megállapításait. Feri azt meséli el Boginak és Eszternek, hogy a vizsgatanítása után odament hozzá egy tanítványa, és megdicsérte az óráit. Mivel a két lány a társalgás korábbi részében nem kérdezte meg Feritől, hogy hogyan sikerült a tanítási gyakorlata, azaz Feri maga dönt úgy, hogy sikeréről beszámol a lányoknak, cselekvése öndicséretnek számít.

(14) (bea007f005: 430)

- 01 F: és aztán: (.) tehát ő már a már a: a vizsgatanításom után tehát amikor már
02 tényleg semmi tétje nem volt annak hogy milyen véleményt mond **a .hh arról (.)**
03 **amilyen én voltam velü:k**, .hh ((nyelés)) akkor azt mondta **hogy hogy hogy (.)**
04 **hogy** tetszettek (.) ne>kik=jó< hát a:z egész osztály nevében beszélt dehát
05 ige:n legyünk realisták tehát ő NEki nagyon tetszett **a- ahogy** tanítottam

Az 1–3. sorban Feri hangsúlyozza, hogy a diáknak őszintének kellett lennie, hiszen vizsgatanítása után már nem osztályozta őket, azaz a fiúnak semmi előnye sem származott abból, hogy megdicsérte a gyakorlóórák színvonalát. Feri a 2. sor végén első alkalommal utal saját tanári teljesítményére, amikor elmondja, hogy miről mondott véleményt a diákja. Először úgy tűnik, a névelő után főnév fog következni (*milyen véleményt mond a*), azonban egy hallható belégzés után a megkezdett frázist kicseréli, és inkább egy tagmondattal írja körül, hogy mit is dicsért meg a fiú (*arról (.) amilyen én voltam velü:k*).⁹ Ezzel a cserével elkerüli, hogy direkt módon utaljon a saját teljesítményére, amit a *milyen véleményt mond a tanításomról* ragozott főnévvel például megtehetett volna. A TCU további részében is találunk olyan jelenségeket,

⁸ A magyarban a *norma* szó származékain kívül csupán a normann és a Normandia szavak kezdődnek így, ezek azonban egyáltalán nem illenek a társalgás kontextusába.

⁹ Mivel a beszélő a 2. sor végén található *a* hangot nem megszakítja, hanem teljesen kiejti, és még egy belégzés is következik utána, nagy valószínűséggel névelő, és nem a később következő *arról* vonatkozó névmási kötőszó első hangja, amelyet a beszélő újraindít.

amelyek arra engednek következtetni, hogy az öndicséret miatt Feri kényelmetlenül érzi magát. A hezitálás számos jelét megfigyelhetjük (szünet, nyújtás, belégzés, nyelés), majd közvetlenül az öndicséret előtt háromszor (!) megismétli a *hogya* kötőszót. Arról, hogy mindez valószínűleg az öndicséret miatt érzett kényelmetlenség következménye, még valami árulkodik. Közvetlenül a diszpreferált beszédaktus után elérkezik a forduló lehetséges lezárási pontja, amikor a beszélőváltás relevánssá válik. Feri itt olyan stratégiát alkalmaz, amellyel megelőzi a szóátvételt. Prozódiai törés nélkül, beszédtempóját felgyorsítva kiterjeszti a fordulót (*ne>kik=jó<*),¹⁰ és megjegyzi, hogy a tanuló hiába beszélt az egész osztály nevében, amit mondott, az csupán az ő saját véleménye volt (*NEki nagyon tetszett*).¹¹ Ez a szerény kiegészítés a korábbi javítási műveletekhez és hezitációs elemekhez hasonlóan szintén betöltheti a szerénységi enyhítésének funkcióját. Feri utolsó önreflexiója (*a- ahogy tanítottam*) szintén tartalmaz egy javítási jelenséget, egy megszakítással újraindítja a megkezdett mellékmondatot. Fontos azonban megfigyelni, hogy a felsorolt stratégiák nem akadályozzák meg az öndicséret közlését, csupán azt a képet befolyásolják, amelyet a beszélő a saját dicséretéhez való viszonyáról mutatni szándékozik a partnerek felé. Feri ugyanis elmondja, hogy a tanuló nem érdekből dicsérte meg, azt is közli, hogy a fiú az egész osztály nevében beszélt, és az 5. sorban a *tetszett* igét még fokozza is a *nagyon* határozószóval.

Ebben a példában ismét láthattuk, hogy a magyar társalgásokban több különböző javítási művelet is szolgálhat egyetlen interakciós célt ugyanabban a fordulóban: a (14) példában a beszélő célja egy diszpreferált beszédaktus, az öndicséret enyhítése volt, amely Szili (2000) vizsgálatai alapján kultúraspecifikus interakciós célnak tűnik (vö. Szili 2000: 276).

4.3. A forduló finomra hangolása a konverzációs partnerek közötti viszony szabályozásának érdekében

A beszélőnek fordulója kialakításakor nemcsak az interakciós egység szekvenciális pozícióját (4.1.) és a fordulóval végrehajtott cselekvést (4.2.) kell figyelembe vennie, hanem a konverzációs partner(ek)e)t, azaz a forduló recipiens(ei)t is (Drew 2013). Utolsó beszélgetésrészletünkben arra láthatunk példát, hogyan lehet egy javítással finomra hangolni a fordulót akkor, ha az nem megfelelő a beszélő és a recipiens viszonyának szempontjából. A példában két diák, Enikő és Márta egy idős úrral, Tiborral beszélget. Enikő megkérdezi Tibort, hogyan ünnepelte a karácsonyt, és általában hogyan szokták az ünnepeket tölteni a férfi családjában.

(15) (bea004f003: 200)

01 E: arra gondoltunk Mártá(.)val hogy ő: szeretnénk önt megkérdezni hogy a
02 karácsonyt azt (.) hogyan töltötte ön? meg hogyan szokott **ma- önöknél**
03 zajlani? (.) az egész (.) ünnep?

(1.0)

04 T: na jó.

(2.0)

05 T: akkor kezdjék maguk!

Enikő a részletben háromszor szólítja meg, ill. utal beszélgetőtársára, Tiborra (l. 1. és 2. sor). Az első két alkalommal önözi, a harmadik esetben pedig egy megszakítás után, amely nagy valószínűséggel a *maguknál* szóban történik, szintén az önöző formát választja. Ez a csere két dologra világít rá. Az egyik, hogy Enikő a beszélgetés adott pontján előnyben részesíti a beszélő és a recipiens között nagyobb távolságot jelző (ill. kialakító) önöző formát a közelebbi

¹⁰ Az *átrohanás* (*rush-through*) jelenségéről l. Clayman 2013: 159.

¹¹ Feri ezt azzal is kiemeli, hogy a *NEki* első szótagját érezhetően hangosabban mondja ki, mint a TCU többi részét.

viszonyt feltételező (ill. kialakító) magázással szemben. A másik pedig, hogy a magázás és az önözés ugyanazon résztvevők között nem váltokozhat egy társalgáson belül. Érdekes megfigyelni, hogy az ötödik sorban Tibor is utal fiatal beszélgetőtársaira, ő azonban magázza a két lányt, ami egy aszimmetrikus viszonyt jelez (ill. alakít ki) közöttük.

5. A vizsgálat összegzése

Tanulmányomban négy javítási művelet, az ismétlés, a csere, a beszúrás és a törlés interakciós funkcióit vizsgáltam magyar nyelvű társalgásokban. A korábbi, angol nyelvet érintő kutatásokkal összhangban megállapítottam, hogy az ismétlés mint fordulókonstruktív halasztó technika alkalmas annak kifejezésére, hogy a beszélő hezitál, ill. kényelmetlenül érzi magát amiatt, amit mondani készül (vö. Lerner 2013), a csere pedig csökkentheti a beszélőnek egy állításáért vállalt felelősségét (vö. Jefferson 1974), és enyhíthet is egy adott cselekvést (vö. Kitzinger 2013). A 4. részben bemutatott, magyar nyelvű korpuszból származó példák azt is megmutatták, hogy ha a cselekvés enyhítésének fogalmát tágabban értelmezzük, azaz bármely formula gyengébb formulára változtatását a cselekvés enyhítésének tekintjük, akkor e változtatást az ismétlés, a beszúrás és a törlés műveletével is végrehajthatják a magyar beszélők. Ez támogatja a vizsgálat elején felállított hipotézisemet, miszerint a törlés a cseréhez hasonló interakciós funkciókat tölthet be a társalgásokban. Érdekes megjegyezni, hogy fokozást tartalmazó példát nem azonosítottam a magyar korpuszban, noha az angol nyelvet érintő vizsgálatok mind a csere (vö. Kitzinger 2013), mind a beszúrás esetében (vö. Wilkinson–Weatherall 2011) kimutatták ezt az interakciós funkciót.

A vizsgált négy javítási művelet magyar korpuszban megfigyelt szűkebb interakciós szerepei a következők:

- A) egy formula enyhítése a szekvenciális környezetnek megfelelően;
- B) a beszélő kényelmetlenségének kifejezése és/ vagy felelősségének csökkentése, amikor
 - a) mások véleményét idézi (törlés)
 - b) kritikát közöl (ismétlés, beszúrás, csere)
 - c) sértő kifejezést kerül el (ismétlés, törlés, csere)
 - d) öndicséretet közöl (csere, ismétlés);
- C) a beszélő és a recipiens közötti távolság növelése (csere).

Ezek közül az öndicséret közlésekor alkalmazott javítások érvül szolgálnak Szili azon megállapítása mellett, miszerint a szerénység elvének követése kultúraspecifikus interakciós jelenségnek tűnik (vö. Szili 2000; 2004), és a társadalmi illemszabályok azt írják elő, hogy minimalizáljuk az öndicséretünket (Szili 2000: 276).

Eredményeim alátámasztják Wilkinson és Weatherall (2011: 89) beszúrással kapcsolatos megfigyeléseit: nincs egyértelmű megfeleltetés a javítási művelet típusa és az általa betöltött interakciós funkció között, tehát különböző javítási műveletek különböző szekvenciális környezetekben is rendelkezhetnek azonos interakciós funkcióval. Magyar nyelvű korpuszomban olyan példákat is találtam, amelyekben a beszélő egy és ugyanazon interakciós cél eléréséhez használ több javítási műveletet egymás után, vagyis ugyanabban a fordulóban, sőt, ugyanabban a fordulókonstruktív egységben alkalmaz több különböző javítási műveletet (vö. Sacks–Schegloff–Jefferson 1974; Németh 2014). A (13) példában Ági a törlés, az ismétlés és a csere javítási műveletét is használja, miközben a sértő nyelvhasználat elkerülésére törekszik, a (14) példában pedig Feri öndicséretének közlése során a csere és az ismétlés is szerepet kap.

Ahogy a bevezetésben említettem, munkám célja nem az ismétlés, a csere, a törlés és a beszúrás valamennyi, a korpuszban előforduló interakciós funkciójának azonosítása volt. Éppen ezért a négy javítási művelet egyéb interakciós funkcióinak feltérképezése, valamint más javítási műveletek vizsgálata további kutatások tárgyát képezheti.

Hivatkozások

- Clayman, Steven E. 2013. Turn-constructural units and the transition relevance place. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Drew, Paul 2013. Turn design. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 131–149.
- Drew, Paul – Traci Walker – Richard Ogden 2013. Self-repair and action construction. In Makoto Hayashi – Geoffrey Raymond – Jack Sidnell (szerk.) *Conversational Repair and Human Understanding*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 30). Cambridge: Cambridge University Press. 71–94.
- Fox, Barbara A. – Yael Maschler – Susanne Uhmann 2010. A cross-linguistic study of self-repair: Evidence from English, German, and Hebrew. *Journal of Pragmatics* 42/9. (How People Talk to Robots and Computers):2487–2505.
- Fox, Barbara A. – Fay Wouk – Makoto Hayashi – Steven Fincke – Liang Tao – Marja-Leena Sorjonen – Minna Laakso – Wilfrido Flores Hernandez 2009. A cross-linguistic investigation of the site of initiation in same-turn self-repair. In Jack Sidnell (szerk.) *Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 60–103.
- Goodwin, Charles 1980. Restarts, pauses, and the achievement of a state of mutual gaze at turn-beginning. *Sociological Inquiry* 50/3–4:272–302.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 2004*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 6–18.
- Gósy Mária 2012. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. In Prószéky Gábor – Váradi Tamás (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV. Nyelvtechnológiai kutatások*. Budapest: Akadémiai kiadó. 329–349.
- Jefferson, Gail 1974. Error correction as an interactional resource. *Language in Society* 3/2:181–199.
- Kitzinger, Celia 2013. Repair. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 229–256.
- Laakso, Minna – Marja-Leena Sorjonen 2010. Cut-off or particle – Devices for initiating self-repair in conversation. *Journal of Pragmatics* 42/4:1151–1172.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Lerch Ágnes 2007. Az ismétlés mint az önjavítás eszköze a magyarban. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Kiadó. 123–130.
- Lerner, Gene H. 2013. On the place of hesitating in delicate formulations: A turn-constructural infrastructure for collaborative indiscretion. In Makoto Hayashi – Geoffrey Raymond – Jack Sidnell (szerk.) *Conversational Repair and Human Understanding*. (Studies in Interactional Sociolinguistics 30). Cambridge: Cambridge University Press. 95–134.
- Levinson, Stephen C. 2013. Action formation and ascription. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 101–130.
- Luke, Kang-Kwong – Wei Zhang 2010. Insertion as a self-repair device and its interactional motivations in Chinese conversation. *Chinese Language and Discourse* 1/2:153–182.
- Németh, Zsuzsanna 2012. Recycling and replacement repairs as self-initiated same-turn self-repair strategies in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 44/14:2022–2034.
- Németh Zsuzsanna 2014. A javítási műveletek jelöltségi hipotézise. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1:29–54.
- O’Neal, George 2015. Segmental repair and interactional intelligibility: The relationship between consonant deletion, consonant insertion, and pronunciation intelligibility in English as a Lingua Franca in Japan. *Journal of Pragmatics* 85:122–134.

- Pomerantz, Anita 1986. Extreme case formulations: A way of legitimizing claims. *Human Studies* 9/2-3:219-229.
- Sacks, Harvey – Emanuel A. Schegloff – Gail Jefferson 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* 50/4:696-735.
- Schegloff, Emanuel A. 1987. Recycled turn beginnings, a precise repair mechanism in conversation's turn-taking organization. In Graham Button – John R. E. Lee (szerk.) *Talk and Social Organisation*. Clevedon: Multilingual Matters. 70-85.
- Schegloff, Emanuel A. 1992. Repair after next turn: The last structurally provided defense of intersubjectivity in conversation. *American Journal of Sociology* 97/5:1295-1345.
- Schegloff, Emanuel A. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schegloff, Emanuel A. 2013. Ten operations in self-initiated, same-turn repair. In Makoto Hayashi – Geoffrey Raymond – Jack Sidnell (szerk.) *Conversational Repair and Human Understanding*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 41-70.
- Schegloff, Emanuel A. – Gail Jefferson – Harvey Sacks 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* 53/2:361-382.
- Sidnell, Jack – Tanya Stivers (szerk.) 2013. *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Stivers, Tanya 2011. Morality and question design: „Of course” as contesting a presupposition of askability. In Tanya Stivers – Lorenza Mondada – Jakob Steensig (szerk.) *The Morality of Knowledge in Conversation*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 82-106.
- Szili Katalin 2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenési módjairól a magyar nyelvben. *Hungarológia* 2:261-282.
- Szili Katalin 2004. A bókra adott válaszok pragmatikája. Adalékok a szerénység nyelvi megnyilvánulásához a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 128/3:265-285.
- Wilkinson, Sue – Ann Weatherall 2011. Insertion repair. *Research on Language and Social Interaction* 44/1:65-91.

Függelék

A példákban használt konverzációelemzési átírási konvenciók (Jefferson 2004)

(.)	mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
(2.0)	megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
[nem	a bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi
[aha	
nem]	a jobb oldali zárójel az átfedés végét jelzi
aha]	
=	egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell szakítani egymástól; egyenlőségjel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs
.h	hallható lélegzetvétel
.hh	hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
nem?	a kérdőjel emelkedő intonációt jelez, amely nem feltétlenül esik egybe a megnyilatkozás végével
nem,	a vessző folytatólagos intonációt jelez

nem.	a pont eső intonációt jelez, amely nem feltétlenül esik egybe a megnyilatkozás végével
<u>nem</u>	az aláhúzás nyomatékos, hangsúlyos közlést jelöl
ne:m	a kettőspont a magánhangzó megnyúlását jelzi
ne-	a kötőjel a megszakítás jele
>nem<	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója
<nem>	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója lassabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója
()	az üres zárójel érthetetlen közlést jelöl
NEM	a nagy nyomtatott betűk hangosabb közlést jelölnek
°nem°	halkabb beszéd rész
((nyelés))	az átíró megjegyzése

A „puszta nyelvi jelentés” tudatos elérhetőségéről és a bírósági kihallgatásokon betöltött szerepéről

Varga Marianna
SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

1. Bevezetés

1.1. A tanulmány célja és felépítése

Kenesei István professzor úr *Jogi szemantika: problémafelvetés és kutatási program* című tanulmányából idézve: „a nyelvészet és a jog, illetve a szemantikai vizsgálatok és a jog gyakorlata között vannak még feltáratlan összefüggések” (Kenesei 2003: 63). Ez a tanulmány azokra a szemantikai folyamatokra és eljárásokra hívja fel a figyelmet, amelyek a nyers tényektől kiindulva a nyelvi reprezentációkon át (pl. a tanúvallomás és annak jogilag rendezett átirata) a jogi érvényű döntésig, azaz a bírósági ítélethozatalig zajlik. A nyelvi megnyilatkozások jelentésének egyértelműsítésére, a jogi kategóriák számára való értelmezhetőségére és összehasonlíthatóságára irányuló kutatások jelentőségét hangsúlyozza. A jelen tanulmány célja annak a bemutatása, hogy a bírák miként próbálják a tanúvallomások puszta nyelvi/szemantikai jelentését *tudatosan* elérni az egyértelmű és félreérthetetlen információszerzés céljából. A minden pragmatikai következtetést nélkülöző kontextusfüggetlen puszta nyelvi jelentés diskurzusbeli elérhetőségéről nincs egységes vélemény a szakirodalomban. A hétköznapi társalgásokat vizsgáló kutatók többsége amellett érvel, hogy a társalgás résztvevői nem képesek *tudatosan* elérni a puszta nyelvi jelentést (Recanati 2004). Amennyiben mégis elérhetővé válik számukra, az csupán azért lehetséges, mert az interakcióban részt vevők félreértik egymást: a szemantikai jelentés azonos, míg a pragmatikai jelentésgazdagításon átesett jelentésszint eltérő a beszédpartnerek számára. Ezzel szemben a bírósági kihallgatásokon, ahol következményekkel jár az, hogy a társalgás résztvevői miként interpretálják az egyes megnyilatkozásokat, a bírák számos esetben képesek *tudatosan* elérni a puszta nyelvi jelentést a diskurzusban. Ezekben az esetekben általában éppen a lehetséges félreértéseket igyekeznek elkerülni, vagy információt ellenőriznek.

A tanulmányban elsőként a puszta nyelvi jelentés mint minimális nyelvi jelentés értelmezésének problémáját ismertetem. Majd bemutatom a tanulmányban alkalmazott elméleti keretet, a vizsgálat korpuszát, valamint a bírósági nyelvhasználatra jellemző explicitiséget. Ezt követően a korpuszon végzett elemzéssel érvelek a puszta nyelvi jelentés *tudatos* elérhetősége mellett, végezetül levonom a konklúziót és összegzem a tanulmány eredményeit.

1.2. Elméleti háttér

A szakirodalomban általánosan elfogadottnak számít az a megállapítás, mely szerint a megnyilatkozásoknak van egy minimális nyelvi jelentésszintje, és egy minden pragmatikai következtetéstípust magában foglaló jelentésszintje is, a közvetített jelentés (*conveyed meaning*).¹ Ugyanakkor abban nincs teljes összhang, hogy csak ezek a szintek léteznek-e, és hogy

¹ Ezzel a megállapítással összhangban a megnyilatkozások interpretálása során két alapvető kognitív folyamatot különböztethetünk meg: az explicit jelentés dekódolását és az implicit üzenetek kikövetkeztetését (Ariel 2016: 1).

minden elméletben lehetséges szintnek külön szerepe van-e a diskurzusban, vagy sem (Sternau et al. 2015). Az interpretációs szintek számát tekintve két fő irányvonalat különböztethetünk meg: a két és a három interpretációs szintű elméleteket. Ezek az elméletek a klasszikus grice-i (Grice 1975) „what is said” és „what is implicated” elkülönítésre vezethetők vissza. A neo-grice-i elméletekben megmarad a grice-féle kettős felosztás, de abban jelentős eltérés mutatkozik, hogy a következtetési folyamatok közül mit tekintenek a „what is said” részének.² A minimalisták (többek között Bach 1994; Borg 2005; Cappelen–Lepore 2007) csak azokat a következtetéseket tekintik a „what is said”, azaz a minimális jelentésszint részének, amelyek grammatikailag jelölve vannak, és amelyek a szűk kontextusból elérhetők (pl.: a résztvevők azonosítása, az interakció helye és ideje).³ A maximalisták (többek között Sperber–Wilson 1995; Recanati 2004; Ariel 2008; Carston 2009) számára nem feltétel a grammatikai jelöltség, minden olyan következtetést a „what is said” részének tekintenek, ami a teljes proposíció igazságfeltételes tartalmához járul hozzá. A proposíciós forma kiegészítése háromféle módon mehet végbe (Carston 2004: 639):

- Egyértelműsítéssel (disambiguation): Akkor megy végbe az egyértelműsítés folyamata, amikor a nyelvi dekódolás révén az adott nyelvi formához több jelentés is rendelhető, így a megnyilatkozásban kódolt konceptuális reprezentáció (azaz a logikai forma)⁴ több lehetséges módon is kiegészíthető.
Példa: **A Porsche az udvaron van.** Ha mondjuk családon belül van egy játék és egy valódi Porsche is, akkor ahhoz, hogy tudjuk melyikre vonatkozik az a *Porsche* megnevezés, egyértelműsítésre van szükség.
- Szaturációval (saturation): A hiányos logikai forma kiegészítése nem a nyelvi rendszeren belüli elemekkel történik, de van hiányra utaló nyelvi elem.
Példa: **A szomszédom Porschét vett.** Ebben a megnyilatkozásban az a *szomszédom* határozott főnévi csoporthoz való referensrendelés a szaturáció, azaz hogy ki az a konkrét személy, akire a *szomszédom* meghatározás vonatkozik.
- Szabad jelentésgazdagítással (free enrichment): Nincs a kontextuális érték hiányára utaló nyelvi elem, az explikatúrában mégis a kontextusból származó összetevő jelenik meg.
Példa: **Péter leparkolt a Porschéval.** A megnyilatkozásban nincs helykomponensre utaló nyelvi elem, aki azonban hallja ezt a megnyilatkozást, az gondolhat arra, hogy a parkolás az utcán, a garázsban, vagy a kertben történt, hiszen valahol történnie kellett.

Relevanciaelméleti keretben (Sperber–Wilson 1995; Carston 2004) a maximalista értelemben vett „what is said” már egy harmadik, a pusztá nyelvi jelentés és az implikatúrák szintje között lévő interpretációs szintnek számít, az explikatúrák szintjének (Ariel 2002a).⁵ A minimális nyelvi jelentés a kódolt, pusztá nyelvi jelentés, azaz a tipikusan hiányos logikai forma (LF), amelyhez nem rendelhető hozzá igazságfeltétel.⁶ Napjainkban az ugyan széles körben elfogadottnak számít, hogy a kontextuális következtetések hozzájárulnak a teljes proposíció

² Grice (1975: 44) „what is said” értelmezésében a minimális nyelvi jelentés részének tekinti a referáló kifejezéseket és a többértelmű kifejezések egyértelműsítését.

³ Ennek okán a minimalisták a grice-i értelmezéstől eltérően, nem minden referáló kifejezést tartanak a minimális jelentésszint részének.

⁴ A logikai forma definiálására l. Wilson–Sperber (2004: 614).

⁵ Az explikatúrák szintjén lévő következtetéseket explikált következtetésekként hívják, az implikatúrák szintjén lévő következtetéseket pedig implikált következtetésekként. Úgy vélik, kognitív különbség nincs a két következtetéstípus között, de az explikált következtetések logikailag elsődlegesebbek a relevanciaelméletben (Ariel 2008).

⁶ Az implikatúrák funkcionálisan függetlenek a pusztá nyelvi jelentéstől, míg az explikatúrák nem függetlenek (Ariel 2008).

igazságfeltételes tartalmához, ugyanakkor a puszta nyelvi jelentés interakciós szerepének fel-fogásában jelentős eltérések mutatkoznak. Relevanciaelméleti keretben a puszta nyelvi jelentésnek nem tulajdonítanak interakciós szerepet, ezzel összhangban a maximalista Recanati úgy véli, hogy az interakcióban részt vevők számára ez az interpretációs szint *tudatosan* nem elérhető (Recanati 2004). Velük ellentétben a minimalista Bach (1994) és a maximalista Ariel (2002b) nem zárja ki a puszta nyelvi jelentés interakciós szerepét. Cappelen és Lepore (2007) szerint muszáj léteznie egy ún. *osztott tartalomnak* (shared content), amely az a kontextustól független változatlan proposíció, amely lehetővé teszi a beszédpartnerek számára a pontos megértést az egyes kontextusokban. Noha Cappelenék az *osztott tartalom* alatt a „what is said” minimalista értelmezését értik, úgy vélem, a tanulmány példáiban a puszta nyelvi jelentés elérésére való tudatos törekvéssel ezt az osztott, kontextusfüggetlen tartalmat igyekszik elérni a beszélő.⁷

A privilegizált interakciós interpretáció (a továbbiakban csak PII) elmélet alkotói amellel érvelnek, hogy a diskurzusban elérhető lehet a beszédpartnerek számára a puszta nyelvi jelentés, ugyanakkor nem csak ez az interpretációs szint lehet minimális interpretáció a diskurzusban (Ariel 2002b; 2008; Jaszczolt 2010; Sternau et al. 2015). A tanulmány további részében, az elemzési keret, a korpusz, valamint a bírósági nyelvhasználatra jellemző explicitég bemutatását követően a puszta nyelvi jelentés diskurzusbeli elérhetősége mellett fogok érvelni a privilegizált interakciós interpretáció elméleti keretben.

2. Az elemzési keret és a korpusz bemutatása

Sternau, Ariel, Giora és Fein (2015) empirikus kutatási eredményekkel alátámasztva amellel érvelnek, hogy a diskurzusban négy interpretációs szintnek is van pszichológiai realitása: a puszta nyelvi jelentésnek, az explikatúráknak, az erős implikatúráknak, valamint a gyenge implikatúráknak.⁸ Ezen interpretációs szintek valamelyike lehet a PII⁹, amely mindig egy diskurzus adott megnyilatkozásának a beszélő által szándékolt, a címzett által pedig feldolgozott interpretációja, és azt a minimális alapinformációt tartalmazza, amelyről a beszélő ítéletet alkot annak relevanciája és igazsága tekintetében. Fontos kiemelni, hogy ebben az interakciós elméleti keretben tehát nem csupán egy minimális nyelvi jelentésnek van relevanciája: ami lehet PII, az lehet diskurzusbeli minimális nyelvi jelentés is. A PII mindig az adott kontextus legrelevánsabb interpretációs szintje (Ariel 2002b; Sternau et al. 2015).¹⁰ A négy interpretációs szint

⁷ Ezzel összhangban van az a megfigyelés, mely szerint a „what is said” minimalista értelmezésének tipikus következtetési folyamatához, a szaturációhoz is szükséges a beszélő szándéka (Ariel 2008: 271).

⁸ A relevanciaelméletben különbséget tesznek gyenge és erős implikatúrák között. Az erős implikatúra kikövetkeztetése elengedhetetlen a releváns interpretáció eléréséhez. A gyenge implikatúra segít a releváns interpretáció megalkotásában, de nem elengedhetetlen a kikövetkeztetése, mivel a megnyilatkozás több hasonló lehetséges implikatúra kikövetkeztetését is lehetővé teszi, amelyek közül bármelyik megfelelő. Mivel azonban ez a különbségtétel irreleváns a jelen tanulmány szempontjából, így ezen implikatúrák részletes ismertetésétől eltekintek.

„A proposition may be more or less strongly implicated. It is strongly implicated (or is a strong implicature) if its recovery is essential in order to arrive at an interpretation that satisfies the addressee's expectations of relevance. It is weakly implicated if its recovery helps with the construction of such an interpretation, but is not itself essential because the utterance suggests a range of similar possible implicatures, any one of which would do.” (Wilson–Sperber 2004: 620)

⁹ Az első megfogalmazása a PII-nek (Ariel 2002b: 1006): „... the meaning which the speaker is seen as minimally and necessarily committed to, i. e., the one by which s/he is judged as telling the truth or being sincere. It is also the meaning which contains the message that the addressee should take to be the relevant contribution made by the speaker.”

¹⁰ Jaszczolt terminológiájában ez a *primary meaning* (elsődleges jelentés).

skálába rendezhető interpretációs erősségük tekintetében. Adott A és B interpretációs szintek esetén A interakciónak akkor erősebb B-nél, ha:

- Az A interpretációs szintet nagyobb hajlandósággal erősítik meg PII-ként az interakcióban részt vevők, mint a B interpretációs szintet.
- Az A interpretációs szintet nagyobb magabiztossággal erősítik meg PII-ként az interakcióban részt vevők, mint a B interpretációs szintet.
- Az A interpretációs szintet nehezebb tagadni a beszélő számára, mint a B interpretációs szintet (Sternau et al. 2015: 89).

A felsoroltak alapján az interpretációs szintek a következő módon rendezhetők skálába interpretációs erősségük tekintetében (a bal oldali a legerősebb): puszta nyelvi jelentés > explikatúra > erős implikatúra > gyenge implikatúra. Az elmélet alkotói elismerik, hogy a puszta nyelvi jelentés általában nehezen választható el az explikatúrák szintjétől. Ami miatt azonban mégis különálló interpretációs szintként kell kezelni, az a tagadhatóság kritériuma: az explikatúrával szemben, a puszta nyelvi jelentést nem lehet tagadni.¹¹

Nézzünk a PII elmélet alkalmazására egy példát (Ariel 2008: 302–303)!

- (1) M.A. (San Francisco):
 I'd like to leave a message for X.
 'Szeretnék üzenetet hagyni X részére.'
 Telefonközpontos (New York):
 I'll connect you to their room.
 'Kapcsolom a szobájukat.'
 M.A.:
 No, no. I don't want to wake them up. It's midnight in New York!
 'Ne, ne! Nem akarom felébreszteni őket. Éjfél van New Yorkban!'
 Telefonközpontos:
 No, it's not.
 'Nem, nincs.'
 M.A.:
 What time is it there?
 'Mennyi az idő ott?'
 Telefonközpontos:
 It's 11:53.
 '11:53.'

A beszédpartnerek egyike, a telefonközpontos az éjfél kódolt, puszta nyelvi jelentését (ponosan 12 óra) tartja PII-nek, semmint az explikatúráját (éjfél tájéka), amit onnan lehet tudni, hogy a telefonközpontos a puszta szemantikai interpretációra reagál. A pragmatikai következtetéssel gazdagított jelentés (explikatúra) szintén releváns a kontextusban, de ez az interpretáció a telefonközpontos válaszával vissza lett utasítva a puszta szemantikai jelentés javára. A hétköznapi diskurzusokban általában a PII az explikatúráknak feleltethető meg (Ariel 2002b), ugyanakkor az sem kizárt, hogy a nem gazdagított (unenriched), puszta nyelvi jelentés is lehet PII (Ariel 2008), ahogyan azt a fentebbi példa is mutatja. Az, hogy a diskurzusban mi a PII, erősen kontextusfüggő. A tanulmány további részében amellet érvelek, hogy a bírósági tárgyalásokon egyáltalán nem ritka az, hogy a puszta nyelvi jelentés a PII.

¹¹ Abban a kivételes esetben, amikor a puszta nyelvi jelentés teljes proposíciós formával rendelkezik, a tagadhatóság fennáll.

A kutatás 25 magyar büntetőeljárás elemzésén alapul. A tanulmányban bemutatott kihallgatási részletek a titoktartási kötelezettségeknek megfelelően anonimizáltak, a példákban közölt személynevek kitalált nevek. Az elemzésben szereplő példákat a konverzációelemzés módszereit felhasználva közlöm (Jefferson 1984), a jelen dolgozat számára releváns jelöléseket a Függelékben sorolom fel.

3. Explicit nyelvhasználat a bíróságon

A hétköznapi nyelvhasználattal ellentétben, a bírósági tárgyalások tanúkihallgatásaiban a PII gyakran megfeleltethető a puszta nyelvi jelentésnek, amelyre Hansen (2008) is számos példát felsorakoztat. A bíróságon kifejezetten törekednek az explicitiségre és pontosságra, ez látható a következő példában is.

- (2) Tanú: Az érdekes lehet (.) ő visszatérve az eredeti kérdésre,
 Bíró: Igen?
 Tanú: Az **indulóra**,
 Bíró: Az induló bérleti díjra, igen.

Ugyanakkor Hansen (2008) megjegyzi azt is, hogy a bírósági tárgyalásokon ugyanúgy lehetetlen a teljes explicitiség, mint bármilyen más típusú diskurzusban. Ezzel összhangban, Ariel (2008) amellett érvel, hogy a bíróságon is gyakran végbemegy a jelentésgazdagítás. Egyik példájában, egy izraeli bíró a *bizonyított hároméves tapasztalatot* (a proven three years experience) az ajánlattevést közvetlenül megelőző, követelményként megkívánt három évre vonatkoztatta, nem pedig akármilyen három éves tapasztalatra. Azaz, az időbeli referenciával gazdagított (enriched) értelmezést vette alapul, nem pedig az anélküli, minimális nyelvi jelentést (unenriched). Ugyan a hétköznapi nyelvhasználatban általában az explikatúrák szintje a legrelevánsabb interpretációs szint egy adott kontextusban, és ennek okán a bírósági kihallgatásokon is van rá példa, Hansen számos ellenpéldát is felsorakoztat. Úgy véli, az angolszász típusú tárgyalásokon az ügyvédek és a kihallgatottak azonnal rákérdeznek az explikatúra jelentésgazdagításra átesett részére, amint abból olyan információra lehet következtetni, amely hátrányos lehet rájuk nézve (Hansen 2008). Ezekben az esetekben pedig a PII a puszta nyelvi jelentés.

- (3) Kérdés: **Did you tell the FBI on May 1** that Mr. Nichols was not home when you got up on April 15th?
 'Mondta az FBI-nak **május elsején**, hogy Nichols úr nem volt otthon április 15-én?'
 Válasz: I don't remember.
 'Nem emlékszem.'
 Kérdés: **Did you tell** them that he was gone and had left no note?
 'Mondta nekik, hogy elment és nem hagyott üzenetet?'
 Válasz: On that date?
 'Abban az időpontban?'

Hansen (2008: 1404) példájának első kérdésben arra kérdeznék rá, hogy mondta-e a kihallgatott az FBI-nak május elsején, hogy Nichols úr nem volt otthon, amikor ő április 15-én felkelt. Az ezt követő kérdésben már csak arra kérdeznék rá, hogy mondta-e az FBI-nak, hogy Nichols úr elment, de nem hagyott üzenetet, azt már nem teszik hozzá, hogy ezt május elsején mondta-e az FBI-nak. A második kérdésben nincs expliciten kimondva, hogy ugyanarra a kihallgatásra gondolnak, ez csupán kikövetkeztethető lenne a diskurzuselőzményből. Jól látható, a jelentésgazdagítás nem megy végbe automatikusan a tanú interpretációjában, hiszen ellenőrzésből visszakérdez ahelyett, hogy a konkrét kérdésre válaszolna (mondta-e azt, hogy

elment az illető és nem hagyott üzenetet). Azt természetesen nem lehet tudni, hogy ez igazi ellenőrzés-e, vagy inkább a konkrét kérdés megválaszolása alól próbál kitérni.

Az explikatúrára való rákérdezés jelensége a magyar bírósági kihallgatásokon is megfigyelhető a bírói kérdésfeltevésekben, ahol a magyar jogrendszerből adódóan a bíró feladata a tanúk elfogulatlan, részletes kikérdezése. Emellett az is megfigyelhető, hogy a bírák azonnal egyértelműsítik saját megnyilatkozásukat, amint úgy értékelik, hogy az nem volt kellően explicit, így ezáltal esetleg félreértésre adhatna okot.

4. Elemzés: A pusztá nyelvi jelentés elérhetősége a bírói kérdésfeltevésekben és megnyilatkozásokban

A következő példákban azt mutatom be, hogy a bírák miként érik el a pusztá nyelvi jelentést a kihallgatottak megnyilatkozásaiban.¹² A (4)-es kihallgatási részlet esetében a bíró tudja, hogy ki a cégtulajdonos, de félbeszakítja a tanúvallomást, és rákérdez a tanúnál arra, hogy a tanú is arra gondol-e, akire ő. A *tulajdonos úr* határozott főnévi csoporthoz lenne releváns referens a bíró számára, azaz végbemehetne a jelentésgazdagítás, de a bíró az ily módon gazdagított jelentést megkérdőjelezi: lehet, hogy a tanú a megnyilatkozásában nem azt a referenst rendeli a határozott főnévi csoporthoz, mint a bíró.¹³ A bíró kérdéséből látszik, hogy az ő számára a PII a pusztá nyelvi jelentés, noha elérhető számára az explikatúra is.

- (4) Tanú: **A tulajdonos úr** (0.5) ő hát csinált egy két olyan dolgot, amiről nekem nem volt tudomásom.

Bíró: Ki a tulajdonos úr?

Tanú: Hát a **Kovács Ferenc**.

Bíró: Ühüm.

Az ellenőrzés fontosságát hangsúlyozza az (5)-ös példa. A bíró ismeri a tanú rendőrségen tett vallomását, de ahelyett, hogy *a cég vezetője* határozott főnévi csoporthoz automatikusan hozzárendelné a referenst, rákérdez a kihallgatás során. Ebben az esetben ellentmondásra derül fény, amelyet fel kell oldani. Ez az eset egy tipikus példája a bírósági kihallgatásoknak, hiszen a bírák intézményi szerepükből adódóan igyekeznek az előzetes tudásuktól függetlenül, részletesen kikérdezni a tanúkat, miközben kérdéseikkel általában próbálnak minél kevesebb ismert információt kifejezni (Varga 2015).

- (5) Bíró: **Ki volt akkor a cég vezetője** akinek kiküldésre került ez a levél?

Tanú: **Nagy Zoltán ügyvezetőnek** küldtünk levelet, illetőleg utána a bíróság is **Nagy Zoltán ügyvezetőt** hívta fel arra hogy ezeknek a kötelességeknek tegyen eleget.

Bíró: Nagy Zoltán? Nem Kiss Aladár?

¹² A jelen tanulmányban kifejezetten a referensek hozzárendelésének problematikájára fókuszáltam, mivel a szakirodalomban többen amellett érvelnek (Borg 2005; Cappelen–Lepore 2007), hogy a referens-hozzárendelés egy minimális nyelvi jelentésszint részét képezi. Noha a tanulmány példái a leírások és a tulajdonnevek eltérő referenciális viselkedésével is magyarázhatóak, Hansen (2008) álláspontjával megegyezően úgy vélem, a bíróságon nemcsak a referens-hozzárendeléshez szükséges jelentésgazdagítás, a szaturáció felismerése fontos, hanem a többi típusú pragmatikai jelentésgazdagítás (l. 1.2. fejezet) is. Ezt a PII elméleti keret átfogóan képes magyarázni.

¹³ Ahogyan arra az egyik lektor felhívta a figyelmemet, a nevek és a leírások referenciális viselkedésében megmutatókozó különbség összefüggésben áll a pusztá nyelvi jelentés és a következtetett jelentés elkülönítésével. A tulajdonnevek referenciális viselkedése a tanulmányban alkalmazott PII modellben a pusztá nyelvi jelentésszinten ragadható meg (ha azok nem homoním tulajdonnevek), míg a leírások az explikatúra szintjén, amely az 1.2. fejezetben bemutatott pragmatikai következtetések útján áll elő.

Tanú: Parancsol?

Bíró: Nem a Kiss Aladár?

Tanú: Nem. A Nagy Zoltán.

Bíró: Korábbi vallomásában azt mondta, hogy a Kiss Aladár. Azért kérdezek rá.

Olyan eset is fennállhat, amikor a referens közvetlenül a diskurzuseseményből azonosítható lenne. A (6)-os példában bemutatott ügyési kérdést megelőzően már esett szó Molnár Lilláról az autó kapcsán. Ettől függetlenül, a bíró nem rendeli automatikusan a *hölgy* határozott főnévi csoporthoz a referenst, hanem a tanú választát megszakítva ellenőrzi, hogy ugyanarra a személyre gondolnak-e mind a hárman.

- (6) Ügyész: Ezt ki csi (0.5) ezt ki tette volna meg? Ugyan az aki az autót is?

Tanú: >Igen< **a hölgy** aki azt hiszem

Bíró: Bocsi még **Molnár Lillát** mondja?

Tanú: Igen.

A (4)–(6)-os példák mindegyikében elérhető a bíró számára a jelentésgazdagításon átesett explikatúrák szintje, de a bíró ellenőrzi a következtetését, nem fogadja el automatikusan a jelentésgazdagításon átesett interpretációt. Tehát annak ellenére, hogy az explikatúrák szintje is releváns interakciós interpretáció a fenti példákban, a PII mégis a puszta nyelvi jelentés, mivel a bíró arra az interpretációs szintre reagál. Ezekben a példákban a bírák ellenőrzést végeznek, ezáltal próbálják elérni és a felszínre hozni azt a kontextustól független, osztott tartalmat, amely az ellenőrzés által a tárgyalás résztvevői számára egyaránt elérhető lesz.

A (7)-es példában a bíró a saját megnyilatkozását nem érzi elég explicitnek, ezért önkezdemenyezett önjavítást (Kitzinger 2013) végez. Ez a példa jól szemlélteti, hogy a pragmatikai jelentésgazdagítás nélküli nyelvi jelentés nem csupán intuitívan, hanem *tudatosan* is elérhető lehet a beszélő számára. A (7)-ben bemutatott bírói kérdésfeltevést közvetlenül megelőzően az igazságügyi orvosszakértő Nagy Ferenc sérüléseiről beszélt (beleértve a hüvelykujjainak a sérüléseit is). A bíró elsőként nem tisztázza kérdésében a hüvelykujjak birtokosát, de a diskurzuszusolmányból (közös háttértudásból) kikövetkeztethető lenne a birtokos. A bíró a saját megnyilatkozását tudatosan figyelve önkezdemenyezett önjavítást végez, és explicitté teszi a birtokos személyét.

- (7) Bíró: A két hüvelykujj (1.0) sérüléséből. **A Nagy Ferenc két hüvelykujjának sérüléséből**, azok mértékéből milyen következtetés vonható le?

A bíró által elvégzett önkezdemenyezett önjavításhoz az a bírói feltételezés szükséges, hogy nem minden tárgyalóteremben lévő személy feltétlenül Nagy Ferencet érti a birtokoson, tehát a bírónak el kellett érnie a puszta nyelvi jelentés interpretációs szintet, azaz hogy bárkinek a két ujjára is vonatkozhatott volna a kérdés. Az explicit fogalmazásmóddal egyrészt elkerülhető a félreértés, másrészt az elhangzottak jegyzőkönyvben való rögzítését is segíti.

Gyakran adhat félreértésre okot a bírósági tárgyalásokon a vádlottak megnevezése, ha egy ügyben több vádlott is szerepel, mivel általában a „rendőségük” alapján nevezik meg őket.¹⁴ Ebben az esetben is fontos a lehetséges félreértések elkerülése, ahogyan az erre való törekvés a (8)-as példában is látható. Az elsőrendű vádlott Antal Lászlóné. A bíró a rá irányuló kérdésében a vádlottat elsőként a rendőségével nevezi meg, majd a végén egyértelműsít azzal, hogy nevén nevezi a vádlottat.

¹⁴ A vádlottak „rendősége” csupán azt jelzi, hogy az ügyész miként „rangsorolta” a vádlottakat a vádirat megszerkesztésekor, azaz hányadikként szerepel a vádiratban az adott vádlott (Fázsi–Stál 2012).

- (8) Bíró: **Az elsőrendű vádlott** által megmutatott ő (.) elkövetési mechanizmus szóba jöhet-e amit az **Antal Lászlóné** mutatott.
 Szakértő: Az **Antal Lászlóné** által bemutatott elkövetési mechanizmus nem jöhet szóba, bár ()
 Bíró: Az tiszta sor, hogy az **elsőrendű vádlott** által bemutatott elkövetési mechanizmus nem adhat magyarázatot a **másodrendű vádlott** nyaki sérüléseire.
 Szakértő: Így van.
 Bíró: A **másodrendű vádlott** által elmondott elkövetési mechanizmus az megfelelt-e a valóságnak?
 Szakértő: Hát amit a tanúvallomásban ő előadott illetve igyekezett a bizonyítási eljárásban is bemutatni. Az a mechanizmus az magyarázni képes ()

A bírónak tudnia kell a saját megnyilatkozásának az egyértelműsítéséhez azt, hogy az *elsőrendű vádlott* megnevezés alatt nem kizárólag Antal Lászlónét lehet érteni. Ennek következtében elmondható, hogy a bíró egyszerre tudatában van a jelentésgazdagításon átesett, és a jelentésgazdagítás nélküli interpretációnak. Ha a tanú kikérdezése során olyan személy neve hangzik el, aki jelen van a tárgyaláson, a bírák gyakran arra kéri a tanút, hogy ránézéssel azonosítsák a megnevezettet. Ez látható a (9)-es kihallgatási részlet első megnyilatkozásában is, amelyben a bíró a bűncselekmény helyszínére kikerkező mentőstől próbál információt szerezni Balogh Béla sérüléseivel kapcsolatban. A 9. sor bírói kérdésfeltevésében a (8)-as példához hasonló egyértelműsítés történik. A tanú 10. sorban adott válasza az igazán érdekes: az esemény leírásában *egy hölgyet* említ, amiről a bíró egyértelműen tudja, hogy az Antal Lászlónéra vonatkozik az előzetes tanúvallomások, Antal Lászlóné vallomása, a sértett vallomása, valamint a tárgyi bizonyítékok alapján. De ahelyett, hogy automatikusan Antal Lászlónét értené az *egy hölgy* megnevezés alatt, a 11. sorban a bíró ellenőrzi a 10. sorban a jelentésgazdagításon átesett interpretációt. Ehhez pedig az szükséges, hogy a bíró tudatában legyen a 10. sor megnyilatkozásának jelentésgazdagítás nélküli interpretációjában. Ezután a kihallgatás további részében a bíró következetesen az *egy hölgy* megnevezést használja Antal Lászlónéra.

- (9)
 01 Bíró: Ott volt a Balogh Béla, az a (0.5) úriember itt az első sorban.
 02 Tanú: Igen.
 03 Bíró: Őt kellett ellátni. Így van?
 04 Tanú: Így.
 05 Bíró: Emlékszik rá hogy mije sérült?
 06 Tanú: Ő igen. ()
 07 Bíró: Más sérülése volt-e?
 08 Tanú: Hát aztán a nyakát is mutatta ()
 09 Bíró: Mit mondott, hogyan keletkezett (0.5) ez a sérülése? **Mit mondott a Balogh Béla?**
 10 Tanú: () csak odamutatott a buszmegállóba **egy hölgyre**,
 11 Bíró: Nem ismeri, **az Antal Lászlóné?**
 12 Tanú: **Nem.** ()
 13 Bíró: Rámutatott **egy hölgyre**, és mit mondott?
 14 Tanú: Azt mondta hogy ő (0.5) ő tette.

A tanulmányban bemutatott példák ellentétben állnak azzal a nézettel, amely szerint a pusztán nyelvi jelentés tudatosan nem elérhető az interakcióban részt vevők számára. Ez azért kifejezetten fontos a bírósági tárgyalásokon, mert ezáltal elérhetővé válik a résztvevők számára az egyértelmű, kontextustól függetlenül változatlan minimális nyelvi jelentés.

5. Összegzés és konklúzió

A tanulmányban amellet érveltem, hogy a pusztai nyelvi jelentés *tudatosan* elérhető lehet a társalgásban részt vevők számára. Noha a hétköznapi diskurzusokban csak ritkán feleltethető meg a pusztai nyelvi jelentés a privilegizált interakciós interpretációnak, ez nem mondható el a bírósági diskurzusokról, ahol a bírák tudatosan törekednek az explicit és pontos nyelvhasználatra, és ahol minden implicit információ felismerése fontos. A bírósági tárgyalásokon elhangzottaknak jogi következménye van, ezért nem mindegy, hogy a résztvevők hogyan interpretálják az elhangzott megnyilatkozásokat. A bírák igyekeznek elérni a kontextusfüggetlen minimális jelentést, s ezáltal próbálják elkerülni a lehetséges félreértéseket, vagy a téves interpretációkat. A tanulmányban bemutatott kutatás ritka adatokat szolgáltat a minimális nyelvi jelentésről való gondolkodáshoz, amit eddig többnyire csak hétköznapi diskurzusok kapcsán vizsgáltak.

Hivatkozások

- Ariel, Mira 2002a. The demise of a unique concept of literal meaning. *Journal of Pragmatics* **34/4**:361–402.
- Ariel, Mira 2002b. Privileged interactional interpretations. *Journal of Pragmatics* **34/8**:1003–1044.
- Ariel, Mira 2008. *Pragmatics and Grammar*. (Cambridge Textbooks in Linguistics 25). Cambridge: Cambridge University Press.
- Ariel, Mira 2016. Revisiting the typology of pragmatic interpretations. *Intercultural Pragmatics* **13/1**:1–35.
- Bach, Kent 1994. Semantic slack: What is said and more. In Savas L. Tsohatzidis (szerk.) *Foundations of Speech Act Theory: Philosophical and Linguistic Perspectives*. London: Routledge. 267–291.
- Borg, Emma 2005. Saying what you mean: Unarticulated constituents and communication. In Reinaldo Elugardo – Robert J. Stainton (szerk.) *Ellipsis and Nonsentential Speech*. (Studies in Linguistics and Philosophy 81). Dordrecht: Kluwer. 237–262.
- Cappelen, Herman – Ernie Lepore 2007. Relevance Theory and shared content. In Noel Burton-Roberts (szerk.) *Pragmatics*. New York: Palgrave MacMillan. 115–135.
- Carston, Robyn 2004. Relevance Theory and the saying/implicating distinction. In Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell. 633–656.
- Carston, Robyn 2009. The explicit/implicit distinction in pragmatics and the limits of explicit communication. *International Review of Pragmatics* **1/1**:35–62.
- Fázsi László – Stál József 2012. Észrevételek a büntető ítéletek szerkesztésének kultúrája körében. *Büntetőjogi Szemle* **2012/2**:3–14.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Hansen, Maj-Britt Mosegaard 2008. On the availability of ‘literal’ meaning: Evidence from courtroom interaction. *Journal of Pragmatics* **40/8**:1392–1410.
- Jaszczolt, Katarzyna M. 2010. Default semantics. In Bernd Heine – Heiko Narrog (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Analysis*. Oxford: Oxford University Press. 193–221.
- Jefferson, Gail 1984. On the organization of laughter in talk about troubles. In J. Maxwell Atkinson – John Heritage (szerk.) *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 346–369.
- Kenesei István 2003. Jogi szemantika: problémafelvetés és kutatási program. *Világosság* **2003/11–12**:63–70.

- Kitzinger, Celia 2013. Repair. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 229–256.
- Recanati, François 2004. *Literal Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Sternau, Marit – Mira Ariel – Rachel Giora – Ofer Fein 2015. Levels of interpretation: New tools for characterizing intended meanings. *Journal of Pragmatics* **84**:86–101.
- Varga Marianna 2015. Bírói kérdésfeltevések a magyar tanú- és szakértői bizonyításokban. *Jelentés és Nyelvhasználat* **2**:79–107.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2004. Relevance Theory. In Laurence R. Horn – Gregory Ward (szerk.) *The Handbook of Pragmatics*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd. 607–632.

Függelék

Konverzációelemzési átírási konvenciók (Jefferson 1984)

- (.) mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
- (2.0) megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
- igen? a kérdőjel emelkedő intonációt jelent, nem feltétlenül esik egybe a megnyilatkozás végével
- () az üres zárójel érthetetlen közlést jelöl (a tanulmányban továbbá azokat a részeket is jelöli, amelyeket titoktartási kötelezettségből kellett kihagyni)
- igen, a vessző folytatólagos intonációt jelez
- igen. a pont a szó végén eső intonációt jelez, amely nem minden esetben esik egybe a megnyilatkozás végével
- > < a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója
- < > a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója lassabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója